İRAN TARİHİ

1.CİLT

EN ESKİ ÇAĞLARDAN İSKENDER'İN
ASYA SEFERİNE KADAR

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
XIII. SERİ — No. IX[1]

DÜNYA TARİHİ

İRAN TARİHİ

I. Cilt

EN ESKİ ÇAĞLARDAN İSKENDER'İN ASYA SEFERİNE KADAR

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
Türk Tarih Kurumu Başkanı, Sivas Milletvekili

Türk Tarih Kurumu, dilimizde, tarih ve arkeolojinin bugünkü durumuna göre yazılmış bir dünya tarihinin bulunmamasından dolayı hergün daha ziyade duyulan eksikliği gözönüne alarak, bugünkü ihtiyacı kısmen olsun karşılamak üzere, bir Dünya Tarihi yazılmasına karar vermiş ve bir plân hazırlayarak üyelerinin ve tarihle uğraşan Türk bilginlerinin yardımını sağlamıştır. Birkaç yıldanberi devam eden bu çalışmalardan sonra hazırlanan kısımların derhal basımına başlanmıştır.

Bu plâna göre, Dünya tarihi yirmi ana bölüm içinde tahminen 39-40 ciltten ibaret olacaktır. İhtiva edeceği bahislerle cilt adetleri aşağıda gösterilen bu büyük eserin, kısa bir zamanda tamamlanması mümkün olamıyacağından, hazırlanmış olan ciltlerin sıra gözetilmeden basılarak, Türk aydınlarının istifadesine konması uygun görülmüştür.

Bu seride çıkacak eserler tam ve mükemmel olmak iddiasından uzak bulunmakla beraber, kendi tarihimize ait kısımların anakaynaklardan faydalanılarak yazılmasına çalışılmıştır. Ahval ve şartlar müsait olduğu zaman, bu eserin çok daha mükemmellerini dilimizde yazılmış görmek büyük emelimizdir.

TÜRK TARİH KURUMU

Dünya tarihinin ihtiva edeceği bahisler

I. —	İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler (Prehistorya	2 cilt
II. —	Orta asya (İslâm istilâsına kadar)	1 »
III. —	Çin (En eski çağlardan bugüne kadar) . . .	1 »
VI. —	Hint (En eski çağlardan bugüne kadar)	3 »
V. —	Mezopotamya, Arabistan, Suriye ve Filistin (İslâmlığın çıkışına kadar)	2 »

VI. —	Mısır (Roma istilâsına kadar)	1 Cilt
VII. —	Anadolu (Hellenistik devre kadar)	1 »
VIII. —	Ege, Yunanistan, Makedonya, İskender ve Hellenizm krallıkları devri	1 »
IX. —	İran (Arap istilâsına kadar)	2 »
X. —	Roma	2 »
XI. —	Bizans	1 »
XII. —	Şarki Avrupa (Eski çağlardan Ortaçağ'ın sonuna kadar)	1 »
XIII. —	İslâm tarihi (Endülüs ve tevaif-i Mülûk dahil) .	2 »
XIV. —	Ortaçağ Türk devletleri	4 »
XV. —	Ortaçağ'da Avrupa	2 »
XVI. —	Osmanlı imparatorluğu	7 »
XVII. —	Yeniçağ'da Avrupa (Rusya dahil)	3 »
XVIII. —	Yeniçağ'da Orta Asya ve Yakın Doğu'da diğer devletler	1 »
XIX. —	Amerika	1 »
XX. —	Uzak Doğu (Eski çağlardan bugüne kadar) . .	1 »

İÇİNDEKİLER

TÜRK TARİH KURUMU'NUN NOTU V
İÇİNDEKİLER VII
DÜZELTMELER XII
ÖNSÖZ XIII

BİRİNCİ BÖLÜM
İRAN'IN COĞRAFİ DURUMU

Memleket ve iklim 1. — Orta İran çölü 2. — Batı Bölgesi 3. — Medyenin iklimi 4. — Güney-Batı bölgesi 4. — Doğu bölgesi 5. — Güney bölgesi 6.

İKİNCİ BÖLÜM
M. Ö. III. VE II. BİNDE GÜNEY-BATI İRAN

İlk halk 7. — Proto-Alpenler ve Ön Turanlılar 8.

İran tarihinin Prehistorik devirleri 10.

Sus kazısı verimleri 12. — Elâm yazısı 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ELÂM'IN SİYASİ TARİHİ

Elâm'ın tarih devri 17. — Peli sülâlesi 18. — Elâm'ın tekrar egemenliğini kazanması 24. — Guti'ler istilâsının Elâm üzerindeki tesiri 24. — Elâm'da Simaş devleti 25. — Hutran-Tepti sülâlesi 27.

Elâm'da Silhaha-Ebarti sülâlesi 28.

Kudur-Mabug'un Sinear'ı zaptı 31. — Silhaha hanedanının yeniden görünüşü 33.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

M. Ö. XVIII. YÜZYIL ORTALARINDAN XII. YÜZYIL ORTALARINA KADAR ANZAN VE SUS KIRALLARI

Kas istilâsının Elâm'a tesiri 37. — Yeni Sus - Anzan devletinin belirişi 39. — Sus'un umran devri 40. — Elâm'da millî duygunun belirişi 41. — Sus-Anzan krallığının satvetli devri 43. — Sus'un en parlak devri 47.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YENİ ANZAN VE SUS KIRALLIĞI 55.

Elâm'ın son zamanları 62. — Elâm'ın inkırazını hazırlayan Tel-Tuba savaşı 65. — Asur nüfuzu altında parçalanmış Elâm 66.

ALTINCI BÖLÜM

ELÂM'IN KÜLTÜR TARİHİ

İran'ın en eski medeniyeti 72. — Elâm'da ilk devlet teşkilâtı ve veraset usulü 75. — Devlet teşkilâtı 75. — veraset kanunu 77. — kadının mevkii 77. — Elâm yazısı 78. — Elâm dili 78. — Elâm'da en eski din 79. — Tapınaklar 81. — Sanat ve Ticaret 85. — Heykeller ve kabartmalar 85.

YEDİNCİ BÖLÜM

M. Ö. III. ve II. BİNDE KUZEY VE BATI İRAN

İndo-İranlıların platoda görünüşü 89.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MED İMPARATORLUĞU

I. Binde Zagros bölgesi 91. — Asurlular - Zagroslular mücadelesi 93.

Metapin ve Matalar veya Ön-Med'ler 99.

Mata'ların (Proto - Med'lerin) milliyeti meselesi 99. — Proto - Mata'ların hayat ve âdetleri 103.

Mata'lar - Parsualar 104.

Deiokes 106. — Onasya'nın Kimmer'ler ve İskit'ler tarafından istilâsı 108. — Fraort veya Khşatrita 110. — Medya'da İskit hâkimiyeti 112. — Medya - Lidya savaşı 118. — Zaferlerin Mata'lar üzerindeki tesiri 119. — Astiyag ve Mata krallığının yıkılması 119.

DOKUZUNCU BÖLÜM

PERS İMPARATORLUĞU

Parsua'ların Batı İran'da görünüşü 127. — Ahamaniş hanedanı 128. Kuraş II. (Cyrus — Keyhusrev) 131. — Kuraş II. nin Küçük Asyayı zaptı 134. — Kuraş'ın doğu seferi 141. — Babil seferi 142. — Yahudilerin esirlikten kurtulmaları 144. - Kuraş'ın son zamanları 145. — Kuraş'ın ölümü 145. — Kuraş'ın şahsiyeti 147.

Kuraş'tan sonra Ahamaniş imparatorluğu 149.

Mısır'ın zaptı 149. — Gomatha veya sahte Bardia (Semerdis) 159.

Darius (Dareios, Dara 521-486) 163.

İhtilâller, İsyanlar 163. — İmparatorluğun Hindistan'a doğru genişlemesi 173. — Avrupa karşısında Pers imparatorluğu 174. — Yunanistan'ı zaptetmek teşebbüsü 175. — Darius'un İskitya seferi 177. — İran - Yunan münasebetleri 179. — İyonya şehirlerinin isyanı 180. — Birinci Med savaşı 182. — Mısır işleri 186. — Darius'un şahsiyeti 189.

Darius'tan sonra imparatorlukta buhran 192.

Salamin savaşı 197. — Plateya (Plataiai) hezimeti 199. — Mikale (Mycale) savaşı 200. — Artakhşatra I. (Artaxerxes — Erdeşir) 203. — Mısır isyanı 204.

Kimon andlaşmasından Onbinlerin seferine kadar (449-400) 207.

Atina'lılarla anlaşma 207.

Kardeşler arasında taht kavgası veya onbinlerin ricatı 210.

Anthalkidas andlaşması 216.

Anthalkidas andlaşmasından Artakhşatra II (387-358) nin ölümüne kadar 218

Kıbrıs isyanı 221.

Bu sırada imparatorluğun iç durumu 225.

Teos'un Suriye'yi istilâ teşebbüsü 227.

Artakhşatra II. nin ölümünden İmparatorluğun yıkılışına kadar (329-334) 230.

Ohos 230. — Fenike'nin zaptı, Sidon'un tahribi 232. — Mısır'ın yeniden fethi 233. — Ohos'un şahsiyeti — Ohos'un âkıbeti ve halefi 239.

Darius II. nin cülûsunda imparatorluğun durumu 241.

Bu sırada şark dünyası 242.

Büyük İskender'in Asya seferi 246.

İran kuvvetleriyle ilk çarpışma 247. — İssus yenilgisi 248. — Suriye Fenike ve Filistin'in zaptı 249. — Mısır'ın istilâsı 250.

Pers imparatorluğunun çökmesi 251.

Sus'un düşmesi 252. — Darius III. ün âkıbeti 252. — Şark'ta İskender 253. — Hind seferi 253. — İskender'in şahsiyeti 257.

ONUNCU BÖLÜM

AHAMANİŞ'LER DEVRİ MEDENİYETİ

İdarî teşkilât 259.

Devlet teşkilâtı 259.— Şark konfederasyonu 259.— Büyük kıral 261. Büyük kıral'ın müşavere heyeti 263. — Büyük kıralın adalet görevi 263.— Büyük kıralın başkomutanlığı 265. — Saray teşkilâtı 266. — Büyük kıralların kıyafetleri 267. — Kıraliçeler 267. — Veliahtlık 268. — Halk zümreleri 269. — Satraplar 270. — İmparatorluk ordusu 272. — Deniz kuvvetleri 274. — İmparatorluk maliyesi 276. — Alış verişte kıymet birimi 280.— İmparatorluğun serveti 282. — Takvim 282. — Yollar ve çaparhaneler 283.— Ziraat 285. — Ticaret ve sanayi 287.

Ahamanişler devrinde cemiyet hayatı 290.

Din 290. — Ahamanişlerin zoroastrizm'i 291. — Ahuramaz da ve diğer tanrılar 294. — Pers halkının dini 296. — Halk tabakaları 298. — Muğ (Maj)lar 298. — Ahamaniş'ler devrinde âdet ve görenek 301. — Evlenme ve çocuk terbiyesi 302. — Elbise ve kıyafet 303. — Ahlâk 304. — İnhitat devrindeki düşkünlük 305. — Dil 309. — Ahamaniş yazıtları 311.— Pers çivi yazısının okunması 312.

Ahamaniş'ler devrinde sanat 314.

Ahamaniş sanatının menşei ve özelliği 314. — Mimarlık 315. — Kabartmalar 318. — Pasargad anıt ve yazıtları 319. — Kuraş sarayı 319. — Kuraş'ın mezarı 320. — Taht-ı Tavus ateşgedeleri 322. — Kuraş kabartması 322. — Persepolis harabeleri 323. — Kşayarşa sarayı 325. — Taht-ı Cemşit yazıtları 326. — Kıral mezarları 327. — Nakş-i Rüstem ateşgedeleri 328. — Sus sarayları 328. — Sus yazıtları 329. — Bisütun yazıtı 330. — Darius'un mührü 330.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
9	33	Kinaş	Kimaş
20	25	Arraha	Arrapha
23	1	Maram-Sin	Naram-Sin
32	22	Simas	Simaş
100	9	Ellipi'ler	Ellipi'liler
101	2	Hanasiruka	Hanasaruka
104	26	Asurbanipal III	Tiglatplasar III
108	20	(681669)	681-669
118	30	Allyettes	Allyattes
128	34	Khaşatrika	Khşatrita
147	16	Tomaris	Tomris
153	20	Farnes	Fanes
191	35	Samasat	Samsat
209	35	Lydya	Lydia
210	26	yerine geçmişti	yerine geçmişti (404)
215	9	aden	eden
225	18	Datan	Datam

ÖNSÖZ

Şark'ta İran'ın eski tarihi, son zamanlara kadar Tus'lu Firdevsî'nin Şehnamesine de esas teşkil eden müslümanlık devrinden evvelki Pers efsanelerine göre yazılagelmiştir.

Eski iran kaynaklarını arap diline çevirerek müslüman dünyasına tanıtan ilk müellif milâdî 724 de Hozistan'da doğmuş olan İbn-i Mukaffa'dır. Resmen islâm dinine girmiş olmasına rağmen Zerdüşt akidelerine bağlı kaldığı anlaşılan bu bilgin adamın en ziyade edebî eserleri tercüme ettiği, tarihe ait yazılarının ise küçük menkıbelere münhasır kaldığı anlaşılmaktadır. Nasıl ki 776 da Basra'da doğan Mutezile müctehitlerinden meşhur Câhız'ın "El-Beyan ve'l-Tebyin„ adlı eserinde de İran'a ait tarihi parçalar bu mahiyeti arzetmektedir.

Eski İran tarihini bu memleketin Sasaniler devrinden sızıp gelen efsanelerine göre ilk defa toplu olarak yazan islâm tarihcisi İbn-i Cerir'dir. 833 de Amül'de doğan İbn-i Cerir'in "Tarih-ül-Ümem ve'l-Mülûk„ isimli eseri, sonra gelen bütün şark müverrihleri için ilk kaynak olmuştur. Bununla beraber Nişabur'lu Thealibî'nin "Ahbar-ül Mülûk el-Furs ve Siyerihim„ adlı kitabı ile 895 veya 902 de ölen Dîneveri'nin "Ahbar-il Tıval „ ini ve El-Makdisi'nin " El-Bed'ü ve't-tevarih „ ünvanlı eserini de ilk kaynaklar arasında saymak icabeder.

Müteakip asırlarda arap ve fars dilleriyle yazılan, daha sonraları da bunlardan türkçeye çevrilmiş olan kitaplardaki eski iran tarihi bahisleri hep bu kaynaklara dayanılarak yazılmışlardır.

Bu eserlerdeki Pişdadiyan ve Kiyanyian sülâlelerinin ileride bahsedeceğimiz Yunan kaynaklarındaki Medye ve Pars devletlerine tekabul etmesi gerekiyorsa da, her iki kaynakta görülen olaylar ve hükümdar adları arasında bir tevafuk bulunmamaktadır.

Her iki kaynakta bazı hükümdarlara isnat edilen olaylar arasındaki uzak benzerliklere dayanarak bu hükümdarların aynı adamlar olacakları neticesine varmak isteyenlerin iddiaları da

şüpheli görünmektedir. Yunan kaynakları bu olayların cereyan ettiği devirlerde veya bu devirlerden çok uzak olmayan zamanlarda yazılmış olduklarına göre, aradaki benzersizliği Sasaniler devrinden sızan ve ağızdan ağıza nakledilmek suretile İslâm devrine kadar gelen rivayetlerde, vukuu tabii olan büyük tahriflere atfetmek zaruri görünüyor. Bu bakımdan, Şehname efsanelerini nesren yaşamaktan başka bir kıymet taşımıyan islam kaynaklarındaki eski İran tarihine ait kısımlara, bügünkü manasile tarih adı verilmemesi tabiidir.

On dokuzuncu yüz yıl ortalarına kadar İran'ın eski tarihi hakkında garpte yazılan eserlere gelince, bunlar da kısmen rivayetlere, kısmen de müşahedelere dayanan eski Yunan müelliflerinin bırakmış oldukları belgelere göre kaleme alınmışlardır.

Eski İran tarihi için garp tarihçilerinin istinat etmiş oldukları Yunan müelliflerinin başında Herodotos, Xenophanes ve Ctesias gelmektedir. Fakat, bu müelliflerin bıraktıkları eserler de bir çok boşlukları, tezatları, şüpheli rivayetleri, hâtta mitolojik hikâyeleri ihtiva etmektedir. Bundan başka bu eserler M. ö. birinci bin ortalarından sonra git gide karanlıklara gömülmüşlerdir. Buna rağmen bu eserlere şark kaynaklarına nisbetle ve bilhassa müelliflerinin yaşadıkları devirler için birer vesika nazarile bakılabilir.

Ön Asya'nın eski tarihini bize ilk tanıtan müellif Halikarnassos (Bodrum) lu Herodotos'tur. M. ö. 485-425 tarihleri arasında yaşıyan bu zat, doğu Akdeniz bölgesinde yaptığı seyahatlerle bilgisini genişletmiş, İran'ın Med ve Pars devletleri hakkındaki rivayetleri müşahedeleriyle birleştirerek eserini meydana getirmiştir.

Herodotos'un eseri bize kadar gelen ilk tarih kitabı olduğundan müellifi ötedenberi "tarihçiler babası„ adiyle anılmakta ise de, kendisinden önce Yunan'lı Hekataios'un M. ö. altıncı yüz yılda tarihe ait bir eser yazdığı ve Herodotos'un da bundan faydalandığı sanılmaktadır.

Herodotos'un tarihi, daha o asırlarda hayli tenkide uğramıştır. Müsbet görüşlü filozof Aristoteles, "Poétique„ adlı eserinde üslûbunu beğendiği eski tarihçiyi efsaneci (mythologos) olarak vasıflandırmıştır. Büyük filozofun bu hususta haklı ol-

duğu şüphesizdir. Herodotos'un. Ahamaniş kırallarından büyük Kuraş, Kambis, Darius I ve Kşayarşa I hakkında verdiği bilgilerin, ileride bahsedeceğimiz, Thucydides, ile Ctesias'ın yazılarına uymadığı görüldüğü gibi, kitabında efsane sayılacak yazılarla dolu sahifeler de az değildir. Bununla beraber, Herodotos, Ön Asya'nın bu çağlarını belirten ilk müellif olarak, insanlığın şükranına hak kazanmış olduğunu kabul etmek kadirbilirlik olur.

Eski Peloponez (Pelopnnesos) harplerini hakiki bir tarihci gözü ve çekici bir üslûbla yazan ve M. ö. 460-395 tarihleri arasında yaşayan Thucydides bu eserinde çağdaş bulunduğu Ahamanişler'in Yunan'lılara karşı takip etmekte oldukları siyaseti belirten parçalariyle, bize, eski İran tarihi için itimat edilir belgeler bırakmıştır. Bu iki müelliften sonra doğrudan doğruya Ahamanişler devri hakkında eser yazan, Yunan'lı iki zat daha vardır. Bunlardan biri M. ö. 430-352 tarihleri arasında yaşıyan Xenophanes'dir. Filozof Sokrates'in talebelerinden olan Xenophanes'in bırakmış olduğu eserlerden küçük Kuraş'ın seferi "Expedition de Cyrus„ ile "Onbinlerin ric'atı„ (Anabasis) ve Ekonomi (Economica) ve Husrevname (Cyropedie) adlı kitaplar, İran'ın o zamanlardaki tarihi ile beraber içtimaî ve iktisadî hayatını, terbiye usûllerini, doğu Anadolu'nun ve Pontus bölgesinin etnik durumunu belirtmeleri itibariyle en önemli kaynaklar sayılırlar. Gözü önünde cereyan eden tarih olaylarını, müşahedeye dayanan intibalarını vuzuhla belirtmeyi bilen Xenophanes, Ön Asya tarihini kaplıyan sisleri dağıtmak hususunda önemli hizmeti olan bir şahsiyettir.

Ahamanişler devrinde yaşıyan dördüncü müellif de, Anadolu'nun Karya bölgesinde Keramikos (Ceramicus) körfezi kenarındaki Knid (Cnidcs) şehrinde doğmuş olan Ctesias'dır. Ahamaniş kırallarından Darius II 'nin zevcesi Puruşat (Parisatis) ile kıral Artakhşatra II 'nin tabibi olarak 17 yıl İran sarayında yaşıyan Ctesias, büyük Kuraş devrinden Artakhşatra II 'nin ölümüne kadarki Ahamanişler tarihini ihtiva eden "Persika„ adlı bir eser yazmıştır. Bu kitap kaybolmuşsa da Fhotius tarafından yapılan bir hülâsası zamanımıza intikal edebilmiştir.

Bundan başka eski tarihçilerden Diodore de Sicile, Plutarkhos, Strabon, Athenée, Nicolaus de Damas, Justin gibi

müellifler de kitaplarına Ctesias'ın eserinden bir çok parçaları aynen almak suretile ahlafa devretmişlerdir.

Bir müddet İran sarayında bulunmuş olan Dinon adında Yunan'lı diğer bir zat da Asurlular devrinden Ohos'un Mısır'ı tekrar aldığı zamana kadar geçen vak'alar hakkında bir eser yazmıştır. Kaybolan bu kitap muhteviyatından eserlerine bundan parçalar nakleden Etien, Cornelius Nepos ve Trogue Pompée gibi sonraki müellifler sayesinde haberdar bulunuyoruz.

Birinci Ptoleme (M. ö. 323-273) devrinde yaşıyan Mısır müverrihi Manethone'un eserile Kalde kâhinlerinden Berosos'un, Selevkos'lardan Antiokhos Soter'e (M. ö. 281 - 262) taktim ettiği "Chaldaika„ adlı eseri de kaynaklar arasında bulunmaktadır. Gerçi Berosos'un eseri kaybolmuştur. Fakat Joseph Flavius, Africain ve Eusevius'un bu kitaptan almış oldukları parçalar zamanımıza kadar gelebilmişlerdir.

M. ö. 212 veya 205 ile 130 veya 125 tarihleri arasında yaşıyan meşhur Polybius'un bıraktığı eserde de eski İran'a ait tarihi ve coğrafi parçalar önemli belgelerdir.

Milâdi birinci asırda eski kaynakları tarayan Sicilya'lı Diodor'un Tarihi kütüphane "Bibliotheque Historique„ adlı eseri de, ele geçemiyen eski kaynaklardaki bilgileri ihtiva etmesi bakımından eski İran tarihi için çok önemli bir mehaz sayılmaktadır.

Daha sonraki devirlerde yaşıyan tarihçilerden milâdî 307 de doğan Joseph Flavius'un eski yahudi kaynaklarına dayanan eserinde Ahamanişler hakkında vermiş olduğu malûmat da önemli bir kıymet taşımaktadır.

Fakat, evvelce söylediğimiz gibi garp tarihçileri için kaynak olan bu kitaplar da maziye doğru gittikçe, belgelik mahiyetlerini kaybetmekte, efsanemsi hikâyelerle dolmakta, M. ö. birinci binin ortalarına doğru ise büsbütün şüphe sisleri içine gömülmektedir. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar, garpte yazılmış olan eski İran tarihleri de güvenilecek bir mahiyet arzetmiyor, muayyen bir devri öteye geçememek yüzünden Ön Asya tarihinde maziye doğru geniş bir boşluk bırakıyorlardı.

On dokuzuncu yüz yıl ortalarında, dünya medeniyetinin beşiği olan Yakın Şarkta tarihî araştırmalar başladıktan sonra-

dır ki Mısır, Mezopotamya, Suriye-Filistin ve Küçük Asya tarihlerini belirten eski yazıtların çözülmeleri yolları bulunmuş, yer altında gömülü kalmış olan medeniyet eserleri meydana çıkarılmış, bu sayede Ön Asya'nın ve bu arada İran'ın karanlıklar içine gömülmüş olan eski tarihi de yavaş yavaş aydınlanmıya başlamıştır. Yer,yer bulunan ve çözülen yazıtlar, kazılarla meydana çıkarılan eserler, bir asır evvel, ancak M. ö. birinci bin ortalarına kadar çıkarılabilen Ön Asya tarihinin üçüncü bine kadar uzamasını sağlamıştır.

İşte, on dokuzuncu yüz yıldan itibaren bir taraftan eski devirlerden kalmış olan âbideler üzerindeki çeşitli yazıtların çözülmesi, diğer taraftan da toprak altında gizlenen harabelerin meydana çıkarılması yolundaki çalışmalar sayesindedir ki, eski İran tarihi de bugün maziye doğru daha çok genişlemiş hakikate daha çok yaklaşmış, daha ziyade vuzuh kazanmıştır. İran'da bu yoldaki araştırmalar 1840-1841 yılları arasında Flandin ve Goste'nin eski Persepolis harabelerindeki Nakş-i Cemşid denilen eserler üzerinde yaptıkları incelemelerle başlamıştır.

1843 de de H. Rawlinson evvelce başladığı Bisütun yazıtının kopyesini ikmal ederek Parsca metnini 1846 da Royal Asiatic Society'de neşretmiştir.

Bunlardan sonra 1850 de Loftus ve Churchil, Sus harabesinde tetkiklerde bulunmuşlardır. En önemli ve geniş araştırmalar ise 1885'de M. Dieulafoy'un mesaisi ile başlamıştır. Bu kıymetli bilgin, erkek kıyafetine giren eşiyle birlikte Sus'da birçok kazılar ve araştırmalar yaparak nihayet Artahşatra II. nin sarayını bulmıya muvaffak olmuştur. Bu kazılarla meydana çıkarılan eski eserlerden nakledilebilecekler, Paris'deki Louvre müzesine kaçırılmışlardır. Fakat önce Elâmlıların sonra da Ahamanişlerin merkezi olan Sus'da yapılan en önemli ve verimli kazı, J. de Morgan idaresindeki Fransız ilim heyetinin mesaisi ile başlamıştır.

İran ve Fransa hükûmetleri arasında kararlaşan anlaşma üzerine Sus'a giden bu heyet, ümitlerin çok üstünde neticeler elde etmiş, İran'ın M. ö. dördüncü bine kadar uzayan tarihine kuvvetli ışık huzmeleri saçmıştır. Buradaki kazılarla meydana çıkarılan ve I. Babil kıralı Hammurabi'nin kanununu ihtiva

eden stel gibi kıymetli belgeler, çivi yazılı tabletler, heyet üyelerinden Scheil tarafından çözülerek ilim dünyasına yepyeni bir ufuk açılmıştır.

Bundan sonra İran'a giden İngiliz bilginlerinden Tompson ile King, Darius, I in Bisütun yazıtının üçüncü defa kopyesini alarak Pars, Sus ve Babil metinlerini İngilizce tercümelerile beraber 1907 de Londra'da neşretmişlerdir[1]. Bu faaliyetleri Carnegie müessesesinin yardımile 1904 de R. Pumpelly idaresinde şarka gelen heyetin kuzey-doğu İran'ın Aşkabat bölgesinde yaptığı kazılar takip etmiştir.

Pumpelly heyetinin meydana çıkardığı eserler, Sumer medeniyeti ile Hazer denizi ötesindeki eski medeniyet arasında yakın bir münasebet bulunduğunu, İran'ın ilk defa doğudan gelen bir halk tarafından iskân edilmiş olduğunu meydana koymuştur.

1930 da Nevyork'ta Profesör H. V. William Jackon'un fahri başkanlığı altında teşekkül eden (İran ve eski eserleri Amerikan müessesesi Kurulu) nun ertesi yıl, Taht-ı Cemşit'te araştırmalarda bulunmak üzere İran'a gönderdiği Şikago Üniversitesi Profesörlerinden Brestead ile Herzfeld tarihi aydınlatan önemli kazılar yapmışlardır.

Kansas city Üniversitesi Profesörlerinden Wulsin de Astarâbad bölgesinde Tepekarakol'da kazılar yapmış, elde ettiği neticeleri Amerikan müessesesi bülteninde yayınlamıştır[2]. Yapılan mukayeseler, burada bulunan ve çok eski zamanlara ait olan eserlerin Damgan, Tales ve Rus Türkistanı'nda elde edilen buluntuların aynı olduğunu meydana koymuştur.

1931-1932 de Filadelfiya Üniversitesi adına Dr. Schmidt tarafından Damgan'ın güney-batısında Tepehisar'da yapılan kazılarda elde edilen silâhlarla eşya ve edevat İran'ın Ahamanişlerden önceki durumunu aydınlatan şuleler vermiştir. Şikago'daki Metropolitan müzesi adına Dr. Upen tarafından Şiraz yakınlarında Kasr-ı Abu-Nasr'da yapılan kazı ile Fransa'nın Louvre müzesi müdürlerinden Contenau'nun başladığı ve Krishmann'ın ikmal ettiği Nihavend kazısı, Yakın Şark

[1] The Sculptures and inscription of Darius the Great. A new Collation of the Persian. susian and Babylonian texte wit english translations.

[2] Bulletin of the American institute for Persian art and arebeology.

medeniyetinin doğudan batıya yayılış merkezlerini meydana koymuşlardır.

Sir Aurel Stein'in İran güneyinde Belucistan ile Basra körfezi arasında yaptığı araştırmalar da Hozistan ve Mezopotamya'nın ilk halkları ile İran doğusu halkı ve hattâ kuzey Hind'in ilk sekenesi arasında esaslı bağlılık bulunduğunu göstermiştir.

İşte bütün bu arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilen buluntuların mukayesesi, yazıtların okunması sayesindedir ki, son zamanlarda İran'ın eski tarihi, yepyeni bir sima almıştır. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarından beri yapılan sürekli araştırmaların, çözülen yazıtların verdikleri bilgilerden ve nihayet en son buluntulardan faydalanılmak suretile hazırlanmış olan İran tarihinin bu ilk cildi, Elâmlar ve Madalarla Parsların siyasî tarihlerile medeniyet ve kültürlerini ihtiva etmektedir.

Ahamaniş imparatorluğunu devirerek Ön Asya'ya yeni bir sima veren Makedonya'lı İskender'in ölümünden sonra Asya'daki mirasına konan Selevkoslar zamanında İran'da bir devlet kuran Partlarla onları takip eden Sasani'ler tarihi de eserimizin ikinci cildini teşkil edecektir. Hazırlanan bu cildin de yakında tab'ına başlanılacaktır. Tevfik Allahtan.

Prof. M. Ş. GÜNALTAY

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN COĞRAFÎ DURUMU

Memleket ve iklim

Dicle ırmağının doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzayan, kuzeyde Hazer denizi, Harezm bölgesi, güneyde Umman denizi, güney-batıda Basra körfezi ile çevrilen alan, İran platosunu teşkil eder. Eskiden daha geniş olan İran'ın bugünkü sınırları içindeki platoda, meskûn kısımlar kuzey-doğu, kuzey-batı, güney-batı bölgeleridir. Orta kısım doğuya doğru daha çok genişliyen bir çölden ibarettir. Meskûn kısımlar, doğuda Horasan, Kuhistan, kısmen Siyistan, Kirman ve Mekran, kuzeyde Astarabad, Mazendran (Taberistan), Geylan, batıda Azerbeycan, Irak-ı Acem, Loristan, Hozistan, Faristan, Laristan bölgelerine ayrılmaktadır.

Genel bakımdan plato oldukça yüksek, aynı çeşit allüvyonlarla örtülü vadilerden terekküp eder. Derin tabakalarda, yuvarlanmış çakıllardan, kumdan, topraktan ibaret bir karma vardır. Bu tabakalarda kuyular, yer altında galeriler açmak kolaydır. Yaylanın dördüncü zamanda su altında bulunduğu sanılmaktadır. Yayla güneyden kuzeye doğru tatlı bir meyil ile iner.

Yayla bitki türleri bakımından zayıftır. Umumî manzara çoraktır. Toprağın sarı rengi her yerde hâkimdir. İlkbaharda kısa bir zaman için ufak ağaçlar çiçek açar. Tepeler dağ bitkileriyle örtülür. Fakat yazın ilk sıcaklariyle bütün bunlar kaybolurlar. Nehirler boyunca sulanan topraklarda en çok rastlanan ağaç kavaktır. Ondan sonra Akçakavak, atkestanesi, karaağaç, dişbudak, söğüt ve ceviz ağaçları gelir, çam ve servi nadirdir. Servi, akasya, Türkistan dışbudağı bahçelerin tezyini için yetiştirilirler. Muşmula ve yoda ağacı dağlardaki vadilerde çok bulunur. Yemiş ağaçları hususî ihtimamla yetiştirilmektedir. Platonun üzüm ve kavunu meşhurdur.

Platonun Hazer deniziyle nihayetlenen kuzey bölgesi Elburz dağlariyle çevrilmiştir. Bu dağların en yüksek tepesi olan

Demavend 5500 metre yüksekliğinde volkanik bir dağdır. Eski çağlarda Demavend'den lâcivert taş çıkarılırdı.

Elburz dağları, üzeri daima karlarla örtülü olan ve 5146 metre yüksekliğinde bulunan meşhur Kûh-i-baba ile Hindu-kuş dağlarına müntehi olur.

Elburz dağlarının kuzey bölgesinde iklim son derece mutedildir. Toprak her türlü bitki yetiştirmeğe elverişlidir. Bu sebepten bu bölgede her taraf yeşil mer'alar ve ormanlarla örtülüdür. Dağların eteklerini yalayan Hazer denizi sahilleri lâtif bir manzara arzederler. Hazer deniziyle dağ silsilesi arasında batıdan doğuya Geylan, Mazendran ve Astarabad vilâyetleri vardır. Hazerin en derin kısmı, İran sahilleri civarıdır. Hazerin su seviyesinin, tarihin bilindiği zamanlarından beri alçalmakta olduğu tesbit edilmiştir. Kuzey bölgesi için çok faydalı olan Elburz dağları, serin rüzgârlarla yağmur bulutlarının önünü kestiğinden orta bölgelere çok zararlı olmaktadır.

Batıdaki Zagros dağları Urmiye gölü bölgesinden başlayarak güneye doğru uzanır, eski Akbatan (Hemedan) güneyinde Elvend adını alır ve Elâm dağlarını teşkil eder. Sonra doğuya dönerek Hind denizi sahillerine paralel olarak İndus ırmağının denize döküldüğü yere kadar gider.

Jeolojik bakımdan güneydeki ve doğudaki dağ zincirleri bir tek sistem teşkil ederler. Her ikisi de ibtidaî üçüncü devre ait nummulit'li kalkerlerden mürekkeptir. İran'da gıranite Urmiye gölü bölgesinde, Hemedan'a hâkim olan 3440 metre râkımlı Alvend dağında rastlanmaktadır. Kuzey-batı köşesinde volkanik arazi ve Erdebil'in üstünde 4813 metre yüksekliğindeki Savalan dağı gibi, sönmüş yanar dağlar vardır.

Orta İran çölü Plâtoda kuzeyden güneye doğru inildikçe iklim kuraklaşır, ısı artar, toprak bitki kabiliyetini kaybeder. Yaylanın iç taraflarına girilince tamamile bir çöl ile karşılaşılır. İran plâtosunun üçte ikisini teşkil eden bu çöl, ya rüzgârların havaya kaldırdığı gayet ince kırmızımtrak bir kum ile örtülü geniş ovalar veya güneş ziyası altında parıldayarak uzaktan göl manzarası gösteren toz tabakalarile örtülü boş topraklardan ibarettir. Bu çöle güney halkı tarafından Deşti-Lut, kuzey halkı tarafından da

Kavir adı verilmektedir. Kavir adı, güneşin şiddetli ziyası karşısında kuruyarak yerinde beyaz bir tuz tabakası bırakan geniş su birikintilerine verilmiş bir isimdir. Çölde rüzgârlarla yerlerini değiştiren kum tepeleri çok olduğundan bu bakımdan Afrika'nın büyük çölüne benzer. Kervanların bu çölü geçmeleri çok güçtür. Fırtınaya tutulmak çok tehlikelidir. Çölün batakları ve hareket halinde bulunan kum tepeleri arasında ölüm tehlikesinden kurtulabilmek büyük bir şanstır./ Buralarda ırmak ayakları yerine çakıllı kum ile dolu sel yatakları görülür.

Çölün doğuya uzanan yerlerinde kışları hararet sıfırın altında kırka kadar iner, yazları ise sıfırın üstünde elliye kadar çıkar. Çölün orta ve güney kısımlarında bâd-ı-semum denilen yakıcı ve boğucu bir rüzgâr eser, yağmurlar toprağa inmeden havada tabahhur eder.

Çöl kısmı, çevresindeki meskûn araziye nisbetle çukur olmakla beraber deniz seviyesinden ortalama takriben 2000 İngiliz ayağı yüksekliktedir.

Batı bölgesi İran'ın en iyi ve en bitkili bölgesi batı taraflarıdır. Eski zamanlarda bu bölgenin kuzey tarafı Medye, güney tarafı ise Elâm ve Anşan adlariyle anılıyordu.

Eski Medye bugünkü İran Azerbaycan'ı ile Irak-ı Acemi kapsamakta idi. Azerbaycan sınırlarında Ararat, Savalan, Karadağ, Sehend dağları vardır. Sehend'in eskilerce mukaddes tanılan tepesi, Urmiye gölüne hâkimdir.

İran'ın en büyük gölü olan Urmiye, Van ve Lut göllerinden daha tuzludur. Deniz seviyesinden 4100 ayak yüksekliktedir. Kuzeyden güneye uzunluğu takriben 80 mildir. Genişliği ise 20 mildir. İran'ın belli başlı ırmakları bu bölgededir. Araks ırmağının aşağı kısmı İran ile Maveray-ı Kafkas arasında Sovyetlerle olan sınırı teşkil eder.

İran'ın en büyük ırmağı Urmiye gölü civarından çıkarak Reşt şehri doğusunda Hazer denizine dökülen Kızıl-Uzen ırmağıdır. Eskilerin Amardis dedikleri bu ırmak, Elburz dağlarını derin vadiler içinde katettikten sonra Sefid-rud (beyaz ırmak) adını almaktadır.

Medye'nin iklimi Medye'nin kışı sert ve karı boldur. İran şairlerine yüksek ilhamlar veren ilkbaharı ise çok lâtiftir. Bu mevsimde buralarda her taraf leylaklar, gelincikler, yaseminler, sünbüller ve menekşelerle örtülür. Kayalar arasında bile otlar bittiği görülür. Her türlü meyve bol bol yetişir. Yaz mevsimi ise kış kadar şiddetli ve yakıcıdır. Pelin ile kaba yoncanın Büyük Darius (Dârâ)'ın seferleri esnasında Medye'den Yunanistan'a getirildikleri rivayet edilir. Zagros dağlarında Alaca geyik, bu dağların eteklerinde ise yabani koyunlar çoktur. Zagros dağları ve Medye eski zamanlardanberi at yetiştirmekle meşhurdur.

Güney-batı bölgesi İran'ın güney-batı bölgesinin Mezopotamya'ya hâkim olan kısmı, eski Elam mıntakasını teşkil eder. Elam'ın etekleri Dicle kıyılarına doğru alçalarak uzanır. Elam'ın arka bölgesi ise Persya denilen kısmı teşkil eder.

Büyük ırmakları olmayan İran'ın bu bölgede oldukça önemli iki ırmağı vardır. Bunlardan biri Kerha, diğeri ise Karun'dur. Bunlardan Kerha ırmağı, eski Elam ve Sus havalisini suladıktan sonra Şat-tül-Arab'a dökülür. Bu ırmağın Elvend dağından çıkan kolları arasında Babil'den Akbatan'a (Hemedan) giden eskib üyük yol üzerinde Darius'un meşhur Bisütun yazıtını kapsayan 456 metre yükseklikte bir kaya bulunmaktadır. Çivi yazısı ve üç lehçe ile yazılmış olan bu kitabe Dârâ'nın zaferlerini anlatmaktadır.

Karun ırmağı, İran'ın seyrüsefere elverişli tek nehridir. İran'ın 180 kilometre iç topraklarına girmeğe elverişlidir. Bu yol Bahtiyarî dağlarının eteklerinde nihayet bulmaktadır. Karun ırmağının bir kolu Şat-tül-Arab'a, diğer kolu ise Basra körfezine akar. İngilizler Muhammere'den Şuşter'e kadar bir kanal açmışlardır. Elâm dağlarının kuzey-doğusundan çıkan Zende-rud ırmağı İsfahan bölgesini sulamaktadır. Selçukluların bu eski başkentinin meşhur köprü-barajını geçtikten sonra Gao-Khana denilen bataklıkta kaybolur.

Persya veya Fâristan denilen bölge iklim bakımından az çok Medye'ye yakındır. Umman denizinden sarp dağlarla ayrılmıştır. Güneyde Laristan bölgesi ile çevrili olan Fâristan'ın

bağ ve bahçelerle süslü olan bölgesini, sarp dağlardan sonra gelen yayla teşkil etmektedir. Bu bölgede şeftali, yasemin, leylak, mersin ağacı ve gül pek iyi yetişirler. Fâristan'ın yukarı ve doğu tarafları çöl ile nihayetlenir. Burada Mahalu ve Niris adlarındaki göller civarında, ırmak yataklarının teşkil ettiği yelpazenin merkezinde meshur Şiraz şehri vardır. Niris gölü bir kara parçasiyle ikiye bölünmüştür. Bu iki gölden Mahalu gölü Şiraz'ın güney-doğusunda, Niris gölü ise bir az kuzey-doğusundadır.

Fâristan, Elâm ve Medye'den sonra yüzyıllarca İran'ın kalbi olmuştur. Ahamanişler zamanında İran'a başkent olan Pasargad, Persepolis (Istahr) ile Şiraz, İsfahan, Yezd, Kerman bu alandadırlar. İsfahan'la Şiraz arasında 5180 metre yükseklekte Kuh-i-Delma bulunmaktadır. Kimyon Kerman'a mahsus bir mahsuldür.

Doğu bölgesi İran'ın kuzey-doğu sınırını eskiden Ceyhun (Oksus) ırmağı ayırıyordu. Fakat bu ırmak şimdi tamamen Sovyetler ülkesi içinde kalmıştır. İran'ın Horasan vilâyetini teşkil eden kuzey-doğu bölgesi Orta Asya ile Yakın Şark arasında bir geçit olduğundan, karanlık devirlerdenberi doğudan ve kuzey-doğudan akan göç dalgalarına yol olmuştur. En meşhur şehirleri Meşhed ile Kuşan'dır. Eski zamanlarda Horasan'ın beygirleri meşhurdu. Horasan'ın güney kısmı Kuhistan'ı teşkil eder, Reşt-Lut'u kuzey ve doğudan çeviren Kuhistan güneyindeki Hamun Farah, Afganistan'la sınırı teşkil eder. Bunun güneyindeki Seistan (Sakistan)ın bu kısmı bugün Afganistan sınırları içindedir. Burada Hamun denilen büyük Seistan gölü vardır. Gölün seviyesi mevsimlere göre değişir. Çünkü Hilmend ırmağı kaynağının bulunduğu yüksek dağlar karlarla örtülüdür. Suların azlığı veya çokluğu karların erimesine bağlıdır. Kış aylarında göl tamamen kurur. Bahardan itibaren gittikçe artan sularla dolar. Suların gittikçe artmasından gölün taşarak her tarafı kaplayacağı sanılır. Suyun pek çok olduğu yıllarda fazla sular, Gaudi-zerre denilen yerde Şila adı verilen geniş bir kanala akar. Burası 100 mil uzunluğunda ve 30 mil genişliğinde çukur arazidir. Hilmend ırmağının suları eskiden buraya akardı. Aynı tipten bir başka

Hamun da Gaz-morian'dır. Kirman'daki Halil ve Pampur ırmaklarının suları buraya dökülür.

Doğuda, Afganistan topraklarından akan Hilmend ırmağının döküldüğü Zerre gölü Seistan'da Afganistan'la İran arasında büyük bir bataklık teşkil eder.

Güney bölgesi İran'ın Bülücistan'la sınırlanan güney-doğu bölgesi Umman denizi ile nihayetlenir. Lüristan ve Mekran bölgelerini ihtiva eden bu arazi ile Ormuz boğazını çevreleyen Bender Abbas bölgesi iklimce ekvator altında bulunan yerlerden farklı değildir. Burada hava çok sıcak ve çok kurudur. Bu kuruluk oralarda doğup büyümüş olanlar için bile tehlikeli olacak kadar fazladır.

İKİNCİ BÖLÜM

M. Ö. III. VE II. BİNDE GÜNEY-BATI İRAN

İlk halk Merkezî İran'da bugünkü Şiraz şehrinin kuzey-doğusunda vaktiyle bir tatlı su gölü olduğu sanılan havza kıyılarında orta paleolitiğe ait sileks aletlerin bulunması, paleolitik devirde İran'ın güney vadilerinde birtakım insanlar yaşamış olduğunu göstermektedir.

İran'ın bu ilk arkaik halkı hakkında türlü yönlerden yapılan araştırmalar, bu aletleri bırakanların Hindistan batısından gelerek Basra körfezine akan ve ırmak vadilerine yayılan proto-negroidler olduklarını meydana koymuştur. Süleymaniye civarında musteriyen devre ait birtakım taş aletler bulunmasını gözönüne alan müellifler, proto-negroidlerin kuzey-batıya doğru ilerliyerek Süleymaniye-Revendiz taraflarına yayılmış olduklarını iddia etmişlerdir [1].

Milâttan önceki VII inci yüzyıla ait Asur kabartmalarında insan gruplarını gösteren tasvirler arasında bu ilk halk soyundan insanlar bulunduğunu ileri sürenler vardır [2]. Bazı eski Yunan müellifleri de İran'ın güney-doğusunda oturan Habeşilerden bahsetmişlerdir [3]. Bu bölgelerde hâlâ rastlanan bakır renkli, düz saçlı, yuvarlak kafalı insanların, bunların soyundan geldikleri sanılmaktadır [4].

Fakat, son zamanlarda yapılan ilmî araştırmalarda İran'ın başka yerlerinde bu gibi musteriyen aletler bulunmadığı gibi; bu devri takip eden orinyasiyen ve diğer çağlara ait izlere de tesadüf edilememiştir. Kazılar ve araştırmalar, bu memlekette birdenbire ve her tarafa yayılmış olarak bir çok kalkolitik merkezler belirmiş olduğunu meydana koymuştur. Bu hal, Proto-negroidlerin İran'ın her tarafına yayılmamış olduklarını, bu-

[1] Henry Field, AJSL, LI, 1934-'35, S. 208.

[2] E. Pottier, Les antiquités assyriennes (du Musée du Louvre) paris, 1917, pl. 23. ve Victor Place, Ninive et Assyrie, III. 1934, pl. 59, No. [1].

[3] Herodotos, VII, 70; Strabon. XV, 1, 13 ve 24.

[4] Dieulafoy, L'acropole de Suse, p. 28.

rada paleolitik çağların birbirlerini takip eden mütekâmil safhalar geçirmediklerini göstermektedir. Buna göre, birdenbire beliren kalkolitik merkezlerin hariçten gelen ve İran'ın her tarafına yayılan kalabalık ve kültürü ileri bir halk tarafından kurulmuş olduklarını kabul etmek icabetmektedir.

Profesör Herzfeld'in son zamanlarda Persepolis civarında meydana çıkardığı kalkolitik merkezde bulunan bir çok taş âletler arasındaki iki bakır tezyinat, bu halkın buralara maden devri başlarında gelmiş olduklarını gösteriyor. Bu kazı aynı zamanda bu halkın hayvanları evcilleştirmeği, arpa, buğday gibi tahılları ekip biçmeği bildiklerini de meydana koymuştur[5].

Proto-Alpenler veya Ön Turanlılar

Bütün bunlar gösteriyor ki yukarı Mezopotamyanın allüvyon ovalarında henüz insanlar bulunmadığı bir çağda, İran plâtosuna medeniyetçe ileri bir halk dolmuş bulunuyordu. İran platosunun türlü bâkir bölgelerinde yapılan kazılar ve araştırmalarla yer yer merkezleri meydana çıkarılan bu halkın doğu-kuzeyden yani Türkistan'dan gelmiş oldukları göç istikâmetinden anlaşılmaktadır. Bütün bunlar gösteriyor ki proto-Alpen ırk, önce İran'ın kuzey bölgesinde görülmüş, yavaş yavaş batıya ve güney-batıya yayılmak suretiyle İran'a ve buradan Yakın Şark'a dağılmıştır.

Proto-Alpen ırka mensup olan bu brakisefal insanların soylarına bugün bile plâtonun bilhassa doğu bölgesinde en çok rastlanmaktadır. Bu gruplar ovalardan ziyade dağlarda ve yüksek yerlerde yaşamaktadırlar[6].

Türkistan'da, İran'da ve Ön Asya'nın türlü bölgelerinde yapılan kazılar, İran'da ve Yakın Şark'ın diğer bölgelerinde ilk medeniyet merkezlerini kurmuş olan brakisefal ırkın Türkistan'dan İran platosuna dolduklarını ve buradan aşağı ve yukarı Mezopotamya'ya, Suriye'ye, Anadolu'ya yayılmış olduklarını kesin olarak meydana koymuşdur[7].

[5] H. Field. American Antropologist, XXXIV, 1932, S. 203-9.

[6] Buxton, The Peoples of Asia, New-York, 1925, S. 112 ve Dixson, The Racial History of Man, New-York, 1923, S. 309.

[7] G. Elliot Smith, Human History. London, 1930, S. 167.

Raphael Pumpelly idaresinde bir Amerikan ilim heyetinin 1904'te Türkistan'ın Kuzey-Doğu İran sınırındaki Anav'da yaptığı kazı[8] ile İran'ın kuzey-doğusunda Damgan yakınlarındaki Tepehisar'da, Astarabad bölgesinde, Torenk tepe (Karakol tepe) de Tahran çevresinde Rey'de, merkez plato çevresinde, Keşan civarındaki Tepe Sialk'de, platoda Tepe Giyan'da, Seistanda, Güney-Batı İran'da Sus'da ve Musiyan Tepe'de, Batı İran'da Nehavend ve Kirmanşah'da İran platosu dışında yukarı Mezopotamya'da Dicle vadisinde Ninova'da, Tepe Gavra'da, Tel Billa'da, Bülücistan'da, Habur vadisinde Tel Halef'de, Fenike'de Ugarit'de, Kızılırmak kavsi içinde Hattuşaş'da, Güney Mezopotamya'da, El - Ubeid'de, Ur'da, Uruk'ta, Kiş'de muhtelif zamanlarda yapılan araştırmalarda bu halkın göç yolları, yayılma alanları ve yerleşme merkezleri meydana çıkarılmıştır.

Filoloji incelemeleri de milâttan önceki üçüncü binde güney-doğuda Pencab'a, güney-batı da Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve Küçük Asya'ya kadar yayılan gruplardan Elâm'lar, Kas'lar, Lulubi'ler, merkezî Zagros Gutileri, Medye Haldi'leri, Fırat kavsi Hurri'leri, Küçük Asya Hatti'leri, Lik'leri, Lid'leri, hatta İtalya Etrüsk'leri gibi kavimlerin bitişken bir dil konuştukları ve lehçelerinin ana bir dile bağlı bulunduğu neticesini vermiştir.

Arkeologların Pre-Ubeid dedikleri bu eski çağlarda Ön Asya'da neolitik medeniyetini yaşatan ve dillerinin bitişken, kafalarının brakisefal olmasiyle Sami'lerle Hind - Germenlerden ayrılan bu insanlara, Tevrat jeneolojisine göre Yafes'liler veya menşelerine nisbetle Asyanik'ler adı verilmektedir.

Fakat İran platosunda gelişen ve buradan Yakın Şark'a yayılan bu halka, Firdevsi'ye uyarak Ön Turan'lılar adı verilmesini İran'ın tarihî geleneğine daha uygun bulmaktayız. İran platosunda yer yer yurt kurmuş olduklarını kazılardan öğrendiğimiz Ön Turanlı'lardan M. ö. üçüncü binde Zagros dağları mıntakasında aşağıdan yukarıya Anşan, Parşumaş, Simaş, Barahşi, Kaşku, Raşi, Ellipi, Gutiyum, Lulubiyum, Zamua, Kinaş bölgelerini ve buralarda oturan grupları tarihen tanımaktayız.

Üçüncü binde İran'ın diğer bölgelerinde yaşayan gruplar hakkındaki bilgimiz yalnız Arkeoloji buluntularına inhisar et-

[8] R. Pumpelly, Exploration in Turkistan, Expédition de 1905.

mektedir. Fakat M. ö. birinci bin ortalarına doğru İran platosuna yayılmaya başlayan sönük ziya altında kuzey İran'da batıdan doğuya doğru Mannai, Mata (Med), Part, Dae, Saka... adlariyle görülen kalabalık halk kitlelerinin de bu eski Ön Turanlılardan inmiş olmaları gerekmektedir. Çünkü bir çok emareler, bu grupların da Alpen ırka mensup olduklarını ve bitişken bir dil konuştuklarını belirtiyor. Bu eski ataları Ön Mata'lar veya proto-Med'ler, Ön Part'lar, Ön Dae'ler ve Ön Saka'lar adlariyle ayırabiliriz.

Binlerce yıllar toprak altında kalan ve ancak son çağda meydana çıkarılan yazılı tabletler, bütün Yakın Şark'ın tarihini değiştirmiş olduğu gibi, İran tarihine de maziye doğru engin bir ufuk açmıştır. Bunun içindir ki düne kadar yapıldığı gibi, İran tarihine Med'lerden Pers'lerden değil, bu memlekette ilk medeniyet şulesini parlatan Elâm'lardan başlıyacağız.

Elâm Tarihinin Prehistorik devirleri

İran tarihinin ilk çağlarına ait en zengin istasyonlar güney-batı İran'da bulunmuştur. İran'ın prehistorik ve protohistorik devirlerini aydınlatan eserlerin çıkarıldıkları Sus ve Musyantepe bu bölgededir.

Elâm adı verilen bu saha İran platosunun Dicle nehri, Zagroş dağları, Diyale'nin yukarı yatağı ile çevrilen güney-batı eteklerini içine alır. Akad'lar devrinde bu alana yüksek memleket anlamına Elâmtu deniliyordu. Sonradan İbraniler bu adı Elâm'a çevirmiş, buralarda yaşayanlara da Elâm'lılar denilmiştir. Zagros dağlarının ilk çıkıntılarının teşkil ettiği Elâmtu'ya yerliler Hatamti, Sumerler ise Nim veya Nin adını veriyorlardı.

Elâm bölgesi ilk evvel Batı Hindiştan'dan gelen proto-negroidler tarafından işgal edilmişti. Eneolitik devirde, Orta Asya'dan İran'a dolan Alpen ırk gruplarından güney-batıya sarkanlar Proto-negroidleri bertaraf ederek Elâm bölgesine yerleşmişlerdi.

İran'ın diğer bölgelerine yayılanlar gibi Elâmtu'ya yerleşenler de, yer yer siteler kurmuşlardır. Elâm siteleri, diğer bölgelerdekilere nisbetle daha elverişli yerlerde kurulmuş ve Sinear siteleyle daimî münasebette bulunmuş olduklarından, ana kültürlerini

daha hızla geliştirmek yolunu bulmuşlardır. Tarih devrinde bu sitelerden en önemlileri Avan ve Sus siteleridir. Elâm tarihinin bütün safhalarını yaşamış ve bu safhaların eserlerini sinesinde saklamış olan Sus, bu memleketin siyasî ve kültürel tarihi bakımından zengin bir merkez teşkil etmektedir.

İran platosunun güney - batı eteğinde ve Kerha ırmağı sol kıyısındaki tepelerden birinin üzerine kurulmuş olan Sus sitesi, ilk zamanlarda Şuşun veya Şuşan adiyle anılıyordu. Arkeologların Pre-Ubeid dedikleri prehistorik çağdan itibaren Yakın Şark kültürünün bütün safhalarına ait eserleri sinesinde saklamış olan Sus, İran'ın bilhassa tarihten önceki çağları için, Arkeoloji bakımından en zengin bir istasyonudur.

Sus kazısı verimleri 1881 tarihinde Fransız arkeologlarından tanınmış bilgin J. de Morgan tarafından kazılan Sus harabesinde İran'ın prehistorik ve protohistorik devirlerinin kültür izlerini ihtiva eden iki tabaka meydana çıkarılmıştır[9]. Zeminden 20 - 25 metre derinlikte olan ve Sus I adiyle ayrılan en alt tabakada prehistorik devrin taş ve maden eşyaları bulunmuştur. Umumiyetle eneolitik devre ait olan bu eşyalar arasında sivri ok temrinleriyle sivri mızrak uçlarının büyük bir maharet ve dikkatle defne yaprağı şeklinde yontulmuş oldukları görülmüştür. Burada bulunan eşyalar, çakmak taşı sanatının Sus I çağında İran'da son tekâmül merhalesine eriştiğini göstermektedirler. Bu eşya ve silâhların bazıları Doğu Anadolu dağlarından getirilmiş taşlardan yapılmıştır. Sus I de bulunan âlet ve eşyalardan bazıları bunları kullanan insanların önce bir avcılık devri geçirmiş olduklarını gösterdikleri gibi değirmen taşı, çakmak taşından destereler de ziraatle meşgul bulunduklarına delâlet etmektedir. Keramikler üzerindeki av hayvanlarına ve daha çok olarak evcil hayvanlara ait resimler de bu hususları belirten izlerdir (Res. 1).

[9] 1908 tarihine kadar devam eden Sus kazısiyle muhtelif devirlere ait beş kültür tabakası meydana çıkarılmıştır. Bu eserler o zaman Fransa'nın Louvre müzesine götürülmüş, burada ilim heyetleri tarafından incelenerek mahiyetleri 1900 tarihinden itibaren neşrine başlanan «Mémoire de la délégation en Perse» adlı muazzam bir seri ile ilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu derginin faydalandığımız sayıları aşağıda Mém. kısaltmasile gösterilecektir.

Sus I kültürünün en önemli orijinalitesi keramiklerle bakır âletlerde görünüyor. Bu eşya arasında maden âletler az olmakla beraber, bulunanların halis bakırdan yapıldıkları görülmüştür. Mezarlarda bulunan eşyalar arasında bakır aynalarla beraber bir de uzun fistanlı eli göğsü üzerinde bir kadın figürini bulunmuştur (Res. 2). Bunun tenasül tanrıçesine ait olduğu sanılıyor, Sus I den çıkarılan 4000 vazodan 2500 kadarı çok temiz sarımtırak bir topraktan yapılmış olan bu vazoların üzerine siyah boya sürülmüştür. Bunlar fırında pişirildikten sonra siyah boya, sarı veya kahve rengini almıştır. Vazolar üzerindeki motifler zengin ve umumiyetle geometriktir. İnsan ve hayvan şekillerini ihtiva eden vazolar da vardır.

Sus I keramikleri arasında su kapları, geniş tabaklar, büyük testiler vardır. Bunlar umumiyetle kulpsuzdur. Yalnız bazılarının kenarlarında, ihtimal bir yere asmak için, ortaları delikli çıkıntılar bulunmaktadır.

Sus I keramikleri sanat bakımından çok ileri bir tekâmül göstermektedir. Bunlar zerafetleri, şekilleri, renklerdeki ahenk, dekorlardaki uygunluk, resimlerdeki hususiyet bakımından en güzel Yunan vazolariyle mukayese edilebilirler. İran'ın Nehavend, Tahran ve Persepolis gibi diğer bölgelerinde bulunan keramiklerde de bu tekâmül görülmektedir [10]. Proto-İraniyen denilen bu ilk çağ, bazen renk renk dekorlarla süslenmiş kurşuni keramikler ve Sinear'da kullanılmayan kâselerle ayrılmaktadır. Sus I de en mütekâmil örnekleri bulunan bu keramiklerle vazoların fasılasız olarak El-Ubeid devri sonuna kadar devam ettikleri anlaşılıyor. İran'ın Tepehisar kültürü de Sus I ile çağdaştır. Sus I'i kaplayan kül tabakası üzerinde kalınlığı yer yer değişen bir ham tabaka üstünde bulunan eşyalarda Sus II adile ayrılmışlardır. İran'ın Protohistorik çağile tarih başı devrini kapsayan Sus II kültürü Musyantepe, Ali Abadtepe, Gulaptepe, Benderbuşir gibi yerlerde de bulunmuştur.

Prehistorik devir sonlarında başladığı anlaşılan Sus II kültürü, protohistorik devir boyunca tekâmül merhaleleri geçirerek tarih devrine girmiş, Mezopotamya'da büyük bir devlet kuran Akad'lar zamanına kadar devam etmiştir.

[10] De Morgan. Mém. I, 184-188; De Morgan, Pottier et de Mecquenem, Mém. III.

Sus II kültürünü ayıran eşyanın en önemlileri maden eşya ve aletlerdir. Bu çağda halis bakırdan başka ilk defa olarak halka ve boncuk şeklinde altın da bulunmuştur. İnsanların altını tanımasının üçüncü binde olduğu anlaşılmakla beraber, bu madeni ilk önce Elamlıların mı, yoksa Küçük Asya Proto-Hattilerinin mi ziynet eşyası olarak kullanmış oldukları tayin edilememektedir.

Sus II kültürünün Sus I kültürüne nisbetle daha mütekâmil olduğu muhakkaktır. Bu ilerileme, yalnız keramik eşyada görülemeyor. Buna karşılık heykeltraşlık, oymacılık gibi sanatların pek çok ilerlemiş olduğu anlaşılıyordu.

Sus II kültürünün İran platosundan başka Ön Asya'ya yayılmış olduğu, türlü bölgelerde yapılan kazılarla meydana çıkmıştır. İran'ın türlü bölgelerinde bulunan keramiklerin üzerlerinde koyun ve uzun boynuzlu ehlî hayvan resimleri görülmüş, bunların birbirlerine benzedikleri anlaşılmıştır. Bakır devri insanlarının bırakmış oldukları bu keramikler İran'ın eski kalkolitik çağına kadar çıkmaktadırlar. İlk merkezlerden olan Sus'da [11] başlayan keramiklerin müteakip tekâmül safhaları Zagros dağları bölgesinde Nehavend'de [12], Kirmanşah'da [13] güneyde Buşir'de [14], Tahran civarında [15], platonun merkez bölgesinde Şiraz'da [16] Keşan'da [17], doğuda Seistan'da [18] ve Bülücistan'da [19] bulunmuşlardır.

Bütün bu keramikler İran'da boyalı keramik sanatında bir değişiklik olmadığını göstermektedir. Yalnız plato kenarındaki Sus, güney Mezopotamya ile sıkı münasebette bulunduğundan buradaki keramiklerde Sinear tesiri esaslı değişik-

[11] De Morgan, Mém. I. ve de Morgan, Pottier et de Mecquenem, Mém. XIII.

[12] Herzfeld, İllustrated London News, June I, 1929, 942 - 45.

[13] De Mecquenem, Mém., XX. 126.

[14] Pezard, Mém. XV, 13 - 19.

[15] Aynı eser XX. 115 15 - 152.

[16] H. Field. A J S L, LI, 1934 - 35, 208.

[17] A. U. Pope, İllustrated London News, 1934, 1005.

[18] Aurel Stein, An Archaeological Tour in Gedrosia, Mém. Of Archaeol. Survey of İndia, No 43. Calcutta, 1931

[19] Aurel Stein, An Archaeological Tour in Waziristan and Northern Baluchistan, Mem. Of Archaeol. Survey of İndia No. 37, Calcutta, 1929.

likler yaratmıştır. Sus II keramikleri arasında en eski çağlara yani El-Ubeid devrine ait olanlar bulunduğu gibi, Uruk ve Cemdet-Nasr devirlerine girenler de vardır. Sus II keramikleri arasında Bülücistan ve Seistan'da meydana çıkarılanlara benzeyenler vardır. Sus II'nin genel olarak tek renkli olan çanak-çömleklerinin Mezopotamya'nın Cemdet-Nasr keramiklerile çağdaş oldukları sanılıyor.

Elâm Yazısı Proto-Elamit denilen ilk yazı işaretini taşıyan tabletler de Sus II'de bulunmuşlardır (Res. 3). Fakat bir örneği merkezî İran'da elde edilen bu yazı Uruk devrine ait olan ilk Sinear yazısından farklı ve ondan eskidir[20].

Proto-Elâmit denilen yazı ile Sumer yazısı arasında farklar bulunmakla beraber bunların bir asıldan çıkmış oldukları sanılıyor. Grafik işaretler, Sinear'da olduğu gibi, Elâm'da da Piktogrofik tasvirlere kadar dayanmaktadır. Fakat, sonraları ve bilhassa milâttan önceki üçüncü binin ikinci yarısından itibaren, Elâm'ın yerli yazısı kaybolarak yerini Yakın Şark'a yayılmış olan Sumer çivi yazısı almıştır.

Basra körfezinde Elâm'ların Liyan (Li-ya-an) dedikleri bu günkü Buşir adasında bulunan bir tablet, Elâm'ların Sumer yazısını Akad kıralı Sargon devrinden biraz evvel kullanmağa başlamış olduklarını göstermektedir. Bu bize, Elâm'ın siyaseten Sinear nüfuzu altına girmesinden önce, kültür bakımından Sumerlerin tesiri altında kalmış olduklarını ve Sumer kültürünün yayılma kudretini anlatmaktadır[21].

Proto-İraniyen ve Pre-Ubeid denilen bu kültürün Sinear'daki üçüncü tekâmül merhalesi Cemdet - Nasr çağı adiyle ayrılır. Çünkü bu çağı belirten eserler ilk defa eski Kiş civarındaki Cemdet-Nasr'da bulunmuşlardı. Bu çağ, Elâm'da Sus II

[20] Sinear'ın Sumer yazısının ilk örneği Uruk IV devrinde görülmüştür. İdeografik sistem mücerred fikirleri açık surette ifade edemediğinden, Uruk devrinde ideogramlara fonetik kıymetler verilmek suretiyle bu sistem tekâmül ettirilmiştir. Sonraları bu gelişme devam etmiş, Sâmi'ler, Hatti'ler ideogramların okunuşunda kendi lehçelerine göre yeni fonetik kıymetler yaratmışlardır.

[21] François Lenormant, Choix de textes Cuneiformes, Paris 1873, p. 127, No. 41.

devrine tekabül etmektedir. Cemdet - Nasr çağına ait Sinear tabletlerindeki yazıtlar piktografik kelime ve adlar Sumerce olduğu halde, Elâm'dakilerde kelime ve adlar Elâmcadır. Cemdet - Nasr'la karşılaşan Sus II çağından sonra Elâm'da tarihî devir başlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELÂM'IN SİYASÎ TARİHİ

Elâm'ın tarih devri

İran'da Tarih devri Elâm bölgesinde başlamıştır. Sus'ta ve Sinear'da bulunan yazılı belgelerden M. ö. üçüncü binde yani Sus II devrinde İran'da yer yer küçük prensliklerin kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Bu prensliklerden tabletlerde adları geçen ve tarihî rollerinden bahsedilmiş olanlar Elâm bölgesindekilerdir. Bunların başında da Anşan veya Anzan denilen Elâm'ın yüksek tepelerinden biri üzerine kurulmuş olan Sus ile bunun kuzeyinde dağlık bölgedeki Avan başta gelmektedir. Anlaşıldığına göre, bu eski çağlarda askerî ve siyasî kudret Avan'da idi. Buradaki hükûmet en kudretli çağdaş Sumer sitelerinden daha üstün bulunuyordu. Sus ise kültür ve ticaret bakımından ön plânda geliyordu. Bu sitelerden her birinin başında aynı zamanda hem prens, hem de baş rahip rolünü gören bir hükümdar bulunuyordu. Önceleri başlı başına bir varlık halinde yaşayan bu site devletleri, sonraları Avan hükümdarının nüfuzu altına düşmüş, bu suretle ilk defa Avan hegemonyasında siyasî bir birlik kurulmuştur.

Sinear'ın mitik devirlere ait kıral listelerine göre, Elâm ile Mezopotamya arasındaki münasebetler bu çağlara dayanmaktadır. Güya Sinear'da ilk sülâleyi teşkil eden Kiş I devletinin yirmi birinci hükümdarı olan Enmenbargigur Elâm'ı istilâ etmiş[22] fakat, Sinear'da hegemonya güneyde birinci Uruk'a geçince Elâm da kurtulmuş ve zamanla büyük bir kudret kazanmıştır. Hatta birinci Uruk sülâlesi ilk kıralı Maskemgaşer güneyde, Basra körfezi kıyılarına indiği zaman, Elâm sırtlarına tırmanmak ve buraları almak istemiş ise de, Elâmlı'ların mukavemetleri karşısında birşeye muvaffak olamamıştır[23]. Ele geçen diğer bir belge de, bu hanedanın şöhretli mitik kıralı Gılgameş'den önce,

[22] S. Langdon, Oxford Editions of Cuneiforme Texts, II, Oxford, 1923, 11.

[23] P. Dhorme. Revue Biblique, XXXV, 1926, 72.

yani üçüncü kıralı çoban Lugalbanda ve dördüncü kıralı avcı Dumuzi zamanlarında Elâm'ların, dağlarından inerek karşı hücumlara geçmiş ve Sinear'ı istilâ etmiş oldukları haber verilmektedir [24].

Sinear'ın bu eski devirlerine ait gelenekleri ihtiva eden tabletlerden anlaşıldığına göre Elâm'ın bu üstünlüğü zamanla artmakta devam etmiş, nihayet Elâm ve Sinear'da hegemonya Avan sitesine geçmiştir. Fakat, Avan'ın hegemonyalığı devri çok sürmemiş, Kiş'de beliren ikinci sülâle Mezopotamya'yı tekrar hâkim duruma çıkarmıştır. Fakat, bir müddet sonra Hamazi sitesinin kudret kazanmasiyle hegemonya Elâm kuzeyindeki plâtoya geçmiştir [25].

Efsanemsi mahiyette olan bu rivayetlerden sonra Sinear'ın Lagaş sitesi ensi (patesi) lerinin bıraktıkları tabletler Elâm'ın gerçek tarih çağını açıklamaktadır. Öyle görülüyor ki İran'ın güney-batı bölgesindeki müstakil küçük prenslikler M. ö. 2670 tarihlerine doğru Sus sitesinin kuzeyindeki Avan'da kurulan yeni bir hanedanın hegemonyası altında birleşmiş, Mezopotamya karşısında kuvvetli ve tehlikeli bir varlık belirmiştir.

Peli sülâlesi Elâm'da bu ilk sülâleyi kuran Prens Peli'dir. Bunun ve kendisinden sonra gelen prenslerin tabletlerde görülen adlarının Elâm'ca olması, bu zamanlarda Elâm'ın Mezopotamya tesirinden masun bulunduğunu göstermektedir.

Milâttan önce üçüncü binde Sinear'ın Lagaş sitesinde Ur-Nanşe tarafından kurulan hanedan krallarından Eannatum'un yazdırmış olduğu bir tablette, Elâm'lıların akınlarını önlediği ve iki Elâm İsakku'sunu yendiği haber verilmektedir. Bu çarpışmalar sırasında Lagaş tanrısı Ningirsu'nun baş rahibi olan Dudu'nun yazdırmış olduğu bu tablet, Lagaş'ta yapılan kazılarda elde edilmiştir [26]. Fakat bu Ensi'nin üçüncü halefi olan Enetarzi zamanında altı yüz kişilik bir Elâm kuvvetinin Sinear'a akın yapmış olması, önceki harplerde çok yıpranmamış oldukla-

[24] A. Poebl, Historical texts, Pennsylvania University, IV, part I, 117 ve 122.

[25] E. A. Speiser, Mesopotamian Origins, 1930, 35 ve 43.

[26] E. de Sarzec, Découvertes en Chaldée, Paris, 1885-1912. I, p. 5

rını belirtmektedir[27]. Sinear'a bu akınları yapan Elâm prensinin Avan kıralı olduğu şüphesizdir.

Sinear kâtiplerinin tanzim ettikleri hanedan listesinde adı geçen Avan sitesinin bütün bu devirde Elâm'ın dağlık dölgesinde hegemonyayı temsil ettiği anlaşılıyor. Sinear tabletleri bu çağlarda Sus'un yalnız ticarî alandaki önemini belirtmektedirler. Sus'ta bulunan pişmiş tabletler üzerindeki Proto-Elâmit yazıtlar ise metropolün bu zamanlarda da siyasî bir tarihi olduğunu gösteriyorlar[28]. Fakat bu siyasî tarih, Sus'u müstakil olmaktan ziyade Avan'a bağlı bir prenslik olarak tanıtıyor[29].

Öyle görünüyor ki bu eski çağlarda yani M. Ö. üçüncü binin ilk yarısında İran'ın güney-batısındaki prenslikler ile Sinear'daki devletler arasında askerî, ticarî ve kültürel münasebetler çok sıkı idi. Fakat, karşılıklı akınlara nisbetle iki komşu memleketin sulh ve esenlik içinde yaşadıkları zamanlar daha çok olmuştur. Bu sayede Sinear'a en yakın bulunan Sus II de medeniyet daha ziyade inkişaf edebilmişti. Her halde bu çağlarda Sus'da beliren dinî telâkkiler ve kültür eserleriyle Sinear halkının, yani Sumerlerin medeniyet ve din anlayışları arasında sıkı benzerlikler görülmektedir. Bu benzerlik evlerin yapılış tarzından başlayarak; yerel özellikler ayrılmak suretiyle; hemen her alanda belirmektedir. Bu çağlarda Sus II Elâmları yazı tableti için kullandıkları kili ve sair levazımı Sumerlerden almışlardır. Akad'lar Mezopotamya'da kuvvetli bir devlet kurdukları zaman, Elâm'da Peli sülâlesi hüküm sürüyordu. Bu sülâlenin adını bilmediğimiz sekizinci kıralı Luhhi-İşşan ve halefi Hişep-Ratep devirlerinden itibaren Elâm tarihi daha çok aydınlanıyor.

Çünkü bunlar, Mezopotamya ve ön çağların en kudretli sülâlesini kuran Akad kıralı Şarruken I (Sargon takriben M. Ö. 2725-2670) ile çağdaş bulunuyorlardı.

[27] Thureau Dangin, Une incursion élamite en territoire sumérien, Revue d'assyriologie et d'archéologie Orientale. IV, 1904, 139-142

[28] Scheil. Mém. VI. 59 ve C. XVII, mühürler üzerindeki yazıtlar için de bak. Legrain, Mém. C. XVI.

[29] Scheil. Dynesties élamites d'Awan et de Şimaş. RA XXVIII (1931) s. 1-8.

Aşağı Mezopotamya'nın Agade sitesinde, kudretli bir devlet kuran Şarruken I ve halefleri icraatlarına dair pek çok tablet bırakmış olduklarından, bu sayede İran'ın güney-batı ve batı bölgesinin tarihi hakkında da doğru bilgi edinmek imkânı hasıl olmuştur. Bu devirde Mezopotamya yazısını alan Elâmlıların bıraktıkları tabletler de, bu bilgiyi genişletmektedir.

Bu tabletlerden öğrendiğimize göre Şarruken Sinear'da hâkimiyetini kurduktan az birzaman sonra İran'ın dağlık bölgelerini de hükmü altına almak isteyerek Dicle'nin doğusunda, dağlar geçidine hâkim olan ve bu gün Badrah denilen eski Dêr şehri yakınlarında önemli Kazallu şehrini zaptetmekle Elâm bölgesine ayak atmıştır[80]. Şarruken I'in bu olayı belirten yazıtında adı geçen şehirler ve prensler arasında Avan kıralı Luhhi-Işşan'ın da adını görüyoruz. Şarruken I Elâm'a karşı giriştiği ikinci seferinde Luhhi-Işşan'ın müttefiki olan Barahşi memleketi prensleri ve bu arada Şirhu isakku'su ile çarpışmıştır.

Avan Kıralı Luhhi-Işşan bu harplerde ölmüş alacak ki, sulh için Akad kıralına müracaat eden Elâm kıralının Hişep-ratep adında olduğunu görüyoruz. Şarruken I'in bu seferinde Sus'u da almış olduğu, burada bulunan bir stelinden anlaşılmaktadır[81]. Yazıttan öğrendiğimize göre Akadlı fatih, bu seferinde Elâm ve Anşan bölgelerinden başka kuzey Diyala ırmağı kuzeyindeki Arraha (Kerkük bölgesi) memleketini de zabtetmiştir. Zagros dağlarının arkasında bulunan Lulubi, Guti, Tukriş ve İnşan prenslerile de Zagros'un batı eteklerinde çarpışarak, onları da yenmiştir.

Fakat Şarruken I'in amansız kılıcına baş eğmiş olan bütün bu kavimler başta Elâm'lar olduğu halde bu hükümdarın ihtiyarlığı devrinde, silâha sarılmışlardır. Yerine geçen oğlu Rimuş (Urumuş takriben M. ö. 2670-2660) Sinear'da baş gösteren kargaşalıkları bastırdıktan sonra güney-batı İran'ın dağlık bölgelerindeki isyanları yatıştırmak üzere harekete geçmiştir.

Bu sırada Elâm'da hegemonyayı temsil eden Avan kıralı, Zahara ve Barahşi memleketleri kıralı Abalgamaş ile anlaşarak

[80] O. Schroeder, Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts, No. 92. [81] Scheil, Mém. X,4.

karşı koymağa hazırlandı ise de, neticede dağlılar mağlup oldular. Rimuş'un bu sefere ait yazıtındaki öğünüşlerinin doğruluğu, o zaman Elâm ve Barahşi'den iğtinam ederek Nippur tapınağına vakfettiği vazoların bulunması ile teeyyüt etmektedir [32]. Bu seferde Sus da Akad'lılar tarafından zaptedilmişti. Akad kıralının Sus'a Uba adında Elâmlı bir İsakku tayin etmiş olduğunu ele geçen bir silindir mühürden [33] öğreniyorsak da, Avan-'ın durumu hakkında hiç bir belge ele geçmemiştir.

Gerçi Elâm kâtipleri bu sıralarda Avan kıralı Hişep-ratep'in halefi olarak Helu adında bir kıraldan bahsediyorlarsa da, bunun Elâm'ın kuzey ve kuzey-doğu bölgelerindeki dağlarda hüküm sürmüş olması sanılıyor.

Akad kırallığına Maniştusu (takriben M. ö. 2660-2640) geçer geçmez, Elâm üzerine iki koldan ordular göndermiş olduğunu Sinear tabletlerinden öğreniyoruz [34]. Fakat bir nevi soygunculuk mahiyetinde olduğu anlaşılan bu akınlar, Sinear tapınaklarını dolduran ganimetler temin etmişse de Zagros'un cesur ve savaşçı halkının kesin olarak itaat altına alınmalarını temin edememiştir. Bunlar, Akad ordularına karşı koyamıyacaklarını anlayınca yabancı bir devlete tâbi olmaktan ise, şehirlerini bırakarak sarp dağlara çekilmeği tercih etmiş, Maniştusu'nun ölümünden sonra Mezopotamya'ya akınlar yapmağa başlamışlardır.

Fakat Akad'ların yeni kıralı Naram-Sin (takriben M. ö. 2645-2607) başkent yakınlarına kadar ilerleyen bu isyanları bastıracak bir kudrette idi. Yakın isyanları hemen bastırdı. Onu en çok endişeye düşüren İran'ın güney ve kuzey-batısında dağlık bölgelerde yaşayan savaşçı halktı. Bunlardan kuzey-batıda bugünkü Altınköprü çevresindeki Şimurru prensi Puttinadal, silaha sarılanların ön safında bulunuyordu. Zagros'un merkezinde sonraları Namri denilen Namar'ın kıralı Arisen ise kendisini aynı zamanda kuzey Mezopotamya kıralı ilân etmişti. Marahşi kıralı Hubsumkibi de Naram-Sin'in düşmanlarındandı [35].

[32] Hilprecht, Old Babylonian inscriptions, part. I, No. 5 ve 10.

[33] Mém. X, I. ve XIV, 4.

[34] Thureau-Dangin, Notes assyriologiques, Revue d'assyriologie et d'archeologie Orientale, VII, 1910, 179 - 84.

[35] Thureau - Dangin, Tablette de Samarra, Revue d'assyriologie et d'archeologie orientale, IX. 1912, 1 - 4.

Akadlara karşı bütün bu isyanları Avan'ın onbirinci kıralı Hita'nın teşvik etmiş olması muhtemeldir.

Fakat, Akad'ların savaşcı kıralı Naram-Sin, birlikte hareket edemiyecek olan bu kuvvetleri birer birer ezecek kudrette idi. Önce kuzey bölgedekiler tenkil edildiler. Sonra da Elâm ve Barahşi itaat altına alındı [36].

Naram - Sin Elâm'ı kesin olarak hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Sinear'la sıkı ve sürekli temas neticesi olarak Sus süratle Akadlaştı. Naram - Sin burada üzerlerinde kitabeler bulunan tuğlalarla yaptırdığı tapınağa kendi heykelini de koydurdu. Türlü bölgelerden iğtinam ettiği vazoları da buraya vakfetti [37]. Elâm'ı kendi adına idare etmek üzere Enammun adında birini İşakku (vekil) tayin etti. Sus artık bir Akad eyaleti olmuştu. Sus'da bu devire ait olarak bulunan yazıtlardaki akadca lehçe ile adlardan çoğunun da samileşmiş olmaları, Akad kültürünün buralara kuvvetli surette yerleşmiş olduğunu gösteriyor. İhtimal ki Naram-Sin zaferleri neticesinde Sus bölgesine birtakım sâmî grupları da yerleşmişlerdi.

Fakat Naram-Sin devrinde de Elâm'ın diğer bölgelerinde yerli dil ve yerli kültür her türlü tesirden masun kalmıştı. Naram-Sin'in Elâm'ın yerli kırallarından biriyle ihtimal ki Avan kıralı Hita ile yapmış olduğu andlaşmanın Elâm lehçesiyle yazılmış olması bunu teyit etmektedir. Bu sayededir ki M. ö. ikinci bin ortalarına doğru, samileşme hareketine karşı şiddetli bir tepki başlıyacak, yerli dil tekrar hâkimiyet kazanacaktır.

Naram-Sin, Şimurru ve Namar kırallarını hezimete uğrattıktan sonra Kuzey Zagros bölgelerinde oturan Lulubi ve Guti'lerle temasa gelmişti. Elam'larla akraba, fakat lehçeleri farklı olan [38] bu iki kavimden Lulubi'ler, dağ masifleri içinde münbit bir ovada, yani bugünkü Süleymaniye bölgesinin şehrizor taraflarında oturuyorlardı [39]. Şehrizor güneyindeki geçitte vukubulan savaşta Lulubi'ler büyük bir hezimete uğradılar.

[36] Gadd et Legrain, Royal İnscriptions, No, 274.

[37] Briquès, Mém. II, 59; Vase, Mém. IV, 1; Statues; Mém. VI, 2-6.

[38] Hüsing, Der Zagros und seine Völker (Der Olte orient, IX, h. 3/4, 1908.

[39] A. Billerbeck, Das Sandschak Suleimania, 6 - 11.

Maram-Sin bu parlak zaferinin hatırası olarak geçit kenarındaki kayaya bir kabartma kazdırdı [40]. Bu kabartma Naram-Sin'in pek meşhur olan stelinin proto tipi idi.

Akad kıralının Guti'lerle olan savaşı muvaffakiyetle neticelenmedi. Sonraları Mezopotamya'yı istilâ edecek olan savaşcı Guti'ler Naram-Sin'i büyük bir hezimete uğrattılar. Fakat asıl Elâm bölgesinde Naram-Sin'in zaferi kesindi. Burası tamamiyle itaat altına alınmıştı. Eski İsakkulardan Enammun memleket valisi (Şakkanakku) tayin olundu.

Sonraları ihtimal ki Enammun'un ölümünden sonra Sus İsakkularından Şimbi-Işşuk'un oğlu olan Puzur-İnşuşinak'ı Elâm da umumî vali olarak görüyoruz [41]. Kudretli ve savaşcı bir adam olduğu anlaşılan Puzur-İnşuşinak'ın bıraktığı tabletlerden öncekileri Akadca, sonrakileri ise Elâmcadır. İhtimal ki önceleri efendisinin gözüne girmek için Akad lehçesini resmî dil olarak kullanmıştı. Fakat, sonraları, yaptığı askerî hareketlerle hükmettiği memleketin sınırlarını kuzeye doğru genişleterek Zagros dağlarında Kişnaş bölgesini ve bir çok şehirleri alınca artık buna lüzum görmemiş, kitabelerini proto-Elâmit lehçe ile yazdırmıştır.

Puzur-İnşuşinak'ın zabtettiği yer isimleri arasında geçen Gutu'nun ileride büyük rol oynayacak olan Guti'lere, Kaşşen'nin de Kas'lara adlarını veren bölgeler oldukları sanılmaktadır.

Bu devirde eski kırallık merkezi olan Avan yerine Sus sitesi Elâm'ın merkezi olmuştur. Puzur-İnşuşinak, kazandığı zaferlerde iğtinam edilen eşyalarla Sus'u zenginletmiş, akropol'ü yeni bir İnşuşinak tapınağile süslemiş, buraya pek çok vakıflar ve hediyeler ayırmıştır. Bu tapınak harabesinde tanrı İnşuşinak'ın heykelinden başka, arslan başlı bir blok Akadca ve Proto Elâmit dilde olan ve henüz çözülemeyen yazıtlar bulunmuştur [42].

[40] G. J. Edmonds, Two Ancient monuments in southern Kurdistan, Geographical Journal, LXV, 1925, 63.

[41] Puzur-İnşuşinak'ın adı bazı eserlerde Paşa-İnşuşinak şeklinde yazılmıştır.

[42] Scheil, Mém. VI, 8 ue pl. 2.

Elâm'ın tekrar egemenliğini kazanması

Naram-Sin'in ölümü Elâmlılara derin nefes aldırmıştı. Bağımsız yaşamağa alışmış olan bu dağlı halk, ecnebi boyunduruğundan kurtulmak hırsile kıvranıyordu. Yeni kıral Şarkalişarri'nin (takriben M. ö. 2607-2583) zaafı onlarda bu hırsı kuvvetlendirmişti. Elâm'lar Zahara memleketi ile birleşerek istiklâllerini ilân ettiler. Puzur-İnşuşinak, birleşik kuvvetlerle Sinear üzerine yürüdü. Akad ülkesindeki Opis şehri kapılarına kadar ilerledi. Dört iklim hükümdarı unvanile anılan metbuunun ülkesini tehdit edecek kadar kudret gösteren Akad'ların Elâm bölgesi eski genel valisi Puzur-İnşuşinak, avdetinde kendisini Elam kıralı ilân etti. Yazdırdığı stelde, tanrı İnşuşinak'ın bir yıl içinde kendisine büyük başarılar nasib ettiğini ve dört iklimi hükmü altına verdiğini minnetle kaydetmektedir [43].

Gutî'ler istilâsının Elâm üzerindeki tesiri

Puzur- İnşuşinak'ın Elâm'ın istiklâlini kurduğu bu zamanlarda Zagros merkezinde oturan halk arasında yeni bir kaynaşma başlamıştır. Bu kaynaşma Şehrizor bölgesindeki Lulubilerin yurdlarından güney-doğuya akarak bugünkü Holvan bölgesine yerleşmelerini intac etmişti.

Son zamanlarda bu hareket sırasında Lulubilerin kıralı olan Anubamini'ye ait bir kabartma Sar-i-pul civarındaki Zohab'da bulunmuştur. Kabartma üzerindeki kitabe Akad dili ve Akad yazısiyle yazılmıştır. Lulubiler kıralı bu yazıtta kendisinin ve tanriçe İştar'ın statülerini Batir dağı üzerine diktiğini bildirmekte, Sinear'lılar tarafından anıtına yapılacak her türlü tecavüzler için tanrıların himayesini niyaz etmektedir [44].

Lulubi'leri göç etmeğe zorlayan kuvvetin Şehrizor'un kuzeyinde oturan Guti'ler olduğu sanılmaktadır. Çünkü Guti'lerin bu olaydan biraz sonra Şarlak adındaki başbuğları idaresinde Sinear'a indiklerini, fakat Akadların bu akını durdurmuş olduklarını Şarkalişarri'nin bir yazıtından öğreniyoruz [45].

[43] Scheil tarafından yayınlanan Stéle, Mém. X, 9.

[44] De Morgan et Scheil, Les deux Steles de Zohab, Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, XIV, 1893, 100-105, Herzfeld, Am Tor Von Asien, 355.

[45] Thureau-Dangin, Fr. Die sumerischen und akkadischen Könige.

Fakat Şarkalişarri'nin ölümünden bir müddet sonra Guti'ler daha büyük kuvvetlerle güneye doğru akmışlardır (takriben M. ö. 2500). Bu akış sırasında Elâm'daki Puzur-İnşuşinak'ın kurduğu Avan kırallığı yıkılmış olduğu gibi, Sinear'da da Akad kırallığı tarihe gömülmüş; burada anarşik bir devir başlamıştır.

Batı İran'dan Mezopotamya'ya akan Guti'ler tarafından burada kurulan ve 124 veya 135 yıl kadar yaşayan hükûmet zamanında Elâm bölgesinin durumunu aydınlatacak belge bulunmamaktadır. Anlaşıldığına göre, Guti dalgaları çekildikten sonra Elâm'da ve Zagros dağları bölgelerinde Guti'lerin hegemonyasını tanıyan bir takım küçük prenslikler kurulmuştur. Bunlar arasında Avan ve Sus gibi eskidenberi tanılanlar olduğu gibi Guti'lerin yıkılmalarından sonra hüriyetlerini kazananlar da vardı. Kuzey Zagros eteklerinde Urbillum (bugünkü Erbil), güneyde aşağı Zap geçidi üzerinde Şimurru (bugünkü Altın köprü) daha aşağıda Harşe (Bugünkü Tuz Hurmatlı), Kerkük'ün doğusunda dağlık bölgede Kimaş bu sonuncuları teşkil ediyorlardı. Zagros'un merkezinde ise, ötedenberi olduğu gibi, Lulubi'lerin bir hükûmeti, daha güneyde ise Marhaşi (Barhaşı) prensliği bulunuyordu.

Elâm bölgesinde ise Sus istiklâlini ilân etmişti. Elâm'ın kuzey-doğusunda Anşan'da ve Simaş'a oldukça yakın memlekette Girnamme adında biri yeni bir hükûmet kurmuştu. Bütün bu küçük hükûmetler birbirlerile boğuşup duruyorlardı.

Elâm'da Simaş devleti

Guti'leri Mezopotamya'dan çıkararak burada üçüncü Ur sülâlesini kuran Ur-Nammu zamanında (takriben M. ö. 2350 - 2332) Elâm'da da Simaş prensliğinin yükseldiğini görüyoruz. Karun nehri ayaklarının çıktığı dağlık bölgenin doğu yamaçlarında kurulan bu hükûmet, Girnamme adında biri tarafından kurulmuştur.

Üçüncü Ur sülâlesinin en kudretli hükümdarı olan Şulgi (takriben M. ö. 2332 - 2274) bütün Mezopotamya sitelerini bayrağı altında birleştirdikten sonra Zagros dağları eteklerindeki prenslikleri de hükmü altına almağa teşebbüs etmiştir. Kızlarından birini Marhaşi kıraliyle evlendirerek bunu kendisine bağladıktan sonra, Şehrizor bölgesindeki Lulubi, aşağı Zap

üzerindeki Şimurru ve daha sonra da Harşe prensliklerini hükmü altına almıştır.

Bu başarılar kendisine Zagros ötesindeki hükümetleri de hükmü altına almasına yol açmıştı. Evvelâ Anşan İsakkusuna (Libum veya Şalabum'den biri olacak) kızlarından birini vermek suretiyle bu prense vassallığını kabul ettirdi. Bu sırada Tazitta I'in idaresi altında bulunduğu sanılan Simaş krallığına karşı bir harekette bulunmadığı anlaşılıyor. Fakat sonraları Sus tamamiyle Şulgi'nin hükmü altına girdi. Simaş ve Anşan hükûmetleri ise onun yüksek hegemonyasını tanımak zorunda kaldılar.

Üçüncü Ur sülâlesinin temin ettiği birlik ve güvenlik İran ile Mezopotamya arasında ticaret ve kültür münasebetlerinin geniş nisbette gelişmesine yardım etti. Bu ticareti yapanların başında Elâmlılar bulunuyor, Sus da başlıca merkezi teşkil ediyordu. İran'ın doğu bölgelerinden getirilen Lapis Lazuli, Sinear'da pek makbul olduğundan Elâm'lılar başlıca madenlerle beraber Lapis Lazuli ticaretine önem vermişlerdi.

Üçüncü Ur sülâlesi devrinde istiklâlini muhafaza etmiş olan Simaş'da kıral Tazitta I'e sırasiyle Ebarti I ve Tazitta II halef olmuşlardır. Bu sonuncusunun yerine geçen Enbiluhha'nın son Ur kıralı İbi-Sin (M. ö. 2258 - 2337) ile çağdaş olduğunu biliyoruz.

Enbiluhha bir aralık Elâm'ın aşağı bölgelerine inerek Sus'a girmişse de İbi-Sin yetişerek kendisini buradan çıkarmıştır. Fakat bir müddet sonra halefi Kindattu, Sus'u tekrar zabtetmiştir. Bu seferki istilâ Simaş hâkimiyetini Sus'ta yerleştirmiş oldu.

Sus'ta İnşuşinak'ı yeniden kuran Kindattu, Anaşan bölgesinin anahtarı sayılan Huhunuri ile çevresindeki toprakları da alarak, İbi-Sin'in Elâm ve Anşan üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Üçüncü Ur sülâlesinin son hükümdarı İbi-Sin'in kuzeyden inen akınlarla meşgul olmasından faydalanarak Sinear üzerine yürümüş, İbi-Sin'i esir ederek büyük ganimetlerle Elâm'a dönmüştür.

Fakat Kindattu bu zaferinden, Sinear tapınak ve saraylarından getirdiği ganimetlerden başka bir fayda temin edemedi.

Arəzi itibariyle bir şey kazanmadığı gibi, çok geçmeden zaferinin şerefini de kaybetti. Hatta bu zafer ve Ur'un tahribi başkalarına isnad edildi.

Hutran - Tepti sülâlesi

Üçüncü Ur sülâlesinin yıkılışı yalnız Mezopotamya'da değil, İran'ın güney - batı ve batı bölgesinde de büyük değişikliklere yol açmıştı. Kuzey Mezopotamya'daki prenslikler istiklâllerini kazanmış, Sinear da İsin ve Larsa adlarıyle ikiye bölünmüştü. Her tarafta baş gösteren istiklâl hareketi Elâm'da da belirmiş, Sus İsakkuluğunda bulunan İdaddu da Sus ve Elâm kıralı unvanını taşıyan Kindattu'ya karşı isyan bayrağını açmıştır. Hutran-Tepti soyundan Bebi adında birinin oğlu olan İdaddu-İnşuşinak, Sus'ta İsakku iken büyük başarılar göstermiş, bir taraftan şehir dışını surlarla tahkim, diğer taraftan da şehir içini güzelleştirmek için çok çalışmış, kendisini herkese sevdirmişti.

Kudretli bir şahsiyet olduğu anlaşılan İdaddu I'in başarılarını belirttiği bir yazıtında sonraları Sus veziri (İsakku) unvanile beraber; kudret ve nüfuzunun genişlediğini belirten, bir de Elâm genel valisi (Şakkanakku) unvanını almış olduğunu görüyoruz. Bu suretle askeri kudreti artmış olan İdaddu I, nihayet kıral Kindattu'yu da bertaraf ederek Elâm'da bütün iktidarı eline almış, kendisini Simaş ve Elâm kıralı ilân etmiştir.

Torunu ve üçüncü halefi İdaddu II zamanında Elâm medenî ve askerî kudretinin parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Bir çok binalar, tapınaklar kurmuş ve başarılarını belirten tabletler bırakmıştır[46]. Fakat bu sıralarda Mezopotamya'da Larsa tahtına kudretli bir prens oturmuştu (M. ö. 2150 tarihlerine doğru). Larsa'nın sekizinci kıralı olan Gungunum, enerjik, fetihler ve zaferler arkasında koşan bir zattı. Tahta çıkışının üçüncü yılında Batı İran'ın dağlık bölgelerini istilâ etmek üzere harekete başladı. Başimu şehri üzerine yürüyerek burayı tahrip etti. Bu hareket Simaş ve Elâm kıralı İdaddu II'ye şiddetli bir darbe idi. Larsa kıralını bu harekete

[46] Scheil, Mém. X, 13. ve XIV, 28, ve Dossin, Mém. XVIII, 123.

sürükleyen sebebi bilmiyoruz. İhtimal ki İdaddu II'nin daha evvel Mezopotamya'ya yapmış olduğu bir akına karşılık olarak yapılmıştı.

Sebep ne olursa olsun, şurası muhakkak ki, Elâm ve Simaş kırallığı İdaddu II ile kudret ve satvetinin kemaline erişmiş olduğu bir sırada patlayan bu harp, Elâm'ın harabisini intac etmiştir. Bunun neticesi olarak üç yıl sonra Anşan bölgesi Larsa'nın hükmü altına girmiştir. Bu ikinci darbe kat'i olmuş, kıral İdaddu II. sahneden çekilmiş bütün Elâm, Simaş ve Barahşi Larsa kıralının hükmü altına geçmiştir[47].

Gungunum, Sus'ta bulunan ve saltanatının altıncı yılına ait bir tabletinde mağlûp ettiği İdaddu II'nin harp alanında öldüğünü haber vermektedir[48]. Bu belgenin belirttiğine göre Elâm kırallığı birdenbire çökmüş, Simaş sülâlesi sönmüş, memleketin bir kısmında Larsa'lıların hâkimiyeti yerleşmiştir.

Elâm'da Silhaha-Ebarti Sülâlesi

Milâttan önceki XXI. yüzyıl başlarında, sâmî Amurru'ların Mezopotamya'da büyük bir kuvvet olarak sahneye çıkmaları, yalnız Fırat-Dicle arasındaki basık memlekette değil, doğuda İran'ın dağlık bölgelerinde de tesirlerini göstermiştir. Çünkü Babil'de büyük bir devlet kuran Amurru'lar karşısında eski Sumer-Akad kanını ve kültürünü temsil eden kudretli İsin ve Larsa devletleri bulunuyordu. Gungunum zamanında Elâm bölgesini de hâkimiyeti altına alan Larsa devleti, hegemonyayı benimsediği gibi, İsin de henüz kuvvetten düşmüş değildi.

Yeni kurulan Babil devletile Sinear'ın bu eski hükûmetleri arasında ilk günlerde başlayan mücadele gittikçe şiddetlenmiş, neticede Larsa'nın Elâm üzerindeki hegemonyası zayıflamağa yüz tutmuştu. M. ö. 2105 tarihlerine doğru bu üç rakip hükûmetten Larsa tahtında Sumu-Ilum, İsin tahtında Bursin II, Babil tahtında ise Sumuabum gibi kudretli şahsiyetlerin aynı zamanda bulnmaları bu mücadeleyi hızlandırmış, bu sırada Asur kıralı İlluşuma II'nin Sinear'a şiddetli bir akın yapması ise kargaşalığı son haddine çıkarmıştı.

[47] Lenormant, Choix de textes cuneiformes, No. 5.
[48] Scheil, Mém. X; 124.

Bu hücum ve kargaşalıklarla uğraşan Larsa'nın artık Elâm'ı düşünecek durumda olmamasından faydalanan dağlı halk Anzan ve Sus prensi Ebarti'nin oğlu Silhaha'nın komutasında birleşerek istiklâllerini kurtarmışlardır[49].

Tarihte daha çok Şimti - Şilhak adiyle tanılan[50] Silhaha'nın adı, hemen hemen birinci Babil devleti kadar kuvvetli ve ondan daha ziyade ömürlü olan devletinin de adı olmuş, bu devlet başına geçenler hep bu sülâleden gelmişlerdir[51].

Şimti - Şilhak'ın (takriben 2100 - 2086) bazı fetihlerde bulunmuş olması sanılıyorsa da, bu hususta bizi aydınlatacak belgeler elde edilememiştir. Yalnız bir belgede Sus'ta Nannei ve İnşuşinak tanrılarının tapınaklarını inşa ettirmiş olduğunu biliyoruz[52].

Şimti - Şilhak, Sukkalmah unvanını taşıyordu. Mukaddes Yalvaç anlamına gelen bu unvan kıral unvanından üstündü. Sukkalmah'ın altında Elam ve Şimaş, Isakku'su (veziri); onun altında da Sus Isakkusu bulunuyordu[53]. Sukkalmah öldüğü

[49] Elâm kâtipleri tarafından Şilbak - İnşuşinak hanedanı adı verilen listede, milâttan önce takriben 2120 - 2101 tarihleri arasında yaşadığı anlaşılan Ebarti'nin ismi bulunmamaktadır. Fakat, kölelerinden birinin ele geçen mühründe Ebarti, Anşan ve Sus kıralı olarak gösterilmiş olduğu gözönüne alınarak (Scheil, İnscription d' Adda-Bakşu, Revue d'assyriologie et d'archeol. XXXVI, 1929) kendisinin bu hanedanın kurucusu olan Silbaha'nın babası olduğu kabul edilmektedir. Ebarti'nin Sus'ta İnşuşinak tapınağında inşaatta bulunduğu Şilhak-İnşuşinak tuğlalarından anlaşılmaktadır.

[50] Şimit - Şilhak, Elâmca Temti - Şilhak'ın Babilce telâffuz şeklidir. Temti (tepti) Mevlâ ve efendi anlamına gelmektedir.

[51] Bu devre ait başlıca kaynak, Sus'ta bulunmuş olan ticaret mahiyetinde tabletlerdir. Diğer belgeler, bilhassa sülâlenin ilk devirlerine ait olanlar, Sus'un iki yüz kilometre güney-doğusunda bugün Malamir denilen yerde bulunmuşlardır (Les textes de Malamir ; Mém. IV, 169 ve Mém XXII). Bu tabletler ekonomi bakımından önemli olmakla beraber bu devir tarihini aydınlatmak hususunda kısırdırlar. Akadca yazılan bu tabletlerde Elâm dilinin tesiri kuvvetlidir. Adların çoğu Elâmcadır. Sonraları adlar da Akadlaşmaktadır. Tabletlerin ilk zamanlara ait olanlarında tapınaklara veya Sukkal sarayına tahsis edilen hayvanlardan bahsedilmiştir. Elâmların tapındıkları, tanrıların adları bu tabletlerden öğrenilmektedir.

[52] Scheil, Inscription d'Adda-huşu, Revue d'assyriologie et d'archeologie orientale, ve briqus de Şilhak-inşuşinak, Mém. III, 53, No. 32.

[53] Sukkal sözü, kıral lafzından daha küçük bir unvandı. Bunda bir tabiiyet manası bulunuyordu. Bir hükümdarın yetki ile görevlenen vekili veya veziri manasını ifade ediyordu.

zaman yerine Elâm ve Simaş Sukkalı, bunun yerine de Sus Sukkalı geçerdi. Yeni Sukkalmah Sus Sukkallığına, küçük yaşta olmak şartiyle, bir prens tayin ederdi[54]. Bunun içindir ki bu hanedandan gelen Sukkalmah'ların yani büyük kıralların, önce Sus Sukkalı, daha sonra da Elâm ve Simaş Sukkalı unvanlarını taşıdıklarını görmekteyiz.

Şimti - Şilhak'ın aynı zamanda adda = atta yani baba unvanını da taşıdığını görüyoruz. Bu hanedandan gelen hükümdarlar hemen umumiyetle bu unvanı da muhafaza etmişlerdir. Bu unvanla hükümdarla tebaa arasında münasebetin baba ile evlâdları arasındaki münasebetin aynı olduğu belirtilmiş oluyordu[55].

Tabletlerden öğrendiğimize göre Şimti-Şilhak, Elâm'da Sukkalmah yani büyük kıral iken, kendisine tâbi olarak Elâm ve Simaş Sukkalı Şirukduh; Sus Sukkalı ise Şimut Vartaş idi.

Şimti-Şilhak adile şöhret alan Silhaha'nın büyük başarılar kazanmış olması gerekmektedir. Tabletlerde kendisinin Emutbal ve Sinear fatihi Kudur-mabug'ın babası olduğunun tasrih edilmiş olması, bunu göstermektedir. Fakat tabletlerde Sinear zaferi babasına değil, onun komutanlarından olan oğlu Kudur-Mabuk'a isnad edilmektedir.

Anlaşıldığına göre Silhaha Elâm'ın savaşcı dağlılarını hükmü altında toplayarak kudretli bir hükûmet kurduğu sırada Mezopotamya'daki Larsa, İsin ve Babil hükûmetleri birbirleriyle boğuşuyorlardı. Bu durumdan faydalanan Silhaha, oğullarından Kudur-Mabuk'u Elâm'ın Dicle ile Zagros etekleri arasında bulunan ve bugünkü Luristan'ı kapsayan Emutbal bölgesini istilâya memur etti. Bu suretle Elâm'lar, Mezopotamya'ya girebilmek için emniyetli bir hareket üssü kurmuş oldular.

[54] Sukkal seçilecek prensin küçük yaşta olmasının rekabet endişesinden ileri geldiği sanılmaktadır.

[55] Elâm'ın büyük kıral larının en büyük unvan olarak aldıkları adda lâfzının baba anlamına olduğu tabletlerde tasrih edilmektedir. Dilleri Türk dili gibi bitişkin, kafaları da brakisefal olan Elâmlıların baba anlamına gelen adda sözünün ata kelimesinin aynı olduğu açıkca görülmektedir, Türkçede de atalığ, atabeg kelimeleri aynı zamanda kudret ifade etmek üzere eskiden büyüklere verilen unvanlar olduğu malûmdur.

Kudur-Mabuk'un Sinear'ı zabtı

Assurbanipal'in Koyuncuk'ta bulunan tabletinden öğrendiğimize göre XXI inci yüzyıl ortalarında Emutbal, Sinar'ı tehdit eden bir merkez olmuştu. Elâm kuvvetlerinin Larsa'yı çeviren Emutbal'e yerleşmeleri bu hükûmeti yakından tehdit ediyordu. Yazıtlarında kendisini Emutbal atası unvaniyle yadeden Kudur-Mabuk'un cüretli bir komutan olduğu anlaşılıyor. Kendisi Emutbal'de hazırlıklarını yaparken Larsa tahtına da Sinikişam oturmuştu. Elâm'ların, başkentini tehdit ettiklerini gören yeni Larsa kıralı, Elâm'ları Emutbal'dan atmak teşebbüsüne girişti. Buna karşı Kudur-Mabuk da İsin kıralı Zambia ile anlaştı. Sinikişam bıraktığı bir tablette müttefikleri perişan ettiğini yaziyorsa da [56] aynı sene içinde yerine geçmiş olan Tsilli-Abad'ın Elâmlarla anlaşma yolunu aramış olması, zaferin öğünüldüğü kadar ezici olmadığını belirtmektedir. Yazıttaki ifade Larsa'lıların Elâm nüfuzunu tanımakta oldukları kanaatini veriyor. Çok geçmeden Kudur-Mabuk'un bu son Larsa kıralını bertaraf ederek yerine kendi oğlu Varad-Sin'i geçirmiş olması da bunu göstermektedir. Anlaşıldığına göre bir taraftan Elâm'ların, diğer taraftan Isin'lerin tazyiki karşısında Larsa'da başgösteren anarşi ve düşkünlükten faydalanan Kudur-Mabuk Larsa'yı ve bir kısım aşağı Mezopotamya'yı zabtetmiş, Larsa tahtına kendi oğlunu oturtmuştur.

Tabletlerinde kendisini Kazallu ve Emutbal atası (adda) unvanlariyle anan Kudur-Mabuk, oğlunu Larsa Kırallığına geçirmekle beraber; gerek Emutbal'de ve gerek Sinear'da hüküm ve nüfuz kendi elinde bulunuyordu. Varad-Sin'in saltanatının beşinci yılına kadar olan kitabelerde hükümdar olarak daima Kudur-Mabuk'un adı geçmektedir.

Elâm'lara şanlı günler yaşatan Kudur-Mabuk, bir kitabesinde Kazallu ve Mutibal ordularını Emutbal'de ne suretle perişan ettiğini öğünerek anlatmakta, kendisini, buralarda esir ettiği Amurru'ların atası unvaniyle anmaktadır [57].

Anlaşıldığına göre, Sus, Simaş İsakkuları gibi Kudur-Mabuk da, babası Silḫaḫa, (Şimti-Şilhak)yı metbu tanıyordu.

[56] Gadd ve Legrain, Royal inscriptions. Ve Grice, Babilonien texts, V, 20. [57] Thureau-Dangin, une inscription de Kudur-Mabuk.

Babası, kendisini Emutbal, kardeşini Simaş prensliklerine adadığı gibi, o da oğlunu Larsa prensliğine tayin etmişti. Fakat XXI inci yüzyıl ortalarında ölen babasının yerine Sukkalmah olan kardeşine karşı da aynı durumu muhafaza edip etmediğini bilmiyoruz. Oğlu Varad-Sin (M. ö. 2047 - 2036)ın hükümdarlığının beşinci yılından sonraki tabletlerinde babasının adının geçmemesi, bu sıralarda Kudur-Mabuk'un, Elâm'da Sukkalmah makamına geçen, yani büyük Elâm kıralı olan kardeşi Şirukduh tarafından Susun yeni Sukkal'ı Sivepalarhuppak'ın seçiminde bulunmak üzere Elam'â çağrılmış olmasından ileri geldiği sanılmaktadır[58]. Hadiseler bu şekilde ceryan etmiş ise Kudur Mabuk'un babasının yerine Büyük Elâm kıralı olan kardeşini de metbu tanıdığı kabul edilebilir.

Sinear tabletlerinde Kudur-Mabuk adı, ancak oğlu Rim-Sin'in (20h5-1975) Larsa tahtına oturduğu sırada bir daha görülüyor. Bu tabletlerde Kudur-Mabuk Emutbal atası (addası) unvaniyle anılmaktadır[59].

Rim-Sin devrinin ortalarına doğru olan tabletlerde Kudur-Mabuk adının görülememesi, Emutbal atasının bu zamanlarda artık ölmüş olduğunu gösteriyor.

Büyük kıral Şirukduh sonraki Şukkalmah'ların ve Elâm-Simas ve Sus Sukkalarının adlarını bildiren listeyi biliyorsa da, bunlar zamanındaki olaylar hakkında geniş ilgi yoktur. Bu prensler arasında Sus Sukkallığından başlıyarak Elâm-Sımaş Sukkallığına ve sonra da Büyük Kırallığa yani Sukkalmah mevkiine yükselenler arasında. Sivepamarhuppak, Kuduzuluş I adlarına tabletler bulunmuştur.

[58] Mémoire.

[59] Gadd et Legrain, Royal inscriptions, texte No. 266.

Tevrat'ın tekvin kitabının 14 üncü babında görülen Babil esareti zamanında veya ondan sonra yazılmış olduğu anlaşılan menkıbeye kıymet verenler, Kudur-Mabuk'un bu gaybubetini onun Suriye'ye doğru bir sefer yapmış olmasiyle izah etmek istemişlerdir. Menkıbede «Elâm kıralı Kedor Laomer'in kendisine tabi prenslerden Şangar (Sinear) kıralı Amrafel ve Alasa (Larsa) kıralı Ariok ile beraber 12 yıl Palestin kabilelerine hâkim olduğu ve Abram'ın bunlara karşı kahramanca savaşlar yaptığı, kaydedilmektedir. Menkıbedeki Kedor Laomer adının Elâmca Kudur-Lagamer şeklinde olması gerekmektedir. Fakat şimdiye kadar bu ismi ihtiva eden bir tablet bulunamamıştır. Bunun Kudur-Mabuk olması bir ihtimalden öteye geçemez.

Bunlardan ihtimal ki Kuduzuluş devrinde, Babil tahtında bulunan Hammurabi, bütün Sinear'ı hükmü altında toplarken Elâm'ların Larsa kıralı Rim-Sin'i Elâm'a kaçırdıktan sonra Emutbal'i de almıştır. Babil ordularının Zagros eteklerine dayandığını gören Elâm'lar, Rim-Sin'in yardımına koşarak Marhaşi (Barhaşi)'yi hareket üssü yapmak suretiyle, doğu Mezopotamya'yı alarak buradan Babil üzerine yürümek istemişlerdir.

Fakat Hammurabi, Elâm'lıları Malgu'da büyük bir yenilgiye uğratmıştır[60]. Bu hezimet Elâm'ın kendi sınırları dışında ve yabancı memleketlerdeki prestijini yıkmakla kalmamış, Elâm'da da imparatorluğun çökmesine, rejimin devrilmesine yol açmıştır. Çünkü bu hezimet sonucu olarak Elâm da iç iğtişaşlara sahne olmuştur. Bu zamandan itibaren yetmiş sene kadar Elâm tarihi karanlıklar içinde kalmıştır. Kendisini dört iklim hükümdarı gibi muhteşem unvanlarla anan birinci Babil kıralı Hammurabi'nin yaşadığı devre tekabül eden bu zamanda Elâm'ın da Babil'in nüfuzu altına düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu zamanlarda Sus ve Şimaş Elâm sitelerini Hammurabi tarafından memur edilen sukkal'ların idare ettiklerini tahmin edebiliriz.

Bu karanlık devirde yalnız Sus'ta Sukkal olması gereken Silhaha soyundan Atahuşu (Adda) isminde birine ait bir tablet bulunmuştur. Fakat bu tablette prensin ünvanı yoktur. Atahuşu inşaattan bahseden tabletlerinde kendisini Sus veya İnşuşinak halkının çobanı diye anmıştır[61].

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, yani bu maceradan yetmiş sene kadar sonradır ki Silhaha hanedanının yeniden kurulmuş olduğunu bildiren belgelere rastlanmaktadır.

Silhaha hanedanının yeniden görünüşü

Yetmiş yıl kadar süren bir karanlık devirden sonra M. ö. 19 uncu yüzyıl ortalarında Kutir-Nahhunte adlı sukkalmah'ın belirdiğini görüyoruz. İhtimalki bu prens altmış yıl önce, yani henüz çocuk iken Sus sukkal'ı idi. Büyük kırallığın yeniden kurul-

[60] Langdon, Oxford editions of cuneiform texte II, 31.

[61] Mém. VI, 26 ve IV, 10. Tepe-Mada'da (Silhaha'nın hemşiresinin oğlu ve Sus Çobanı) sözleri yazılı başka bir tablet bulunmuş ise de bunda da isim yoktur.

masını temin eden olaylar bizce meçhuldür. Bilinen şey, sukkalmah Kutir-Nahhunte ile eski geleneğin meydana çıkmasıdır. Hammurabi devrinde dağlık bölgelere çekilmek zorunda kalan Silhaha prenslerinin, onun ölümünden sonra halefleri zamanında Babil'in kudret ve şevketi yavaş yavaş azalmasından faydalanarak, tekrar sahneye çıkmış olmalarını tahmin edebiliriz. Bu geleneğe göre, Kutir-Nahhunte Elâm ve Simaş sukkal'lığına Tata (Ata Merra-lakki) yi, Sus sukkallığına da Temti-Agun'u tayin etmiştir. Bu sonuncunun Sus'ta bulunan ve Akad dili ile yazılmış olan bir tabletinde, sukkalmah Kutir-Nahhunte ile ailesinin adına ticarî tabletlerde o kadar öğülen tanrı Işmekarab tapınağına verilen bir adaktan bahsedilmektedir[62].

Temti-Agun, Kutir-Nahhunte'nin sıhhati için tanrı İnşuşinak'a bir tapınak yaptırdığına ve bir takım statüler vakfettiğine dair ikinci bir tablet daha bırakmıştır. Tata'nın erken ölümü üzerine Temti-Agun, Elâm ve Simaş Işakku'su olmuş, yerine Sus'a Kutir-Silhaha atanmıştır. Geleneğe uygun olarak sukkalmah'lığa yükselen Kutir-Silhaha'ya bu mevkide halef olan Kutnaşur I 'in, Babil kırallarından Ammizadukka'nın çağdaşı ve kudretli bir hükümdar olduğu anlaşılıyor. Kutnaşur I'in yerine sukkalmah olan Temti-Raptaş devrine ait Sus ticaret tabletlerinin bolluğu ticaretin bu çağlarda çok gelişmiş olduğunu belirtmektedir. Fakat bu zamandan sonra, belgeler azalmaktadır. Bu yüzden son devirler hakkındaki bilgimiz o kadar vuzuhlu değildir. Hatta sukkalmah'ların sırası bile kesin olarak tesbit edilmemektedir. Tanzim edilen listeler tahminî mahiyettedir. En son sukkalmah olarak Kuk-kirvaş'ın adını biliyoruz. Bunun zamanında Elâm ve Simaş sukkalı'nın Kuk-Nahhunte, Sus sukkal'ının da Kuk-Naşur III olduğu malûmdur[63]. Bu sonuncu o zamanlarda artık kullanılmayan Sumer dili ile Sus'ta yaptırdığı tapınak ve başka yapılar hakkında malûmat vermektedir[64].

Son zamanlara ait belgelerin azalması ve sonra birdenbire tükenmesi Silhaha hanedanının akibetini karanlıklar içinde bırakmıştır. Bu hanedanın ve onunla beraber Elâm tarihinin

[62] Mém XXIII, No. 321 ve XXIV, 379-383.
[63] Mém. XXIV. No. 329.
[64] Scheil, Mém. II, 74-76.

(M. ö. 1750 tarihlerine doğru) sona erdiği anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Zagros dağlarından inen Kas'ların Mezopotamya'da birinci Babil devletini tarihe gömdüğü gibi, Elâm'daki Silhaha hanedanını da söndürdüğünü kabul etmek gerekiyor. Çünkü bütün Ön Asya'da büyük kargaşalıklara, yıkılışlara, göçlere sebep olan Kas'lar hareketinden Elâm'ın masun kalması mümkün değildi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

M. Ö. XVIII. YÜZYIL ORTALARINDAN M. Ö. XII. YÜZYIL ORTALARINA KADAR ANZAN VE SUS KIRALLARI

Kas istilâsının Elâm'a tesiri

Milâttan önceki on sekizinci yüzyıl ortalarına (1750) doğru, Zagros dağları bölgesinden güneye akan Kas'lar, İran'ın güney-batı bölgesile Mezopotamya'yı karmakarış bir hale soktukları sırada, Yakın Şark'ın diğer bölgeleri de Hiksos'ların sebep olduğu kargaşalıklarla sarsılıyordu.

Bu yüzden, M. Ö. 1750 tarihinden itibaren İran'dan başlamak üzere bütün Ön Asya'yı yoğun bir zulmetin kaplamağa başlamış olduğunu görüyoruz. İstilâ dalgaları altında kalan bütün bu bölgelerde tabiatile tarihi aydınlatabilecek belgeler de birdenbire tükenmektedir.

Çöküntülerin, kargaşalıkların şiddet ve genişliğini belirten bu belge yokluğu; yerine göre değişmek üzere; uzun yılları kaplamaktadır. Tarihi karanlıklar içinde bırakan bu devir, İran ve Elâm'da dört yüz yıl sürmüştür.

Kas akınları önünde çöktüğü anlaşılan Silhaha hanedanından sonra, bütün bu karanlık devir süresince, Elâm'da siyasî durumun ne şekil aldığı, ne değişikliklere uğradığı tarih için tamamile meçhuldür. Eski hanedanın yıkılması, sarsıntının şiddeti neticesi olarak buralarda uzun zamanlar kudretli bir otoritenin kurulamamış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Kas dalgaları, Hatti'lerin yıktığı birinci Babil devleti ülkesine dağıldıktan sonra Zagros dağları bölgesinde büyük sarsıntıların sona ermiş olması tahmin edilebilir. Bu zamanlardan itibaren Elâm halkı yer yer, küçük guruplar halinde toplanmağa başlamışlardır.

Birbirleriyle boğuşan bu gruplar arasında dört yüz yıl içinde birlik kuracak kudrette bir hükûmetin zuhur etmemiş olması, buralardaki sarsıntı ve çökmelerin çok şiddetli, Zagros'lardan inen dalgaların kesilmemiş olduğunu belirtmektedir.

Kas'lar Sinear'da aradıkları serveti bulmuş, zengin toprakların temin ettiği geçim vasıtalarile doymuş olduklarından, çevre bölgelere yeni akınlar yapmak ihtiyacını duymuyorlardı. Bu hal, küçük prensliklerin birbiriyle boğuşmakta devam etmelerine elverişli bir durum yarattığından, eski medeniyetin yeniden filizlenerek gelişmesine imkân olmamıştır. Bu yüzdendir ki bu anarşi çağını aydınlatacak tabletler yazılamamış, bunun neticesi olarak da dört yüz yıllık bir devir tarihi karanlıklar içinde kalmıştır.

Elâm'dan bahseden ilk tablet ancak M. Ö. 1344-1320 tarihleri arasında Babil'de hüküm süren Kas kırallarından Kurikalzu III zamanına aittir. Sinear'da bulunan bu tablette, Kas kıralının Elâm kıralı Hurpatilla'yı mağlup ederek bu bölgeyi hegemonyası altına aldığı haber verilmektedir[65].

Fakat sonradan bulunan bir belge Hurpatilla'nın aslen Elâmlı bir prens değil, Kurikalzu III den önce Babil'in meşru kıralı Nazibugaş olduğunu meydana koymuştur. Nazibugaş Asurluların Babil'i istilâsı üzerine Elâm'a kaçarak orada tedarik ettiği kuvvetlerle Asur kıralı tarafından Babil'de yerine oturtulmuş olan Kurikalzu III'ü buradan atmak istediği anlaşılmaktadır[66].

Kurikalzu III'ün Elâm'ı istilâ ettiği, Sus kazılarında bu hükümdarın tanrı Satarna adına teberrü etmiş olduğu bir akik skarabe ile tanrı Enlil'e vakfettiği bir âsa başının bulunmuş olmasiyle teeyyüt etmektedir (Res. [7].

Sus'ta iç kalede bulunan bir heykel üzerinde de Kurikalzu III 'ün Elâm'ı istilâ ve Marhasi'yi yağma ettiği yolunda bir yazıt bulunmaktadır[68].

Fakat Kas'ların Elâm üzerindeki hegemonyası çok sürmemiştir. Sinear kuzeyinde beliren yeni olaylar, Kas kırallarının gözünü bu bölgeye çevirtmiş, Elâm'ı unutturmuştur. Çünkü bu sıralarda Asur tahtına oturan Arik-den-İlu (1325-1311)

[65] Winckler, Altorientalische Forschungen, Leipzig, 1893-97, 297.

[66] E. Unger, Forschungen und Fortschiritte, X, No. 2/21, Juillet 10-20, 1934, 256.

[67] Scheil Mém. VI, 30 ve Mecquenem, Mem. VII, 135.

[68] Scheil, Revue d' assyriologie orientale, XXVI, 1929, 7.

Erbil'in doğusunda, dağlık bölgedeki küçük Nigimti prensliğini ezdikten sonra güneye doğru yönelmiştir. Bu tehlike karşısında kendi varlığını korumak kaygusuna düşen Kurikalzu da kuvvetlerini Elâm'dan çekmek zorunda kalmıştır. Bundan sonraki olaylar ise doğrudan doğruya Babil'i tehlike karşısında bırakmıştır.

Çünkü Asur tahtına oturan kudretli Adad-Nirari I (M. Ö. 1310-1281) selefinin başladığı hareketi genişleterek Zagros'un merkezine kadar sokulmuş, eski Guti'lerden kalan gruplarla Lulubi'leri tenkil ederek buraları hükmü altına almış, sonra da Babil krallığı ülkesine girmiş, bu sıralarda Kas kıralı olan Nazimaruttaş'ı (1319-1294) mağlup ederek ağır şartlarla bir sulh imza etmeğe mecbur etmiştir. Bu müsalehaya göre Asur hudutları bugünkü Holvan bölgesile Zagros silsilesi içindeki Lulubi'ler memleketini, yani bugünkü Süleymaniye taraflarını içine alıyordu[69].

Asur kıralının bu darbesi, Babil'in uyuşturucu çevresinde dağlılık vasıflarını kaybetmiş olan Kas'ları büsbütün bitkin bir hale getirdiğinden Elâm için yeni bir ufuk açılmıştı.

Yeni Sus-Anzan devletinin belirişi

Elâm'lıların bu durumdan faydalanmış oldukları görüyoruz. Eski Silhaha soyundan indiği iddia edilen Pahir-işşan'ın, 1310 tarihlerinde Elâm'da bağımsız bir hükûmet kurmuş olduğu anlaşılıyor, yeni Elâm kıralının İgihalki adında birinin oğlu olduğunu biliyorsak da, ne kendi başarıları ne de babasının unvanı hakkında bilgimiz yoktur. Halefi olan kardeşi Attar-kittah (takriben 1295-1286) zamanı hakkında da belgeler ele geçmemiştir.

Sülâle tarihi ancak bunun oğlu Humban - numena (Hubanimena 1286-1266) zamanından itibaren aydınlanmağa başlamıştır. Tabletlerde (Sus ve Anzan kıralı) unvanını taşıyan bu hükümdar zamanında devletin kudret ve nüfuzu artmış, Ön Asya hükümetleri arasında hatırı sayılır bir mevkie yükselmiştir. Başarılarından dolayı kendisine "imparatorluğun yükselticisi,, lâkabının verilmiş olduğu görülüyor. Basra körfezindeki

[69] Budge and King, Annals of the Kings of Assyria, I. 1902, 4-6.

Liyan adasında bulunan Elâm'ca kitabeler, onun böyle bir lâkabla anılmağa hak kazanmış olduğunu gösteriyor.

O çağların duygu ve düşünüşünü belirten bu yazıtlarda Humban-numena, kendisini seven, dua ve niyazlarını kabul eden büyük tanrı Huban ile adanın özel tanrıçesi Kiririşa'yı, Paha'ları, yani koruyucu yerli tanrıları övdükten sonra, onlara karşı beslediği minnettarlığın nişanesi olmak üzere tapınaklar yaptırdığını haber vermekte, bu hayırlı başarıları hürmetine tanrıların kendisine mesut bir hayat, huzur içinde geçecek bir hükümdarlık devri nasip etmeleri niyazında bulunmaktadır[70]. Humban-numena'nın bu devletin hakiki kurucusu rolünü yapmış olduğu kendisinden sonra gelen ve bu sülâlenin en kudretli ve şöhretli hükümdarlarından olan Şutruk-Nahhunte ile iki halefinin, onun adıyla öğünmelerinden, hatırasını anmak hususunda birbirleriyle rekabet etmelerinden anlaşılmaktadır.

Sus'un umran devri

Oğlu ve halefi Untaş - Huban (Untaş-Gal 1265-1245) ın ele geçen tabletleri kendisini bayındırlık hususunda ön safa geçirmektedir. Öyle anlaşılıyorki babası zamanında kazanılan büyük zaferlerin temin ettiği servet ve refah sayesinde, zamanında Elâm'da büyük bir kalkınma devri başlamış, büyük binalar, ve anıtlar kurulmuştur. Çünkü yazıtlarda adları sayılan tapınakların yapılması, âbidelerin kurulması geniş fetihleri, büyük malî kaynakları icabettirmektedir. Bu zamana ait ele geçen sanat eserlerinde görülen gelişme de memleketin emniyetli bir refah devri içinde bulunduğunu belirtmektedir.

Sus akropolünde kurulan büyük tapınakların başında Huban, İnşuşunak tanrılarına mahsus tapınaklar bulunuyordu. Tanrı Upurkupak tapınağı da o zamana kadar bu tanrı için kurulan mâbedlerin en muhteşemi idi.

Bu zamanlarda Elâm'da Sinear'ın sâmî tanrısına da tapıldığını yazıtlardan öğreniyoruz. Bir tablette belirtildiğine göre tanrı Nebu için kurulan tapınağa, onun bir de heykeli konulmuştur. Sâmî tanrılardan Sin, Belala, Belit-âli ve Adad tanrıla-

[70] F. W. König, Corpus inscriptionum Elamicarum I. Die altelamischen Texte, 1926, No. 4

rı için de mâbetler yapılmıştı. Bu zamanlarda Adad adile tapınılan tanrının eski sukkalmah'lar devrinde takdis edilen Şala mabudunun aynı olduğu sanılıyor.

Untaş - Huban devrinde Sus'ta maden heykelciliği de tekâmülünün en yüksek derecesine çıkmıştı. Bu sanatın muhteşem örneği Untaş - Huban'ın zevcesi Napir - asu için yaptırmış olduğu bronz statüdür (Res. 5). Sus kazılarında meydana çıkarılan bu heykel yekpare ve içi boş olarak dökülmüş, sonra eritilmiş maden akıtılarak içerisi doldurulmuştur.

Heykelde kıraliçe, etekleri yerlere sürünecek kadar uzun alt tarafı geniş ve beli dar bir fistan giymiş, omuzlariyle göğsü de ince bir kumaşla örtülmüş olarak belirtilmiştir. Elbisenin tezyinatı, bileziklerin şekli, parmaklarını süsliyen yüzükler, gayet güzel gösterilmiştir. Heykelin üzerinde uzunca bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede heykele dokunacak, onu parçalayacak, veya kitabedeki Napir - asu adını silecek olanların başına büyük tanrı Huban ile İnşuşinak ve Kiririşa'nın gazablarının inmesi, büyük tanriçe Belit'in de soy soplarını kurutması ve şan ve şereflerini soyması niyaz edilmektedir [71].

Elâm'da millî duygunun belirişi.

Untaş-Huban yazıtları, o zamanlarda Elâm'da medeniyet ve sanatın gelişmesini belirtmelerinden başka Akad kültürüne karşı şiddetli bir tepkinin başlamış olduğunu da göstermeleri bakımından çok önemlidirler.

Çünki eski sukkalmah'lar devrine ait yazıtların hemen hepsi akadca oldukları halde, Untaş - Huban kitabelerinden hepsinin Elâm'ca yazıldıklarını görüyoruz. Bu hükümdarın tanrı Huban heykeli üzerindeki Elâm'ca kitabesi, sonraki zamanlarda görülen tekâmülün başlangıcıdır. Bu zamandan itibaren yalnız heykeller üzerindeki kitabelerde değil, her türlü yazıtlarda da Elâm dili kullanılmıştır. Yazıtlar, o zamanlarda Elâm bölgesinde tapınılan tanrıların adlarını ve bazan da rollerini tanıtmaları bakımından çok kıymetlidir. Bu sayede Elâm'ın yerli tanrılarından başka Akad'lar devrindenberi Sinear ile olan sıkı müna-

[71] Scheil, Mém. III, 43, No. 25 ve M. Rostovzieff, La stele d'Untaş-Gal, Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale XIII, 1916, 119-24.

sebetler neticesi olarak bu memlekete sokulan ve yerleşen sâmî tanrıların adlarını da öğreniyoruz. Untaş-Huban'ın bir yazıtından, zamanında Babil ile Elâm arasında harp çıkmış olduğunu öğreniyoruz. Anlaşıldığına göre Kaştiliaş III' ün Babil tahtına oturmasını müteakib (1249), Elâm kıralı ile aralarında bir ihtilâf çıkmıştı. Hanigalbat'dan Babil'e iltica eden ve kıral Kaştiliaş III'e bir bakır kalkan hediye eden Agabtaha'ya karşılık olarak krallığın kuzey-doğu sınırındaki Padan şehri civarında bir malikâne ihsan edilmiş olması bu ihtilâfa sebep olmuştur[72].

Bu toprakların Elâm'a ait olduğunu ileri süren Untaş-Huban, açtığı harpte muzaffer olmuş, Babil kıralı Kaştiliaş III'ün koruyucu tanrısı İmmiria'yi alarak Sus akropolüne götürmüş, burada Elâm tanrılarının himayesine tevdi etmiştir. Bu seferde Kaştiliaş III'ün bağış fermanının yazıldığı taş (Kudurru) da Sus'a götürülmüştür.

Bu savaştan sonra, Elâm'da iç kargaşalıkların baş göstermiş olduğu anlaşılıyor. Bunun sebebi kesin olarak bilinememektedir. Bazı emareler, bu işte Untaş-Huban'ın amcasının parmağı olduğunu gösteriyor. Untaş-Huban'ın yerine oğlunun değil, bu amcasının, yani hanedanın kurucusu olan Pahir-işşan'ın oğlu Unpatar - Huban (1244-1242) ın geçmiş olması bunu belirtmektedir. Fakat yeni hükümdar Sus tahtında pek az oturabilmiştir.

Elâm'da baş gösteren iç kargaşalıklar, bu sırada Asur kıralı Tukulti - Ninurta (1255 - 1218) nın mukavemet görmeksizin Zagroslara kadar sokulabilmesi sebebini anlatıyor[73]. Asur kıralı bu seferinde zaman zaman Babil'in ve Elâm'ın idaresi altında bulunan birçok şehirleri almış[74], Babil kıralı Kaştiliaş III'ü esir ederek Asur'a götürmüş, Babil tahtına bir Asur valisinden başka bir şey olmayan Enlil - Nadinşumi'yi kıral yapmıştı. Asurluların Elâm sınırlarını da tehdide başlamalarının bu memlekette bir tepki uyandırmaması mümkün değildi. Bu sırada Elâm tahtına geçen Kidin-Hutran (Kidin Hutrutaş 1242 -1222) bu hareketin intikamını almak istedi. Fakat bunu kuv-

[72] Scheil, Mém. X, 85.

[73] Luckenbill, D. E. Ancient Records of Assyria and Babilonia. C. I

[74] Schroeder, Keilschrift texte aus Asur, historischen İnhalts, hf. 2, 1922. No. 60 III, 58 IV, 85.

vetli Asur kıralına karşı bir savaş açmakla değil, onun tarafından Babil tahtına geçirilen ve himaye edilen kukla kıral Enlil-Nadinşumi'yi (1241-1240) ezmek ve Sinear'ı istilâ etmek suretiyle yaptı. Beklenilmeyen bu darbe ile Asurluların Babil'de bir valisinden başka bir şey olmayan kukla kıralı sahneden çekilmişti. Elâm kıralı memleketine dönmeden önce Der'den Nippur'a kadar ilerlemiş, Anu tapınağını yağma etmiştir.

Asur kıralı Tukulti-Ninurta, boş kalan Babil tahtına Kadaşman-Harbe II (1240-1239) yi oturtmak suretiyle bu felâketi süratle önlemeğe çalıştı. Fakat bu kıral da Babil tahtında ancak bir buçuk yıl oturabildi. Asur kıralı Tukulti-Ninurta kuvvetli bir ordu ile Sinear'a indi. Babil'i tekrar fethetti. Artık Asurluların bir oyuncağı haline gelen bu çürümüş tahta bu defa da Arad-şum-İddin'i (1238-1233) çıkardı.

Kudretli bir varlık olan Elâm kırallığı, Babil'de olup bitenlere karşı ilgisiz kalamazdı. Bu kırallık Asurlular için de ihmal edilecek hasım değildi. Bâbil kırallığı üzerindeki hegemonyada Asur kıralile boy ölçmekten çekinecek bir durumda olmadığını göstermek isteyen Kidin-Hutran, Tukulti-Ninurta'nın oğluyla anlaşarak onu babasına karşı silaha sarılmağa teşvik etti. Âsi prens babasını öldürdü. Elâm kıralı hazırladığı bu durumdan faydalanarak mühim bir kuvvetle Elâm'dan Sinear'a indi. Dicle'yi geçerek batıda İsin'e, kuzeyde Maradda'ya kadar yürüdü. Kas prenslerinden Adad-şum-Ussur'u (1233-1203) Babil tahtına oturttu. Hiç bir taraftan taciz edilmeden memleketine döndü. Bu cüretkâr hareket, Elâm kıralının müstesna cesaretini belirtiyor. Halefi Hallutuş-İnşuşinak I'in kimin oğlu olduğu ve ne gibi başarıları bulunduğu hakkında tarihi aydınlatacak belge yoktur. Bu hükümdarın adı ancak kendisinden sonra Elâm kıralı olan şöhretli Şutruk-Nahhunte'nin (1207-1171) babası olması bakımından tarihe geçebilmiştir[75].

Sus-Anzan Kırallığının satvetli devri

Asur sarayının ihtiraslarla sarsıldığı, Babil'in kudretini kaybettiği bir zamanda Sus'da Elâm kırallığına yükselen Şutruk-Nahhunte, kendisinden sonra gelen iki halefi zamanlarında daha

[75] Hüsing, Quellen, 18.

çok parlayacak olan bir devir açtı. Bu devire Elâm tarihinin muhteşem çağı adını vermekle bir gerçeği ifade etmiş olacağız (Res. 6).

Şutruk-Nahhunte'nin ele geçen tabletleri bu hükümdarın enerjisi, başarıları hakkında tarihi haylı aydınlatmaktadır. Eğer bunlardan geniş ve çok kıymetli malûmatı ihtiva ettiği anlaşılan tablet tamamile çözülebilmiş olsaydı, bu devir belki daha aydın olarak tarihin önünde açılmış olacaktı. Ne yazık ki bu yazıt anlaşılamıyacak kadar karışık ve mübhem bir ifade ile yazılmış olduğundan iyice çözülememiş, bir çok yerleri anlaşılamamıştır.

Tamamile çözülemeyen bu tabletten çıkarılan bilgiye göre Şutruk-Nahhunte büyük tanrı İnşuşinak ve Huban adına tapınaklar kurduğunu haber verdikten sonra, kendi başarılarını anlatmak istemiş, atalarından hiç birinin gidememiş oldukları yerleri istilâ ettiğini, başkenti Sus'a buralardan bir çok ganimetler, kıymetli ağaçlar getirmiş olduğunu söylemek suretiyle öğünmüştür [76]. Fakat, yazıtta adı geçen yerlerin tesbiti mümkün olamadığından Elâm kıralının nerelere kadar gittiğini tayin etmek mümkün olamıyor.

Bereket versin ki Şutruk-Nahhunte'nin bıraktığı diğer yazıtlar iyice çözülebilmiş olduğundan, zamanını hiç olmazsa genel bir surette tasarlayabiliyoruz. Bu yazıtların çoğu gerçi tanrılar için yapılan adaklara, kurulan tapınaklara aittir. Fakat, bütün başarıların tanrıların lutfu eseri olduğuna kanaat edilen bu devirlerde onlara karşı minnettarlıklar izhar edilirken başarıların sayılıp dökülmesi de âdet olduğundan bu sayede hükümdarların icraatleri hakkında da bilgi edinilmektedir.

Şutruk-Nahhunte de yazıtlarından birinde Sus'taki İnşuşinak tapınağını pişmiş tuğlalarla tezyin ettiğini kaydederken bu hizmetine mükâfat olarak bu tanrının lutuflarını istemekte, diğer bir kitabesinde ise yaptırdığı tapınaklara vakfettiği eşyalardan baksetmektedir. [77]

Şutruk-Nahhunte'nin Basra körfezindeki Liyan adasında, evvelce Huban-numena tarafından Kiririşa için kurulmuş olan

[76] Scheil, Mém. III, 46, No. 27
[77] Scheil, Mém. III. 48, No. 26

tapınağı tamir ettirdiğini anlatan bir kitabesi bulunması bu adanın da kırallığın aksamından olduğunu belirtiyor.

Bu hükümdarın bulunan yazıtlarından bir tanesinden maadası, Elâm dilile yazılmışlardır. Akadca yazılmış olan tek kitabesi ise sukkalmah devrindenberi Elâm'da tanılan Akad tanrısı İşmekarali adına bir ithaftır[78].

Şutruk-Nahhunte devrinde Asur tahtında, bu memleketin kudretli kırallarından biri olan Asur-dan I (1189-1154) bulunuyordu. Asur-dan I uzun süren saltanatına, zayıf gördüğü Babil kıralı Zababa-şum-İddin üzerine hücum etmekle başladı. Aşağı Zab üzerindeki Zaban ile daha başka şehirleri aldı. Bu olay Babil'in kudretsizliğini belirtmiş olduğundan Şutruk-Nahhunte de durumdan faydalanmak istedi. Oğlu Kutir-Nahhunte ile birlikte büyük bir kuvvet toplayarak Sinear üzerine yürüdü.

Bu seferini anlatan yazıttan öğrendiğimize göre birçok şehirler aldı. Sonra Babil'e yürüdü. Bu sırada Eşnunna'da eski Sinear hükümdarlarından birinin heykeli ile Akad kırallarından Maniştusu'nun bir istatüsünü buldu. Sippar'da bunun halefi Naram-Sin'in meşhur zafer steli ile birinci Babil hanedanının büyük kıralı Hammurabi kanununun yazılmış olduğu büyük taşı iğtinam etti[79]. Kiş civarında Maniştusu'nun dikili taşı (Res. 7) ile iki istatüsünü buldu[80]. Karintaş bölgesinde Meli-Şipak'ın bir steli eline geçti[81]. Sonra Babil'i muhasara etti. Saltanatı henüz bir yılı geçmeyen talihsiz Zababa-şum-Iddin'i yerinden attı (1178). Babil tahtına oğlu Kutir-Nahhunte'yi oturttu[82], başta Babil olmak üzere zabtettiği şehirlere vergiler yükledi. Tapınaklarda, saraylarda bulduğu kıymetli eşyayı, statüleri, dikili taşları alarak başkenti Sus'a döndü. Bunları Sus tanrısı İnşuşinak tapınağına şükran nişanesi olarak hediye etti. Zaferlerini belirten kitabeler yazdırarak bunlarla

[78] Scheil, Mém. II, 118

[79] Scheil, Mém., XI 17 ve VI 12 ve III 40, No. 24

[80] Scheil, Mém., II, 6 ve X, 2.

[81] Şeheil, Mém., IV, 163.

[82] Babil kronik'ini tesbit eden kâtipler Kutir-Nahhunte adını Babil kralları listesine koymamışlardır. Bu listede Elâm prensi Kutir-Nahhunte yerine Babil'in düşmesinden sonra başka bir yere çekilerek daha üç yıl mukavemet eden Kas prensi Enlil-nadin-aḫḫe (1173-1171) nin adını yazmışlardır.

beraber tapınağa koydurdu. Bu sülâle prenslerinden muhtelif zamanlarda Sinear'dan iğtinam edilerek Sus'a götürülen eşyalar da bunların yanına konulacaktı[83]. J. de Morgan tarafından Sus'ta yapılan kazılarda bütün bunlar bulunmuşlardır.

Babil krallığına oturan Kutir-Nahhunte, Kas kuvvetlerini toplayarak Sinear'da bir mukavemet kurmağa çalışan Enlil-nadin-ahhe ile üç yıl uğraşmak zorunda kaldı. Nihayet 1171 de bu prensi de mağlup ederek 1750 tarihindenberi Babil'de hüküm süren Kas saltanatına son verdi.

Bu zamandan itibaren Babil, Yakın Şark'ın şanlı başkenti olmak rolünü kaybetmişti. Babil tanrıları eski kudretlerini yitirmiş, memleketten sürülmüşlerdi. Babil'in büyük tanrısı Marduk ile Uruk tanrıçesi Nana, babasının yerine oturmak üzere memleketine dönen Kutir-Nahhunte tarafından Sus'a götürülmüştür[84]. Bu tanrılar beş yüz yıl sonra Asur kıralı Asur-bani-apli (Asurbanipal) (668-626) tarafından esaretten kurtarılacak ve tekrar Babil'e götürüleceklerdir.

Kutir-Nahhunte'nin Sus ve Anzan krallığı kısa sürmüştür (1170-1166). Yakın Şark tarihinde bunun adı daha çok Sinear kaynaklarında geçmektedir. Babasının yerine Sus tahtına geçtikten sonraki zamana ait elde edilen tabletler, bir takım tapınakların inşasından bahsetmektedir. Prensliğinde Sus tepesinin kuzey-batısındaki İnşuşinak mezbahının çevresine oymalı pişmiş tuğlalarla bir duvar yaptırmıştı. Burada palmiye'ye tapınan insan başlı bir boğa kabartması bulunuyordu[85]. Hükümdar olduktan sonra sunağı yeniden onarmış, içine kendi statüsünü de koymuştur[86].

Kutir-Nahhunte, kısa süren saltanatı esnasında Sus'da harap olan tanrı Lagamal sunağını yeniden ihya ederek bunu İnşuşinak'ın himayesine bırakmış, Basra körfezindeki Liyan adasında da tanrı Kiririşa'ya kendisiyle karısı Nahhunte-Utu'nun ve çocuklarının adına bir tapınak yaptırmıştır[87]. Ölümü, bu

[83] Scheil, Mém., VII, 32.

[84] Winckler. inscription de Nebuchadnezzar I, Altorientalische Forschungen, I, 535, S. 129.

[85] Scheil, Mém. III, 47, No. 28.

[86] Inscription de Shilhak-İnşuşinak. Mém, III, 50 ve V, 89, No. 30.

[87] Scheil, Mém. III, 49, ve V, 89, No. 29.

devrin en şanlı fatih hükümdarına Sus ve Anzan kırallığına geçmek, Elâm için de parlak, fakat süresiz bir devir açmıştı.

Sus'un en parlak devri

Elâm tarihinin fetihler, zaferler bakımından olduğu kadar refah ve medeniyet itibariyle de en parlak devri Şilhak-İnşuşinak devridir. Kutir-Nahhunte I'in kardeşi ve halefi Şilhak-İnşuşinak şüphesiz Elâm'ın en büyük hükümdarı idi. Bunun kudretli ve azimli idaresi altında zaferden zafere koşan Elâm'lılar, bu devirde ticaret ve ekonomi tarihlerinin de en parlak zamanını yaşamışlardır.

Binlerce yüz yıl sonra toprakların altından çıkarılan yazıtları, tarihe yalnız onun adını ve başarılarını değil, başkenti Sus'un da, tam olmasa bile, oldukça zengin bir tablosunu çizebilmek imkânını verecek kadar çeşitli ve boldur. Elâm'ın henüz keşfedilemiyen meçhul tepeleri altında gizlenen tabletler de meydana çıktığı zaman, bu tablonun göz kamaştıracak bir şekil alacağı şüphesiz görülmektedir.

Son zamanlarına doğru yazdırdığı anlaşılan büyük steldeki kitabede ilk seferlerinden bazıları hakkında verdiği malûmat, saydığı şehir adları, o zamanlarda Elâm'ın kuzey ve Zagros dağları bölgesi ile kuzey Mezopotamya'nın ne kadar kalabalık ve mamur olduğu hakkında tarihe çok önemli belgeler vermektedir[88]. Stel kitabesinin baş taraflarında Elâm'da tapınılan tanrıları sayıp döken yazılar ise, bize Elâm tanrılarının bir listesini yapmak imkânını veriyor.

Şilhak-İnşuşinak, kendisini, ailesini koruyan bu tanrılardan Huban, İnşuşinak, Kirirşa, Nannar, Nahhunt, Temti, Sili, Şimut, Hutran, Tiru adlarını anmakta, kendisinin ve zevcesinin hayır işlerini, tanrı İnşuşinak'a olan hizmetlerini sayıp döktükten sonra niyazlarının kabul edilmesi için tanrılara yalvarmaktadır.

Giriş mahiyetindeki bu başlangıçtan sonra sekiz harp seferine ait olduğu sanılan zaferlerinin kazançları olan şehirlerin adlarını sekiz grupta toplamak suretiyle birer birer saymaktadır. 250 'ye çıkan bu şehir adlarından yüz kadarı, bo-

[88] Scheil, Mém. XI, 21 ; No. 92.

zulmuş olduklarından okunamamıştır. Okunan şehir adlarından bir kısmının asyanik, bir kısmının da sâmî lehçeye ait oldukları anlaşılmakta, diğerlerinin hangi dil grubuna bağlı bulundukları bilinememektedir.

Asur tabletlerinde bazıları aynen veya az bir değişiklikle görülen bu şehir adları listesi ile diğer yazıtlardaki adlar incelenerek Şilhak - İnşuşinak'ın aldığı yerlerin gerçeğe az çok yakın sınırları tesbit edilebiliyor. Anlaşıldığına göre bu seferler neticesinde önce Akarsallu ve sonra bugünkü Altınköprü ile Diyala ırmağı arasındaki Ebih dağı bölgesi Elâm kırallığına bağlanmıştır. Şilhak - İnşuşinak sonra batıya yönelmiş, bu tarihlerde Dicle'nin doğu kıyılarında yerleşmiş olan bazı Âramî kabilelerini hükmü altına almış, Tuz Khurmatli veya Maga bölgesini almak suretile ozamanlar Asur'lulara ait olan topraklara girmiştir. Buradan da Nuzi ve Arrapha'ya yani bugünkü Kerkük bölgesine sokulmuş, buraları da hükmü altına almıştır. Dicle'nin doğusundaki bölge aşağı Zab'a kadar fethedilen arazi dahilinde bulunuyordu.

Elâm kıralı bir seferinde Durum ve Yalman'ı almak suretiyle Diyala vadisinde ilerliyerek Holvan bölgesine girmiş, buradan doğuya doğru vaktiyle Kas'lar yurdu olan alanlara kadar gitmiştir. Şilhak - İnşuşinak, Kerkük havalisini almak suretiyle, yüz kilometre doğudaki Asur başkentini tehtit edecek bir durumda bulunuyordu. Bu zamanlarda Asur kırallığında bulunan Asur-dan'ın uzun süren saltanatından sonra 1154 de bir takım iç kargaşalıkların baş göstermesinde ve Asur satvetinin sönmesinde, Elâm kıralının parlak zaferlerinin kuvvetli etkisini düşünmek, uzak bir ihtimal sayılamaz[89].

Bununla beraber, Elâmlıların da bu kadar geniş alana yayılan hâkimiyetlerini sürekli bir surette kesin olarak muhafaza edebilmeleri imkânsızdı. Çünkü yukarı Mezopotamya'da Asur'ların elden çıkardıklarını geri almağa kalkışacakları şüphesizdi. Aşağı Mezopotamya'da da yeni kaynaşmalar belirmeğe başlamıştı. Gerçi Şilhak-İnşuşinak'ın kardeşi Babil'i almış, buradaki Kas'lar saltanatına son vermişti. Fakat burada da merkez İsin olmak üzere yabancı hâkimiyetine karşı mukavemet hare-

[89] George G. Tameron, Histoire de l'Iran antique, S. 137.

keti hızlanmış ve yeni bir hükûmet kurulmuştu. Paşe denilen bu sülâleyi kuran Marduk-Şapik-Zerim (1170-1153), Asur ilinde baş gösteren iç kargaşalıkları fırsat sayarak hemen bu memleketin iç işlerine müdahaleye başlamıştı[90]. Yeni Sinear hükûmetinin bu temayülü tabiatiyle Elâm kıralını kuşkulandırmıştı. Çünkü kardeşinin aşağı Mezopotamya'da, kendisinin de Zagros bölgesiyle yukarı Mezopotamya güneyinde o kadar fedakârlıklarla elde ettikleri kazançlar, tehlikeye düşmüş oluyordu.

Şilhak-İnşuşinak, tehlike büyümeden önce İsin hükümdarını tedip etmek üzere hemen harekete geçti. Dicle boylarında düşman kuvvetlerini yendikten sonra Hussi şehri üzerine yürüdü. Buradan Fırat boylarına çıkarak Babil duvarı denilen "Nimetti-Enlil„e kadar ilerledi.

Fakat burada yapılan savaşta Elâm kıralının yenilgiye uğradığına veya hiç değilse bir başarı elde edemediğine hükmetmek icabediyor. Çünkü bu zamandan sonra gerek Asur ve gerek Sinear üzerindeki etkisinin haylı zayıflamış olduğu görülmektedir.

Bununla beraber Elâm'ın büyük hükümdarı, geniş imparatorluğundan bir şey kaybetmiş değildi. Şilhak-İnşuşinak'ın Basra körfezindeki Liyan adasına hâkim olmakta devam ettiği, eski kırallardan Hubanimena (Humban-numena)nın tanrıçe Kirirşa için yaptırmış olduğu tapınakla başka bir tapınağı tamir ettirmiş olduğunu belirten bir yazıtından öğreniyoruz[91]. İmparatorluğun doğu sınırlarının da Persepolis'e kadar ilerlediğini Ramuz ile Şiraz arasında bulunan yazılı tuğlalardan öğreniyoruz. Sus'un güney-batısı, hiç değilse deniz memleketinin bir kısmı hükmü altında bulunuyordu. Zagros bölgesi de, Elâm kıralının nüfuzu altında bulunmakta devam ettiğini Zagros merkezinde oturan ve bir aralık İnşuşinak vazolarını aşırmış olan Balahuta'dan bunları zorla geri almış olduğunu bildiren bir yazıttan anlıyoruz[92]. Şilhak İnşuşinak, Büyük Kıral olduktan sonra, önceleri yalnız Sus şehrinin mahallî tanrısı olan İnşuşinak da bütün imparatorluğun

[90] Weidner, Aus den Tagen eines assyrischen Schattenkönigs, AfO, X (1935) 1-9.

[91] Pezard, Mém XV, 76, 80 ve 86.

[92] Scheil, Mém ; III, 78.

yüce tanrısı olmuştur. Fakat, İnşuşinak'ın memleketin ulu tanrısı olması, mahallî tanrılar için ayrıca anıtlar yapılmasına engel olmadığı, Şilhak-İnşuşinak'ın her taraftaki mahallî tanrılar için de yer yer tapınaklar kurmuş olmasından anlaşılıyor [93]. Türlü yazıtlarda adları geçen bu türlü tapınakların sayısı Şilhak-İnşuşinak imparatorluğunun genişliğini belirtecek kadar çoktur.

Bu geniş imparatorluğun her bölgesinden Sus'a akan gelirler sayesinde önceki Elâm kırallarından hiç birine nasib olmayan malî kudrete sahip olan Şilhak-İnşuşinak başkentini, zamanındaki diğer memleketler başkentlerini gölgede bıraktıracak derecede büyük binalar, anıtlar, saraylar ve tapınaklarla doldurmuş, güzelleştirmiştir. Şehirde türlü sanatlara ait yerler, hususî evlerin bulunduğu mahalleler, ticaret alanları, ayrı ayrı gruplar teşkil ediyorlardı. Sarayın ve büyük tapınakların bulundukları alanda askerler, memurlar ve rahipler kaynaşıyorlardı.

Sus'ta iç kale tepesinin güney-batı açısı üzerinde yükselen iki tapınak grupunun esaslı bir plâna göre kurulmuş oldukları bunların kil tabletler üzerine yapılan ve kazılarda ele geçen mimarî resimlerinden anlaşılmaktadır [94].

Tepenin bu kısmının küçük bir modelini ihtiva eden ve yine kazılar sırasında ele geçen bronz levha (Res. 8), beş yüz yıl sonra Asur kırallarından Asurbanipal tarafından yakılıp yıkılan bu muhteşem ve şirin âbidelerin güzelliği ve azameti hakkında bir fikir vermektedir [95].

Bu iki tapınak grupundan büyüğünün harabesinde yapılan kazılarda üzerinde proto-Elâmit harflerle yazıtlar bulunan Puzur-İnşuşinak heykelleri, bronz levhalar ve leğenler, taş ve gümüş vazolar ile Sinear'ın üçüncü Ur sülâlesinin kudretli hükümdarı Şulgi'ye ait tabletler bulunmuştur.

Tarih, bir çok imparatorlukların en yüksek noktaya, hemen yönelmek için çıktıklarını gösteren bir çok örnekler verir. Elâm tarihinde de bunun bir misalini görüyoruz: Şilhak - İnşuşi-

[93] Scheil, Mém. V. 20, No. 71.
[94] Scheil Mém. XII, 77.
[95] Gautier, Mém. XII, 143-152 ve Scheil, Mém. XI, 58 No. 93.

nak'ın kırallık sınırlarını genişletmek yolundaki hamleleri, ölümünden sonra imparatorluğun çökmesini hazırlayan bir sebep olmuştur. Yerine, oğullarından en çok sevdiği ve kıymet verdiği Huteluduş - İnşuşinak'ın geçmesini müteakip (takriben M.ö. 1150) imparatorluk bütünlüğü birdenbire sarsılmış, süratli bir inhitat baş göstermiştir[96]. Atalarının taşıdığı Anzan ve Sus kıralı unvanı yerine "imparatorluğun yükselticisi„ lâkabını tercih eden yeni kıral, bu unvanı taşımağa hak kazanacak bir şey yapmamış, zamanında (1150-1140) imparatorluk genişleyip yükselmemiş, belki parçalanmış ve küçülmüştür.

Gerçi Huteluduş, İnşuşinak'ın da geleneğe uyarak bazı tapınakları tamir veya yeniden bazı tapınaklar inşa ettiğine dair bir takım yazıtları bulunmuştur. Fakat yeni yapılanların küçük şapel mahiyetinde ve babası zamanında kurulanlara nisbetle çok önemsiz oldukları anlaşılıyor. Her halde bu hükümdarın bırakmış olduğu yazıtlar, Elâm'ın şanlı günlerinin artık tarihe karışmış olduğunu, sönük geçen devrinde Elâm'ın hızla inhitada yürüdüğünü belirtmektedir. Kırallıktan ilk ayrılan topraklar arasında Basra körfezindeki Liyan adası da bulunuyordu.

Babil'de Nabu-Kudur-Usur I gibi büyük ve kudretli bir kıralın zuhurunun, Elâm kudretinin sarsıldığı bir zamana tesadüf etmesi de şüphesiz Elâm için bir şanssızlık olmuştur. Çünkü kudretli Babil kıralı bu fırsattan faydalanmağı çok iyi bilmiştir.

Elâm kırallarından Şutruk-Nahhunte ile oğlunun Sinear'ı zabt ve buralarda yaptıkları tâlânların intikamını almak yolundaki azmini belirten Nabu-Kudur-Usur I, büyük bir kuvvetle Elâm üzerine yürüyerek Kerha ırmağı kaynaklarına kadar ilerlemiş, burada henüz babasının dağılmayan kuvvetlerinin başında bulunan Huteluduş- İnşuşinak'ın ordusiyle karşılaşmıştır.

Babil kıralının bu savaşa ait tabletinde itiraf etmiş olduğu gibi, Elâm'lıların büyük ordusu karşısında Babil askerleri birdenbire sarsılmış, süvariler kaçmış Nabu-Kudur-Usur I de Dur-Abilsin'e çekilmek zorunda kalmıştır.

[96] Huteluduş, eski kırallardan Şutruk-Nahhunte'nin kızı olup önce Kutir-Nahhunte, sonra da Şilhak-İnşuşinak ile evlenmiş olan kıraliçe Nahhunte-Utu'dan doğmuştu.

Huteluduş- İnşuşinak babasının cesur askerlerine kumandanlık, vali ve komutanlarına da başbuğluk etmeği bilmiş olsaydı, kendisi için bu savaşta zafer muhakkaktı. Fakat, o idaresizliğiyle vali ve komutanlarını kırmış, askerlerinin itimadını kaybetmişti. Düşmanı takip edeceğine çekildi. Darıltmış olduğu başbuğlardan Holvan bölgesi valisi Ritti - Marduk kendi kuvvetleriyle beraber Babil kıralının yanına gitti. Arkadan da Ria tanrısı tapınağının iki rahibi kendisini takip ettiler[97]. Bunlardan Elâm ordusunun durumu hakkında esaslı malûmat alan Nabu - Kudur - Usur I, Elâm kıralı üzerine yürüdü. Yolda toz toprak ve susuzluk yüzünden çekilen müşkülâta rağmen Sus civarına kadar hiç bir mukavemet görmeksizin gitti. Burada Ulai şehri önünde iki ordu korkunç bir savaşa tutuştular. Babil tabletinde tasvir edildiğine göre, güneş, yerden kalkan toz bulutu altında kararmıştı. Ritti- Marduk'un eski efendisine karşı gösterdiği kahramanlıklar, harp talihini Babil'liler lehine çevirdi. Perişan Elâm askerleri kaçarken kıral Huteluduş-İnşuşinak da dağlara sığınmak istedi. Fakat öldürüldü (M. Ö. 1140).

Elâm memleketi artık Babil ordularının önüne serilmişti. Her taraf istilâ ve yağma edildi. Dağlardaki, ovalardaki sürüler zabtolundu. Memleket baştan başa çöle çevrildi.

Nabu - Kudur - Usur I, Babil'e dönerken yıllardanberi Elâm'da tutulan tanrı Marduk ve Ria heykellerini de beraber götürdü[98].

Huteluduş-İnşuşinak'ın ölümünden sonra Pahir - işşan tarafından kurulan ve yıllarca Ön Asya'da şanlı devirler yaşatan hanedan birdenbire sönmüştü. Bazı yazıtlarda görülen Şilhina-hamru-Lagamar'ın bu hanedana mensup olduğunu sananlar varsa da, hakkındaki bilgimiz adından ibarettir.

Muhakkak olarak bilinen şey, Huteluduş'un akibetinden sonra, Elâm'ın kuzey bölgeleri, Zagros dağlarının kuzey ve batı tarafları Asurlularla Babil'liler arasında kanlı savaşlara sahne olurken, Elâm ölü bir durumda kalmış, siyasî ve askerî

[97] L. W. King, Kudurru de Ritti - Marduk, Babylonian Boundary Stones and memorial Tablets in the British Museum, 1912, No. 6, 29-36.

[98] Rawlinson, Cuneiform Inscriptions of Western Asia; IV, pl. 20 No. 1.

hiç bir varlık göstermemiş olmasıdır. Bu bize korkunç felâketten sonra Elâm'ın siyasî varlık olmak hüviyetini yitirmiş olduğunu anlatır.

Huteluduş-İnşuşinak'ın feci âkibetiyle beraber tarih kaynaklarının da kuruması yüzünden Elâm için üç yüz yıldan fazla sürecek yeni bir karanlık devir başlamıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YENİ ANZAN VE SUS KIRALLIĞI
M. Ö. 742 - 640

M. ö. XII inci yüzyılda büyük Anzan ve Sus kırallığının Nabu-Kudur-Usur I tarafından yıkıldığını ve bu zamandan sonra Elâm'ın Ön Asya'da önemli siyasî bir varlık olmak rolünü kaybettiğini görmüştük. Fakat bu, bütün güney-batı İran'da hükûmet denilecek hiçbir teşekkül kalmamış olduğu demek değildi. Babil kıralı, memleketi istilâ ettiği sırada eski hanedana mensup prenslerin tecavüzünden masun kalan bugünkü Şiraz bölgesine ve dağlık alanlara çekilerek oralarda birtakım küçük prenslikler kurmuş olmaları muhtemeldir. Bunlar kudretsiz olmakla beraber tebaaları nazarında hükümdar tanılıyorlardı. Buralarda zaman zaman yapılan kazılarla birtakım yeni belgeler, yazıtlar bulunmasına bakarak günün birinde bu küçük şeflerden bazılarının adlarını taşıyan yazıtların bulunabileceğini her vakit için bekliyebiliriz.

Milâttan önceki sekizinci yüzyıl ortalarında Elâm'da yeniden belirdiğini gördüğümüz Anzan - Sus kırallığının çekirdeğini uzun zamanlar buralarda karanlıklar içinde kalmış olan bu prensliklerde arayabiliriz. M. ö. 821 tarihinden sonra türlü belgelerde adları görülen, fakat zamanları kesin olarak tayin edilemiyen Elâm prenslerinin bu karanlık devirde yaşadıkları sanılıyor [99].

Anlaşıldığına göre sekizinci yüzyılın birinci yarısında, müstakbel Ahamaniş devletini kuracak olan Parsuva kabilelerinin kuzeyden Elâm'ın güney-doğusu boyunca yayılmaları, güney-batıdan da Sinear Âramî'lerinin plâtoya doğru tazyike başlamaları neticesinde dağınık Elâm teşekkülleri eski küçük prens-

[99] Bu prenslerin adları şunlardır: 1 Humbanimena, 2 Şuşinak-Şar-ilani 3 Temti-ahar, 4 Hallutuş-İnşuşinak II, 5 Şilbak-İnşuşinak II, 6 Tepti-Huban, 7 Şutur-Nabbunte.

lik çevresinde yığılarak, oldukça kuvvetli yeni bir hükûmetin belirmesini temin etmişlerdir.

Her halde M. ö. 1150 tarihiyle 821 tarihi arasında Elâm bölgesinde olup bitenler hakkında şimdiye kadar hiç bir belge bulunamamış, çevre memleketler kaynaklarında da içinde Elâm adı geçen tablet görülememiştir.

İlk defa M. ö. 821 tarihindedir ki Asur kıralı Şamşi-Adad V'in (821-810) Elâm'a karşı harp açtığını bildiren bir yazıta tesadüf ediyoruz [100]. Fakat bu belgede Elâm'ın bu zamanlardaki iç durumunu aydınlatan bir bilgi yoktur. Elâm tarihi uzun süren vuzuhsuzluk devrinden ancak M. ö. 742 tarihlerine doğru sıyrılabilmektedir. Bu tarihte bir Babil kronik'inde Sus'taHuban-Tahrah oğlu Huban-Nugaş (Humbanigaş) adında birinin kıral olduğu haber veriliyor [101]. Fakat, bu zamanlarda Elâm'da daha başka prenslikler bulunması da uzak bir ihtimal değildir. Elde belge olmamakla beraber Sus-Anzan kıralı unvanını taşıyan ve kıral Huban-Nugaş (742-717) ın hemşiresiyle evli olan Huban-İmmena yeni Sus-Anzan sülâlesi kurucusu olarak kabul edilebilir.

Fakat ne bunun ne de Huban-Nugaş'ın adları bu zamanlarda yaşayan ve Elâm'ın kuzeyindeki klanlarla savaşlar yapan Tukulti-apel-Eşara III' ün (745-727) yazıtlarında geçmemektedir. Asur kıralı bu savaşlar sırasında Dicle vadisinin doğusu boyunca oturan Âramileri hükmü altına aldığını açıklamış olduğu halde, adı geçen Elâm kırallarından hiç bahsetmemiştir [102].

Fakat haleflerinden Sargon II (Şarru-ken) zamanında (722-705) Elâm kıralı Huban-Nugaş'ın önemli rol oynadığını görüyoruz. Elâm kıralı, Sargon'un düşmanı olan Babil hükümdarı Merodah-Baladan'a (Marduk-apal-İddin II, 721-710) yardım etmek üzere Der civarındaki Asur kuvvetlerini basmıştır (720). Üç yıl sonra ölümü, vâdiye doğru Elâm akınlarının durmasını intac etmiştir.

Yerine oturan yiğeni Şutruk-Nahhunte (717-699) nin askerî hareketleri hakkında bilgimiz yoktur. Bıraktığı yazıtlarda, tanrılara yaptırdığı tapınaklardan bahsetmektedir. Kıral oluşuna

[100] Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, I, 726 ve Olmstead, History of Assyria, 156.

[101] Chronique Babylonienne, B, I, 9.

[102] Rost, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pilessers, III, 4.

şükrane olarak tanrı İnşuşinak için yaptırmış olduğu şapel harabesi, Sus akropolünün güney-doğusunda meydana çıkarılmıştır[103].

Elâm topraklarında bulunmuş olan daha bir çok yazıtlar da bu hükümdara isnat edilmektedir.

Bir zamanlar Sus'un baş rahibi Şutruru'ya isnat edilen yazıtlı stelin de Şutruk-Nahhunte II'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Bu yazıttan, Elâm krallığının türlü şehirlerinde kurulan otuz kadar şatodan bahsediliyor. Diğer yazıtlar, güzel manzaralı kabartmalar üzerine kazılmışlardır. Bunlar, Sus'un doğusundaki ve Karun ırmağının güneyinde Malamiş ovası çevresinde bulunmuşlardır. Şutruk-Nahhunte'den evvel buralarda kalabalık bir Elâm kolonisi bulunuyordu. Bu geniş alanda bulunan ticaret tabletlerinin çokluğu, yer yer görülen harabeler, o zamanlardaki umran devrinin önemini belirtmektedirler[104].

Şuturk-Nahhunte II, yalnız adını yaşatacak mimarî âbideler kurmak, kitabeler yazdırmakla yetinmemiş, siyasî nüfuzunu arttırmak üzere selefi gibi Babil kıralı Merodah-Baladan ile dostluk münasebetleri de kurmuştur.

Fakat bundan kuşkulanan Asur kıralı Sargon II'nin, Sus'a 100 kilometre mesafede bulunan Dur-Athar'ı zabtederek bir Asur eyalet merkezi yapması, bu siyasetin pek de mahirane olmadığını gösteriyor. Burayı hareket üssü yapan Sargon, Zagros dağlarının içerilerine kadar girerek Elâm'ı tehdide başla-

[103] De Morgan, Mém., VIII, 34.

[104] Bu kabartmalardan Tahiti oğlu ve Aiapir prensi Hanni'ye ait olan kitabenin yazısı, dili ve tasviri, bu prensin yeni Sus-Anzan krallığı devrinde yaşamış olduğunu gösteriyor. Kabartmalardan birinde Hanni'nin bir tasviri vardır. Sakallı bir adam olan Hanni'nin başında bu gün de bu taraflarda görüldüğü gibi bir kefiye sarılmıştır. Uzun saçları beline kadar inmektedir. Arkasında bulunan ve dizlerine kadar inen rop, rozetlerden müteşekkil bir kordon ile bezenmiştir. Sarkan kordon bir püskül ile nihayetlenmekte, etekliği ayaklarına kadar inmektedir. Arkasında baş papaz Şutruru ile elinde yay bulunan bir muharipten başka çalgılariyle beraber müzikeiler bulunmaktadırlar.

Bu yazıtlardan bir takım tanrılara (Tepti, (veya Temti), Tirutir, Napirşipak, Huban Nahhunte) ithaf edilmiş olanda ise İndada'nın oğlu kıral Şutruk-Nahhunte'nin yaptığı işler, diktirdiği steller anlatılmaktadır. Adlar arasındaki ayrılığa göre kitabede adı geçen kıralın Şutruk-Nahhunte II den ayrı bir kıral olması gerekiyor. Fakat ikisinin de aynı sülâleden oldukları şüphesizdir.

lik çevresinde yığılarak, oldukça kuvvetli yeni bir hükûmetin belirmesini temin etmişlerdir.

Her halde M. ö. 1150 tarihiyle 821 tarihi arasında Elâm bölgesinde olup bitenler hakkında şimdiye kadar hiç bir belge bulunamamış, çevre memleketler kaynaklarında da içinde Elâm adı geçen tablet görülememiştir.

İlk defa M. ö. 821 tarihindedir ki Asur kıralı Şamşi-Adad V'in (821-810) Elâm'a karşı harp açtığını bildiren bir yazıta tesadüf ediyoruz [100]. Fakat bu belgede Elâm'ın bu zamanlardaki iç durumunu aydınlatan bir bilgi yoktur. Elâm tarihi uzun süren vuzuhsuzluk devrinden ancak M. ö. 742 tarihlerine doğru sıyrılabilmektedir. Bu tarihte bir Babil kronik'inde Sus'taHuban-Tahrah oğlu Huban-Nugaş (Humbanigaş) adında birinin kıral olduğu haber veriliyor [101]. Fakat, bu zamanlarda Elâm'da daha başka prenslikler bulunması da uzak bir ihtimal değildir. Elde belge olmamakla beraber Sus-Anzan kıralı unvanını taşıyan ve kıral Huban-Nugaş (742-717) ın hemşiresiyle evli olan Huban-İmmena yeni Sus-Anzan sülâlesi kurucusu olarak kabul edilebilir.

Fakat ne bunun ne de Huban-Nugaş'ın adları bu zamanlarda yaşayan ve Elâm'ın kuzeyindeki klanlarla savaşlar yapan Tukulti-apel-Eşara III' ün (745-727) yazıtlarında geçmemektedir. Asur kıralı bu savaşlar sırasında Dicle vadisinin doğusu boyunca oturan Aramileri hükmü altına aldığını açıklamış olduğu halde, adı geçen Elâm kırallarından hiç bahsetmemiştir [102].

Fakat haleflerinden Sargon II (Şarru-ken) zamanında (722-705) Elâm kıralı Huban-Nugaş'ın önemli rol oynadığını görüyoruz. Elâm kıralı, Sargon'un düşmanı olan Babil hükümdarı Merodah-Baladan'a (Marduk-apal-İddin II, 721-710) yardım etmek üzere Der civarındaki Asur kuvvetlerini basmıştır (720). Üç yıl sonra ölümü, vâdiye doğru Elâm akınlarının durmasını intac etmiştir.

Yerine oturan yiğeni Şutruk-Nahhunte (717-699) nin askerî hareketleri hakkında bilgimiz yoktur. Bıraktığı yazıtlarda, tanrılara yaptırdığı tapınaklardan bahsetmektedir. Kıral oluşuna

[100] Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, I, 726 ve Olmstead, History of Assyria, 156.

[101] Chronique Babylonienne, B, I, 9.

[102] Rost. Die Keilschrifttexte Tiglat-Pilessers. III, 4.

şükrane olarak tanrı İnşuşinak için yaptırmış olduğu şapel harabesi, Sus akropolünün güney-doğusunda meydana çıkarılmıştır [103].

Elâm topraklarında bulunmuş olan daha bir çok yazıtlar da bu hükümdara isnat edilmektedir.

Bir zamanlar Sus'un baş rahibi Şutruru'ya isnat edilen yazıtlı stelin de Şutruk-Nahhunte II'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Bu yazıttan, Elâm krallığının türlü şehirlerinde kurulan otuz kadar şatodan bahsediliyor. Diğer yazıtlar, güzel manzaralı kabartmalar üzerine kazılmışlardır. Bunlar, Sus'un doğusundaki ve Karun ırmağının güneyinde Malamiş ovası çevresinde bulunmuşlardır. Şutruk-Nahhunte'den evvel buralarda kalabalık bir Elâm kolonisi bulunuyordu. Bu geniş alanda bulunan ticaret tabletlerinin çokluğu, yer yer görülen harabeler, o zamanlardaki umran devrinin önemini belirtmektedirler [104].

Şuturk-Nahhunte II, yalnız adını yaşatacak mimarî âbideler kurmak, kitabeler yazdırmakla yetinmemiş, siyasî nüfuzunu arttırmak üzere selefi gibi Babil kıralı Merodah-Baladan ile dostluk münasebetleri de kurmuştur.

Fakat bundan kuşkulanan Asur kıralı Sargon II'nin, Sus'a 100 kilometre mesafede bulunan Dur-Athar'ı zabtederek bir Asur eyalet merkezi yapması, bu siyasetin pek de mahirane olmadığını gösteriyor. Burayı hareket üssü yapan Sargon, Zagros dağlarının içerilerine kadar girerek Elâm'ı tehdide başla-

[103] De Morgan, Mém., VIII, 34.

[104] Bu kabartmalardan Tahiti oğlu ve Aiapir prensi Hanni'ye ait olan kitabenin yazısı, dili ve tasviri, bu prensin yeni Sus-Anzan krallığı devrinde yaşamış olduğunu gösteriyor. Kabartmalardan birinde Hanni'nin bir tasviri vardır. Sakallı bir adam olan Hanni'nin başında bu gün de bu taraflarda görüldüğü gibi bir kefiye sarılmıştır. Uzun saçları beline kadar inmektedir. Arkasında bulunan ve dizlerine kadar inen rop, rozetlerden müteşekkil bir kordon ile bezenmiştir. Sarkan kordon bir püskül ile nihayetlenmekte, etekliği ayaklarına kadar inmektedir. Arkasında baş papaz Şutruru ile elinde yay bulunan bir muharipten başka çalgılariyle beraber müzikciler bulunmaktadırlar.

Bu yazıtlardan bir takım tanrılara (Tepti, (veya Temti), Tirutir, Napirşipak, Huban Nahhunte) ithaf edilmiş olanda ise İndada'nın oğlu kıral Şutruk-Nahhunte'nin yaptığı işler, diktirdiği steller anlatılmaktadır. Adlar arasındaki ayrılığa göre kitabede adı geçen kıralın Şutruk-Nahhunte II den ayrı bir kıral olması gerekiyor. Fakat ikisinin de aynı sülâleden oldukları şüphesizdir.

mış, Şutruk-Nahhunte II'nin himayesindeki Ellipi prensi Nibe'nin yerine kardeşi İşpabara'yı babalarının tahtına geçirmiştir.

Sargon'un bu hareketine karşılık olmak üzere Şutruk-Nahhunte de Asur tazyiki önünde memleketinin güneyindeki bataklık bölgeye çekilmek zorunda kalmış olan Babil kıralı Merodah-Baladan'a yardım teşebbüsünde bulundu. Merodah-Baladan, kısa bir zaman için tahtına dönebildi.

Fakat bir müddet sonra, müttefik kuvvetler Sargon'un yerine geçen oğlu Sennaherib (Sin-ahe-eriba) tarafından perişan edildi (702). Muzaffer Asur kıralı Kiş şehrine girdi[105]. Merodah-Baladan, Babil'i bırakarak Basra körfezi kıyısında Elâm'lara ait Magitu şehrine kaçmak zorunda kaldı (M. ö. 700). Bu olaylar Şutruk-Nahhunte II'nin nüfuzunu temelinden sarsmıştı. Çünkü monarşik bir idarede bir savaşın kaybedilmesinin daima iç kargaşalıkları intaç etmesi tabiîdir. Artık Şutruk-Nahhunte II'nin de tahtı sallanmağa başlamıştı. Merodah-Baladan'ın akibetinden sonra kendisinin yerinde oturabilmesi imkânsızdı. Babil kaynaklarından birinde yeni Sus-Anzan kırallığı tahtına Huban-Nugaş'ın kardeşi Halluşu - İnşuşinak'ın (699 - 693) geçmiş olduğunu öğreniyoruz. Yeni kıral beş yıl iç işlerle uğraştı. Kuvvetlerini düzenledi, iç sükûnu sağladı. Fakat Asur orduları, Merodah-Baladan'ı yakalamak üzere Elâm toprağında Ulai ırmağı mansabına doğru ilerlemeğe başladıklarını görünce (M. ö. 694), çok cüretkâr bir teşebbüse atıldı. Kuvvetleriyle doğru Sinear merkezine, Sippar üzerine yürüdü ve şehri aldı, halkını kılıçtan geçirdi. Sennaherib'in Babil kıralı yapmış olduğu oğlunu esir ederek yakmak suretiyle idam edilmek üzere Elâm'a gönderdi. Babil tahtına Nergal - uŞezib (694-693) adında birini geçirdi. Yeni prens Nippur ile Uruk arasındaki toprakları, yani hemen bütün Sinear'ı hükmü altına aldı[106]. Netice Halluşu - İnşuşinak'ı öğündürecek kadar parlak olmuştu. Memleket tanrısının bu lutfuna karşı Sus'da içi dışı emayye tuğlalarla bir tapınak yaptırdı[107].

[105] Scheil, Mém. III, 100 ve V, 93.

[106] Chronique Babylonienne, B, II, 35-46.

[107] Jéquier, Mém. I, 128.

Fakat, ne çare ki bu parlak zafer kazancı muhafaza edilemedi. Sennaherib'in güney ordusu, Uruk'u Nergal-uŞezib'in elinden aldı. Sinear'daki Elâm kuvvetleri memleketlerinden çekilmek zorunda kaldılar. Nergal - uŞezib de bunları takip etmek istediyse de, Nippur'da vukubulan ikinci bir savaşta Asur'luların eline düştü.

Sennaherib oğlunun intikamını almak üzere Elâm kıralının oğlunu idam ettirdi. Halluşu-İnşuşinak, ordusu başında vatanına süratle dönememişti. Yenilgi haberini alan halk hayal sukutuna uğramış, kırala aleyhtar olanların teşvikiyle memlekette bir ihtilâl patlamıştı. Neticede kendisini tahttan attılar (M. Ö.693)[108].

Babil kaynaklarından öğrendiğimize göre yerine Kutir-Nahhunte III (693 - 692) geçirildi. Yeni hükümdarın Anzan - Sus kırallığı başındaki hanedanla münasebetinin ne olduğu hakkında bilgi yoktur. Başkentinin de Anzan veya Sus değil, Kerha ırmağının yukarı vadisindeki Madaktu şehri olduğu anlaşılmaktadır[109].

Asur kıralı Sennaherib, Elâm'da vukubulan bu tebeddülden faydalanmak istedi. Büyük ordularla kuzeyden ilerledi. Der'in doğusunda Elâm'lara ait olan Raşi'ye hücum etti. Elâm kuvvetlerinin, vaktiyle yaptıkları gibi, Sinear'a yeni bir akın yapmaları imkânsız idi. Elâmlıların, kafası kesilen talihsiz Nergal - uŞezib'in yerine geçirdikleri MuŞezib - Marduk da kuvvetlerile beraber kuşatılmıştı. Güneyde kalmış olan Asur orduları artık emniyetle memleketlerine dönebileceklerdi.

Sennaherib'in geniş bir askerî bilgi ile çizmiş olduğu plân maharetle tatbik olundu. Raşi yağma edildi. Bit - İmbi zaptolundu. Kerha yakınlarındaki geçitler tutuldu. Bu suretle kırallık merkezi Madaktu tehdit altına düşmüş oldu.

Kutir - Nahhunte III, Karun ırmağı boylarındaki Hidalu'ya kaçmak zorunda kaldı. Gerçi, ocak ayında sellerin başlaması üzerine Sennaherib ordularını çekmeğe mecbur oldu. Fakat, taktik

[108] Chronique Babyklonienne, B, II. 47, III. 9.

[109] Oppert vaktiyle Madaktu şehrinin Dizful'un kuzeyindeki Ab-ı-diz üzerinde veya Sus'un kuzey-batısında Kale-i-Rıza'da Billerbek yerinde olduğunu iddia etmişti. Fakat coğrafya gereklikleri Madaktu'nun Saimarrek ovasında ve Kerha üzerindeki Derre-i Şahr yakınında bulunan harabe yerinde olduğunu anlatmaktadır.

parlak sonuçlar vermiş, güney Sinear'daki Asur orduları Elâm'lar tarafından tecavüze uğramaksızın rahatça memleketlerine dönebilmişlerdi. Kutir-Nahhunte de nüfuzunu kaybetmişti. Nihayet sarayda baş gösteren bir ihtilâl, on aylık hükümdarlıktan sonra tahtını kaybettiği gibi hayatına da son verdi [110]. Kardeşi Huban-İmmena II (692 - 688) yerine geçti.

Asur tabletlerinde Human-menanu adile anılan yeni hükümdar sönük bir şahsiyet olmadığını takip ettiği siyasetle belirtti. İhtimal ki kardeşinin tedbirsizce teşebbüslerinin memleketi daha kötü duruma sokmasını önlemek için saray ihtilâlini körükleyen de kendisi olmuştu.

İş başına geçer geçmez, Asur'lulara karşı bir cephe kurmağa ve Babil kıralı Muşezib-Marduk'u desteklemeğe karar verdi. Anzan ve Elâm kuvvetlerinden başka Urmiye gölü batısındaki bölgelerden, Ellipi'den, Dicle'nin doğusunda veya Basra körfezi kıyılarındaki Âramî'lerden asker almak suretiyle büyük bir ordu kurdu.

Sennaherib, bu muazzam orduya karşı, Babil'in kuzey-doğusunda Dicle üzerindeki Halul'dan ileri gidemedi. Asur annalleri burada vukubulan savaşı anlatırken Sennaherib'in büyük zaferini terennüm ediyorsa da, Babil kaynaklarından harbin bir tarafın kesin galebesiyle neticelenmediğini öğreniyoruz [111]. Fakat, nede olsa Elâm'lıların yeni bir talihsizliğe uğramış oldukları anlaşılıyor. Çünkü, bu muazzam birliğin ruhu ve onu canlandıran Huban - Immena II'nin birdenbire felce uğramış olduğunu görüyoruz (689). Önce tecavüze geçen Babil, Elâm'ın yardımından mahrum kalınca, zayıf bir savunma durumuna düşmüş oldu. Yandan bir tecavüze uğramıyacağından emin olan Sennaherib, Kasım ayında Sinear'a girdi. Mart ayında da Huban-Immena II öldü. Bunun ölümüyle beraber Elâm'lıların Sinear'da yeni bir zafer kazanmak ümitleri de sönmüş oldu.

Yerine geçen Huban-Haltaş'ın (688-681) sekiz yıl kadar süren saltanat zamanı hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi yoktur. Babil belgelerine göre bunun ölümünden sonra yerine aynı adı taşıyan Huban-Haltaş II (681-675) geçmiştir.

[110] Chronique Babylonienne, B, III, 9 - 15.

[111] Luckenbill. Annals of Sennacherib, 41 ve Chronique Babylonienne B, III, 16 - 18.

Asar-haddon (Asar-ah-Iddin 681-660) la aynı yılda tahta çıkan yeni Elâm kıralı, seleflerinin siyasetlerine aykırı olarak Asur'lularla hoşca geçinmek istemiş, eski Babil kıralı Merodah-Baladan'ın Elâm'a sığınmış olan oğlunu öldürtmek suretiyle bu siyaseti belirtmiştir.

Huban-Haltaş II'nin bu hareketi üzerine öldürülen Babil prensinin oğlu Naid-Marduk babasının akıbetine uğramamak için Asurlu'larla uzlaşmağa karar vermiş, Elâm'dan kaçmıştır. Asur-ah-İddin de kendisini iyi karşılamış, Sinear'ın güneyindeki deniz memleketinin idaresine memur etmek suretiyle mükâfatlandırmıştır [112].

Her ne kadar Sus belgeleri Huban-Haltaş II. nin yerine, eski kırallardan Huban - Immena'nın oğlu Şilhak - İnşuşinak'ın geçtiğini kaydetmişlerse de, olaylara bakılırsa, bu prensin Huban - Haltaş zamanında Sus'ta istiklâl ilân etmiş olması gerekmektedir. Bunun Sus'ta hüküm sürdüğünü, bu şehirde tanriçe Dilbat için bir tapınak yaptırmış olmasından öğreniyoruz. Sus'ta kendisine ait üzerinde Elâmca bir yazıt bulunan bir de bronz süzgeç bulunmuştur.

Bu devirde kudret ve şevketlerinin en parlak zamanlarını yaşayan Asurlular Huban - Haltaş II haleflerini himaye ettikleri ve Elâm'ın meşru sülâlesi olan Şilhak - İnşuşinak ailesine düşman oldukları muhakkaktır. Gerek bu hal ve gerek müstakbel olaylar bu zamanlarda Elâm'da nüfuzu bütün memleketi kaplayan tek bir hükümdar bulunmadığını anlatıyor. Öyle görünüyor ki merkezî hükûmet sarsılmış, memleket parçalanmış, Sus'da, Hidalu'da, Madaktu'da ve belki daha başka şehirlerde ayrı ayrı prenslikler kurulmuştu. Bu yüzden Elâm, Ön Asya milletleri arasında bir kuvvet olmak durumunu kaybetmiş, iç savaşlara sahne olmuştur. Asur'lular, bu prensleri birbirleri aleyhine başarı ile kullanıyor, artık Elâm'ı bir devlet olarak hesaba katmak lüzumunu duymuyorlardı [113].

Fakat, Asarhaddon'un birinci Mısır seferinin muvaffakiyetsizliği Huban-Haltaş II'yi talihini Sus kıralının talihine bağlamağa sevketmiş olduğundan, birleşik Elâm kuvvetleri Bit - İmbi

[112] Chronique Babylonienne, B, III, 39.
[113] König, Geschichte Elams, 19.

ve Der civarından, Babil'e kırk kilometre mesafede bulunan Sippar üzerine aktılar. Asar-haddon da buna karşılık olarak Huban-Haltaş II'nin yerine kardeşi Urtaki'yi geçirmek üzere Elâm sarayında bir komplo tertip ettirdi.

Fakat Urtaki (675-663) nin sadakati kendisi için şüpheli idi. Bir takım muhaberelerden sonra nihayet bu endişe zail oldu. Ninova arşivi arasında Asur kıralı tarafından Urtaki'ye yazılmış bir mektubun kopyası bulunmuştur. Bu mektup, bugünkü diplomatların resmî mükâlemelerindeki sözlere benzeyen manasız formüllerle doludur. İki hükümdar arasındaki dostluğun nişanesi olarak, İştar ile diğer tanrıların, uzun zamandanberi Elâm'da tutulan statüleri Babil'e iade edilmiş olduğu bu mektuptan anlaşılıyor (672)[114].

Anlaşıldığına göre bu dostluk Asar-haddon'un hayatı boyunca devam etmiş, Elâm ile Asur arasında hususî ve resmî postalar gidip gelmiştir. Asur kırallığı arşivi arasında, Ninova sarayındaki Urtaki'nin elçisi olduğu sanılan Pahuri adında birisine gönderilmiş Elâm dilinde bir takım mektuplar daha bulunmuştur[115].

Bu münasebetin, Urtaki'ye tâbi olmayan Sus prensliği ile de devam ettiği M. ö. 673 tarihinde tanzim edilen Asar-haddon prizması kopyasının Sus'ta bulunmasından anlaşılıyor.

Elâmın son zamanları

Sekizinci yüzyıl ortalarında Tiglatpalasar III (745-727) ile bidenbire korkunç bir istilâ hızı kazanan Asur'lular, önüne durulmaz dalgalar halinde, dört tarafa akmağa başladıkları zaman, Babil, Suriye ve güney-doğu Anadolu gibi İran'ın batı bölgeleri de tehlike karşısında kalmıştı. Fakat İran ile Asur ili arasındaki yüksek dağlar kolay aşılmayan sedler teşkil ettiklerinden, hızla akan istilâ dalgaları güney ve batıya doğru akmış, ilk ezilenler Sinear ve kuzey Suriye bölgeleri olmuştu.

[114] Chronique Babylonienne. B. IV. 9.

[115] Weissbach, Susische Thontafelchen. Beitrage Zur Assyriologie und Semietischen Sprach Wissenschaft. V, 1909. 40-44. Bu mektuplar henüz çözülememiştir.

Asurlu'lar bu bölgeleri soyduktan sonra yüzlerini bazan Babil'de rakip olarak karşılarına çıkan, vakit vakit buralara inen, kuvvetlerini yandan vuran Elâm'lılara çevirmişlerdi.

Sargon II devrinde Asur kuvvetleri Zagros'lara sokularak buradaki cesur dağlıları ezmiş, sonra da Elâm kuvvetlerine kesin darbeler indirmeğe başlamışlardı. Bu akınlar karşısında takatleri gitgide tükenen Sus-Anzan kıralları, artık bütün Elâm'a hâkim tek kıral kudretini kaybettiklerinden memleket parçalanma yolunu tutmuştu. Sargon II'nin haleflerinden Sennaherib, Asar-haddon,nun aynı amaca yönelen gayretleri, Elâm kırallığının kudretsizliğini arttırmış, parçalanma hareketini hızlandırmıştı.

M. ö. yedinci yüzyıl ortalarına doğru, parçalana parçalana artık bağımsız varlık olmak kudreti kalmayan Elâm, Asur kıraliarının nüfuzları altına düşmüş, küçük prensliklere bölünmüş bulunuyordu. Bu zamanlarda Madaktu'da hüküm süren Urtaki adeta bir Asur valisi idi. Sus'ta hüküm süren Temti-huban-İnşuşinak (663-653) ise Basra körfezine kadar inen Asur nüfuzunun yandan tehdidi altında bulunuyordu.

Gerçi Urtaki iktidarı eline aldığı ilk zamanlarda Asur sarayına fazla bağlı kalmış, oranın dostluğunu ve emniyetini kazanmıştı. Fakat Asur tahtına Asurbanipal (668-626) oturduktan sonra, fazlaca tazyik yapıldığından, Urtaki yavaş yavaş Asur'lulara aleyhdar bir yol tutmağa başlamıştır. Hatta, Asurbanipal'a karşı Elâm komutanlarından birinin büyük bir Asur memuru ile Arami kabilesi başkanını kandırarak bir suikast hazırlamak teşebbüsünde Urtaki'nin parmağı olduğu sanılmaktadır. Her halde, Elâm komutanının bu işte ön ayak olması, Asurbanipal'in Urtaki'ye olan itimadını sarsmıştı. Bu durum Urtaki'yi Sus prensi Temti-Huban (veya Tepti-Huban 663-654) ile sıkı dostluk yapmağa, kız alıp vermek suretiyle bu dostluğu kuvvetlendirmeğe sevketmiştir.

Temti-Huban, Sus'u tehdit için Asur'lulara bir üs olan Denizili halkını, Asur taraftarı ihtiyar valiyi atarak yerine Elâm taraftarı birini getirmeğe teşvik etmiş ise de, bir başarı elde edememişti. Fakat valinin ölümünden sonra buralardaki kabilelerden bazıları kazanılmıştı. Bunlarla beraber hareket ederek Denizili'ni zaptetmek mümkün görünmeğe başlamıştı.

Urtaki ile dostluk kurduktan sonra bu hususta da anlaştılar. Plâna göre, Urtaki Sinear'a inecek, buradaki Asur aleyhdarlariyle birleşecekti. Temti-Huban da, kendi kuvvetleri ve elde ettiği kabilelerle deniz memleketini zabtedecekti.

Casusları vasıtasiyle plânı öğrenen Asurbanipal, eski dostu Urtaki'ye bir elçi göndererek bu teşebbüsü önlemek istemiş, fakat geç kalmıştı. Elçi, Elâm'lıların çekirge dalgaları halinde Akad iline aktıkları haberiyle döndü. Fakat, arkasından da Urtaki'nin ölümü haberi geldi. Beklenilmiyen bu ölüm ile teşebbüs geri kaldı. Olayların gelişmesi de başka türlü oldu.

Sus prensi kendisini bütün Elâm'ın hükümdarı ilân etti. Madaktu tahtına varis ve kendisine rakip olabilecekleri bertaraf etmeğe kalkıştı. Bunun üzerine Huban-Haldaş II 'nin Kutir ve Paru adlarındaki iki oğlu ile Utraki'nin Huban - Nugaş, Huban - api ve Tammaritu adlarındaki üç oğlu taraftarlariyle beraber Asur ülkesine kaçtılar. Asurbanipal, gerektiği zaman Asur siyaseti hesabına kullanabileceği bu prensleri memnunlukla karşıladı.

Kendisine rakip olabilecek prenslerin uzaklaşmalarından sonra tahtını emniyette gören Temti-Huban imar işlerine koyuldu ; o çağlardaki bütün Yakın Şark kıralları gibi o da koruyucu tanrılara tapınaklar yaptırmağa başladı. Bu suretle hem tanrıların korumalarını temin etmek, hem halkın sevgisini kazanmak, hem de adını yaşatmak istiyordu.

İlk olarak Sus'ta büyük tanrı İnşuşinak için yeni bir tapınak yaptırdı. İçine, üzerlerinde başarılarını belirten yazıtlar bulunan steller koydurdu. Tapınak rahip ve hademelerinin adlarını da steller üzerine yazdırttı.

Bu işleri bitirdikten sonra artık siyasî ve askerî teşebbüslere girişecekti. Fakat, 653 yılı temmuzunda, ihtimal ki yakın akrabalarla evlenmek âdetinin tabiî neticesi olarak, kendisinde sar'a nöbetleri başladı. Bunun, Asur sarayında ay tanrısı İsin'in bir cezası gibi telâkki edilmiş olduğunu, Asurbanipal'in bir yazısından öğreniyoruz.

Elâm'ın inkırazını hazırlayan Tel-Tuba savaşı

Fakat hastalık pek şiddetli olmamış ki Temti-Huban'ın aynı yılın ağustos ayında, askerlikle ilgili hazırlıklara başlamış olduğunu görüyoruz. Elâm ordusunun Bit - İmbi'de toplanması, Asurlulara meydan okumaktı. Böyle bir teşebbüs Elâm için meşum neticeler verebilirdi.

Yıllardanberi önüne durulmaz ordulariyle bütün Ön Asya'yı titreten Asur'luların kudreti son zamanlarda şahsî ihtiraslar uğrunda haylı yıprandırılmış olmakla beraber, henüz tükenmiş değildi. Hâlâ Elâm kuvvetlerinin hakkından gelinebilecek bir durumda bulunuyordu.

Sabrı tükenen Asurbanipal, o yılın eylül ayında ordularına Elâm'a yürümek emrini verdi. İki ordu Ulai, yani Kerha ırmağı boylarında karşılaştılar. Temti-Huban kuvvetlerini Sus'a doğru çekerek Tel - Tuba'da mevki aldı[116]. Burada Elâm'ın mukadderatı üzerinde kuvvetli etki yapan kanlı bir savaş başladı. Daha ilk çarpışma sıralarında Elâm generallerinden Simburu, ihtimalki gizli bir anlaşma neticesi olarak düşman tarafına geçti. Elâm ordusunu sarsan bu olaydan sonra Temti - Huban'ın kahramanlıkla tanılan yeğeni bir okla yaralandı ve Asur kuvvetleri tarafından esir edildi. Arkasından Temti - Huban'ın belli başlı komutanlarından bir kaçı da esir düşünce, Elâm ordusunda korkunç bir panik baş gösterdi. Ölenlerin sayısı çok yüksekti. Bu durum karşısında Temti-Huban için savaş alanından kaçmaktan başka çare kalmamıştı. Oğullarından biriyle kaçmak istedi. Fakat bindikleri araba devrildiğinden herikisi de Asur askerleri tarafından yakalandılar. Savaş alanına getirilerek orada boğazlandılar(653).

Harp Asur'luların kesin zaferiyle sona ermişti. Asurbanipal zafer yazıtında bu savaşı anlatırken "ırmak, öldürülenlerin nâşlariyle dolmuş, Sus ovasını baştan başa cesedler kaplamıştı" sözleriyle Elâm'ın korkunç zayiatını belirtmektedir[117]. Her halde bu savaş Elâm için telâfisi kabil olmayan bir felâket olmuştu.

116 Piepkorn, Assurbanipal, I, 62 - 69.
117 Streck, Assurbanipal, 310 - 17. ve 322 - 23.

Asur nüfuzu altında parçalanmış Elâm

Duruma hâkim olan Asur'luların zabtettikleri ülkelerin bir çoğunda yaptıkları gibi, burayı kendilerine bağlı yerli prenslerle idare etmek yolunu burada da tecrübe etmeği tercih ettikleri görülüyor. Temti - Huban'dan kaçarak Ninova'ya sığınmış olan Elâm prenslerinden Huban - Nugaş II'yi Madaktu tahtına oturttular. Urtaki'nin oğlu olan yeni kıralın, bozulan düzeni yoluna koyması ve bütün Elâm'da tek bir idare kurması imkânsızdı. Esasen Asurlular da bunu istemiyorlardı. Asur siyaseti, memleketi parçalamak, her bölgeyi kendilerine bağlı, fakat birbirlerine rakip yerli prensler idaresine vermekti. Bu amaca erişmek için sadakatinden şüphe ettikleri prensleri atmak üzere tahriklerde bulunuyorlardı. Bunlardan Hidalu prensi Huban-Nugaş II'nin kardeşi Şutruk-Nahhunte'ye karşı hazırlanan ihtilâl çok geçmeden patlak verdi. Şutruk-Nahhunte Hidalu prensliğinden atıldı, yerine evvelce Huban-Nugaş II ile beraber Ninova'ya sığınmış olan diğer kardeşi Tammaritu geçirildi (653)[118]. Bu suretle Elâm, her biri şahsen Asurbanipal'e bağlı prensler idaresinde parçalanmış, Ninova'yı endişeye düşürmiyecek bir duruma sokulmuştu.

Bu sırada yalnız Sus'un, Elâm'ın diğer şehirlerinin akıbetine uğramamış olduğu görülüyor. Anlaşıldığına göre evvelce Temti-Huban'a muarız olan prenslerden Adda-hamiti-İnşuşinak (653-648) onun acıklı akıbetinden sonra Sus'ta kendisini kıral ilân etmiş, Asurlulara boyun eğmek suretiyle bu eski ve zengin şehri bu defa olsun, yağma ve tahribedilmekten kurtarmıştı.

Adda-hamiti'nin bırakmış olduğu yazıtlar, Sus'un o zamanlarda, sâmî unsurlarla çok karışmış bir halk ile meskûn olduğunu belirtmektedir. Çünkü yazıtların sâmî diline ait kelimelerle dolu olduğu görülüyor [119].

[118] Piepkorn, Assurbanipal, I, 70.

[119] Adda-hamiti-İnşuşinak'ın üzerinde kabartma tasviri olan bir steli bulunmuştur. Bu tasvirde Sus prensi, küçük ve düz burunlu, uzun lüle sakallı bir adam olarak görülüyor. Elbisesi ve başına giydiği siperlikli miğferi ile Hanni'nin kıyafetini hatırlatıyor (Scheil, Relief et İnscription, Mém. XI, 76 No. 100 A).

Adda-hamiti-İnşuşinak'ın bu yazıtlarda kendisini Elâm ve Gişati kıralı unvanile anmış olduğunu görüyoruz. Gişati sözünün akkadca (bütün ve tamamile) anlamına gelen (kişşati) nin muharrefi olduğu sanılıyor. Bu takdirde Adda-hamiti'nin kendisini bütün Elâm'ın kıralı saydığı neticesini çıkarmak icabeder. Fakat hakikatte ne Adda-hamiti, ne Huban-Nugaş II, ne de Tammaritu bütün Elâm'ın Büyük Kıralı değillerdi. Bunlar ancak başında bulundukları site ile çevresinde prens tanılıyorlardı. Asurlular da böyle olmasını istiyordu.

Her biri kendisini bütün Elâm kıralı sayan bu küçük prenslerin aralarındaki rekabet devam ettiği takdirde, Asurluların entrikaları ve kuvvetli askerî tazyikleri altında bir varlık gösterebilmeleri imkânsızdı. İhtirası kadar cesareti de taşkın olan Huban-Nugaş II'nin bunu erkenden sezmiş olduğunu görüyoruz. Bu prens kendisini Madaktu tahtına çıkarmış olan Asurluların tahakkümüne ancak sekiz ay kadar tahammül edebilmiş Asurbanipal'in ezici nüfuzundan kurtulmak çarelerini aramağa koyulmuştur.

Babil kıralı Şamaş-Şum-Ukin (668-648) in Asurbanipal'e karşı isyan bayrağını açmasını fırsat sayarak hemen onunla anlaşmış, bir taraftan âramî kabilelerini Babil kıraliyle birleşmeğe teşvik ederken, diğer taraftan da ünlü iki Elâm generalini Babil'e göndermiştir. Aynı zamanda Temti-Huban'ın hayatta kalan oğlunu da babasının intikamını almak için Asurlulara karşı silaha sarılmağa zorlamıştır.

Asurbanipal Madaktu'daki casuslarından siyasette beliren değişikliği, burada olup bitenleri haber aldığından gafil avlanmadı. Huban-Nugaş II 'ye ve Elâm generallerine, ihanetten haberdar olduğunu, bu yolda hareketin neticesi ne olacağını anlamak için Tel-Tuba savaşında Asurlulara hiyanet eden Elâm generalinin akibetini hatırlamalarını bildirdi. Arkasından da Elâm'a kuvvetli bir ordu gönderdi. Mangisi'de vukubulan savaşta Huban-Nugaş II kuvvetleri büyük bir hezimete uğradılar[120].

Yenilgi haberi Elâm'da yayılınca dağlık bölgelerde hemen isyanlar baş gösterdi. Başkentten kaçmak zorunda kalan Huban-Nugaş II oğluyla beraber Hidalu prensi olan kardeşi

[120] Piepkorn, Assurbanipal, I 76.

Tammaritu'nun yanına sığındı. Fakat Asurlular tarafından körüklenen ihtilâl hareketi gittikçe yayıldı. Nihayet ihtilâlcilerin başına geçen diğer bir Tammaritu - ki Huban-Haltaş II'nin yiğeni idi - kendisini tahttan atrarak (631) pek az oturacağı (651 - 649) yerine geçti.

Fakat olaylar hükümdar değişmesinin Asurlulara karşı Madaktu'da takip edilen siyasette bir tebeddül yapmadığını erkenden gösterdi. Yeni kıral Tammaritu da selefi gibi Asurbanipal'e karşı bir yol tuttu. Bu da Babil kıralı Şamaş - Şum Ukin ile anlaştı. Bunu öğrenen Asurbanipal, Basra körfezi bölgesindeki deniz memleketi valisini, Tammaritu'yu yakalayarak Babil'e göndermeğe memur etti. Buna karşı Tammaritu da Sinear'a inerek Nippur şehrini istilâ etmeğe teşebbüs etti. Asurbanipal, kendi hizmetinde bulunan Elâm'lı general Indabigaş'ı Elâm'a gönderdi. Bu general 649 yılı başında burada Tammaritu'ya karşı bir isyan hazırladı. Tammaritu tarafdarlariyle beraber Mädaktu'da tahassün ettiyse de nihayet esir edildi. Adamlariyle birlikte Ninova'ya götürüldü. Fakat Asurbanipal, belki bir gün lâzım olur düşüncesiyle kendisini öldürtmedi. Bunun üzerine Indabigaş'ı Madaktu'da kıral ilân etti (649-648). İndabigaş da ilk zamanlarda Asurlulara karşı sadakatli davranmağa çalıştı. Fakat, imparatorlukta yer yer isyanların artmasından çok kuşkulanan Asurbanipal, her yerde yaptığı gibi Elâm'da da tahakkümünü artırdıkça artırıyordu. İndabigaş da bu tazyik karşısında tahakkümden kurtulmak yollarını aramak zorunda kaldı. Ninova'ya karşı müttefikler bulmağa teşebbüs etti.

Bu sırada Sus'ta da Asurlulara karşıkoyma havası belirmişti. Burada hüküm sürdüğünü gördüğümüz Adda - hamiti ölmüş (648), yerine oğlu Huban-Haltaş III geçmişti. Enerjili ve haris bir adam olan yeni Sus prensi, kendisini yalnız Sus'un değil, Madaktu'nun da kıralı ilân etmek suretiyle Aşurbanipal'i kızdırmıştı.

Gerçi Asurluların entrikalariyle kargaşalıklar içinde bocalayan bu memlekette siyasî durum tek otorite kurulmasına elverişli değildi. Fakat kuvvetli bir prensin Asurluların başka yerlerle meşgul bulundukları bir zamanda bunu başarması imkânsız görünmüyordu.

Elâm'da iktidar mevkiine geçirilen prenslerin sadakatsizliklerinden, bağımsız olmak hususundaki azimlerinden usanan Asurbanipal, günün birinde bunlardan birinin bütün Elâm'ı hükmü altında birleştirerek Asurlulara karşı kudretli bir devlet kurması ihtimaliyle endişe içinde bulunuyordu. Esasen vakitli vakitsiz Asurluları rahatsız eden durumun devamı da az tehlikeli değildi. Yerli prensleri birer birer atarak Elâm'ı bir Asur eyaleti haline sokmak için zaman pek elverişli görünüyordu. Nihayet Ninova'da Elâm'ın istilâsına karar verildi.

Tertip edilen plâna göre dahilde prensler aleyhine ihtilâller çıkartılacak, sonra da kuzeyden ve güneyden gönderilecek Asur kuvvetleriyle memleket istilâ edilecekti. Evvelâ Elâm generallerinden biri elde edilerek İndabigaş'a karşı bir ihtilâl hazırlandı ve tahttan atıldı. Sonra kuzeyden Der'e, güneybatıdan da Sus üzerine Asur kuvvetleri gönderildi. Bu kuvvet Sus'a dört saatlik bir mesafeye kadar ilerledi. Önüne gelen yerleri yağma etti. Bir çok esir aldı. Sonra Der'deki Asur kuvvetiyle birleşmek üzere kuzeye çıktı ve birleşti.

Birleşik kuvvetler Bit-İmbi üzerine yürüdüler. Burada kendilerini karşılayan Huban-Haltaş III'ün ordusu perişan oldu. Bu ordunun komutanı olan kıralın damadı da dahil olmak üzere pek çok esir alındı. Huban-Haltaş dağlara çekilerek izini kaybetmek zorunda kaldı. Madaktu, Asur kuvvetleri tarafından işgal ve yağma edildi. Bütün hazineler ve kıymetli şeyler Ninova'ya götürüldü. Pek çok esir alındı. Bunlardan binlercesi açlıktan öldüler.

Asurbanipal, şöhretli komutanlarından Bel-İbni'yi, yerli hiçbir prens bırakmamak suretiyle Elâm'ı kesin olarak istilâya memur etti. Asur komutanı Raşi'den başlamak üzere kuzeydeki bütün şehirleri aldı. Her tarafı talan ede ede Kerha vadisine indi. Hidalu önlerine gelen Asur kuvvetleri burada Parsumaş kıralı ve Taispes'in oğlu Kuraş I (Keyhusrev) ile karşılaştılar. Kuraş I karşı koyamiyacağını anlayınca, büyük oğlunu rehine olarak Asur ordugâhına gönderdi. Çevrelerdeki bütün şehirler Asur kıralına tâbi olduklarını arzettiler. Bu sırada güney Elâm' da iğtişaşlar artmıştı. Asur orduları o zamana kadar yağmadan masun kalmış olan Sus üzerine yöneldiler. Şehir alındı. Elde edilen ganimetler hesapsızdı. Çok eski zamanlardan, hatta Su-

mer-Akad kıralları devirlerindenberi burada toplanmış olan kıymeti takdir edilemiyecek kadar yüksek altın, gümüş eşyalar, mücevherler, elbiseler, silâhlar, nişanlar Elâm kırallarının sofra takımları, nadir eşyaları, bütün binek takımlarıyle beraber arabalar, atlar, katırlar, hep iğtinam edilerek Ninova'ya gönderildi.

Asurlar, yalnız memleketi soymakla kalmadılar. Yıllardanberi başarılan bütün medeniyet eserlerini de mahvetmek hususunda kendilerine mahsus vahşeti burada da gösterdiler. Çinilerle yapılmış İnşuşinak tapınağı, üzerinde parıldayan tunç burçlariyle beraber yıkıldı. Tanrı İnşuşinak heykeli, tarihte ilk defa olarak yerinden atıldı. Babil yoluyla Ninova'ya götürüldü. Sus'taki diğer tanrıların tapınakları da aynı akibete uğradılar. Bunların en ömemlileri Elâm kırallarının koruyucu tanrı olarak tapındıkları Şimut ile Lagamer, Partikira, Hutran, Huban, Kiririşa adlarına yapılmış olan tapınaklar idi. Bütün bu tapınaklarla beraber diğer bütün küçük tapınaklardaki mukaddes eşyalar, vazolar, mücevherler alındıktan sonra tanrı heykellerinin önemlileri Asur iline götürüldü. Diğerleri tapınaklarla beraber tahrip edildiler.

Asurlular bu vahşetleri yaparken Asurbanipal'in ölümünden 14 yıl sonra kendi başkentleri Ninova'nın da aynı akibete uğrayacağını tabiî tasavvur bile etmiyorlardı. Fakat bütün Ön Asya'da yıllarca takip ettikleri amansız yakıp yıkma, boğazlayıp parçalama siyasetlerinin, esir ettikleri kavimlerde yarattığı korkunç intikam duygusunun bir gün kendilerini, bütün şehirleri ve eserleriyle beraber tarihe gömeceği muhakaktı. Yalnız bunun Sus'u yıktıran, Asurbanipalin ölümünden 14 yıl sonra olacağı, o zamanlar kimsenin aklından geçmiyordu.

Asurluların, aldıkları kıymetli ganimetler arasında Sinear' daki Uruk şehrinin büyük tanrıçesi Nana da vardı. Bu tanrıçe vaktiyle Elâm kıralı Kutir-Nahhunte tarafından Sinear'daki Uruk tapınağından kaldırılarak Elâm'a götürülmüştü. Asurbanipal, tanrıçe heykelini Sinear'a naklederek büyük merasimle kendi tapınağına koydurmuştu.

Eski Elâm kırallarının Sus, Madaktu ve Huradi sunaklarından alınan ve sayıları otuz ikiyi bulan altın, gümüş, bronz veya mermerden yapılmış heykelleri, tahrip edilmek üzere götürülmüşlerdir. Bu heykeller arasında yeni Elâm kırallarından

Huban - Tahrah'ın oğlu Hubannugaş I ve Şutruk-Nahhute II, Halluşa-İnşuşinak heykelleriyle o sırada Asur'da bulunan Tammaritu'nun da heykeli Asur'a götürülmüştür.

Asur komutanı Bel-İbni, tapınakların koruyucusu olan büyük heykellerle kapılarına konulan muazzam yabani öküz heykellerini yıktırmıştı. Asur askerleri, tapınak ve saraylarının o zamana kadar hiç bir yabancı ayağının basmadığı esrarlı ahşap yolları çiğnemiş, sonra da yakmışlardı. Eski kıralların mezarları soyulmuş, bunlara takdimeler verilmesi geleneği yasak edilmişti. Memlekete dağılan Elâm askerlerinin imha işi 25 gün sürmüştü.

Kıral ailelerine mensup olanlar ile valiler, yüksek memurlar, esir edilerek Asur'a götürüldüler. Sayısız esir askerler, komutanları, arabaları, atları ve silahlariyle beraber Asur iline sürüldüler. Asurbanipal bu haileyi tasvir eden anıtında "harabeleri artık yabani eşeklerle yabani hayvanların dolduracağını„ gururla anlatırken ölümünden 14 yıl sonra kendi başkentini daha korkunç bir akibetin beklediğini tasavvur bile etmemişti.

Asur'luların Sus'da ve Elâm'ın diğer şehirlerinde tahrip ettikleri heykel ve anıtlardan yüzlercesi arkeologlar tarafından binlerce yıl sonra meydana çıkarılmıştır. Fakat binaların tahribi bugün plânlarını yapmak için gereken izlerden hiç bir şey bırakılmayacak surette şiddetli olmuştur.

Asur'lular her tarafı yakıp yıkarak çekildikten sonra Huban-Haltaş meydana çıkmış, Madaktu'ya geldiği zaman harabeden başka bir şey bulamamış, Asur komutanı Bel-İbni'ye müracaat ederek, ifasına hazır olduğu bazı hizmetlere karşı Asurbanipal'den affedilmesine delâlet etmesini niyaz etmişti. Asur kıralı bu isteği iyi karşılamış ise de, ötedenberi bağımsız yaşamağa alışmış olan halk bir türlü sükûn bulmuyor, yer yer ihtilâller, isyanlar çıkarıyorlardı.

Asurbanipal Elâm'a yeni kuvvetler göndererek isyan çıkan şehirleri, bir daha, fakat kesin olarak tedib ettirdi. Elâm askerleri, büyük yığınlar halinde Asur komutanına teslim oldular.

Bu zamandan itibaren Elâm'ın büyük bir kısmı bir Asur eyaleti olmuştu. Dağlara çıkan Huban-Haltaş III, yanındakilerle bağımsız bir varlık olarak kalmıştı. Fakat çok geçmeden, yani

Asur kâtipleri büyük Rassam silindirinin yazıtını bitirdikleri sıralarda, yeniden başlayan iç kargaşalıklar neticesinde Huban-Haltaş III olduğu yerden çıkarılmış, Asur taraftarları kendisini Ellipi bölgesindeki Marubişti şehrinde yakalayarak Ninova'ya götürmüşlerdir.

Sus'un son talihsiz hükümdarı burada önceden esir edilmiş olan Elâmlılar kafilesine katılmıştır[121]. Bağımsızlığın son müdafii olan Huban-Haltaş III'ün bu akibetinden sonra (636) Elâm'a ait yazıtlar tükenmiş, medeniyetin en eski yuvası olan bu memleketin mukadderatı, yirmi dört yıl süren bir zaman için, Asur kırallığı tarihi içine gömülmüştür.

[121] Streck, Assurbanipal, 82 ve 836.

ALTINCI BÖLÜM

İRAN'IN KÜLTÜR TARİHİ

İran'ın En Eski Medeniyeti

Arkeoloji ve tarih araştırmalarının bugünkü verimlerine göre İran, ilk medeniyetin en eski izlerini sinesinde barındıran bir ülkedir. Bu memleketin kuzey-doğu, kuzey ve batı bölgelerinde yapılan kazılar, menşei Aral gölüyle Altay dağları arasındaki alana dayanan medeniyet tohumlarının İran'da yayılış yönlerini belirttiği gibi, gelişme merkezlerini de meydana çıkarmıştır. Bu araştırmaların belirttiğine göre Avrupa henüz paleolitik medeniyetin son merhalesinde iken İran ve Yakın Şark bakır çağında süratle ilerliyorlardı. Buralarda da gerçi taş aletler kullanılıyordu. Fakat, madeni tanımış olan insan, bunlardan faydalanmak yollarını bulmağa koyulmuş, aynı zamanda ağaçları ve hayvanları da evcilleştirmeğe başlamıştı.

Arkeologlar, Cemdet-Nasr'da has buğdayla altı sıralı arpa taneleri bulmuşlardır [122]. Bu keşif, Türkistan'ın kuzey-doğu İran sınırına yakın bölgesindeki Anav'da yapılan kazılarda en aşağı tabakada bulunan buğday ve arpa tanelerinin keşifleri derecesinde önemlidir.

İran'ın her tarafında bulunan renkli keramikler üzerinde koyun ve uzun boynuzlu hayvanları tasvir eden resimler, bulunması, bu hayvanların evcilleştirilmiş olduğunu anlatmaktadır. İran'ın Bakır çağı insanları tarafından yapılmış olan bu keramikler, bu memleketin eski kalkolitik çağı keramiklerinin tevalisidir.

Sus I keramikleri denilen ilk keramiklerin tekâmül etmişleri Zagroslarda Nehavend [123] ve Kirmanşah [124] da, güneyde Buşir'de [125], Tahran civarında [126], plâtonun merkez bölgesinde

[122] George G. Cameron, Histoire de l'Iran antique, p. 28.
[123] Contenau et Ghirshman, Syria, XIV, e1933. 1-11.
[124] De Mecquenem, Mém. XX, 126.
[125] Pézard, Mém. XV, 13-19.
[126] De Mecquenem, Mém. XX, 115-125.

Şiraz [127] da ve Kâşan'da [128], Seistan'da [129] ve doğu Belucistan'da [130] bulunmuşlardır.

Bütün bu yerlerden çıkarılan materyellerin heyeti umumiyesi, keramik medeniyetinin ilerleyen bir gelişme gösterdiği çağlarda, İranda yayılmış olan renkli keramik medeniyetinin olduğu gibi kaldığını göstermektedir. Yalnız plâtonun güneybatı kenarındaki Sus'ta, medeniyet Mezopotamya ile ahenkli olarak gelişmekte devam etmiştir.

Çünkü ozamanki tabiî coğrafya durumuna göre Sus, filizlerin gelişme ve serpilmelerine en çok elverişli bir alanda bulunuyordu.

Zagros eteklerinin aşağı Mezopotamya'ya hûkim tepelerinde kurulan Sus şehri M. ö. dördüncü bindenberi meskûn bulunuyordu. Diğer merkezlerde de pek kıymetli eserler bulunmuş ise de hiç bir yerde Sus'ta olduğu gibi prehistorik devirlerden itibaren medeniyet gelişmesinin bütün safhalarını belirten bol anıtlar, yazıtlar ve diğer eserler bulunamamıştır.

Halbuki Sus kazıları bize türlü devirleri canlandıran beş medeniyet kalıntılarını kapsayan tabakaların birbiri üzerine yığılmış olduklarını göstermiştir. En aşağıda 20-25 metre derinlikte ve ham toprak üzerinde bulunan eserler, prehistorik devir medeniyetini belirtmektedir. Bu tabaka üzerindeki ham bir toprak tabaka üstünde de ikinci bir medeniyet eserleri bulunmuştur. Evvelki tabakadakilere nisbetle çok müterakki olduğu anlaşılan bu tabaka medeniyeti, ile tarihe girilmiş, ilk Elâm hiyeroglif yazısı bu devirde görülmüştür. Sus II adı verilen bu ikinci tabaka medeniyeti tarihî devirde Sinear'ın Akad kırallığı zamanına kadar devam etmiştir.

Bunun üzerindeki üçüncü tabaka medeniyeti ise bu zamanda ikinci bin başlarına, yani Sinear"ın birinci Babil kıralığı devrine, dördüncü tabaka ise İran'da tek bir devlet kuran ve bütün Ön Asya'yı hükmü altında toplayan Ahamaniş'ler

[127] H. Field, American Journal of Semitic Languages und Literatures, LI 1934-35, 208.

[128] A. U. Pope, Illustrated. 1934, 1005.

[129] Aurel Stein, An archaological Tour in Gedrosia.

[130] Aurel Stein, An archaological Tour in Gedrosia Waziristan and Northern Baluchistan.

zamanına yani M. ö. altıncı asır ortalarına kadar süren zamana ait eserleri ihtiva etmektedir.

Gerçi yukarıda görüldüğü gibi, Asur kıraliarından Asurbanipal İran'ın güney-batı bölgesindeki belli başlı şehirleri yıkdırmış, medeniyet eserlerini Ninova'ya götürmüş veya yakıp yıkmış olmakla beraber, Ahamaniş'lerin zuhuruna kadar geçen 77 yıllık devirde İran medeniyetinde bir değişiklik olmamıştır.

İran'ın bu eski medeniyeti bir çok bakımdan Sinear'ın Sumer medeniyetine benzemekte ise de, Akad'lar zamanından sonra sıkı münasebetlerin artmasına rağmen, genel esaslarda derin ayrılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu ayrılıklar, sâmî ırkın hususiyetlerini belirten cihetlere taalluk etmektedir. Kadının şahsiyeti hakkında Elâmlı'larla Mezopotamya sâmîleri arasındaki telâkki ayrılığı bunun güzel bir misalidir. Sâmiler kadın için bir şahsiyet ve hak tanımadıkları halde, Elâmlılar da kadın erkek kadar ve hatta ondan üstün haklara sahip bir varlık telâkki edilmektedir.

Elâmlılar, takvim hususunda da sâmîlerden ayrılmışlardır. Sâmi kavimler umumiyetle ay (kamer) takvimi kullandıkları halde Elâmlılar Zühre yıldızının hareketine göre düzenlenmiş bir takvim kullanmışlardır.

İran'da ilk devlet teşkilâtı ve veraset usulü

Bugüne kadar ele geçen yazılı tablet ve stellerden ilk devirlerde İran'ı işgal etmiş olan brakisefal dalgalarının, yerleştikleri bölgelerde, birbirlerine nisbetle bağımsız bir takım küçük prenslikler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu küçük prenslikler bir site ile çevresindeki toprakları ihtiva eden küçük varlıklardı. Bu küçük prensliklerin gelişme seyri hakkında bilgimiz yalnız güney-batı İran bölgesine inhisar etmektedir. Elâm adı verilen bu bölgede ikinci binin başında duruma hâkim olan Silhaha hanedanı feodalite temeline dayanan bir devlet usulü kurmuştur.

Bu usule göre, hanedanın en büyük ve kudretli şahsiyeti büyük kıral tanılıyor, diğer sitelerin başında da bu hanedana mensup prensler bulunuyorlardı. Baş kıral Sukkalmah unvanile anılıyor, sülâleye mensup küçük kırallara da Sukkal, yani nâzır unvanı veriliyordu. Bu küçük prensler, yaşlarına göre inhilâl

oldukca aşağıdan yukarıya derece derece yüksele yüksele baş kırallığa kadar çıkabiliyorlardı[131]. Buna göre meselâ ilk kademede Sus sukkalı unvanını taşıyan bir prens sonra Sus-Anzan sukkallığına yükseliyor, daha sonra da Sukkalmah yani baş kıral oluyordu. Görülüyor ki baş kıralın veliahdi oğlu değil, kardeşleri veya onların çocukları, yani hanedan prenslerinin yaşça en büyüğü oluyordu. Bu sebebten Elâm'da yalnız baş kıral değil, bütün hanedan prensleri kutsî bir mahiyeti haizdi. Yani kutsiyet fertlere değil, hanedana isnat ediliyordu. Sonraları küçük prenslerden bazılarının Sinear'ın site beyleri gibi Ensi (Patesi) unvanile de anıldıkları görülmektedir.

Prensler, hangi unvanı taşırlarsa taşısınlar, her zaman bulundukları yerde hem din ulusu, hemde hükümdar tanılıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Sumer'lerde görüldüğü gibi, Elâm'lılarda da kırallara, tanrıların vekili gözile bakılıyordu. Bu yüzden otoriteleri de sınırsız idi.

Elâmlar, en eski zamanlardan itibaren idarî teşkillerini olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. M. Ö. üçüncü bindeki teşkilât ile Asurlular devrindeki teşkilât arasında büyük ayrılıklar görülmemesi bunu göstermektedir. Sinear'a yakın yerlerde veya Sinear'da hüküm süren Elâm prenslerinden bazıları istisna edilirse, aynı muhafazakârlık isimlerde de görülmektedir. En eski çağlarda hükümdar adlarını, birinci bin ortalarına doğru yaşayan prensler de aynen taşımışlardır.

Devlet teşkilâtı

Elâm'da askerî ve mülkî idare birbirlerinden ayrı idi. Fakat kıral, her iki idarenin başı ve âmiri idi. Kıralın yanında dörtler kurulu denilen bir danışma meclisi vardı. Dörtler kurulu, Başişu-rabu (baş kişi) denilen baş rahiple muavini, askerî komutan ve baş yargıçtan teşekkül ediyordu. Önemli işler görüşülürken dörtler kuruluna kıral başkanlık ederdi.

[131] Orta Asya Hiyung-Nu'larında, Tukyo'larında, bunlarla aynı kökten inen İran Part'larında ve yüz yıllarca sonra da İran Selçuk'larında gördüğümüz bu usulün menşei Orta Asya olduğu şüphesizdir. Moğollar da aynı geleneği Türklerden almışlardır, halbuki ne Elâm'lardan sonra İran'a hâkim olan Parsuva'lardan inen Abamanişlerde, ne de Part'ları takip eden yine Pers soyuna mensup bulunan Sasani'lerde bu usul görülmemektedir. Bu ayrılığın soy ve gelenek ayrılığından ileri geldiği şüphesizdir.

Veraset kanunu Elâm'larda kutsiyet hanedana ait olduğundan tahta varis olabilmek için baba gibi ananın da hanedana mensup prenseslerden olması şarttı. Bu sebepten tahta çıkacak prensler, birbirleriyle evlenen iki kardeşin çocukları oluyorlardı. Hanedana mensup bir prensesin en büyük erkek kardeşiyle evlenmesinden dünyaya gelen çocuk kanunî veris oluyordu.

Son zamanlara kadar sıkı sıkıya riayet edilen bu kanuna göre kıral öldüğü zaman yerine alt payedeki erkek kardeşi geçiyor, dul kalan kız kardesiyle evleniyor, karısının büyük kardeşinden olan çocuklarını evlâd ediniyordu[132]. Bu kıral da öldüğü zaman tahta, kendinin de evlâdı sayılan bu prenslerden en yaşlısı geçiyordu.

Yakın evlenmelerle hanedan prenslerini bünyece gittikçe zayıf düşüren bu kânun neticesindedir ki, bunlarda sar'a vesair asabi ve bünyevî hastalıklar çok görülüyordu. Yine bu kanun neticesi olarak memlekette sık sık iç kargaşalıklar baş gösteriyordu. Çünkü yaşları küçük prensler arasında kudretli ve haris adamlar bulunduğu zaman bunlar[133] yaşca büyük olan liyakatsiz kardeşi düşürerek yerlerine geçmek için entrikalar çeviriyor, ihtilâller çıkarıyorlardı.

Kadının mevkii Elâm'da kadının faaliyet alanı evle sınırlandırılmamıştı. Hayat alanında erkekle kadın aynı haklara sahipti. Kadınlar da ortaklık eder, taahhütlere girişir, mukaveleler yapar, hâkimlik eder, köle ve cariye sahibi olabilirlerdi. Rolünün ve öneminin zamanla artmış olduğunu görüyoruz. En eski Elâm belgelerinde, hükümdarların adlariyle beraber, analarının, kız kardeşlerinin, hemşirelerinin ve kızlarının da adlarını görmekteyiz.

[132] Elâm kıral hanedanında görülen bu erkek ve kız kardeşlerin birbirleriyle evlenmeleri âdetinin, hanedana münhasır olmadığı sanılıyor. Ahâmaniş'lerde görülen bu yakın evlenme usulü onlara Elâm'lılardan geçmiş olmalıdır.

[133] Elâm'da bütün bu fenalıklara rağmen veraset kanununa yüzyıllarca sıkı bir surette riayet edilmiş olması, bu kanunun tanrılaşmış olduğuna inanılan hanedan soyundaki kanın temizliğini korumak gibi dinî bir amaca dayanmasından ileri gelmektedir.

Daha sonraki çağlarda kırallığa vâris olmak için, ananın birinci derecede nazarı itibare alınmış olduğu anlaşılıyor. Bu kanuna göre tahta vâris olmak hakkı, baba ile değil ana ile gerçeklenmektedir. Yani tahta çıkmak için bir kıral sulbünden gelmiş olmak kâfi değildir. Behemahal hanedana mensup bir prensesten doğmuş olmak şarttır. Ana kıraliçenin, ölünceye kadar saltanat ortaklığı devam etmektedir. Elâm'lılar gibi Sumerler ve Etrüskler'de de kadın hakkı erkekten üstün tutulmuştur.

Elâm yazısı Fikirlerin birtakım işaretlerle belirtilmesi usulü Elâm'da pek erken bulunmuştur. Fakat, Elâm keramikleri gibi Elâm'ın ilk hiyeroglif yazı işaretlerinin belirdiği zamanı tayin için de elde hiçbir belge yoktur. Mezopotamya'da ilk kil tabletler, Uruk'da bulunmuşlardır. Cemdet-Nasr'da ise piktografik tabletler elde edilmişlerdir. İhtimalki Elâm hiyeroglifleri de aynı çağlara aittir. Sus yazıtları gibi merkezî İran belgeleri de[134] Proto - Elâmit denilen şekillerle yazılmışlardır. Sus ve Uruk yazılarının bir menşeden çıktıkları sanılıyor. Fakat birbirlerinden farklı olarak gelişmişlerdir. Sonraları Elâm'lılar Sumer yazısını aldıklarından tabiatiyle kendi yazıları gelişememiştir, Basra körfezinde o zaman Liyan denilen bugünkü Buşir adasında bulunan bir yazıt, Elâm'ların Akad kıralı Sargon I den pek az evvel dillerini Sumer işaretleriyle yazmağa başlamış olduklarını meydana koymuştur. Elâm'lar, sonraki zamanlarda ve hele XII inci yüzyılda Elâm dilinin esas noktalarını belirten bir çok yazıtlar bırakmışlardır. Şikago üniversitesi şark dilleri profesörü George G. Tameron, Şikago Şark Enstitüsünün tertip etmiş olduğu büyük Asur lugâtini örnek alarak yazıtlardan çıkardığı kelimelerle bir Elâm lûgati yapmıştır.

Elâm dili Proto-Elâmit yazıtların incelenmesinden çıkan sonuçlara göre Elâm dili bitişken bir dildi. Bu bakımdan Sâmi ve Hind-Avrupalı dillerden ayrılıyordu. Filoloji incelemelerinin belirttiğine göre Elâm'lıların konuşma dilleriyle yazı,

[134] Ghirshman, Une tablette proto - élamite du plateau İranien, Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, XXX, I, 1934, 115 - 19.

dilleri arasında dikkate şayan ayrılıklar vardır. Elâm'lılar yazıda tannan konsonlarla, yoğun konsonlar arasındaki farkı nadiren belirtmişler, çok defa bunları birbirleri yerinde kullanmışlardır. Bu sebeptendir ki kırallarından birinin adı bazı yazıtlarda Kudur, bazılarında Kutur veya Kutir, bir tanrı adı ise bazan Lagamer bazan da Lakamer, bir memleket adı da Anzan ve Anşan şekillerinde yazılmışlardır.

Türkçede olduğu gibi Elâm dilinde de müzekker isimle müennes isim arasında fark yoktu. Elâm'canın karakteristik unsurlardan büyük bir kısmının, Kas, Lulubi, Guti, Haldi, Hurri dilleriyle bazı Küçük Asya kavimlerinin (Proto-Hatti, Likya'lî, Lidya'lî ve Etrüsk'lerin) dillerile müşterek olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Elâm dili ile bu diller arasındaki benzerlik, hepsinin tek bir menşeden çıkmış olduğunu belirttiğine göre, bu dilleri konuşan kavimler arasında etnik bir akrabalık olduğu şüphesiz görünmektedir.

İran'da en eski din

Mazdeizimden önce İran'ın türlü bölgelerinde yaşayan halktan, dinî telâkkileri hakkında esaslı bilgimiz olanı yalnız Elâm'lılardır. Diğer bölgelerde yaşayanlar, yazılı belge bırakmamış olduklarından, oralardaki insanların din telâkkileri hakkında ancak ihtimal yürütülebilir. Elâm'lılar, İran'ı ilk önce istilâ eden halka mensup bir grup olduklarına göre, türlü bölgelerde yapılan kazılarla meydana çıkarılan bu çağların genel kültür eserleri arasındaki benzerliğin, din telâkkisinde de mevcut olmaması için hiç bir sebep yoktur. Buna göre Elâm'ın din telâkkisi bakımından geçirdiği anlaşılan üç merhaleden birincisinin, yani naturizm'in, İran'ın Elâm'lılarla bir soydan inen bütün halkı arasında müşterek bir din telâkkisi olması pek tabiidir.

Öyle görünüyor ki ilk çağlarda Elâm'da olduğu gibi İranın kazılarla meydana çıkarılan türlü merkezlerinde yerleşen insanlar nazarında bazı ağaçlar, nebatlar, hayvanlar mukaddes tanılıyor, bunlarda mukaddes bir varlık bulunduğuna inanılıyordu. Bunlardan başka güneş ve ay başta gelmek üzere gökteki yıldızlara da tanrılık isnat ediliyordu.

Din fikrinin ilk gelişme devresi olan bu çağlara ait olarak Sus'ta bulunan anıtlarda yıldızlara, nebatlara, hayvanlara ve hele

Kaprides'e ait bir takım ilâhî tasvirler görülmektedir. Anlaşıldığına göre bu çağlarda Elâm'da Kaprides'e neşvünema tanrısı rolü isnat olunuyor, sarılmış yılanlar, gergin kanatlı kartallar, tanrılık sembolü olarak tasvir ediliyordu.

İlk çağlara ait bu gibi semboller arasında bir sap üzerinde bulunan üçgen şeklinde bir mızrak da görülmektedir. Bu mızrağı, Babil tanrısı Marduk'un marru veya mar denilen silâhına benzetebiliriz.

Elâm'da dinî gelişmenin ikinci merhalesi, hayvan şeklinde tanrıların zoomorf ve bilhassa insan başlı arslanların belirmesiyle ayrılır. İlk zamanlarda koruyucu tanrılar telâkki edilen zoomorflar, sonraları cinleri temsil için yapılmışlardır.

Din telâkkisinin yükseldiği devri temsil eden üçüncü merhalede tanrılar, insan şeklinde tasavvur edildiğinden adsızlıktan kurtulmuşlar, kendilerine isnat edilen rollere göre isimler almışlardır. Bu suretle tanrıların mahiyetleri ve rolleri belirtilmiştir.

Sus'un Asur'lular tarafından yakılıp yıkıldığı zamana kadar süren bu devirde, Elâm dini, çok tanrılı bir din olmak karakterini taşıdığından, tanrıların sayısı pek çoktu. Bunlardan bir kısmının adları Akad ideogramlariyle yazılmış olduklarından ancak rolleri anlaşılmakta, Elâm dilindeki adları bilinememektedir. Meselâ Tanrı-Güneş anlamını ifade eden ideogramın Akkadca karşılığı Şamaş olduğu halde, Elâmca karşılığı tabiî başka idi. Elâm'lılar belki bu ideogramı Nahhunte diye telâffuz ediyorlardı. Nahhunte hem ışık, hem de adâlet tanrısı tanınıyordu.

Sayısı fazla olan tanrılardan resmî belgelerde en üstün olarak belirtilen iki tanrıdır. Bunlardan biri Huban, diğeri de İnşuşinak'tır. Elâm yazıtlarında birincinin adı çok defa Akad ideogramile yazılmış ve (büyük bütün) anlamı verilmiştir. İnşuşinak ise (Sus Hüdası) diye tasvir edilmiştir [135].

İnşuşinak, adının belirttiği gibi, yalnız Sus sitesi tanrısı değildi. Umumî telâkkîye göre tanrıların başı, yerin ve göğün mevlâsı, kâinatın yaratıcısı idi. Bazan kendisine Babil tanrısı

[135] Bu tanrının adı İnşuşinak ve İnşuşnak şekillerinde de yazılmıştır. Bu adın Sumerce şeklinin - Suşin - ak, (Sus'un kadını) Akkadca şekli ise - Şuşinak'tır.

Adad'a isnat edilen roller veriliyor, ona yıldırım ve fırtına tanrısı gözüyle bakılıyor, bazan da bolluk getiren feyiz ve bereket tanrısı diye niyaz ediliyordu.

Elâm kıralları bu iki tanrının üstünlüklerini belirtmiş olmakla beraber Kiririşa adındaki üçüncü bir tanrının da onlardan aşağı olmadığı anlaşılıyor. Yazıtlarda Kiririşa ana tanriçe olarak tasvir edilmektedir. Elâm'ın her yerinde kilden küçük istatülerinin yapılmış olması, bu ana tanriçenin Elâm'lıların nazarında yüksek bir mevkii olduğunu gösteriyor. Kiririşa, Babil'in büyük tanrısı Marduk'la bir tutulan tanrı Huban'ın zevcesi idi.

Elâm panteonunu dolduran tanrılar arasında Şimut, Lagamer, Partikira, Aman Kasibar (bazıları bunu Huban'ın ayni sayarlar), Uduran (Hutran), Şapak, Ragiba, Sungursara, Karsa, Kirsamas, Şudanu, Aiapaksina, Belala, Panintimri (Pinikir) Napirtu (Napir), Kindakarbu, Silagara, Napsa adları son zamanlara ait yazıtlarda çok geçmektedir. Bunlardan Lagamer'e Sumer'lerin akıl ve bilgi tanrısı sayılan Ea'nın oğlu nazariyle bakılıyordu. Bu tanrılardan bazılarının İran'ın Elâm bölgesi dışında yaşayan kavimlere ait olmaları kuvvetli bir ihtimal dahilindedir. Bunlardan tanrı Şapak'ın, Kas'ların Şipak adlı tanrıları olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Asur'luların Elâm'ı istilâsından sonra Ninova'ya götürülen bu tanrılara orada da tapınıldığı, Asur tabletlerinden anlaşılıyor.

Yazıtlarda bunlardan başka Hurbi, Narut, Amal, Ninkarak adlarındaki tanrılardan da bahsedilmiştir. Kendilerinden yardım istenilen bu tanrılara ait kült şekilleri hakkında bilgimiz yoktur. Elâm'lılar, Sinear'ı istilâ ettikleri zaman tanrılarını da beraber götürmüş oldukları gibi, Elâm bölgesi Akad ve üçüncü Ur sülâlesi hükümdarları tarafından istilâ edildikten sonra Sinear tanrıları da Elâm'a sokulmuşlardır. Elâm'da takdis edilen Sinear tanrılarının başında Uruk tanriçesi Nana bulunuyordu.

Tapınaklar. Çok tanrılı bir dine bağlı olan Elâm'lıların, Ön Asya'nın o çağlardaki diğer kavimleri gibi, tapınak kurmağa büyük önem vermiş, kırallar bunu kendilerinin ilk ve büyük ödevleri saymışlardır. Bu sebepten her sitede ayrı ayrı

tanrılar adına büyüklü küçüklü bir takım tapınaklar kurulmuş olduğunu, bu zamanlardan kalan yazıtlardan öğreniyoruz. Fakat bu yazıtlarda tapınakların binaları, içleri ve buralarda yapılan kültler, ibadetler hakkında esaslı bilgi verilmemiş, yalnız bunların ya yeniden kuruldukları veya tamir edildikleri anlatılmıştır.

Elâm'ı istilâ eden Asurbanipal askerlerinin hiç bir iz bırakmıyacak surette Elâm şehirlerinde yaptıkları yağma ve tahripler, yazıtlarda sık sık inşa veya tamirlerinden bahsedilen bu tapınakların plânları ve tezyin şekillerini belirtecek izleri silip süpürmüştür. Yalnız büyük kıral Şilhak-İnşuşinak'ın yaptırmış olduğu iki tapınak grubu hakkında, tesadüfün yardımı ile ele geçen ve üzerinde bu tapınakların plânları bulunan bronz levha ile, Sus'ta yapılan kazılarda bunların harebelerinin meydana, çıkması, bu harabelerde bir çok eserler, yazılı steller ve heykeller bulunması sayesinde, az çok bir fikir edinmek mümkün olabilmiştir. Bundan başka Sus'u yıktıran Asurbanipal'in bu tapınakları tasvir eden büyük yazıtının bulunması da oldukça aydınlığı artırmıştır.

Bronz levhadaki plânın belirttiğine göre, bu iki tapınak grubundan küçüğü iki, büyüğü ise üç katlı idi. Tapınak kuleleri çini ile kaplanmış, fil dişi ile süslenmişlerdi. Bronz levhanın çıkıntısı üzerinde bulunan yazıtta doğan güneş unvanı ile anılan büyük kıral Şilhak-İnşuşinak'ın bu tapınakları nasıl yaptırmış olduğu anlatılmaktadır. Bu yazıttan öğrendiğimize göre iki tapınak gurubundan küçüğü daha eski zamanlarda Sinear'ın üçüncü Ur sülâlesi büyük hükümdarı Şulgi tarafından tanriçe Ninhursag için yaptırılmış olan tapınağın yerinde kurulmuştu. İhtimal ki kıral Şilhak-İnşuşinak devrinde bu tanriçe Elâm'da Kiririşa veya Pinikir adiyle anılıyordu.

Plânda anlatıldığına göre küçük tapınak, tanrıya nezredilen şeylerin, vakfedilen eşyanın muhafazasına ait dört depo ile çevrilmişti. Bu depoların yanlarında ayrıca birtakım odalar bulunuyordu. Tapınak içindeki sunak (mezbah)ın köşelerinde de ayrıca dört depo daha vardı. Depoların adedi bize tapınaklara yapılan adakların, vakıfların miktarı hakkında bir fikir verebilir. Tapınak, pişmiş ve bitum ile sıvanmış tuğla kaldırım ile çevrilmişti. Bu kaldırım döşemede yer yer, memlekete ait stel-

lerle kesilmişti [136]. Tapınağın içinde Puzur - İnşuşinak'ın statüleriyle, birinci Babil kırallarından Maniştusu'nun bir steli bulunuyordu. Mukaddes harimde de Untaş-Huban'ın karısı Napirasu'nun bronz statüsü duruyordu.

Sus'un koruyucu tanrısı İnşuşinak'ın tapınağı büyük grubu teşkil ediyor, ihtişamca evvelkine üstün bulunuyordu [137]. Tapınak, uzunluğu 40 metreden fazla, genişliği ise 20 metreden ziyade bir taraça üzerinde bulunuyordu. Bina köşeleri kuzey ile güneye müteveccihti. Tapınağın pişmiş bitumla sıvanmış tuğladan yapılan depolarından başka altında da sekiz depo daha bulunuyordu. Alt depolardan dördü tapınağın köşesi altında, dördü de iç sunağın altında bulunuyordu. Bu depolara Puzur-İnşuşinak'ın, üzerlerinde Proto-Elâm yazıtlar bulunan statüleri konulmuşlardı.

Asurbanipal'in belirttiğine göre tapınak kapısının iki tarafında tabiî büyüklükte birer arslan bulunuyordu. Bunlara tapınağın koruycusu gözüyle bakılıyordu. Kapıların rezeleri üzerinde o zamana kadar tapınağı tamir ettirmiş olan eski kıralların adları yazılmıştı. Medhal, pişmiş kilden kakmalar, dekoratif konilerle süslenmişti. Buradaki yazıtlarda Şilhak - İnşuşinak eski kıralların yaptırmış oldukları tapınakları nasıl tamir ettirdiğini anlatarak övünmekte, onların bu hizmetlerinin kendi zamanında yadedilmesi için bu kitabeleri yazdığını söylemektedir.

İnşuşinak tapınağı duvarları, pişmiş tuğlalarla yapılmıştı. Bu tuğlalardan bazıları üzerine bu tanrı adına tapınak yaptırmış olan eski kralların adları yazılmıştı. Bu tuğlalardaki yazılar sayesindedir ki bugün Sukkalmah'lardan bir çoğunun adlarını öğrenmiş bulunuyoruz [138]. Tapınağın ahşap çatısı, bina içinde tuğladan yapılmış direkler üzerine oturtulmuştu. İç duvarlar, çiniler ve kabartmalarla süslenmiş, gereken renkler verilmişti. Kabartmaların en önemlisi, üzerinde yolda birbiri arkasından giden, başlarında siperlikli miğferler, arkalarında kolsuz gömlekler, kısa eteklikler, ucları kalkık ayakkabları bulunan savaşçıların yürüdüklerini gösteren bronz kabartma idi. Bunların

[136] De Mecquenem, Temple de Nin - HARSAG Mém ; XII, 70 - 72.
[137] De Mecquenem, Temple de İn - şuşinak. Mém ; XII, 76 - 69.
[138] Scheil, Mém. III, 53, ve V, 90.

gür sakalları göğüslerine kadar inmekte, miğferlerinin enselikleri kulaklarını ve enselerini iyice örtmektedir. Sağ ellerindeki kısa ve eğri kılıçları dikine tuttukları, sol taraflarında da birer yay asılmakta olduğu görülüyor. Üzerinde bugün okunamayan kitabede Manzat, Nahhunte, Lagamer, Pinikir ve Kiririşa gibi tanrılara takdim edilen ganimetlerden bahsedilmiş olduğu sanılıyor [139]. Mihrap üzerindeki kitabe, kıral Şilhak-İnşuşinak'ın kendisi ve ailesi efradı adına tanrı İnşuşinak'a yaptığı bir ithaf ile bunları tahrip edenler için bir lânetlemesi bulunmaktadır.

Şilhak-İnşuşinak, steller üzerindeki yazıtlarında da tapınak içinde bakırla müzeyyen muhteşem bir mihrab kurduğunu, burayı külte mahsus vazolar ve ve diğer eşyalarla süslediğini anlatır.

Büyük İnşuşinak tapınağının çevresinde kaldırımlarla döşenmiş ve etrafı duvarlarla çevrili bir avlu bulunuyordu. Bu duvarlar üzerinde de bir çok kabartmalar ve Elâmca yazılı steller vardı. Bu stellerden üçünde Şilhak-İnşuşinak'ın savaşları anlatılmış, ikisinde tapınakla sunağın inşası hakkında bilgi verilmiş, altıncısına İnşuşinak için tapınak yaptıran eski kıralların adları ile kırallığın türlü bölgelerindeki Elâm tanrılarına mahsus tapınakların isimleri yazılmıştı [140]. Yedinci stelde ise Manzat ve Şimut'a yapılan bir tapınağın inşası anlatılmıştır. Sekizinci stelin yalnız bir parçası ele geçmiştir [141]. Asurbanipal yazıtından öğrenildiğine göre, bu büyük tapınağın medhali vaktiyle Sinear'dan ganimet olarak getirilen birinci Babil kıralların-dan Hammurabi kanununun yazılmış olduğu stel ile Akad kıral-larından Maniştusu'nun muhteşem dikili taşı yine Akad kırallarından Naram-Sin'in meşhur zafer steli ile tezyin edilmişti. Bunlar arasında Elâm kıralları tarafından verilmiş topraklara ait fermanları ihtiva eden türlü sınır taşları dizilmişti. Bütün bunlar, Şilhak-İnşuşinak ile kendisinden önceki Elâm kırallarının harp başarılarını iç ve dış alanlardaki parlak muvaffakiyetlerini canlandıran maddi şahit olarak tanrı İnşuşinak'ın huzuruna dikilmişlerdi. Bu iki tapınak grubu, Elâm kırallığının Şilhak-İnşuşinak devrindeki haşmetini temsil ediyordu. Ne yazık ki ondan sonra

[139] De Morgan, Mém., I, 163, ve Jéquier, Mém. I, 163, ve Scheil, Mém. XI, 86.

[140] Scheil, Mém.. V, 20. [141] Scheil, Mém., XI. 60.

git gide parlaklığını kaybeden bu medeniyet âbideleri, Asurbanipal'in bir emrile yok edilmişler, eski varlıkları bile ancak binlerce yıl sonra tarihin ıttıla'ına girebilmiştir.

Sanat ve Ticaret

Sus'ta ve İran'ın diğer bölgelerinde yapılan kazılar, Ahamanişlerden önce bu memlekette sanatın, heykeltıraşlığın, mimarlığın, ve ticaretin durumu hakkında bizi aydınlatacak önemli örnekler vermiştir. Üzerlerinde yazıtlar bulunan altın varaklar, mühürler, istatüler, çok eski zamanlarda sanatın bilhassa Elâm'da pek çok gelişmiş olduğunu belirtmektedir. Altından, gümüşten, kurşundan yapılmış gerdanlıklar bilezikler, bronz toplu iğneler, madalyonlar, sanattaki terakkiyi gösterdikleri gibi, altın kaplı gümüşten veya bronzdan maharetle yapılmış yılan başları da hem sanattaki ilerleyişi, hem de tanriçe yılanın son zamanlara kadar takdis edildiğini anlatmaktadır [142].

Fildişi eşyalarla lapislazuli'den bir maymun, o çağlarda Elâm'la iç İran ve Hindistan arasında ticaretin gelişmiş olduğunu, sedef eşyalar da Basra körfezi çevresile münasebetin ilerlemiş bulunduğunu, çiniler, plâklar ve kabartmalar ise sanatkârların maharetlerini göstermektedir.

Sus kazılarının meydana çıkardığı bu sanat eserleri yanında, bu sitedeki tapınakların temelleri de, mimarlıktaki terakkiyi belirtmektedir. Kıral Şilhak-İnşuşinak zamanında en parlak devrini yaşayan iki tapınak binası, çevrelerindeki ek binalar ve adak depolariyle ayrı bir mahalle teşkil ediyordu. Tapınaklarda bulunan eşyalardan altın vazolar, taş vazolar, bronz leğenler, bronz levhalar bu zamanlardaki sanat tekâmülünün derecesini belirten eserlerdir.

Heykeller ve kabartmalar

Elâm'da bulunan heykellerden bir kısmı, burada yapılmış, bir kısmı da Elâm kırallarının Sinear'a yaptıkları seferler esnasında buralardan iğtinam edilerek Elâm'a getirilmişlerdir. Doğrudan doğruya Elâm sanatını belirten en eski eserler, Sus II devrine ait siyah asfalt heykelcikler ile ilk önce, Sus İşakku'su olarak tanıdığımız ve sonra Anzan kıralı olarak gördüğümüz Puzur-İnşuşinak

[142] Taxanne, Etudes sur le serpent, Mém. XII, 153 - 227.

devrine ait heykeldir. Kireç taşından yapılmış olan bu heykel oturan bir tanriçeyi tasvir etmektedir. Bu heykelde eski Sinear sanatının tesirini görenler vardır. Tanriçenin arkasında uzun tüylü bir hayvan postu bulunmaktadır. Heykelin altında arkaik bir Elâm yazıtı, yanında ise Akkadca bir kitabe vardır[143]. Bundan sonra en önemli heykel, Anzan, Sus kırallarından Untaş-Huban (M. Ö. 1265-1243)ın karısı Napir-asu'nun tunç heykelidir. Güzel endamlı kıralıçeyi ayakta tasvir eden bu heykel Elâm sanatının şah eseri sayılmaktadır. Kıraliçenin arkasında kısa kollu bir bluz ile süslü uzun bir eteklik vardır. Heykelin alt kısmında uzunca bir yazıt bulunmaktadır[144]. Başı ve bir kolu kırılmış olduğu halde ağırlığı 1800 kilogram tutmakta olan bu tunç heykel, Elâm'lıların en önemli sanat eserlerinden biridir.

Elâm'lı bir kadını temsil eden, fakat kime ait olduğu bilinmeyen diğer bir heykel de sanat bakımından çok kıymetlidir.

Sus'ta bulunan eserler arasında tunç kabartmalarda Sinear tesiri sezilmektedir. Küçük bir iskemle üzerinde otururak yün büken bir kadını tasvir eden kabartmada ise Asur tesiri açıkca görülüyür. Sus'da bulunan ve burayı istilâ etmiş olan Sumer ve Akad kıralları tarafından dikilen heykeller, sanat bakımından tamamiyle Sinear eserlerinin aynıdır. Bunlar arasında Akad kıralı Maniştusu heykeli, muvaffak olmuş bir sanat eseridir.

Elâm'da bunlardan başka Sinear'dan getirilmiş olan bir takım heykel ve dikili taşlar da bulunmuştur. Bunlar Sinear'ı istilâ etmiş olan Elâm kırallarının oradaki tapınakları soyarak memleketlerine götürdükleri sanat eserleridir. O zamanlar Sus'ta İnşuşinak tapınağına konulmuş olan bu anıtlar arasında Akad kıralı Naram - Sin'in meşhur zafer anıtı ile birinci Babil kıralı Hammurabi kanununun yazılmış olduğu stel, asırların tahribinden kurtularak zamanımıza kadar gelmiş, Sus kazılarında meydana çıkarılmıştır. Sus kazılarında, Sinear'da Kas'lar devrinde görülen Kudurru'lara benzeyen bir çok dikili taşlar da bulunmuştur.

[143] Scheil, Mém. XIV, antiquité de la Susiane, 52.
[144] Lampre, Mém. VIII, 230.

YEDİNCİ BÖLÜM

M. Ö. ÜÇÜNCÜ VE İKİNCİ BİNDE KUZEY VE BATI İRAN

İran'ın erkenden Proto-Alp'liler tarafından işgal edilmiş olduğunu görmüştük. Bunların kuzey-batı İran'a ne zaman gelmiş oldukları bilinemiyorsa da, en eski kaynaklardan Elâm ve Sumer illeriyle beraber, Zagros'ların ve kuzey-batı İran'ın, yani sonraları Mata (Medya) adiyle anılan bölgenin de meskûn olduklarının anlaşılması, bu tarihi karanlık devirlere kadar çıkarmaktadır. Uyfalvy, Huslap, Zaborowski gibi bilginler, Mata'ların, yani Proto Med'lerin Elâm'lar gibi Orta Asya'dan gelen ve brakisefal Alp'li tipinde olan ilk göç kafilelerinden olduklarını kabul ederler [145]. Buna göre üçüncü binin ikinci yarısında yaşamış olan Akad kıralı Naram-Sin devrine ve daha sonraki zamanlara ait metinlerde görülen Madai veya Manda'ların Proto-Med'ler olmaları gerekiyor. Her halde ikinci bin başlarında İran'a inen Hind - İran'lıların, Urmiye gölü bölgesinde görünmelerinden yüzyıllarca önce bu halk Medya'ya yerleşmiş bulunuyorlardı.

Mazenderan'daki Demavend dağının güney eteklerinde Lar vadisindeki Muhammed-abad yakınlarında istilâcıların durak yerlerine, Âb-ı-Pardoma suyu alluviyonlarında da prehistorik zamanlara ait kalıntılara ve eserlere rastlanmıştır. Kas'-

[145] İlk önce Ural-Altay arasından Önasya'ya ve sonraki çağlarda da Avrupa'ya yayılan brakisefallere evvelâ Alp bölgesinde tesadüf edilmiş olduğundan, garplilerce kendilerine Alp'liler adı verilmiştir. Zaborowski İran tarihi bakımından Ön Turan'lılar dediğimiz Alp'lilerden bahsederken şu satırları yazıyor: «Bu brakisefaller, Avrupa'nın yerli halkından daha az barbar olan âdetleriyle seçiliyorlardı. Onların ölülere gösterdikleri hürmet ve itina, dinî ibadetler gibi âdetleri, bu arada sayılabilir. Alp'lilerin büyük bir kısmı köylerde yaşayan ziraatçı insanlardı. Bronzu Avrupa'ya bunlar getirmişlerdi. Böyle bir seviyeye yükselmiş olan insanların, her nevi medeniyetten mahrum bir ülkeden gelmiş olmaları mümkün değildir (Zaborowski, Les peuples d'aryens d'Asie et de l'Europe, S. 420-21).

lar memleketi olan Püşt-i Güh'da ve Luristan'da Tepegulam'da neolitik bir atelye bulunmuştur. Hazer denizi üzerindeki dağlarda Krave-kade'de bronz devrine ait mezarlarla bir dolmen keşfedilmiştir. Bütün bunların eski devirlerde doğudan gelen ilk göçlerin bırakmış oldukları izler olduğu şüphesizdir. Ön Asya'nın ilk kavimleriyle yakın akraba olan bu halk, kuzey-batı ve batı bölgelerinde grup grup ücra dağ vadilerine dağılmışlardı. Başlangıçta aralarında bulunan bağlar gevşemiş olmakla beraber, bunlara ait gelenekler soy birliğini belirtiyordu.

Bu halktan İran'ın doğu sınırlarında yaşayanlar, birinci binde buralardan Türkistan içlerine kadar yayılmış olduklarını gördüğümüz Saka'ların cedleri oldukları gibi, Hirkanya'ya yayılanlardan da. Saka'larla beraber tanıdığımız ve bu bölgede oturduklarını gördüğümüz Part'larla Dae'ler inmişlerdir. Fakat bugüne kadar doğu ve kuzey İran'ın üçüncü ve ikinci binlerdeki tarihini belirten yazılı belgeler bulunamamış olduğundan, buraların Ön Saka'lar, Ön Part'lar adiyle ayırabileceğimiz bu eski çağlar halkı hakkındaki bilgimiz, ancak arkeolojik buluntulara inhisar etmektedir.

Yalnız M. ö. birinci bin ortalarına doğru yaşamış olan Asur kırallarından Asarhaddon (668 - 626) devrine ait annallerde ilk defa Partakka ve Partukka bölge veya şehirlerinden bahsedilmiş olduğu görülmektedir[146].

Fakat eski çağların medeniyet merkezlerine yakın olan kuzey-batı ve batı bölgeleri, önce Sinear, daha sonra da Elâm ve Asur kaynaklarının saçtıkları ışıklarla az çok aydınlanmış bulunuyor. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre M. ö. 2500 tarihlerine doğru Sinear'ı istilâ eden Gutiler, Zagros'ların Urmiye gölü güney-batısından inmiş oldukları gibi, ikinci binde (1750) Sinear'ı istilâ eden Kaslar da, Zagros'ların bugünkü Nehavend batısında Kerha kollarının kaynak bölgesinden inmişlerdi.

Bu çağlarda Zagros'un Diyala ırmağı kaynaklarının bulunduğu bölgede bugünkü Şehrizor'un bitkili alanında da Lulubi'ler oturuyorlardı. Bugünkü Hemedan'ın kuzeyinde de

[146] Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus Iran, VII, 1934, s. 28.

Elâm'lıların Matapi dedikleri, müstakbel Med kırallığının çekirdeği olan Mata'lar yani Med'ler yaşıyorlardı.

Hind-İran'lıların plâtoda görünüşü

Milâttan önce ikinci bin başlarında Kafkaslarla Hazer denizi kuzeyindeki geniş ovalardan, bir takım yeni insan dalgaları İran plâtosuna dolmuşlardır. Bunların Kafkas Derbend'inden ziyade Hazer'in doğusundan ve Türkistan üzerinden Suğud ve Bakteriyan yoluyla İran'a girmiş olmaları ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Hangi yoldan inmiş olurlarsa olsunlar, bunlar plâtoya girdikten sonra ikiye bölünmüşler, büyük dalgalar, plâtonun güney-doğusuna Pencab üzerine inmiş, buradan da Hindistan'a girerek yerli halkına, bugün sanskrit dediğimiz dillerini vermişlerdir. Sayıları daha az olan bir kısım da kuzey İran üzerinden batıya doğru akmışlardır. Bunlar Zagros'ların kuzey bölgesine sokularak oralardaki Ön Turan'lılar dediğimiz halkla temasa girmişlerdir. Bu temas neticesindedir ki Kas'lar, güneş tanrısı Surya ile veba tanrısı Martu, fırtına tanrısı Burya gibi Hind-İranî tanrıları tanımışlardır [147].

Batıya giden dalgalar, Urmiye gölünün güney-batısında Zagros'un eski Guti'ler memleketi kuzeyindeki bölgeye sokulmuşlardır. Asur kaynaklarında Parsua adiyle bu bölgede gösterilen Hind-İranlılar, savaşçı ve çok cesur olan eski halk grupları arasında uzun müddet yaşayamamış, buraları bırakarak güney-doğuya yönelmek zorunda kalmışlardır. M. ö. birinci binin ilk yarısında bunları, Elâm'ın doğusunda Karun ırmağı kolları arasındaki Parsumaş'a kadar inmiş ve burada yerleşmiş görüyoruz.

Yunan kaynaklarında Parsa ve Pers adı verilen bu halk yerliler tarafından Arteler (Arteens) adiyle anılıyorlardı. Bunlar kafa taslarının yapısı, yüz hatları, boylarının uzunluğu, derilerinin açık rengi ile Hind-Germen nişanelerini taşıyor; bu va-

[147] Kas'lar gibi Mitanniler arasında da Hind-İranlı tanrı adlarının bulunmasını gözönüne alan bazı bilginler, Mitannileri Hind-İranilerden saymışlardır. Fakat bu olayı Kas'lar gibi, Hurrilerden bazı boyların da Hind-İranlılarla yakın komşu olarak yaşamış olmalariyle izah etmek, hakikate daha uygun görünüyor.

sıflariyle kendilerinden yüzyıllarca önce Ural-Altay arasından gelerek kuzey ve batı İran'a yayılmış olan Ön Turan'lılardan veya Ön Mata'lardan ayrılıyorlardı. Tarih, Sumer - Elâm medeniyetini yaratanlarla bir ırktan olan bu Ön Turan'lılar karşısında sonradan İran'a dolan Pers'leri, korkunç olmaktan ziyade geri bir halk olarak tasvir etmektedir.

Herodotos'un ırk, âdet ve kıyafetce Arteler'den yani Persler'den ayırt ettiği Mata'lar, realiteye uygun düşünüşleri, ahlâkî esaslara bağlılıkları, din duygularının kuvvetli olması bakımından kendilerini Ârî'ler, yani asiller adiyle Arteler'den ayırıyor, bunlara kirli sığıntılar lâkabını veriyorlardı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MED İMPARATORLUĞU

Birinci Binde Zagros Bölgesi

Milâttan önceki birinci binde İran'ın kuzey-batı ve batı bölgeleri ve hele Zagros mıntakası Asur kaynakları sayesinde haylı aydınlanmış bulunuyor. Ön Turanlılar veya Proto-İran'lılar adiyle ayırdığımız İran'ın Hind-İran'lılardan önceki bu halkı ikinci binde vakit vakit eski soydaşları Elâm'lıların tazyiklerine uğramakla beraber eğemenliklerini muhafaza etmiş oldukları anlaşılmaktadır. İkinci binde kuzey-doğudan ilerleyen ve yalnız dilleri, dinleri, kültürleriyle değil, beden teşekkülleri, gelenek ve âdetleriyle de ayrı olan Hind-İran'lılar, bu yerli halkla önceleri kaynaşamamış, her iki halk zümresi, ayrı ayrı gruplar halinde yaşamışlardır. Hind-İranlı dalgaların doğudan tazyikleri, eski yerli halkın Zagros dağlarının çetin bölgelerine yığılmaları ve sonra daha çok kuvvetlenmeleri neticesini vermiştir.

Hind-İran'lıların, Zagros bölgesinin eski halkı üzerinde önemli etkiler yapmamış oldukları Asur kaynaklarından anlaşılıyor. Esasen eski halk kuvvetlendikten sonra Hind-İranlı'ları güney-doğuya sürmüş, aralarından çıkarmışlardır. Bu bölgeler halkı üzerinde Hind-İran'lıların derin tesirleri ancak birinci binin ikinci yarısı başlarında Ahamaniş kırallarından birinci Dara (Dareios) zamanında (521-486) başlamış ve gittikçe artmıştır.

Birinci bin başlarında batı İran'daki Ön Turan'lı gruplar, üçra dağ vadilerine serpilmiş bulunuyorlardı. Menşe'de aralarında bulunan bağlar gevşemiş, belki de çözülmüştü. Fakat, bu grupların gelenek kalıntıları içinde soy birliklerini belirten noktalar kaybolmuş değildi. Bunun içindirki Hommel [148] Kafkas'la Kızılırmak arasındaki alanda bir zamanlar tek bir kavim oturduğunu haklı olarak ileri sürmüş, esaslı lengüistik mutalealara dayanarak İran'ın, Hind-İran'lılardan önceki halk züm-

[148] Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, S. 44.

leri dillerinin tek bir dil grupu teşkil ettikleri kanaatına varmıştır.

Asur kaynaklarının belirttiklerine göre M. ö. birinci bin başlarında İran'ın Elâm kuzeyindeki batı bölgesinde yaşayan Ön Turanlılarla Hind - İranlı gruplar şöyle yerleşmişlerdi :

Elâm'ın kuzey sınırı üzerinde Ellipi memleketi bulunuyordu. Batıda, Der'in kuzey dağusundaki dağ vadilerini içine alan Ellipi, doğuda bugünkü Nehavend'e kadar uzuyor, İran'ın Mezopotamya ile muvasalasını temin eden Bağdat - Kirmanşah - Hemedan yolunu içine alıyordu. Bu yolun bir az kuzeyinde eski Guti'lerle, Kas'lar memleketi bulunuyor, onların geri kalanlarından inen kabileler tarafından işgal ediliyordu.

Daha eski çağlarda olduğu gibi, birinci bin başlarında Şehrizor'un münbit ovasını kapsayan Lulubi'ler memleketi, plâtonun Önasya ile büyük ticaret yolunun kuzey çevresini içine alıyordu. Asurlular Lulubiler memleketini istilâ ettikten sonra burada Zamua veya Mazamua eyaletini tesis etmişlerdir.

Asur kaynaklarında bir de Namri memleketi adı görülüyorsa da, bu ismin bazan sınırları belli olmayarak güney-doğu memleketi anlamında kullanıldığı, bazan da Bit - Hamban'dan Diyale'nin kaynağına kadar uzayan bölgeye itlak edildiği anlaşılmaktadır.

Lulubi'ler memleketi kuzeyinde ve Urmiye gölünün güney ve güney-doğusunda Mannai memleketi bulunuyordu. Bu memleketin batısında küçük Zab ile Dragattu'nun kaynak alanları arasında Parsua veya Parsuaş'lar adile anılan Hind-İranlılar yani Fars'lar oturuyorlardı. Fakat, M. ö. 900 tarihlerinde burada görülen Parsua'lar, batıda Asurlular, kuzey-doğu ve güneyde Ön Turan'lılarla çevrilmiş olduklarından, yerlerinde uzun müddet kalamamış, sonraları güney-doğuya inerek ileride gelişme ve yükselme alanları olan Parsumaş'da yerleşmişlerdir.

Lulubi'ler memleketi doğusunda Asur'luların Madai dedikleri Med'ler memleketi bulunuyordu. Bu memleket batıda Diyale ırmağının kaynak bölgesine, kuzeyde Mannai memleketine kadar uzuyor. Elvend dağının kuzey-doğu yamaçlarını kaplıyordu. Bu alanda sonraları Medya'nın başkenti olan Agbatana veya Hagmatana şehri kurulmuştur.

Asurlular - Zagroslular mücadelesi

Bütün bu memleketler, birinci bin başlarından itibaren Asur'luların doğuya doğru olan akınlarına karşı koymuş, onların Zagros'lara girmelerini önlemek için yıllarca çarpışmışlardır. M. ö. 1115 - 1093 yılları arasında Asur kırallığında bulunan büyük savaşçı Tiglatpalasar I, çivi yazılı tabletlerinde hükmü altındaki memleketi genişletmek için giristiği savaşları anlatırken, önce Kommagene kuzeyindeki Muşki'lere taarruz ettiğini, sonra da doğu Anadolu dağlarına yöneldiğini, buralarda geçilmez ormanlarla karşılaştığını, nihayet Van gölüne çıktığını haber vermektedir [149]. Fakat Zagros'lara doğru ilk teşebbüsün, Asur kırallarından Adad-nirari (911 - 890) zamanında vukubulduğunu görüyoruz. Bu kıral bir yazıtında aşağı Zab ötesine geçerek Lulubi memleketine doğru ilerlediğini öğünerek anlatmakta [150] ise de, Asur istilâ kudretini artıran Asurnasirpal (885 - 860) den önce Zagros'lara doğru ciddî bir hücum yapılmamış olduğu muhakkaktır. Fakat gün geçtikçe Mezopotamya'yı İran'a bağlayan geçitleri emniyet altına almak, imparatorluğun doğu sınırlarına zaman zaman vukubulan akınları önlemek gerektiğinden, bu hükümdar zamanında Asurlular, ilk defa dağ zincirlerini aşarak Şehrizor'un doğusuna kadar ilerlemişlerdir. Asur'lular bu sefer esnasında yaptıkları üç büyük savaştan sonra buraları kısmen hükümleri altına almış, eski Atlila şehri yerinde, Duraşur adını verdikleri şehri kurarak burasını, zengin bölgenin tahılları için depo yapmışlardır [151].

Asurbanipal'in bu akın sırasında çarpışmış olduğu başbuğlardan yalnız birinin adı Sâmî olup diğerleri hep asyanik, yani Turanî isimlerdir. Bunlar arasında Ata gibi aslı pek açık olanlar da vardır. Bu adlar, M. ö. dokuzuncu yüzyılda Zagros bölgesi halkının eski çağlarda olduğu gibi Ön Turan'lılardan ibaret olduğunu belirtmektedir.

Anlaşıldığına göre Ön Turan'lılar doğudan gelen Hind-İran'lıların tazyiki ile Zagros'larda batıya doğru ilerliyerek bu-

[149] Delaporte, Évolution de l'humanité. VIII, p. 271.

[150] Annales Keilschrifttexte aus Assur, historischen İnhalts, b t. 2, No. 84.

[151] Budge et King. Annals, of the Kings of Assurya, I, 254.

ralardaki müstahkem şehirlerin kontrolünü ellerine almış, Asurlular karşısına yenilmez bir kudret olarak dikilmişlerdir.

Salmanassar III (859-824)ün 856 da Zamua'da Nikdim ve Nikdiara adlarında Ön Turan'lılardan iki şefle karşılaşmış olduğunu görüyoruz[152]. 844 tarihinde de İnanzu[153] adında biri Namri'de Asur vassalı olarak hüküm sürüyordu[154]. Bütün bunlar, bu çağlarda Zagros'ların batı bölgelerinin bile Ön Turanlılarla meskûn olduğunu göstermektedir.

Asur'da çıkan iç kargaşalıklar 824 de Salmanassar III saltanatına son verince, Zagros bölgesindeki Ön Turanlı prenslikleri yeniden egemenliklerini kazanmışlarsa da, yukarı Azerbaycan plâtosunda bu sıralarda kuvvetlenen Haldia kıralı, Urmiye gölü batısındaki araziyi işgal etmiş, gölün güney-batısındaki Keleşin Derbendinde adına bir stel diktirerek Zagros'larda Asur'lulara karşı kuvvetli bir rakip olarak belirmiştir[155].

Yeni Asur kıralı Şamşi-Adad V (824-810) Urmiye gölü tarafına yürüyerek bu göle dökülen Joghati ırmağı vadisini çevreleyen bölge olduğu tahmin edilen Mesu ile Kızılbundu'ya girdiler[156]. Buraların hükümdarı olan Piri Şad adında biriyle karşılaştılar[157]. Buradan Madai (Med'ler memleketinin) içine doğru ilerlediler. Karlarla örtülü tepede (belki taht-ı Belkis'te) bu bölge başbuğu Hanasuruka'yı buldular.

Asur belgesinde görülen Hanasuruka adının da Turanî lehçeye ait olduğu umumiyetle kabul edildiğine göre, M. ö. 822 tarihlerine doğru, ileride Medya adiyle tarihe girecek olan kuzey

[152] A. T. Olmstead, Assyrian Historiography, III, No. 1, 1912-21-28.

[153] İanzu sözü Ön Turan'lılar ve Kas'ların dilinde kıral anlamına gelmektedir. Bu kelime ile Çin kaynaklarında Hiyung-Nu'lar hükümdarlarının unvanı olan Tanzu ve che-hu arasındaki yakınlık dikkate şayandır.

[154] Luckenbill, D. D, Ancient Recods of Assyria and Babylonia, I, 575 ve 637.

[155] Olmstead, The Assyrian chronicle, Jour. of the American oriental Society, XXXIV 1945, 261.

[156] Lehmann Haupt, Copus inscriptionum Chaldicarum, Textband, 1.

[157] Kiyaksar zamanındaki Medya sınırları içinde muayyen bir bölge adı olarak Asur kaynaklarında görülen Kızılbundu adı Türkçe olduğu gibi, o çağlarda buranın prensinin adı olan Piri Şad da iki türkçe lâfızdan mürekkeptir. Gariptir ki G. Cameron ve diğer bilginler, Parsça sandıkları bu Turanî adları o çağlarda buralardaki halkın Parsuva'lardan olduklarına delil olarak göstermişlerdir.

Zagroslar'da yaşayan halkın tamamiyle Ön Turanlı'lardan olmaları ve buralarda Hind - İranlı soydan kimse bulunmaması zarurî görülmektedir.

Şamşi-Adad V'in ölümünden sonra Asur'luların istilâ kudretleri 63 yıl kadar hızını kaybetti. Gerçi bu zaman içinde Madai bölgesine sekiz, Mannai bölgesine iki ve Namri'ye dört sefer yapıldığı annallerde görülmekte ise de, bu seferlerin birer çete akını mahiyetinde oldukları ve önemli neticeler vermedikleri anlaşılmaktadır.

Asurluların kudretten düştükleri bu zamanlarda Haldia kırallığının yıldızı yeniden parıldamağa başlamış, kıral Menuaş, Urmiye gölünün batı ve güney-batı bölgelerini istilâ ederek Mannai memleketinde Taştepe üzerine bir kitabe yazdırmıştır [158].

Asur istilâ tarihinin parlak devrine başlangıç olan Tiglatpalasar III 'ün cülusiyle (745-726) Ön Asya'da görülen büyük sarsıntılar sırasında Zagros'lar da yeniden istilâya uğramış, ilk hamlede mahsuldar Şehrizor bölgesi bir Asur eyaleti olmuştur. Buraya tayin edilen Asur valisi, sonraları Zagros halkından bazı grupların Suriye'ye sürülmelerine yardım etmiştir. Tiglatpalasar III, doğuya yaptığı ikinci bir seferde Zagros dağları içerilerine doğru hayli ilerlemiş ise de, bu seferi tasvir eden tabletteki memleket ve şehir adlarının yerleri tayin edilmemektedir. Fakat bu adlardan çoğunun Turanî lehçeden oldukları görülüyor. Bu bölgelere ait adların hemen hepsi, daha sonraki devirlere kadar asyanik simalarını muhafaza etmişlerdir. Bunlardan Kaki, Tunaku, Mitaki, Battanu gibi şahıs adları, bunları taşıyanların Turanlı soydan olduklarını belirtmektedir.

Asur kuvvetlerinin son seferinin topografyası hakkında dikkatli bir inceleme, bunların Erdebil'in doğusunda takriben 180 kilometre kadar ilerliyerek Ban ve Bisütun bölgeleri yakınlarına kadar gittiklerini gösterir. Tiglatpalasar III'ün 737 deki seferinde daha ilerilere, bugünkü Hemedan'ın kuzey-batısına kadar girilerek bu bölge prensi Upaş, bugünkü Penja-Ali-dağ tepesine kaçmak zorunda bırakılmıştır. Asur kıralı, bu seferi tasvir

[158] Lehmann Haupt, Corpus inscriptionum Chaldicarum, Textband, I. 45 - 47.

eden tabletlerinde Madai ve Ellipi memleketleri şefleriyle ve bütün dağ bölgeleri başbuğlarından vergi aldığını ve Bikni (Demavend) dağına kadar ilerlediğini anlatmaktadır [159].

Sargon II (722-705) Asur tahtına oturduğu zaman, Batı İran'da bir taraftan iç isyanlar, diğer taraftan da Haldia kıralının Zagroslara doğru akınlariyle karşılaşmıştı. Asurlular, 719 da bu isyanları bastırmış, Madai memleketindeki 28 şehir şefini boyun eğmek zorunda bırakmışlardır. 715 de Haldia ordusu Mannai memleketine girmiş, buranın Daiaukku adlı yerli şefile - ki bunun oğlu Haldia'da rehine idi - birlikte, yirmi iki kadar müstahkem mevki almış olduğundan, Sargon II. 715 de bunları da tedip etmek zorunda kalmış, süratle hareket ederek Daiaukku'yu ailesiyle beraber esir etmiş, kuzey Suriye'de, Hama şehrine sürmüştür. Eski çağlar tarihinin belirttiği kudretli hükümdarlardan biri olan Sargon II'nin 714 de Zagros'lar üzerine vukubulan seferini tasvir eden tabletlerde, Ön Turan'lı adlar arasında tek tük Hind-İranlı isimler de vardır. Meselâ bu zamanda Ellipi prensinin adı olan Talta Ön Turan'lılara mahsus bir isim olduğu halde, Şehrizor'un doğu ve güneyindeki bölgelerin üç şefinden yalnız birinin adı Perscedir.

Yazılı silindirlerden anlaşıldığına göre, Sargon II devrinde Asur orduları bugünkü Hemedan ötesine kadar ilerlemiş, Haşmar ile Simaş arasındaki memleketleri yağma etmişlerdir. Bu çağlarda Simaş, Ellipi memleketi gibi Elâm sınırında bulunuyordu.

Sargon II devrinde, Asurlulara inkiyadlarını sunan ve vergilerini getiren İran plâtosiyle Zagros'lardaki küçük prenslikler şeflerinin adlarını ihtiva eden iki listede Daiaukku, Maşdaiaukku, gibi asyanik adların görülmesi, bu zamanlarda da henüz bu bölgelerde hâkim unsurun Ön Turan'lılar olduğunu belirtmektedir. Fakat, eski devirlere nisbetle bu listelerde Hind-İran'lılara mahsus adların da çoğaldıklarını görüyoruz.

[159] Winckler, Die Keilschrifttexte Sargons, I, XXVII, No. 3.
Asur tabletlerinde görülen Bikni dağının, Demavend dağı olduğu kabul edilmekle beraber, buranın Lapis-lazuli dağı olarak tasvir edildiğini gözönüne alanlar, Bikni'nin Tabran'a hâkim olan üzeri karlarla örtülü maimsi sivri dağ olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Matapim ve Mata'lar veya Ön Med'ler

İran'ın kuzey-batı ve batı bölgelerinin, tarihin ilk çağlarından beri Elâm'lılar ve Yakın Şarkın diğer ilk kavimleriyle akraba olan bir halk tarafından meskûn bulunduğunu görmüştük. Sâmî ve Hind-İranlı kavimlerden ayırmak için çok defa Asyanikler veya Ön Turanlılar adı verilen bu halktan İran'ın kuzey-batı bölgesinde bulunanlar M. ö. VI ıncı yüzyıl başlarında Ön Med'ler veya Mata'lar adiyle tanınmışlardır[160].

Milâttan önceki dokuzuncu yüzyıla ait belgelerde İran'ın kuzey-batı halkından Amadai veya Madai adiyle anılan boylar, Urmiye gölünün güney-doğusunda Elvend dağının kuzey-doğu yamaçlarında şimdiki Hemedan bölgesinde oturuyorlardı. Kuzeylerinde Mannai, güneylerinde Ellipi memleketleri bulunuyor, batı sınırları ise Diyala ırmağının kaynağındaki bölgeye kadar uzanıyordu[161].

Dara'nın Bisütun (veya Behistun) kitabesinin Elâm'ca kısmında bu memleket, Matapim, burada oturan halk ise Mata adiyle anılmıştır. İran'ın, Hind-İran'lılardan önceki halkının

[160] Yakın zamanlara kadar bu kavim, Yunan'lıların verdikleri Med adile tanılıyordu. Bunlar hakkındaki tarih bilgisinin tek kaynağı da Herodot'un kitabı ile Ahamaniş'ler sarayında tabiblik eden Yunanlı Ctesias'dan kalan bazı parçalardı. Birbirlerine pek de uymayan bu iki kaynakta birinin dediğini, diğerinde çürüten fıkralar, engin kronoloji ayrılıkları ilk bakışta göze çarpmakta idi. Bugün tarih, bu iki kaynağa nisbetle çok mevsuk olan ve daha eski zamanlardan kalan belgelere dayanmaktadır. Bu belgelerin başında en eski olarak Sinear ve Elâm tabletlerindeki kayıtlarla Asur'luların elde edilen tabletleri, Asurlulara ve Ahamanişlere ait kabartmalar ve yazıtlar ve nihayet Zerdüşt kitabından kalan parçalar bulunmaktadır. Bütün bunların esas olması ve Yunan kaynaklarının da daha sonraki devirleri aydınlatması sayesindadir ki bugün Mata'ları ve İran tarihini, düne nisbetle daha çok müsbet ve geniş olarak kavramak imkânı hasıl olmuştur.

[161] En eski Asur belgelerinde bu bölge bazan Amadai ve çok defa da çoğul kipi (cemi sigası) ile Madai şeklinde görülmektedir. Dara'nın Bisütun kitabesinin Persçe kısmında Mada, Babilce kısmında ise Madai olarak geçmektedir. Hepsinde de bu adlar, hem memleket, hem de bu memlekette oturan halkı ifade için kullanılmıştır. Yalnız metinde söylediğimiz gibi Bisütun kitabesinin Elâmca kısmında memleket Matapim, halk ise Mata adlariyle anılmışlardır. Elâmca metindeki adların Proto-Med'lerin dilinden alınmış oldukları şüphesiz görülmektedir.

konuştukları dil grupundan olan Elâm lehçesindeki Mata adının, Ön Med'lerin kendi kendilerine verdikleri isim olduğu şüphesizdir [162].

Matapim'in sınırlarını tesbit eden Marquart'a göre, Hazer kapısı, doğuda bu memleketle Part'lar memleketi sınırını teşkil ediyor. Güney sınırı ise bugünkü Hemendan'dan beş günlük mesafedeki Kapsa şehrine kadar gidiyordu [163]. Batıda Zagros, kuzeyde ise Alburz dağları sınırı çeviriyorlardı. Urmiye kazasını da Matapim içinde sayanlar varsa da, Atropaten gibi, buranın da ilk zamanlarda bu memleket içinde sayılmaları için yeter sebep görünmemektedir. Mata'lar, toprağı verimli suyu bol, meyveleri mebzul olan yurdlarını ekip biçiyor, koyun sığır sürüleri, at yılhıları besliyerek geçiniyor, seçilmiş başbuğlar idaresinde ya birbirleriyle veya sonradan memleketlerine gelen Arte'lerle, yani Pers'lerle çarpışıyorlardı.

Mata'lar, sonraları Demavend ve Alburz dağlarının güney bölgelerine doğru yayılmış ve çoğalmışlardı.

Herhalde Matapim yedinci yüzyıl başlarında biraz genişlemiş olmakla beraber, nisbeten küçük bir parça idi. İlk Matapim, yani Medya batıda Musi adlı kayalık bir dağ ile Arazias'dan ayrılmakta idi. Musi, Gühi-çehl-çeşme ile Medya'nın kuzey-batı sınırlarını teşkil eden Şarşarau'nun kaynak bölgesinde bulunuyordu. Güneyde Devlet-abad ile Hurrem-abad'ın yüksek vadilerinde bulunması gereken İlli ile sınırdaştı. İleride görüleceği üzere, bu asrın ortalarına doğru Matapim'de birlik kurulduktan sonra sınır genişlemiştir. Bu zamanlarda Yunan kaynaklarında Medya adiyle anılan memleket sınırları kuzeyde Hazer denizini çeviren dağlar, doğuda Hirkanya, güneyde Elâm, Anşan, batıda ise Asur ili ile çevrili idi.

Asur kaynaklarında Zagros'un ötesinde bu çerçeve içinde Nami, Harhar, Parsua, Ellipi, Gilzan yahut Guzan, Zamua, Kirra adlarında bir takım bölgelerden bahsedilmektedir. Hind-İranlılardan önceki devirde bütün bu bölgelerde, Mata'larla çok

[162] Oppert, Mata sözünün Sumercede memleket ve yurt anlamına geldiğini söyler. Bisütun kitabesinin Elâm'ca parçasındaki Mata sözünün Sumer dilinde de müşterek olması, Mata'larla Elâm'ların ve Sumer'lerin tek bir soydan indiklerinin nişanesidir (Oppert, Les peuples des Medes, 10-16).

[163] Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran II, 20 ve 27.

yakın akraba olan bir halk oturuyordu. Bu hal, bu bölgelerin Matapim ile birleşerek Mata devletini kurmalarına yardım etmiştir.

Mata'ların (Proto - Med'lerin) milliyeti meselesi

Avrupa'lı bilginler, ötedenberi Herodotos'a ve diğer kaynaklara dayanarak Hind-İranlılar'dan ayırt ettikleri Mata'ları, Turan'lı kavimlerden sayıyorlardı. Bu kanaatte bulunan bilginlerden önce Rawlinson, Narris, Lenorman sonra da Oppert, Bisütun kitabesinin ikinci sütununun Mata diliyle yazılmış olduğunu ileri sürmüş, bunu, kanaatlerini teyit eden bir belge saymışlardı. Fakat, sonraları bu sütundaki dilin Elâmcanın neoanzanit lehçesiyle yazılmış olduğu anlaşılınca, bu kanaat birdenbire sarsılmış, Mata'ların milliyeti muamması uzun tartışmalara konu olmuş, bu hususta türlü iddialar ileri sürülmüştür. Bazıları sonraları Med adiyle tarihte yer alan halkın Hind-İranlı olduklarını iddia etmişlerdir. Bazı bilginler ise bunların Fino-Moğol veya Turanlı oldukları kanaatinde direnmişlerdir. Üçüncü bir grup ise Med'lerin içinde biri Turanlı, diğeri Hind-İranlı olarak iki zümre halk bulunduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir. İlk iddiaya taraftar olanlar, evvelleri Medce sanılan Bisütun yazıtının Elâmca olmasından Mata'ların Pers'lerden ayrı bir dilleri olmadığı neticesini çıkarmışlardır. Halbuki bu kadar önemli bir konuda bu derece zayıf bir istidlâle dayanılamıyacağı meydandadır. Gerçi Proto-Med'lere atfedilecek ve onların diliyle yazılmış belgeler yoktur. Bilgimizin bugünkü durumuna göre eski Şark kavimleri arasında Med'ler, hiç bir yazıt ve anıt bırakmamış olan biricik kavimdir, fakat bunun böyle olması Mata'ları Hind-İranlı saymak için kuvvetli bir sebep teşkil edemez.

Hind - İran'lılar gelmeden önce buralarda Elâm'larla aynı soydan inmiş bir halkın yaşadığı, son arkeoloji buluntuları ve Mezopotamya yazıtlariyle kesin olarak meydana çıkmıştır. Şüphesiz bu kavmin kendilerine mahsus bir dilleri vardı. Bugün yeniden keşfedilen Asur tabletlerinde bunlara ait bir takım şahıs ve yer adları görülmekte, dilleri hakkında bir fikir edinilmektedir. Bunlar gösteriyor ki İran'ın kuzey - batısında tarihin karanlıklarına gömülen çağlardanberi yaşayan ve türlü adlar

taşıyan insan grupları, aynı soydan indiklerini belirten lehçeler konuşuyorlardı. Birbirleriyle yakın akraba olan bu insanlar brakisefal ve lehçeleri de bitişken bir dile bağlı olmakla Sâmî ve Hind-Avrupalı diller konuşan kavimlerden ayrılıyorlardı. Asur'lular devrinde, Ön Turanlılar adiyle ayırdığımız bu halktan inen gruplardan Kafkasların güneyindeki Haldia'lar, Urmiye gölü güney-doğusundaki Mannai'ler, bunların batısını işgal eden Gut (Guti) lar, Kass (Kasit) lar, bunların güneyinde Zagros dağları boyunca yurt tutmuş olan Lulubi'ler, Ellipi'ler, Kaşşu'lar, Barhasi'ler, Brahşi'ler gibi türlü adlarla anılan gruplar, bugünkü Hemedan'ın doğusunda oturan ve müstakil Med'lerin çekirdeğini teşkil eden Mata (Madai) larla dil ve cismanî teşekkül bakımından bir idiler. Bugün bile bütün bu bölgelerde ve İran plâtosunun kuzey ve doğu bölgelerinde brakisefal grupların çokluğu teşkil etmeleri sebepsiz değildir.

Asur kıralı Sargon'un sarayını tezyin eden ve son zamanlarda meydana çıkarılan kabartmalar ile Dara'nın Bisütun âbidesindeki Mata'lar kıralı Sattarita ve Saka'lar kıralı Çakuka'nın tasvirleriyle, Dara'nın haleflerinden Kserkses ordusundaki Mata ve Saka askerlerine ait kabartmalarda yakın benzerlik ve yuvarlak kafa (brakisefal) tip açıkça görülmektedir.

Asur kaynaklarında, bu bölgelere ve buralarda oturanlara ait yer ve şahıs adlarının ne Sâmî, ne de Hind - Avrupa lehçeleriyle bir münasebetleri olmadığı, bunların bitişken (aglutinant) bir ana dile ait oldukları, bugün dil bilginlerince umumiyetle kabul edilmektedir. Gerek bu adlar ve gerek dil şivesini belirten tek tük sözler, Ön Turanlılardan inen Mata'larla bütün çevrelerindeki halkın müstakil yaşadıkları zamanlarla Ahamaniş'lerin ilk devirlerinde Turanî bir dil konuştuklarını göstermektedir.

M. ö. dokuzuncu yüzyılda Asur kıralı Şamşi-Adad V (824 - 810) İran'a doğru yürüdüğü zaman, müstakbel Medya sınırları içindeki alanda Kızılbundu bölgesinde Piri-Şad adında bir kıralla karşılaşmış olduğunu tabletinden öğreniyoruz. Bu tabletteki yer ve kıral adlarının, Turanî dilden oldukları açıkça görülmektedir. Orhun kitabelerinde Şad sözünün muayyen bir bölge idaresine memur edilen prenslerin unvanı olduğunu biliyoruz.

Asurlu'lar daha sonraları Matapim memleketine yani Medya'ya sokuldukları zaman, burada Hanasiruka adında bir başbuğla karşılaştıklarını yine tabletlerden öğreniyoruz. Bu başbuğ adının da Turanî lehçeye ait olduğu meydandadır.

Herhalde Proto-Med'lere ait olup Asur tabletleriyle bize kadar gelebilen şahıs ve yer adlarının Sâmî veya Hind-Avrupalı bir lehçeye bağlanmalarının mümkün olmaması, bu halkın Sâmî veya Hind-Avrupalı kavimler arasında sayılmalarına imkân bırakmamaktadır [164].

Medya'da tek tük olmak üzere Hind-İranlı dilden sayılabilecek adlara ancak M. ö. yedinci yüzyıl başlarından itibaren rastlanmaktadır.

Proto-Med'leri ve onlarla yakın akraba olan Önasya'nın eski halkını Fino-Moğol zümresinden saymak için de hiç bir sebep ve belge yoktur. Bu halk Sumer'ler, Saka'lar gibi Ural-Altay bölgesinden taşan dilleri bitişken, kafaları brakisefal soya mensup bulunuyorlardı. Bu ana soy, Türklerin de aslı olan Ön Turan'lılar dediğimiz Alpli tip soydu [165].

Yukarıda bahsettiğimiz Sargon sarayının kabartmalariyle Bisütun kabartmalarındaki tasvirlerin Fino-Moğol simalara hiç bir benzerlikleri yoktur. Bu tasvirlerde, ait oldukları insanların Alpli ırktan bulunduklarının açık nişaneleri pek güzel seçilmektedir. Hepsinde kafa tasları yuvarlak (brakisefal), burunlar düz ve simalar birbirlerine benzemektedir. Göz kapakları çekik olmadığı gibi, elmacık kemikleri de çıkık değildir. Bunlardaki bütün fizikî vasıflar, ait oldukları insanların Ural-Altay arasından türeyen soydan inmiş olduklarını belirtmektedir.

Ural-Altay bölgesindeki Kurganlarda bulunan kafa tasları, Mata'lara, Sumer'lilere, Elâm'lılara ait istatülerle karşılaş-

[164] Justin V. Paraşek, Geschichte der Meder und Perser, 12-16.

[165] Bu soy bir taraftan Hazer-denizinin güneyinden Önasyaya yayılmış olduğu gibi, diğer taraftan da bu deniz kuzeyinden güney Rusya'ya, Karadenizin kuzeyine doğru dağılmıştır. Bunun içindir ki Uyfalvy Herodot'un Melanşlan adını verdiği kavim (bunlar bugünkü Estonya'hlarm ataları sayılıyorlar) ile Roma'lılar devrine kadar Karadeniz verasının merkez yayılmasında yaşayan Kolhia, Sipir, Khalip kavimlerinin ve Yeşilırmak (İrys) havzasındaki Tublal'larla Fırat boylarından Kızılırmak kıyılarına kadar olan alana yayılan Muşki'lerin de Proto-Mata'larla akraba olduklarını iddia etmektedir (Uyfalvy, Migrations des peuples).

tırıldıkları zaman, bunların hepsinin fizikî vasıfları ve kafa taslarının şekilleriyle birlirlerine benzedikleri ve aynı ırk vasıflarını taşıdıkları pek güzel anlaşılmaktadır. Herhalde Mata'lar ve bu çağlardaki İran'ın batı ve Zagros bölgesi halkı cismani teşekkül bakımından Elâm'lılara benzedikleri kadar Sumerlilere de benziyorlardı. Gudea heykellerinde ve diğer Sumer ve Elâm heykel ve kabartmalarında görülen tipler ile, Sargon II sarayını tezyin eden ve Urmiye gölü çevresindeki Kişişim şehrinin muhasarasını belirten kabartmalardaki Mata tasvirlerile Bisütun âbidesindeki Mata ve Saka kırallarının resimleri arasındaki benzerlik ilk bakışta göze çarpmaktadır[166].

Bu halkın müstakil yaşadıkları çağlarda, hattâ Ahamanişler hâkimiyeti altına girdikleri ilk zamanlarda konuştukları dil, bir kaç şahıs ve yer adlariyle tek tük dil şivesini belirten kelimeler de bir tarafa bırakılırsa, tamamen kaybolmuştur. Bu halk ancak Darius zamanından itibaren eski dillerini bırakmak ve Parsua'ların dilleriyle konuşmak zorunda kalmışlardır. Darius zamanından önceki Med dili, bu zamandan sonraki dilden bünye, mahiyet bakımından tamamile ayrı bir lehçe idi. Fakat, Mata'lara isnat edilecek veya Mata dilinde yazılmış belgeler bulunmadığından bu hususu isbat etmek müşküldür.

[166] Zaborowski, Les peuples d'aryens d'Asie et d'Aurope, adlı eserinde Önasya kavimlerinden bahsederken şu satırları yazar : « Mada'lar, Sumer'lilerin halefidirler. Böyle olduğuna elimizde heykeller arasındaki benzeyişlerden daha kesin esaslar vardır. İnceden inceye yapılan kafa tası bilimi (Craniologie) karşılaştırmaları bütün bu kavimler soylarının önceleri tek bir etnik gruptan üremiş olduklarını itiraz götürmez bir açıklıkla meydana koymuştur. Bu kavimlerin en eski ataları, yani coğrafî bölgede üremiş, aynı çevre içinde gelişmiş, aynı beşikten yayılmışlardır. Bu beşik Altay - Ural arasındaki alandır».

Daha önce, Uyfalvy bu konuda şu satırları yazmıştı : «Fransız bilginlerinden Lenorman ile arkadaşlarının buluşlarına dayanarak Mata'ların Turanlı kavimler dilini konuştuklarını iddia edebiliriz. Çivi yazısını bulmak şerefi buTuranlılara aittir (Uyfalvy, Migrations des peuples). Gerçi Bisütun kitabesinin evvelce Mata diliyle yazıldığı sanılan sütununun Elâmca olduğunun anlaşılması üzerine Hind,—Germenciler, Mata'ları da Hind—İranlı saymak gayretinde bulunmuşlarsa da, son yıllarda Asur tabletlerinin verdiği malzeme, Lenorman'ın haklı olduğunu yeniden meydana koymuştur, Nasıl ki çivi yazısının icadı şerefini Sâmî'lere vermek isteyenler de yeni buluşlar karşısında gülünç bir duruma düşmüşlerdir.

Ahamaniş devri Pers'lerinin, Med'leri Turanlı saydıkları ve Medya'nın eski İran destanlarındaki Turan'a dahil olduğu, İran ve Yunan kaynaklarını karşılaştırdığımız zaman, şüphe götürmez bir vuzuhla meydana çıkmaktadır.

Bu karşılaştırma gösteriyor ki Zendavesta ve Şehname'de savaşları o kadar mübalağa ile anlatılan Kiyaniyan hükümdarı Keyhusrev ile Turan Hakanı Efrasiyab'dan, evvelkisi Herodotos-'un ilk Ahamaniş hükümdarı olarak tanıtdığı Kuraş (Kyrus), ikincisi de Med kıralı Astiyag'tır. Savaş alanı olan iki memleket yani İran'la Turan da güney-batı İran'la kuzey-batı İran yani eski Persya ile Medya'dır.

Herodotos, bu çağlarda Mata'ların kendilerini asîl anlamına olarak Ârî adiyle andıklarını, Pers'lere ise Arte'ler denildiğini haber vermektedir [167].

Proto - Mata'-ların hayat ve âdetleri

Proto - Mata'lardan doğunun düzlük alanında yaşayanlar göçebelik hayatı sürüyor, hayvan yetiştirmekle geçiniyorlardı. Batı bölgesinde yaşayanlar ise o çağlara göre iyice tahkim edilmiş köy ve kentlerde oturuyor, ziraatle meşgul oluyorlardı. Sosyal durumları Pederşahi mahiyette olan Mata'lar Asurluların Razanu dedikleri sergerdelerin idareleri altında yaşıyorlardı. Tiglatpalasar III, Proto - Mata'ların başbuğlarını, dağlık ülkenin Razanu'ları yani şehir başbuğları unvaniyle yâdetmektedir. Khorsabad kabartmaları arasında Asur kıralı Sargon devrine ait iki relief, Proto - Mata'ların medeniyet seviyelerini belirtmek bakımından çok önemlidir.

Bu kabartmalardan biri Mata şehirlerinden Kişişim'in Asurlular tarafından zaptedilişini, ikincisi ise o çağlarda Sagârt' lar tarafından bir Mata şehrinin alınmasını göstermektedir. Kabartmaların belirttiğine göre, bu her iki Mata şehri kuvvetli surlarla çevrilmişti. Surlar, dış duvarlara eklenen çıkıntılar ve kısa mesafelerle konulmuş mazgallarla süslenmiş kulelerle tahkim edilmişlerdi.

Kişişim'de iç içe üç sur bulunuyordu. Mata'ların ilerlemiş bir halk olduklarını gösteren bu surlar, batıdan gelen Asur akınlarına karşı uzun zaman mukavemet etmelerine yaramışlardı.

[167] Herodote, II, 212,

Sinear kültürünün batı Proto-Mata'ları üzerine olan tesiri pek güzel takdir edilebilir: Zamua veya Namri bölgesi, Sinear'dan Altınköprüye giden ana cadde üzerinde bulunuyordu. Bu kolay ulaşma sayesinde Mata ili ile Önasya'nın kültür merkezi Sinear arasında başlayan münasebet gittikçe gelişmiş, bu memleketin maddî terakkisi üzerine küçümsenemiyecek derecede etki yapmıştır. Asur kırallarından Şamşi-Adad V daha o zamanlarda (dokuzuncu yüzyılda) Sagbitu adında bir kıral şehrinden bahsetmiş, Mata'ların pek çok şehrini zabtederek yakıp yıktığını anlatmıştır. Daha sonraları da Sagbitu, Mata ülkesinin başkenti olmuştur. Kırallık devrinde Medye'nin başkenti olan Hagbatana'nın kuruluşundan sonra Sagbitu gölgede kalmıştır.

Tiglatpalasar III de tabletlerinde birçok Mata şehrinden bahsetmektedir. Mata'ların Fırat bölgesinde büyük kültür merkezleriyle olan geniş münasebetleri, Mata'lar memleketi ile halkının-o zamanlar büyük ve müstakil bir devlet kurmuş olmamakla beraber-batı memleketlerinin en ücra yerlerinde bile erkenden tanılmış olduğunu göstermektedir.

Proto-Mata'ların Mezopotamya'lılar ve yakın akrabaları olan Elâm'larla münasebetleri muslihane olmuştu. Her halde Babilonyalılar, Elvend bölgesine nadir akınlar yapmış ve yalnız Proto-Mata'ları haraca kesmekle yetinmişlerdir. Bunun haricinde Asurlu'ların satvetli zamanlarına kadar Proto-Mata'lar dıştan gelen bir tecavüze uğramamış, iç egemenliklerini muhafaza etmişlerdir. Asurbanipal III, zamanında Zamua'da kurulan ve kendi devrinde harap bir halde bulunan Atlib adında müstâhkem bir mevkiden bahsetmektedir. Parsua'da Silhaz, batı Medya'da Bit-Sangibutti, Namri'de Saksukani adında bir takım müstahkem beldeler saymaktadır. Proto-mata memleketi Parsua ile Mezopotamya arasında bir köprü teşkil ediyordu. Pesr' ler Babil takvimini kabul etmiş olmalarına göre, bu takvimin proto-Mata'larca da bilinmiş olması tabiidir.

Mata'lar-Parsuva'lar

Ön Turan'lılardan inen ve türlü adlarla anılan guruplardan yedinci yüzyıldan itibaren Mata adı altında toplanan kuzey-batı İran halkı arasına, ikinci bin sonlarına doğru Asur

kaynaklarında Parsua'lar denilen yeni bir grupun girmiş olduğunu görüyoruz.

M. ö. dokuzuncu yüz yıl sonlarında Urmiye gölü batısında oturduklarını gördüğümüz bu halk, Türkistan'dan kuzeydoğu İran'a inen Hind-İran'lılara mensup bulunuyorlardı. Bunlar zamanla batıya doğru ilerliyerek dokuzuncu yüzyılda Asur'luların kendilerini tanıdıkları bölgeye, Urmiye gölünün batısına, küçük Zab suyu kaynağı ile Dragattu kaynağı alanları arasına yerleşmişlerdi.

Herodotos'tan öğrendiğimize göre, o zamanlarda Arte'ler (Artéens) adını taşıyan bu halk, İran'ın eski halkından ırk, dil ve âdetce ayrılıyorlardı. Asurlular da bunları Parsua'lar adile eski halktan ayırt ediyorlardı.

Parsualar, kafa taslarının yapısı, yüzlerinin hatları, boylarının uzunluğu, derilerinin açık rengi ile Hind-Germen ırkı temsil ediyor, bu vasıflariyle Ön Turan'lılardan inen eski halktan ayrılıyorlardı.

Herodotos'un ırk, âdet ve kıyafetce Arte'lerden yani Parsua'lardan ayırdığı Mata'lar, realiteye uygun düşünüşleri, ilmî ve ahlâkî prensiplere bağlılıkları, dinî duygularının kuvvetli olması bakımından kendi kendilerini asiller anlamına Âri'ler adiyle anıyor, memleketlerine sonradan gelen Parsua'lara sığıntı, kirli, bayağı insanlar göziyle bakıyorlardı. Bu sebeptendir ki Parsua'lar, kuzey-batı İran'ın eski halkı arasında barınamamış, M. ö. 815 den itibaren Urmiye batısını terk ederek Zagros vadileri boyunca güney-batıya inmiş, Sus'un kuzey-doğusunda Anzan memleketi civarındaki Parsamaş veya Parsumaş bölgesine yerleşmişlerdir. Bu yer değiştirmenin izlerine Avesta'da rastlıyoruz. Avesta "Airyanem Vaejo„ denilen ve bir nevi dünya cenneti gibi gösterilen yitirilmiş bir memleketten mübhem surette bahsedilmektedir[168]. Herodotos'un Med'lerin kendilerine Ârî adını verdikleri haberi göz önüne alınırsa, yitirilen bu ülkenin Asur kaynaklarında Parsua denilen Urmiye gölünün batısı olacağını kabul etmek icabeder[169]. Parsualar çekildikten sonra kuzey-batı İran'ın eski boyları M. ö. VIII. yüzyıl

[168] Avesta, Vendidad, I, 6 ve Bundahech, 25. 30.

[169] Azerbaycan'ın kuzeyinde bugünkü Karabağ'a orta çağlara kadar verilen Erran adının Avesta'nın bahsettiği ülke ile ilgisi olabilir.

sonlarına doğru Dayakku adlı birinin başbuğluğu altında birleşerek tarihin tanıdığı ilk Mata kırallığını kurmuşlardır. Proto Mata'ları ilk defa birleştiren bu başbuğun adı Yunan kaynaklarında Deiokes olarak görülmektedir.

Deiokes

Herodotos'a göre birliği kuran şahsiyet Fraort'un oğlu Deiokes'tir. Herodotos'un Mata devletinin kuruluşu hakkında vermiş olduğu malûmatı, aslen Mata soyundan inmiş olan Harpagos'dan almış olduğu sanılmaktadır[170]. Herodotos diyor ki: vaktiyle Mata (Med) ler köy ve kentlerde dağınık bir halde yaşıyorlardı. Bunlar arasında Fraort'un oğlu Deiokes adaleti ve doğruluğu ile o kadar tanınmıştı ki ilk önce kendi köyü sonra da bütün kabilesi halkı aralarında ki ihtilâfları hallettirmek üzere kendisine başvurur olmuşlardı. Böylece büyük bir nüfuz kazandığını gören Deiokes, kendi işlerine bakmaya vakit bulamadığını ileri sürerek sonraları davalara bakmaz oldu. Bunun üzerine hırsızlıklar, kargaşalıklar eskisi gibi alıp yürüdüğünden Med'ler, Deiokes'i kendilerine kıral seçtiler. Mata'ların altı büyük kabilesi, yeni kıralın hâkimiyeti altına girdi.

Kıralın ilk işi kuvvetli bir muhafız teşkilâtı kurmak oldu. Sonra Yunanlıların Ekbatan dedikleri Hagmatana şehrini kurarak başkent yaptı[171]. İhtimal ki Asur'luları örnek tutarak sarayında protokol esasları ve bir takım âdetler kurdu; bu proto-

[170] George G. Cameron, Hist. de l'Iran antique, 192.

[171] Hagmatana eski Pers dilinde «toplantı yeri» anlamına gelmektedir. Buna göre bu ismin, o zamana kadar dağınık yaşayan kabilelerin toplantı yeri ve birlik merkezi olması münasebetiyle verilmiş olduğu kabul edilebilir. Fakat, Profesör A. Poebl bu ismin «Med'ler Kalesi» gibi bir mânâ ifade ettiği mütalaasındadır. Bununla beraber Deiokes'in bu şehrin ilk bânisi olmadığı, ondan evvel yaşamış olan Asur kıralların-dan Tiglatpalassar I,in vesikalarında görülen Amadana adından anlaşılmaktadır. Deiokes eski şehri imar etmiş, nüfusunu artırmış, birlik merkezi yapmıştır. Hagmatana bugünkü Hemedan şehrinin doğusunda Musalla denilen tepenin üzerinde kurulmuştu. Birbiri etrafında yedi sur ile tahkim edilmişti. En içerideki sur diğerlerinden yüksekti. Surların mazgalları ayrı ayrı renklerde boyanmıştı. Yedinci sur mazgalları ise yaldızlanmıştı. Babil'liler nazarında bu renkler güneşi, ayı ve diğer seyyareleri temsil ediyorlardı. Halbuki Mata'ların bu renkleri sırf güzelleştirme için yaptıkları sanılmaktadır.

kola göre herkes kıralı bizzat göremezdi. İstekler ve dilekler, bunları kırala arza memur adamlara söylenirdi. Bu gibi usuller, kıralı harkesten uzak bulundurarak ona karşı saygı ve korku uyandırmak maksadiyle konulmuştu[172].

Herodotos'a göre, Deiokes elli beş yıl süren (728-673) saltanatı esnasında o vakte kadar dağınık kabileler halinde ayrı ayrı başbuğlar idaresinde yaşayan Mata'ları, bir millet halinde birleştirmeğe çalışmıştır. Saltanatının büyük kısmı, Babil'liler, Elâm'lılar, Suriye ve Filistin'lilerle savaş halinde geçen Sennaherib (705-681) devrine rastladığından, Asur ordularının akınlarından masun kalarak, iç birliğini sağlamak fırsatını bulabilmiştir. Bu zamanda Medye'yi tehdit eden tek Asur seferi, Ellipi'ye, yani Kirmanşah bölgesine vukubulmuş, fakat daha ileri geçmediğinden, memleketin diğer bölgeleri sükûnet içinde yaşamıştı. Esasen Deiokes Asur'lulara yıllık vergisini muntazaman ödemek suretiyle onlar tarafından bir tecavüze uğramağa vesile bırakmıyordu.

Herodotos'un Medya devletinin kurucusu olarak gösterdiği Deiokes yani Dayakku adı Asur kaynaklarında yalnız Mannae'lerin bir başbuğunun ismi olarak geçmektedir. Bu başbuğun da Sargon II tarafından 715 de Suriye'deki Hama şehrine sürülmüş olduğunu yukarıda görmüştük. Halbuki Herodotos'un Deiokes tarafından 728 - 673 tarihleri arasında kurulduğunu haber verdiği bir devletin Sargon zamanında mevcut olmadığı muhakkaktır. Herodotos'ta görülen Deiokes ve halefleri adlarının uydurma olduğunu iddia etmek için de elde hiçbir belge yoktur. Bu tezadı, Sargon II devrinde Mata'ların kuzeyinde yaşayan Mannae kabilesinin başbuğu olan ve Asur ordularıyle kahramanca çarpışan Daiaukku'nun müteakip nesillerce Medya kırallığının müessisi gibi tanılmış olması ihtimaliyle bertaraf edebiliriz. Tarih bakımından Medya devletinin aydın devrine ancak Herodotos tarafından Deiokes'in oğlu olarak gösterilen ve 675-653 yılları arasında yaşadığı bildirilen Fraort ile girilmektedir.

[172] İnscription de Bisutun, II, 14.

Ön Asya'nın Kimmer'ler ve İskit'ler tarafından istilâsı.

Herodotos'un kuzey-batı İran'da bir Med devleti kurulduğunu haber verdiği çağlarda, yan M. Ö. yedinci yüzyıl başlarında Asur kaynakları, bu bölge simasında önemli bir değişiklik olduğunu anlatırlar. Asur'luların Gimirrai dedikleri Kimmer'ler, içinde bulundukları karanlık âlemden çıkarak Kafkas kuzeyinden Derbend yoluyla İran'a akmış, bunlardan bazı kabileler Haldia krallığını çaprazvari çiğneyerek hiç bir maniaya uğramaksızın batıya yönelmiş, Anadolu plâtosuna dolmuşlardır. Bunların arkasından da İskit'ler veya İşguzai'ler, Haldia'nın doğusuna akmış, İran vadilerine inmişlerdir.

Bunlar sürülerine otlak arayan barışsever göçebeler değillerdi. Belki at üstünde doğmuş, at üstünde büyümüş, yağmacı korkunç akıncılardı. İran'a akan grupun ilk merhalesi Urmiye gölünün güney ve güney-doğusundaki Mannae memleketi olmuştu. İskitlerin kuzey-batı İran'da bu görünüşlerinin, Herodotos'un rivayetine göre Deiokes zamanına rastlaması gerekmektedir; Halbuki Asur kaynakları bu zamanlarda buraların Asar-ah-Iddin (681669) in nüfuzu altında bulunduğunu göstermekte ve Herodotos'un Deiokes (Daiaukku) inden hiç bahsetmemektedir. Asur kaynaklarına göre, Asur-ah-İddin, bu bölgedeki Dur-Enlil şehrinin elinden çıktığı, ve Şarru-İgbi'nin Kimmer'ler tarafından zaptedilmek tehlikesine düştüğü[173], hatta Asur'lulara karşı isyan etmiş olan Mannae prensi Ahşeri'yi tedip için göndermiş olduğu kuvvetinin tehdit edildiği haberini alınca, harekete geçmek mecburiyetinde kalmıştır. Asur kıralı, bu sefer esnasında Mannae'leri dağıttığını, bunların müttefiki olan İskit başbuğu Işpakaya'yı öldürdüğünü iddia etmektedir[174].

Fakat oğlu zamanında Ahşeri, yine isyan halinde bulunduğuna göre bu iddianın mübalâğalı olduğu şüphesizdir. Asur-bani-apli'nin (668-626) babası zamanında Mannae'lerin Şarru-İgbi'yi zabtetmiş oldukları yolundaki kaydı da bunu teyit etmektedir.

[173] Knudtzon, Gebete, No. 19 ve 16.

[174] R. C. Thompson, The Prisms of Esarhaddon and Ashurbanibal, 19.

Buraların elden çıkması, Asur'lular için büyük bir kayıptı. Çünkü İran'ın Bisütun güneyindeki ovaya kadar olan kuzey batı bölgesi ile Zagros'lar elden çıkmış bulunuyordu. Halbuki Mannae bölgesi sulak ve bitkili vadileriyle Asur ordularının muhtaç oldukları atların yetiştiği, beslendiği bölgelerdi. Daha doğuda Matapim toprakları içinde, sonraları Khoara denilen bölge de at, kısrak ve deve sürülerinin otlağını teşkil ediyordu.

Asur'lular Kimmer'lerle İskitlere karşı koymak için muhtaç oldukları atları elde etmek üzere Bit-Kari'den Medya'ya doğru birbiri arkasından akınlar yapmak suretiyle ilerlemeğe başladılar.[175]. Bu akınların neticeleri hakkında kesin bilgi olmamakla beraber, bu hareketler esnasında önce Nisai ve Hemedan ovalarının istilâ edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Pervasız Asur'lular, binek hayvanları bulmak üzere muttasıl ilerlemiş, tepeleri karlarla örtülü Demavend ve tuzlu göl ile çevrili efsanevî Khoara (Arri) ya kadar gitmişler, buralardaki başbuğları esir, bulduklarını at, deve sürülerini iğtinam etmişlerdir[176].

O zamana kadar Asur kıraallarından hiç biri İran plâtosunda bu kadar içerilere sokulamamıştı. Asur metinlerinde, Asur-ah-iddin'in büyük seferi üzerine üç Mata başbuğunun Ninova'ya gelerek vasallığı kabul ve tekrar şehirlerinin başına geçirilmelerini niyaz ettikleri haber verilmektedir. Ayni metinlerden bu başbuğlardan birinin Partakka prensi Uppis[177], diğerinin Partukka prensi Zanasama, üçüncüsünün de Uraha Zabarna prensi Pamateia olduğunu öğreniyoruz. Bunların Asurlu'lar tarafından eski şehirlerinin başbuğluklarına geçirilip geçirilmedikleri anlaşılamamaktadır[178]. Herzfeld bu şehirlerin Partiya ve Hirkanya'da olduklarını iddia etmektedir. Buna göre Asur akıncılarının İran içinde pek çok ilerlemiş olmaları icabeder[179].

M. Ö. 673 tarihlerinde Asar-ah-İddin'in (Asarhaddon) İran içerilerine doğru bu kadar ileri sokulabilmiş olması bu zamanlarda Medye bölgesinde Herodotos'un tasvir ettiği kadar kuvvetli bir hükûmet bulunması ihtimalini kaldırmaktadır.

[175] Knudtzon. Gebete, No. 30.
[176] R. C. Thompson, The Prisme of Esarhaddon and Ashurbanibal, 21.
[177] Herzfeld. Archaologische Mitteilungen aus İran, 1934, 16 ve 28.
[178] R. C. Thompson, The Prisme of Esarhaddon and Ashurbanibal. 21.
[179] Herzfeld. Archäologische Mitteilungen aus İran, VII, 1934, 28.

Fraort veya Khşatrita (653-575)

Asur metinlerinin saçabildiği ışık altında Medya'da tanıdığımız devlet, Fraort ile başlamaktadır [180]. Herodotos, bunu Deiokes'in oğlu olarak tasvir eder. Fraort'un hükümdarlığa 675 tarihine doğru başlamış olduğuna şüphe etmeğe mahal yoktur. Bu zamandan yüzelli yıl kadar sonra Ahamaniş'lerden Büyük Darius, çarpıştığı prenslerden Fraort adında birinin Keyaksar neslinden geldiğini ve hakiki adının Khşatrita olduğunu söylemiş olmasına göre, Herodotos'un Fraort dediği prensin saltanat adının Khşatrita olması gerekmektedir [181].

Esasen Asar-ah-İddin (Asarhaddon')un son senelerine ait tabletlerde bu prensin adı asurlaştırılarak Kaştariti şekline sokulmuştur [182].

Asur kaynaklarından öğrendiğimize göre Fraort önce Karkaşşi şehri başbuğu idi. Bu şehir adının Kas'ların Zagros'taki eski merkezlerinin adına uymasına göre, Fraort'un başbuğ olduğu şehrin Kas'ların bu eski merkezleri olması ihtimalden uzak değildir. Esasen Herodotos'un Hagmatana şehrinin kuruluşu hakkındaki hikâyesi başka kaynaklarla teyit edilmediğine göre, henüz kesinleşmiş değildir.

Herodotos'un Fraort'u Pers'leri ilk defa Med hâkimiyeti altına alan kıral olarak göstermesi, belki tarihî bir gerçeği ifade etmektedir. Çünkü Asur kaynaklarından Khşatrita'nın Asur'lulara muntazaman vergi vermek suretiyle iyi münasebetler idame ederek kuzey-batı İran'daki Asurlu kabileleri yavaş yavaş hükmü altında topladıktan sonra, kana susamış Asurbanipal'in (668-626) Elâm'larla uğraşmasından faydalanarak, M. Ö. 670 tarihine doğru Parsumaş başbuğu Ahamaniş prensi Taispes'i hükmü altına almış olduğunu biliyoruz. Bu zamanlarda Taispes Anşan kıralı unvanını taşıyordu. Fakat, Khşatrita'nın plâtonun kesin hâkimi olmak için, başka yerleri de hükmü altına alması lâzımdı. Bu toprakların başında Mannae memleketi geliyordu. Buraları bir müddet önce İskit dalgalarının istilâsına uğramış

[180] Çivi yazılı belgelerde Fravart şeklinde yazılan bu ad, Yunan kaynaklarında Fraortes, İran dilinde ise Ferhad olmuştur.

[181] Inscription de Darius à Bisutun, II, 14.

[182] George G. Cameron, Histoire de l'Iran antique, 194.

ise de, prensleri Aşeri nihayet İskitlerle anlaşmış, 660 tarihlerine doğru kuvvetlenerek Asurbanipal'i izaç etmeğe başlamıştı.

Asurbanipal'in çalâk akıncıları cüretkâr Aşeri'yi payitahtı olan İzertu'dan kaçmak zorunda bıkakmışlardı, Atrana'ye çekilen Aşeri başta Şarru-İgbi olmak üzere birçok şehri Asur'lulara bırakmak zorunda kalmıştı.

Mannae memleketinin istilâ edilen bölgelerindeki halk Asur garnizoniyle birleştiler. Buralarda bir Asur sancağı kuruldu. Talihsiz Aşeri de kaçmasını hoş görmeyen tebaası tarafından öldürüldü. Asur'lulara taraftar olan oğlu Ualli de yerine oturdu [183].

Asurbanipal'in Aşeri'yi yakalamak üzere Mata'lara ait topraklara girdiği anlaşılmaktadır [184]. Bu sırada çiğnenilen yerler yağma edilmiş, bir şehrin başbuğu olan Birişatri ile iki oğlu yakalanarak Ninova'ya götürülmüş, bu suretle Mata'lara da Asur satveti gösterilmistir.

Bu zamandan itibaren Asur'luların hükmü altına girmiş olan Mannae memleketi halkı, Mata'lara karşı Asur'lularla birlikte cephe almış Khşatrita'nın bu memlekete girmesi yasak edilmiştir.

Bu durumu memleketi için tehlikeli gören Khşatrita, Herodotos'un ifadesine göre, Asur'lulara karşı bir savaş açmış, batıya doğru yürümüştür. Herodotos'un bu rivayeti bir hakikat ise, Mata'lar prensindeki cüretin askerî kudretinin çok üstünde olduğunu kabul etmek icabeder. Asur tabletlerinde Khşatrita'nın, kendisi için felâketle neticelenmesi muhakak olan böyle bir hatada bulunduğunu gösteren hiç bir kayıt olmamakla beraber, Herodotos'un rivayeti de inanılmayacak bir şey değildir. Tarih babasının anlattığına göre, Asurbanipal üzerine yürüyen Fraort (Khşatrita)un ordusu perişan olmuş, kendisi savaş alanı olan Rago'da ölüler arasında bulunmuştur [185].

Herodotos'un 653 de gösterdiği ölümü ihtimal ki bir Asur sınır kentine hücum sırasında olmuş, adamları cesedini ihti-

[183] Piepkorn, Ashurbanipal, 1. 50-55.

[184] Bu ihtimal, son zamanlarda Piepkorn tarafından neşredilen B silindirinde Ashurbanipal (I, 56) bu olaya ait cümledeki Mat-a-a'nın Mata olacağı mütaleasına dayanmaktadır.

[185] Tevrat'ta adı geçen Arfaksad'ın Fraort olduğunu iddia edenler vardır.

mamla, onun çok iyi tanıdığı dağlarda, hâlâ görülmekte olan kaya mezarlardan birine gömmüşlerdir.[186].

Medya'da İskit hâkimiyeti (653-625)

Khşatrita'nın oğlu Uvakhşatra (Keyaksar), Medya tahtının varisi idi. Eğer olaylar tabii olarak ceryan etmiş olsaydı, babasının ölümünü müteakip kendisi tahta oturacaktı. Fakat, İran'a dolmuş olan İskit'ler, hertarafı yakıp yıkmağa, gördükleri her şeyi yağma etmeğe başladıklarından Keyaksar'ın duruma hâkim olmasına meydan bırakmadılar.

İskit'ler, kafkas'ları Derbend geçidinden aşarak Azerbaycan'a inmişlerdi. Matalar kıralı onları Urmiye gölünün kuzeyinde karşılamış, fakat mağlup olmuş, galiplerin şartlarını kabul zorunda kalmıştı. Yunan kaynaklarının İskit'lerin İran'da yaptıkları tahriblere ait rivayetleri doğru olmak icabettiği gibi, onların İran ve Önasya'da 28 yıl sürdüğü söylenen hâkimiyetlerinin de (653-625) tarihî bir hakikat olması gerekiyor. Her halde İsrail oğulları peygamberlerinden Eremiya'nın dediği gibi (23, VI) Akdenize kadar uzayan bu istilâ dalgasını tutmak üzere ancak surlar kalmıştı. Bazı tarihçiler İskitlerin Protathyes'in oğlu Madiyes komutası altında Azerbaycan'a inişlerini, Medya'da beliren ve imparatorlukları için tehlikeli görülen kuvveti ezdirmek isteyen Asur'luların davet ve teşvikine atfederler. İskitlerin Önasya'ya girişleri ister Asurluların davetiyle, ister Mesagetlerin arkadan vukubulan tazyikleriyle olsun, netice Yakın Şark için bir felâket olmuş, Asur imparatorluğunu zayıflatarak kesin yıkılışını hazırlamıştır.

Çünkü Keyaksar'ı mağlup ederek Medya'yı yakıp yıkan İskit'ler, sonradan Asur imparatorluğuna girerek Elcezire, Su-

[186] İran'dan Babilonya'ya giden büyük yolun kenarında kayalara oyulmuş olan bu mezarlardan biri halâ mevcuttur. Bu kaya mezar üzerine vaktiyle Lulubi kıralı Anubanini'nin kazdırmış olduğu kabartma tasviri de mahfuz kalmıştır. Bisütun eivarında veya Şehrizor'un kuzey bölgesinde ve daha yukarıda Urmiye gölü güneyinde bu gibi bir çok mezarlar bulunmuştur (Herzfeld, Am Tor von Asien, 1920, 6-16). Bugün bu mezarlardan hangisinin Fraort'a (Khşatrita) ait olduğunu tayin mümkün değildir. Fakat, mezarlardan hepsinin Ahamaniş'lerden evvelki çağlardan kaldığı kesin olduğuna göre, bunların Mata şeflerine ait mezarlar olması icabetmektedir.

riye, Fenike ve Filistin bölgelerini baştan başa yağma etmişlerdir.

Fakat, sürekli cenkler, değişik iklimler git gide İskit'leri yıpratmış ve azaltmış olduğundan sabırlı Keyaksar'ın bunları vurmak için beklediği zaman nihayet gelmiştir.

Herodotos'un rivayetine göre Keyaksar sonraları dost olduğu İskit kıralı Madiyes ile belli başlı komutanlarını bir ziyafete davet ederek sarhoş ettikten sonra hepsini öldürtmüş, sonra da başsız kalan İskitler üzerine atılmıştır. İskitler ümitsiz bir mukavemetten sonra perişan olarak Medya'dan çekilmişlerdir[187].

Uvakhşatra'nın, yani Keyaksar'ın bu korkunç olaydan sonra M.ö. 625 tarihinde Med plâtosunda nizamı nihayet kurabildi. Keyaksar'ın bu parlak neticeyi ne suretle temin etmiş olduğunu bilmiyoruz. Herodotos bunu İskit şeflerini sarhoş et-

[187] İskit'lerin idarî teşkilâtlarını bilmiyorsak da silâhları, at takımları hakkındaki bilgimiz oldukça geniştir. Çünkü İskitler ve Kimmer'ler devri hemen hemen Luristan bronzlarının yayılışı zamanına tesadüf etmektedir. Bu bronz eşya ve silâhlar bolca bulunmuştur.

Tarih devri başındanberi, Babilonya'da yapılmış olan eşya ve silâhlar, Zagros dağlarına, İran içerilerine kadar yayılmış olduklarından buralarda bunların örnekleri başarı ile yapılabiliyordu. Zagros'larda Akad'lara ait üzerinde Şarkalişarri'nin adı bulunan bir kâse ile, Avan prensi Puzur İnşuşinak efsanesini belirten bir mızrak temrini bulunmuştur.

Babilonya'da kurulan üçüncü Ur sülâlesiyle İsin ve Larsa sülâleleri zamanlarında İran'ın batısındaki dağlık bölgelere Sinear'dan bir çok kıymetli eşya gelmiş olduğunu buluntulardan öğreniyoruz. Bu eşya ve silâhlar, Medya'da bir sanat geleneğini yaratmış, bronz sanatının gelişmesini hazırlamıştır. Bu sanat Zagros bölgesinde Kas'lar devri boyunca kesilmeksizin sürmüştür.

Bu çağlarda İran'ın dağlık bölgelerinde eğer ve gem takımları ile gürz, mızrak ve kamaların büyük bir sanat ve maharetle imâl olunduklarını biliyoruz. Bu sanatkârlar, motiflerini, tekniklerini eski Elâm ve Babilonya kültlerine ve yeni Asur modasına medyun bulunuyorlardı. Kafkaslarla Hazer doğusundan inen akıncılar da oraların önemli sanat eserlerini getirmiş, bunları Zagros halkına tanıtmışlardır. Elde edilen eşyalar, Luristan'da Bronz sanatının M. ö. 1000 tarihlerinde büyük bir gelişme gösterdiğini belirtiyor. İran'ın kuzey ve batı bölgelerinde bulunan eşyalardan bu eski tekniğin sonraları Ahamaniş'ler devrinde de uzun müddet muhafaza edilmiş olduğunu anlatmaktadır. Şimdiye kadar elde edilen örnekler bronz sanatkârlarının Iran'da en iyi eserlerini, Kimmer - İskit istilâsı çağında vermiş olduklarını göstermektedir (André Codard, Les Bronzes du Luristan, Art Asiatica, XVII).

mekle izah eder[188]. Her halde Keyaksar'ın iktidar mevkiinde serbest kalabilmek için pek çok didinmiş olduğu şüphesizdir. Sonraki başarılar ve vazifeleri hakkında mevcut bilginin de çok noksan olduğunu söylemek icabeder. Kesin olarak bildiğimiz, geçirdiği acı tecrübelerin, kendisine duruma hâkim olmak, tasavvurlarını gerçekleştirmek için kuvvetli ve disiplinli bir orduya lüzum olduğunu öğretmiş olmasıdır. Herodotos onu savaşçı, Mata'ların hakiki teşkilâtçısı olarak tasvir eder. Öyle anlaşılıyor ki İskît'lerin muvaffakiyetlerini temin eden ok atıcılığını, Mata'lara öğretmiş, Asur'luların askerlik usullerinden de geniş nisbette faydalanmağı bilmişti.

Babasının hayatına mal olan yenilginin, İskitlerin memleketini talân etmesine yol açan inzibatsızlık, ona başlı başlarına hareket eden beylerin toplayacakları kuvvetlerle muntazam orduları yenmenin imkânsızlığını öğretmişti. Asur ordusuna benzer bir ordu kurmağa karar verdi. Mızrakdarlar ve okçulardan mürekkeb piyade, diğeri süvari olmak üzere iki gruptan mürekkeb müteharrik bir ordu vücude getirdi[189]. Yaya askerler, ok, yay, kılıç ve mezraklarla mücehhez bulunuyorlardı. Mata'lar ötedenberi at yetiştirmekle meşgul olduklarından süvari kıtalar, düşmanlarınkinden fazla ve onlardan üstündü. Çocukluklarından itibaren ata binmeğe alışkın olan süvarileri, aynı zamanda her istikamete koşarken ok atabiliyorlardı.

Keyaksar, ordusunu kurduktan sonra önce plâtoya hâkim olmağa teşebbüs etti. O zamanlar kırallar kıralı (Şehinşah) unvanını taşıyan Anşan hükümdarı Ariaramna (640-615) üzerine yürüdü. Parsumaş ve Anşan bölgelerini hükmü altına aldı. Bu mağrur Pers kıralının, üzerindeki yazıtta atalariyle o kadar öğündüğü meşhur gümüş tablet iğtinam edilerek Hagmatana'ya götürüldü. Ariaramna'nın oğlu Arşama ve torunu Viştasp (Histasp) ın egemenlik ifade eden kıral unvanını almaları yasak edildi. Bu ilk hamlede Keyaksar'ın Urmiye gölünün güneyine ve batısına tesadüf eden toprakların büyük bir kısmını da zaptettiği sanılıyor.

188 Herodote, I, 106.
189 Herodote, I, 103 ve I, 73.

İhtimal ki daha bu zamanlarda Asur'luların Urmiye gölü batısındaki eski Parsua eyâletleri tamamiyle Keyaksar'ın hükmü altına girmiş bulunuyordu. Mannae'lerin bir kısmı Asur kıralı Sin-şar-Işkun (621-612) un yanına kaçmakla beraber, geri kalan çoğunluk ta Keyaksar'ın hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Keyaksar, eski Lulubi memleketindeki Harhar bölgesini zaptettikten sonra (615 tarihine doğru), artık doğrudan doğruya Asur'lular üzerine hücum için yol açılmış bulunuyordu.

Asur imparatorluğu için bu aralık Babilonya'da da bir tehlike belirmeğe başlamıştı. Burada Deniz memleketi valiliğine atanmış olan Nabopolassar, seleflerinden Bel-İbni gibi yavaş yavaş Ninova'yı tanımamağa, istiklâle doğru yürümeğe koyulmuş, deniz memleketi kıralı unvanını almıştı. Hatta bu sıfatla Uruk ile Sus arasındaki tapınaklarda yapılacak kültlere ait fermanlar çıkarmış, bunlarda kendisini Bel-İbni'nin varisi gibi göstermiştir [190]. 616 tarihine doğru, bütün Babilonya kendisine tabi bulunuvordu. Bu kadar kuvvet kazandıktan sonra Asur ülkesine hücum etti [191].

Bu esnada Asur imparatorluğu tahtında oturan Sin-şar-Işkun, asırlardanberi Asur zulmü altında inleyen kavimlerin kurtuluş hamlelerini önleyebilecek bir azim ve kudreti haiz bulunmuyordu. Bununla beraber, Mannae mültecilerile Babil prensini Kablinu'da karşılamak cesaretini gösterdi. Bu sırada imdadına gelen Mısır ordusunun da yardımiyle, Nabopolassar'ı geri çekilmek zorunda bıraktı. Fakat Babil kıralı ertesi yıl (615) tekrar ilerliyerek Dicle hattını yarmağa teşebbüs etti. Arrapha (Kerkük) bölgesindeki Madanu şehrini zabtetti. Aynı yıl haziranında Asur şehri üzerine yürüdü. Fakat, Asur'luların yardımına gelmiş olan Mısır kuvvetleri bu defa da kendisini geri çekilmeğe mecbur etti. Bu sırada idi ki Nabopolassar'ın müttefiki olduğu tahmin edilemeyen Keyaksar sahnede görüldü.

Mata'lar kıralı, 615 yılı Kasım ayında Arrapha (Kerkük) bölgesine girdi. Burada bir şehri aldı. Ertesi yılın ağustos ayında Dicle istikametinde ilerliyerek Asur ülkesinin kuzey taraflarını zabtettikten sonra, Ninova'yı muhasara altına aldı.

[190] Thureau - Dangin, Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, XI, 1914, 141,

[191] Olmstead, History of Assyria, 634-38.

Fakat, başkentin kuvvetli surlarını aşamadığından Tarbisu'yu almakla iktifa etti. Sonra Dicle'yi takiben Asur şehri önlerine indi. Şiddetli ve anî bir baskınla, Babil kıralının alamamış olduğu bu şehri zabtetmeğe muvaffak oldu.

Asur imparatorluğunun, Medya'lı rakip bir kıralın eline geçmesi ihtimalinden telaşa düşen Nabopolassar, Asur şehrinin sukutundan bir az sonra bu şehir önlerine geldi. Can çekişen Asur imparatorluğunun eski başkenti önünde karşılaşan iki ordu için anlaşmak veya çarpışmak gibi iki yol vardı. Onlar birinci yolu tercih ederek anlaştılar. Aralarında bir dostluk ve birleşme andlaşması yaptılar[192]. Bu andlaşmayı kuvvetlendirmek üzere Mata'lar kıralının oğlu Astiyag'ın kızı Amytis[193] Babil kıralının oğlu Nabokhodonosor ile evlendirildi[194]. Bu tarihten itibaren iki ordunun beraberce hareketine karar verildi. Bu ittifak yapıldığı sırada, bir zamanlar Yakın Şarkı titreten Asur imparatorlarının varisi olan Sin-şar-İşkun, akıbetini bekleyen mütevekkil bir seyirci durumunda kalmıştı.

613 yılında Keyaksar ordusu başka bir yerde meşguldü. İhtimal ki Medya kıralı, bu yılı Asur imparatorluğu kuzeyindeki dağlarda kalan göçebe İskit'leri hükmü altına alınakla geçirmişti. 612 yılına doğru, Keyaksar ile Nabopolassar bir zamanlar, yalnız adı bütün Önasya'yı titreten Ninova'yı muhasara ettiler. Ctesias'ın rivayetine göre haziran ile ağustos arasında vukubulan üç savaşta Asurlular mağlup olarak Ninova surları içine çekildiler[195]. Ağustos ayında müttefik ordularının müşterek hücümları kesin neticeyi verdi. Ninova yağma edildikten sonra yakılıp yıkıldı.

[192] Luckenbill, D. D. Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 117.

[193] Babasının ölümünden sonra Babil kıralı olan Nabokhodonosor, Babil civarındaki meşhur Asma bahçeyi Medya'nın bahçelerine hasret çeken Amytis'i memnun etmek için yaptırmıştı. Rivayete göre Medya'nın şirin ve serin bahçelerinde büyüyen Amytis, Babilonya'nın ağaçsız çöllerine alışamıyarak heran vatanını özlediğinden Nabokhodonosor, zevcesinin Medya'nın dağ ve ormanlarını, bağ ve bağçelerini özlemesine meydan bırakmamak için dünyanın yedi acaibinden biri olan bu asma bağçeleri yaptırmıştı.

[194] Berose. frag. 43 (P. Schnabel, Berossos. Berlin. 1923, 270.

[195] Diodore, II, 25.

Keyaksar aynı senenin eylül ayına doğru, hissesine düşen ganimetlerle Medya'ya döndü. Fakat Medya kıralı ile Babil kıralının birlikte başarmağı taahhüt etmiş oldukları iş henüz bitmemişti. Asur kırallık hanedanından Asuruballit, Asur ordularının enkazile kuzey Mezopotamya'daki Harran merkez olmak üzere, yeni bir Asur kırallığı kurmuştu. 610 yılı başında Nabopolassar, son Asur mukavemetini de kırmak için Medya kıralını yardımına çağırdı. Aynı senenin Kasım ayında Keyaksar büyük bir kuvvetle Mezopotamya'ya indi. Müttefikler Harran üzerine yürüdüler. Uzun süren mücadelelerden sonra şehir zabtolundu. Son Asur kuvvetleri de, son Asur prensile beraber, ebediyen tarihe gömülmüştü[196].

Bu zaferleri belirten Babil belgeleri olduğundan bu zamandan sonra Medya tarihi birdenbire bir daha karanlıklara gömülmekte, bizi faraziyeler yürütmek zorunda bırakmaktadır. İhtimal ki Asur imparatorluğunun Medya ile Babil hükûmetleri arasında filen paylaşılması, bu zaferden sonra olmuş, Keyaksar hissesine düşen toprakları istilâ için Kızılırmak boylarına kadar gitmiştir. Bu suretle Medya'lıların batı sınırları, bu sırada Anadolu'nun en kudretli hükûmeti olan Lidya kırallığı ülkesine kadar uzanmış oluyordu.

Bu sırada Keyaksar kıralığının sınırları doğuda bugünkü Tahran'ın güneyinde Rhages'i, güneyde İsfahan'ı, kuzey batıda Adropaten (Sovyet Azerbaycan'ı) bölgesini içine alıyordu. Bu zamanlarda Parsa memleketi de Keyaksar kırallığı sınırları içine girmiş bulunuyordu. Med kıralı, Parsa ve Parsumaş memleketlerinin başında bulunan Kambujiyas'ı (Kambyses) (600-559) tâbi prens olarak yerinde bırakmıştı. Yalnız Alburz dağlariyle Hazer denizi arasında yaşayan halk, istiklâllerini muhafaza ediyorlardı[197].

Ctesias, Keyaksar (Astibara) zamanında Part'ların Med'lere isyan ettiklerini haber vermektedir. Bir çok savaştan sonra, Partlar nihayet Keyaksar'ın vassallığını kabul etmiş,

[196] Contenau, Contrats et letteres Musée du Louvre, Textes cunéiformes, IX, 99 ve Langdon, Die neubabylonischen Königsinschriften, textes «Nabonides».

[197] Straboni Geogr. XI, 133.

aralarında bir ittifak andlaşması yapılmıştı [198]. Bu rivayet, ihtimal harici görülemez. Her halde Part'ların o zamanlarda Keyaksar'a olan tâbiliklerinin, çok sonraki çağlarda dış eyaletlerin Arsakid'lere (Eşkânilere) olan tâbilikleri mahiyetinde olacağı tahmin edilebilir [199]

Medya - Lidya savaşı

Keyaksar'ın kuzey-batıdaki fetihleri daha genişti. Haldia kırallığı arazisinden olan ve sonraları buralara gelen Ermenilerle meskûn bulunan topraklar da Medya kırallığı içine girmişti. Herodot da, Ahamaniş imparatorluğunun teşekkülünden önce Kızılırmak (Halys) a kadar uzayan arazinin Med kırallığına ait olduğunu kaydetmektedir.

Halbuki bu zamanlarda Lidya'ya hâkim olan Sadyattes'in oğlu Allyattes, kendisini küçük Asya'nın tek hâkimi tanıyordu. Bu sebepten Kızılırmak'a kadar sokulan Medya kıraliyle arasında kanlı bir savaş başlamaması imkânsızdı ve böyle oldu. M. ö. 590 tarihlerine doğru Keyaksar büyük bir ordu ile Kızılırmak boylarında göründü. Burada Medya'lılarla Lidyalı'lar arasında kanlı bir savaş başladı. Beş yıl süren harp esnasında iki taraftan hiç biri kesin bir başarı elde edemedi. Altıncı yıl da savaş sırasında birdenbire gündüzün gece olması, her iki taraf askerlerini dehşet içinde bırakmıştı. Güneşin tam tutuluşunu, tanrıların harbin devamına karşı hoşnutsuzluklarına bir işaret sayan savaşçılar, derhal harbi durdurdular [201].

Medya ile Lidya arasında kesin sınırı kararlaştırmak ve sulh yapmak üzere iki taraf Babilli Nabu-naid ile Kilikyalı Siyennessis'i hakem seçtiler. Birincisinin Allyattes'i, ikincisinin de Keyaksar'ı temsil ettiği sanılan hakemler, Kızılırmak sınır olmak üzere bir andlaşma kararlaştırdılar. Andlaşmanın devamını emniyet altına almak için Allyettes'in kızı

[198] Ctesias. (Müller tabı). 32.

[199] Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus İran, VII, 1934, 29.

[200] Herodote, I, 72.

[201] Güneşin tam tutuluşu (Küsufu külli) hadisesi 585 senesi mayısının 25 ine tesadüf ettiğinden, bu müsalehanın zamanı kesin olarak tesbit edilebilmiştir. Küsûfun tarihi hakkında, (Praşek, Geschichte, I, 164) de esaslı incelemeler vardır.

Aryenis ile Keyaksar'ın oğlu Astiyag evlendirildi. Keyaksar ile Allyattes de kan yalaşarak kardeşlik andı içtiler. Fakat, aynı yıl içinde Keyaksar öldü. Yerine oğlu Astiyag (İştumegu) geçti (585).

Zaferlerin Mataiar üzerindeki tesiri

Hagmatana'nın Ninova yerine geçmesi, Mata'ların ahlâkları, âdetleri, yaşayışları, hatta dinî telâkkileri üzerinde önemli değişmelere yol açtı. Ninova'dan iğtinam olunan şeyler, Hagmatana'nın imar ve tezyinine sarf olundu. Yedi katlı sur ile çevrilen bu şehirde Asur tarzında saraylar kuruldu.

Büyük zaferler Medya'lılara pek çok kazanç temin etmişti. Keyaksar'ın yaptırdığı sarayın dış sütunlarına gümüş, iç sütunlarına de altın levhalar kaplanmış olduğu rivayet edilir.

Ninova'nın alınmasından sonra Medya'da, Asur kâhinlerine benzeyen bir Muğ'lar zümresi teşekkül etmişti. Hatta Asur dininden, Medya'lılar arasına bazı merasim bile girmişti. Ninova'da olduğu gibi Hagmatana'da da tanrılara kurban kesmek, uzun ve beyaz elbiseli Muğ'lara mahsus bir imtiyaz olmuştu. Keyaksar'ın asırlarca Önasya'yı titreten Asur imparatorluğunu yıkması, tarihte kendisine unutulmaz bir ün kazandırmıştır. Bu da yersiz değildi. Çünkü Keyaksar'ın İskit'leri kovmak, Asur imparatorluğunu yıkmak gibi büyük rolleri Önasya tarihine yeni bir devir açmıştır.

Her halde kudretli bir asker, tedbirli bir idare adamı, yılmaz bir kurucu olan Keyaksar, Lidya ile kesin bir anlaşma yapmakla askerlik kadar siyasette de maharetli olduğunu göstermiştir.

Astiyag (585-550) ve Mata krallığının yıkılması

M. Ö. altıncı yüzyılın ilk yarısı, Önasya tarihinin büyük olaylarına sahne olmuştur. Bu zamanda vukubulan olayların, sonraki çağları hazırlamak bakımından da önemleri çok büyüktür.

Astiyag Medya tahtına oturduğu sırada Babil tahtını ondokuz yıldanberi işgal eden asrın en kudretli siması Nabokhodonosor (604-562) batı Suriye ve Filistin'deki kazançlarından başka, güneyde Deniz memleketine, doğuda ise İran'ın

Sus (Elâm) bölgesine hâkim bulunuyordu[202]. Nabokhodonosor'un hayatı müddetince Medya kırallığı ile Babil kırallığı arasındaki dostluk ve ahenk samimî olarak devam etmişti.

Fakat, ölümünden sonra Babil'de iç durumun sarsılması neticesinde baş gösteren kargaşalıklar, Astiyag'a beklediği bir fırsatı vermişti. Fakat büyük başarılara çok elverişli bir durum içinde büyük ve düşmansız bir devletin başına geçmiş olan Astiyag, babasının başarıcılık ve yılmazlık temsil eden tacını taşımak liyakatinden mahrumdu. Bu sebepten siyasi fırsatlardan geniş nisbette ve zamanında faydalanacak bir hükümdar değildi.

Babil'de Nabokhodonosor'un yerine geçen oğlu Amel-Marduk (562-560) ise babasının siyasetini bırakarak papazların nüfuzu altına girmiş, bu yüzden memleketinde haricin thtirasını kamçılıyacak bir durum yaratmıştı. Neticede askerî zümre kendisini tahttan atarak yerine Nergal-şar-usur'u geçirmişler, dört yıl sonra da rahipler sınıfı kuvvetlenerek yerine Labaşi-Marduk'u oturtmuşlardı. Fakat bu da 556 da askerî kuvvet taraftarlarınca katledilmiş, sallanan tahta Nabu-Naid (Nabonid) çıkarılmıştır[203].

Son siyasî buhran Elâm ve Sus'un ziyaı ile vehametini artırmıştı. Fakat Babilonya'dan ayrılan Elâm ve Sus'un gittikçe genişliyen Medya kırallığı tarafından yutulmuş olduğu sanılıyordu. Bu sırada Babil'de Astiyag'ın yakında Babil'i de alacağı şayiası dolaşıyor, herkesi korku içinde bırakıyordu. Hatta İsrail peygamberi Hezekhiyal, Babil'deki Yahudilere mukadderatlarına razı olmağa ve yakında gelecek yeni efendileriyle iyi geçinmeğe hazırlanmağı tavsiye ediyordu.

Altı yılda tahta dört hükümdar çıkmasını icabettiren iç kargaşalıklar, papazlar zümresiyle askerî parti mücadeleleri, Babilonya'yı hakikaten yıprandırmış, korkunç akıbeti belirtmişti. Fakat, gereken kudret ve enerjiden mahrum olan Astiyag durumdan faydalanmağı aklına bile getirmedi. Halbuki

[202] Sus'taki bazı âbidelerin inşasında üzerlerinde Nabokhodonosor adı bulunan tuğlaların kullanılmış olması bu hususu teyit etmektedir. Sus'ta bunlardan başka üzerinde Nabokhodonosor'a ait bir yazıt bulunan mermer bir vazo da bulunmuştur.

[203] Olmstead, History of Palestine and Syria, 1931, 530.

İran'ın güney batısındaki Anzan'da kendi kırallığiyle beraber Babilonya'ya ve bütün Önasya'ya hâkim olacak bir sülâle bu durumdan istifade edecekti.

Herodotos'un rivayetine göre, sefih olduğu kadar da vesveseli bir adam olan Astiyag, kızından doğacak bir çocuğun kendi devletine son vereceği yolunda yorumlanan bir rüya üzerine, akibetinden endişe ederek kızı Mendane'yi, rakip olabilecek bir Mata prensi yerine, Mata'ların aşağı gördükleri Parsa'lar prensi Kambis I ile evlendirmiş, bu suretle kızını Hagmatana'dan uzaklaştırmıştı.

Astiyag'ın fikrince Mata'ların çok aşağı gördükleri bir Parsa prensinden doğacak çocuk, hiçbir zaman Medya tahtını iddia etmek cesaretini gösteremiyecek, gösterse de Mata'lar onu hükümdar tanımıyacaklardı. Herodotos'un naklettiği efsane doğru olsun olmasın[204] tarih akışının belirttiğine göre İran'ın

[204] Herodotos, rüya hikâyesini şöyle anlatır: «Astiyag bir gün rüya gördü. Kızı Mandana'dan çıkan bir sel, yalnız başkenti değil, bütün Asya'yı kaplamıştı. Kızını bu rüyayı tahakkuk ettirecek Mata asilzadelerinden biriyle evlendirmekten korkarak, nüfuzlu olmayan Pers prensi Kambis ile evlendirmeği daha emniyetli gördü. Çünkü Astiyag Pers'leri Matalardan aşağı görüyordu. Sonra Astiyag ikinci bir rüya gördü. Bunda da kızının vücudundan çıkan bir asma bütün Asya'yı kaplamıştı. Astiyag bu rüyadan korktu. Hamile kızını yanına çağırdı. Çocuk doğunca onu son derece itimad ettiği vezir ve komutanı Harpag'a teslim ederek öldürmesini emretti. Fakat Harpag bir gün babasının yerine geçecek olan Mandana'nın intikamından korkarak çocuğu öldürmedi. Onu kıralın çobanlarından Mitradat'a teslim etti. Çocuğu ıssız dağlardan birine bırakmasını emretti. Çocuğun orada öleceğini umuyordu. Fakat çobanın Spako adlı karısı, ölü olarak doğurduğu çocuğunun yerine bu çocuğu alıkoymak hususunda kocasını kandırdı. Harpag'a da kendi ölü çocuklarının cesedini, Mandana'nın çocuğu deye gösterdiler. Mandana'nın çocuğu çobanın evinde büyüdü, gelişti. Delikanlı oldu. Astiyag bu gencin bir kahramanlığına şahit olarak takdir etti. sonra bunun torunu olduğunu anlayınca memnun olduysa da emrini yerine getirmeyen Harpag'a da içinden düşman oldu. Onu bir tertiple vahşice cezalandırdı. Harpag'ın torununu ondan bahersiz öldürttü. Etinden yemek yaptırttı. Sonra Harpag'ı davet ederek ona bu yemeği yedirtti, Yemekten sonra çocuğun elleri ayakları, başı bir sepet içinde Harpag'a verildi. Faciayı anlayan Harpag, intikam duygusunu gizliyerek sükunetle mukabele etti. Mandana'nın Kuraş adındaki bu çocuğu bir kaç yıl babasının yanına gönderildi. Babasının ölümü üzerine de yerine geçti. Harpag gizlice onunla mektuplaştı. Olup bitenleri anlattı. Dedesine karşı harp açtığı takdirde kendisine yardım etmek vadinde bu-

güney-batısında, Anzan-Parsumaş prensliğinde bulunan Kambis I, Babil kırallığının partiler mücadelesiyle yıkıldığını Medya kıralı Astiyag'ın da kendisini eğlence ve sefahat âlemine attığını görüyor, bu durumdan faydalanmak için münasip fırsat bekliyor ve ona göre istikbale ümitle bakıyordu.

Parsa'lar prensi Kambis I, Parsumaş ve Anzan'da kuvvetli bir otorite kurarak sükûnu temin etmiş, Keyaksar zamanında Medya kırallığını metbu tanımak dirayetini göstererek sülâlesinin varlığını kurtarmış, onun tensibile İran'ın bu bölgesindeki Pers prensliğini yaşatmağa muvaffak olmuştu.

Astiyag'ın kızı Mendane ile evlenmesi, kendisinin Mata'lar nazarında aşağı görülmekte olan sosyal durumunu yükseltmiş, bu izdivaçtan İran tarihinin en büyük simalarından olan Kuraş II doğmuştu [205]. Kuraş II'nin babasının yerine geçtiği 559 tarihinden biraz sonra Pasargad'da yaptırdığı anıtlar üzerine yazdırdığı kabartma kitabede kendisini "Büyük Ahamaniş kıralı„ unvaniyle anmış olması, babası zamanında bu prensliğin Astiyag'a olan tâbilik bağını koparmış, kendisini müstakil bir kıral ilân etmiş olduğunu göstermektedir [206].

Kuraş II'nin bu cesareti, Ninova'nın son zamanlardaki sefihane hayatının Hagmatana sarayına girmiş olmasından al-

lundu. Mata'lar arasında ona taraftarlar topladı. Bu surette Astiyag'ın ve onunla beraber Mata'lar devletinin yıkılmasını temin etti.

[204] Herodotos'un bu rivayetinin doğruluğu şüpheli görülmüş, bir çok tartışmalara yol açmıştır. Fakat eski Yakın Şarkta ve İran'da hükümdar kızlarının vasal prenslerle evlenmelerine ait bir çok örnekler bulunduğuna göre, Astiyag'ın da kızı Mandana'yı, kendisine tâbi bir prens olan Kambis ile evlendirmesi tabiî görülebilir. Ctesias, İran imparatorluğunu kuran Kuraş II'nin kanında Mata'lar kanı bulunmadığını belirtmek yolundaki temayülü de (Ctesias, Persica, eXc. 2, Müller tabı, 45) bize *Dara I* zamanında başlayan Mata'ları Perasleştirme gayretinin Ctesias devrinde henüz beklenilen neticeyi vermemiş olduğunu ve Pars'ların Mata'ları kendi ırklarından saymadıklarını belirtmesi bakımından çok önemlidir. Bunun içindir ki Mata'lar, Ahamaniş'ler devrinde fırsat buldukça Pars'lara karşı isyan çıkarmakta devam etmişlerdir. Ctesias'ın İran sarayına intisab ettiği tarihte de (M. ö. 410) Medya'da Pars'lara karşı yeni bir isyan çıkmıştı.

[205] Herodote, I, 107.

[206] Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus İran, I, 1929-30, 14.

dığını tahmin edebiliriz. Kendi kudretine ve atalarından büyük işler görmeğe namzed olduğuna inanan Kuraş II, ilk önce dağınık Pers kabilelerini kuvvetli idaresi altında topladı. Onun bu hareketi tabiatiyle kendisini bütün İran'ın tek büyük hükümdarı sayan Astiyag'ın canını sıkmıştı.

Kuraş II'nin Babil kıralı Nabu-naid'in ittifak teklifini kabul etmesi ise soğukluğun büsbütün artmasına sebep olmuştu. Kendisini Astiyag'ın tehdidi karşısında sayan Nabu - naid, bu ittifakı Med'lere karşı bir korunma vasıtası saymıştı. Çünkü Harran'a hâkim olan Astiyag, istediği zaman Babil ile Suriye arasındaki muvasalayı keser, Babil'i tehlikeli bir durumda bırakabilirdi.

Bu ittifaktan sonra Babil kıralı, Mısır sınırındaki Gaze'den Basra körfezindeki deniz memleketine kadar uzayan ülkesinden asker toplamağa başladı. Hazırlıklarını ikmal eden Kuraş II'de, 553 tarihlerine doğru maksadını artık gizlemğe lüzum görmüyordu.

Bu sırada Astiyag vasalı olan Kuraş II 'yi, izahat vermek üzere Hagmatana sarayına davet etti. Fakat Kuraş II bu davete icabet etmedi. Bu, metbuuna karşı açıktan açığa isyan demekti. Kuraş II'nin bu hareketi, Babil kıralına, Suriye ile Mezopotamya arasındaki muvasala yolunu emniyet altına almak zamanının geldiğine bir işaretti. Nabu-Naid, Harran üzerine yürüdü. Burası Babil kıralının sevinç tezahürleri arasında Med garnizonunun elinden alındı [207]. Fakat, bu hadisede, Kuraş II'yi isyan etmiş bir vasal sayarak, tedip için üzerine bir ordu gönderen sefih Astiyag'ın gözünü açmak, etrafında beliren büyük tehlikeyi görmek için kâfi değildi.

Büyük metbu Astiyag'la, vasallarından küçük Kuraş II arasında vukua gelen savaşlar hakkında Yunan tarihçileri birbirinden farklı iki rivayet naklederler, Babil kroniği ise olayı kuru bir ifade ile sadece anlatır. Yunanlı Ctesias'a dayanan Şam'lı Nicolaos'un rivayeti, pek çok koyulaştırılmış şark renkleriyle tasvir edilmiştir. Buna göre Med-Pers sınırı üzerinde cereyan eden ilk savaş Astiyag için büyük bir zaferle

[207] Langdon, Die neubabylonischen Königsinschriften. texte Nabonides. I, os. 8 ve 9.

sona ermiş, yenilen Pers'ler Pasargad'a doğru kaçmışlardır. İkinci savaş ise Pasargad yakınlarında olmuş ve iki gün sürmüştür. Birinci gün muvaffakiyet Med'liler tarafında belirmiş, fakat kadınlarının teşçi ettiği Pers'ler ikinci gün parlak bir zafer kazanmışlardır [208]. Astiyag, üçüncü savasın Kuraş II'nin kesin zaferiyle sona ermesine kadar savunma durumunda kaldı. Nihayet ordusu büyük bir paniğe uğradı. Kendisi de dağılan askerleri arasında kaçarken, az bir mukavemetten sonra tutsak düştü.

İkinci rivayet Herodotos'undur: pek az şüpheli görülen bu rivayette Herodotos, yalnız iki savaştan bahseder: Birinci savaş esnasında Astiyag harp alanında değildi. Ordusu, zulmüne uğramış olan veziri ve generali Harpag'ın kumandası altında gönderilmişti. İlk çarpışmada Harpag maiyetindeki askerlerin büyük bir kısmiyle düşman tarafına geçmiştir. İkinci savaş ise ihtiyar Astiyag'ın kumandasında vukubulmuş, büyük bir hezimetle sona ermiştir. Astiyag, ileri gelen komutanlariyle beraber esir düşmüştür [209].

Babil kroniği, Herodotos'un rivayetine uymaktadır. Burada şöyle denilmektedir: Astiyag ordusunu toplayarak Anşan kıralı (Kuraş II) üzerine yürüdü. Med ordusunda ihtilâl çıktı. İsyan eden askerler, hükümdarlarını Kuraş II'ye teslim ettiler (M. ö. 550) [210].

Parlak zaferlerden sonra Kuraş II süratle Hagmatana üzerine yürüdü. Keyaksar'ın başkentini zabt ve yağma etti. Bu suretle Medya imparatorluğu tarihe gömülmüş, enkazı üzerinde Kuraş II muazzam bir imparatorluk kurmuştur.

Bu beklenmedik zaferden sonra Med'ler idaresindeki bütün memleketler Pers'lere geçmiş, burada kuvvetli bir hükûmet kurmuştur. Satrablıklara ayrılan memleketler arasında Medya ikinci derecede, Elâm ise üçüncü derecede birer satrablık oldular.

Kuraş II'nin bu zaferi, Önasya tarihine yeni bir akış açan büyük inkılâbın başlangıcı oldu. Artık köle Pers'ler efendi

[208] F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, II, 1926, 365-70.

[209] Herodote, I, 127.

[210] Sidney Smith, Babylonian Historical Textes, 110.

olmuş, asîl ve hâkim Med'ler ise tâbî kavim durumuna düşmüşlerdi.

Bu tarihten sonra, Mata'lar yavaş yavaş Persleştirildi. Mata dili yerine Pers dili yerleşmeğe başladı. Gerçi Mata'lar bu duruma kolay kolay uymadılar. Daha Kuraş II nin oğlu Kambis'in hayatında Mata zadegânı Gomata adlı bir Muğ'un başkanlığı altında birleşerek, Pers'lere karşı isyan ettiler. Keyaksar devletini diriltmek teşebbüsüne giriştiler. Fakat, Darius I'in amansız kılıcı bu hareketi kanla boğdu. Darius, Mata'ların milliyet ve egemenlik aşkını söndürmek için, bir taraftan kılıcına, diğer taraftan da siyasî tedbirlerine hız verdi. Aydın Mata'ları, önderlik edecek zadegânı kılıçtan geçirdi. Geri kalan halka dilini, dinini, milliyetini unutturmak için var kuvvetiyle çalıştı. Pers dili imparatorluğun resmî dili oldu. Herkes bu dili öğrenmeğe, bu dil ile konuşmağa icbar edildi.

Fakat, bütün bu tazyiklere, tedbirlere rağmen Mata'lar fırsat buldukça egemenliklerini, milliyetlerini kurtarmak için silâha sarılmaktan geri kalmadılar. Zamanla nihayet Arte'ler yani Pers'ler, Âri'ları yani Mata'ları maddeten yuttular, fakat, manen onların kültürü altına girmişlerdi. İran Medeniyeti eski Elâm-Mata medeniyeti üzerine kuruldu. Persepolis sarayına da Pars dinine de Hagmatana sarayından, Muğ'lar dininden bir çok şeyler katıldı.

Mata'ların medeniyetleriyle beraber ârî adlarını da alan Pers'ler, onların manevî hâkimiyet nişanesini plâto üzerinde müslümanlık devrine kadar adlarında muhafaza ettiler[211].

[211] İran adı Mata'ların kendi kendilerine vermiş oldukları Ârî isminden gelmektedir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

PERS İMPARATORLUĞU

Parsua'ların Batı İran'da görünüşü

Türlü dillerde Parsa'lar. Pers'ler, veya Furs'lar gibi adlarla anılan Parsua'lar, siyasî bir varlık olarak Pasargad boyundan Akhamaniş veya Ahemeneş klanı ile tarih alanına çıkmışlardır. Evvelce söylediğimiz gibi Parsua'lar, milâttan önce ikinci bin başlarında Hazer doğusundan güneye akan ve İndo-İranlı denilen büyük göç dalgalarına mensup bulunuyorlardı. 1850 tarihinden sonra, bu kafilelerden ayrılan göçler, yer yer merkezler bırakmak üzere kuzey-batıya doğru ilerleyerek Urmiye gölü batısına kadar gelmişlerdir. Bunlardan bazı klanların yukarı Mezopotamya'dan Fırat boylarına kadar yayılan Hurri'lerin sınırlarına kadar ilerlemiş olduklarını ileri sürenler vardır. Onuncu yüz yıla ait Asur belgelerinde Urmiye gölü batısında yerleşmiş olan boyların Parsua'lar adiyle anıldıklarını ve Asurluları metbu tanıdıklarını görüyoruz.

Bu çağlarda Parsua'lar, ayrı ayrı şefler idaresi altında kabile hayatı yaşıyorlardı. Avesta Gatha'larında hatırası belirtilen ayrı şefler idaresinde yaşayan soylardan ve boylardan mürekkep sosyetenin bu çağlara ait olduğu tahmin edilmektedir.

Sonraları, batıdan Asurluların, diğer üç yandan da buraların eski halkını teşkil eden Ön Turanlıların tazyikleriyle 815 tarihinden itibaren Zagros dağları vadileri boyunca inmiş, Elâm'ın merkezi olan Sus şehrinin kuzey doğusundaki Anzan veya Anşan civarında yerleşmişlerdir. Eski yurtlarının hatırasını unutmamak için de yeni yurda Parsamaş veya Parsumaş adını vermişlerdir. Burada gerçi Ninova'nın nüfuzundan kurtulmuşlar, fakat çok geçmeden Mata'ların hâkimiyetini kabul zorunda kalmışlardır. Yunan müellifleri, sonraları on boydan mürekkep olarak tanıdıkları Parşua'lardan büyük bir kısmının köy ve kentlerde tarım ile geçindiklerini, bazı boyların ise hayvan sürüleriyle göçebelik hayatı sürdüklerini haber verirler.

Akhamaniş hânedanı

Milâttan önceki 700 tarihlerine doğru Parsua'ların başında Akhamaniş veya Ahemeneş adında bir prens bulunuyordu. Büyük Pers imparatorluğu hükümdarları, Akhamaniş'i (700-675) hanedanlarının atası saydıklarından bu sülâle tarihte Akhamanişler adiyle anılmaktadır.

692 tarihinde Babil'in kuzeyinde Dicle üzerindeki Habule de Asur kıralı Sennaherib ile çarpışan müttefikler arasında Elâmların yanında Akhamaniş'in de bulunduğu sanılmaktadır. Çünkü bu zamana ait Asur belgelerinde Parsumaş'da düşmanlar arasında sayılıyor.

Asur annalleri Habule savaşının kendi zaferleriyle sona erdiğini kaydediyorlarsa da[1] Babil kroniklerinde savaşın neticesiz kalmış olduğu belirtilmektedir[2]. Bu da Sennaherib'in bir zafer kazanmadığını gösteriyor.

Firdevsi'nin Kivanivan tabakası dediği hükümdarların büyük ataları sayılan Akhamaniş'in hayat ve faaliyeti hakkında tarihî bilgimiz yoktur. Yalnız 675 tarihlerine doğru kendisine oğlu Teispes (Chişpiş) in halef olduğunu biliyoruz.

Enerjik bir prens olduğu anlaşılan Teispes 675-640 babasının yerine geçtikten bir müddet sonra, Elâm kıralının üzerindeki nüfuzunun azaldığını anlayınca Anzan (Anşan) bölgesini istilâ ederek memleketini genişletmiş, nüfuzunu artırmıştır. Bu sırada gaileler içinde bulunan Elâm kıralı Şilhak-Inşuşinak II, burayı geri almak teşebbüsünde bulunamadığından Teispes kendisini Anşan-Parsumaş kıralı ilân etmiştir. Bu zamanlarda Ön Asya'daki siyasî duruma göre, filizlenmeğe başlayan küçük Pers kırallığı için tehlike, ne Elâmlılar ne de Asurlulardı. Pers prensliği için tehlike kaynağı yalnız Mata'lardı.

Sus Elamları bir taraftan Deniz memleketinden gelen tazyik, diğer taraftan iç kargaşalıklar yüzünden bir harekette bulunacak halde değillerdi. Asurlulara gelince, onlar da gözlerini Parsumaş'da gelişmekte olan Pers prensliğinden ziyade Kafkaslardan inen Kimmer'lere çevirmişlerdi. Çünkü Matalar prensi Khaşatrika, Kimmer'lerle anlaşmış, onları Asur sınırlarına doğru yöneltmişti.

[1] Luckenbill, Annal Of Sunacherib 41.
[2] Chronique Babylonienne. B. III. 16 - 18.

Asarhaddon (681-668), Kimmer dalgalarının, Harhar (Kar-Şarukin) bölgesini ve Ellipi memleketi sınırındaki Sissirtu şehrini tehdit ettikleri haberini almıştı[3]. Hatta Elvend-Diyala civarında kendisine ait Bit-Hambon şehrini kurtarmak için teşebbüse girişmek gerektiğini anlamıştı.

Bu durumdan faydalanan Khşatrita ise Bit-Hambon'un güney-doğu istikametinden Parsumaş üzerine inmeğe başlamıştı[4]. Herodotos, Asur belgelerinde belirtilen bu olayı teyit etmekte, Matalar kıralı Fraort'un (Khşatrita), Pers kıralı Teispes'i hükmü altına aldığını haber vermektedir. Fakat bu durum çok sürmemiş, başarılarından cüret alan Fraort yani Khşatrita Asurlulara karşı açtığı savaşta ölünce, Teispes istiklâlini kazanmıştır.

Kar-Kaşşi prensliğinden Matalar kırallığına yükselen Khşatrita (Fraort) nın kurduğu kırallık ölümünden sonra İskitlerin istilâsına uğrayarak her taraf yağma ve tahrip edilmiştir (653). Bu sırada Teispes idaresindeki bölge, Anzan da dahil olmak üzere, İskit akınlarından kurtulmuştu. Teispes durumdan faydalanarak, memleketi sınırlarını vadiler yolu ile Persepolis bölgesine kadar genişletti. Öldüğü zaman kırallığı anayurt Parsamus bölgesiyle Anşan memleketini ve yeni alınan Parsa yani bugünkü Faristan havalisini kapsıyordu.

Ölümünden sonra bu kırallık iki oğlu arasında bölündü. Büyük oğlu Ariaramna (640-615) kırallar kıralı (Büyük kıral) unvanile Farsa memleketi hükümdarı oldu. Küçük oğlu Kuraş I de (640-600) Parsumaş kıralı ilân edildi.

Büyük kıral Ariaramna'nın ele geçen altın tablet üzerindeki kitabesinde ilk zamanlarının rahat geçtiği anlaşılmaktadır. Bu yazıtta büyük tanrı Ahuramazda'nın kendisine Farsa memleketini ihsan ettiğini, pek çok cins atları ve yiğit askerleri olduğunu, kendisinden önce babasının kıral bulunduğunu anlatarak öğünmüş olduğunu görüyoruz. Fakat, memleketi Elâm ülkesi sınırında bulunan küçük kardeşi Kuraş I onun kadar talihli olmadı. Çünkü Asur kırallarından Asurbanipal, Elâm memleketini istilâ edince Parsumaş'da tehdit altında kalmıştı. Asurluların tecavüzlerine uğramaktan korkarak bir taraftan

[3] Knudtzon, Gebete, No. 72.
[4] Klauber, Texte, 38.

Asurbanipal'a tâbiiyetini arzederken, diğer taraftan da büyük oğlu Arukku'yi rehine olarak Ninova'ya göndermek suretiyle memleketinin istilâya uğramasını önlemek zorunda kalmıştı. Oğlunun rehine olarak Ninova'da bulunuşu, itaatten ayrılmıyacağının teminatı idi.

625 tarihlerine doğru Matalar kıralı Keyaksar (Uvakhşatra) İskitleri memleketten kovarak istiklâlini kazanınca, Parsa memleketi için ciddi bir tehlike başgösterdi. Matalar kıralı iç duruma düzen verdikten sonra güneye doğru akınlar yapmağa başladı. Parsa bölgesi üzerine yürüyerek kırallar kıralı unvanile öğünen Ariaramna'yı hükmü altına aldı. Memleketini talân etti. Üzerindeki yazıtta da o kadar güvendiğini gördüğümüz gümüş tableti de iğtinam ettiği mallarla beraber Hagmatana'ya götürdü.

Ariaramna'ya halef olan oğlu Arşama ile onun yerine geçen Viştaspa (Histasp)'nın Kırallar Kıralı unvanı şöyle dursun, kıral unvanını almaları bile yasak edildi. Keyaksar, Parsa memleketiyle beraber Kuraş I'in memleketi olan Parsumaş ve Anşan bölgelerini de hükmü altına alarak idaresini Kuraş I'in halefi olan Kambis'e (Kambujiyas) vermişti, Bu suretle bütün Parsualar, Mataları metbu tanımak zorunda kalmışlardır.

Sus'ta bulunan kitâbeli tuğlalarla bir mermer vazo, Keyaksar'ın halefi Astiyag devrinde Elâm'ın bu kısmının Babil kıralı Nabokhodonosor'un hükmü altında bulunduğunu gösterdiğinden, Parsua'ların buralarda Babillilerle sınırdaş oldukları anlaşılmaktadır.

Tahmin edildiğine göre, Keyaksar, Parsa kıralı Ariaramna'nın ölümünden sonra memleketinin idaresini kendisini metbu tanıyan Anzan-Parsumaş prensi Kambis I'e vermiş, o da buralarda sükûnu temin edebilecek bir kudret göstermişti. Matalar kıralı Astiyag'ın kızı Mandana ile evlenmesi Kambis I'in, Matalarca aşağı görülen sosyal durumunu yükseltmişti. Bu izdivaçtan İran'da muazzam bir imparatorluk kuracak olan Kuraş II doğmuştur.

VI ncı yüyzıl ortalarında Ön Asya'da genel durum.

Kuraş II (Keyhusrev) 559-529

İran geleneklerinde Kiyaniyan denilen hanedanın ilk hükümdarı tanılan Kuraş II[5] M. Ö. 559 tarihinde küçük Parsa kırallığına geçtiği zaman, Yakın Şark üç devlete bölünmüş bulunuyordu. İran'a hâkim olan Matalar kıralı Astiyag, doğu Anadolu'nun Kızılırmak'a kadar uzayan bölgelerine hükmediyordu. Küçük Asya'nın Kızılırmak'tan Akdeniz'e kadar uzayan parçası ise bir yıl önce Lidya (Lydia) tahtına çıkmış olan Krezüs, (Kroisos) ün idâresi altında bulunuyordu.

M. ö. 585 andlaşmasındanberi Küçük Asya'yı taksim etmiş olan Medya ile Lidya devletleri arasında sulh devam ediyordu. İki devletten her biri, diğerini şüphelendirecek bir harekette bulunmamağa son derece itina göstermiş, her biri diğerini, başka alanlarda siyasî ve askerî teşebbüslere girişmekte serbest bırakmıştı. Medya, doğu bölgelere ve Babil kırallığına karşı endişesizce hareket ettiği gibi, Lidya da Yunan kolonileri ve Kızılırmak batısındaki yerli kavimler karşısında serbest kalmıştı.

Keyaksar ile 585 andlaşmasının imzasından sonra Alyattes mevkiini sağlamlandırmak için kendisine rakip olabilecek prenslerle anlaşmağa, ordusunu kuvvetlendirmeğe önem vermişti. Kızlarından birini Efesos prensi Melas ile evlendirmesi kendisine önemli bir taraftar temin etmişti[6]. Karya'lı bir kadından doğan oğlu Krezüs, îkta olarak kuzey Misya'yı, oğlu Adramition da kuzey Misya'yı almış, burada Adramition kalesini yaptırmıştı[7]. Bitinya'nın bir kısmını zabteden Alyattes saltanatının son yıllarını Mısır ve Babil anıtlarını andıran muazzam bir mezar yaptırmağa hasretmiş memleketinin hemen bütün gelirini bu uğurda sarf etmekten çekinmemişti.

[5] Yunanlılar bu ismi Kyrus şeklinde kaydetmişlerdir. Parslarca Kuraş (güneş) anlamındadır. Fakat Sayce (The Ancient Empire of the East, P. 69. n. 3) bu kelimenin anzanit bir söz olduğunu ve çoban anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Firdevsî'nin canlandırdığı İran ananesinde Kuraş (Keybusrev) şeklinde ve Kiyaniyan tabakasının ilk hükümdarı olarak gösterilmiştir.

[6] Elien, Var. Hist. III, 20.

[7] Nicolas de Damas, dans les Fragm. H. Grace, III, 307.

Krezüs (Kroisos) de tahta oturur oturmaz, İyonyalı bir kadından doğan kardeşi Pantaléon'un mahaliflere dayanarak çıkardığı gailelerle uzun zaman uğraşmak zorunda kalmıştı [8]. Bu gaileden kurtulduktan sonra da, kendisini sevdirmek için Yunanistandaki tapınaklara kıymetli hediyeler göndermeğe başlamıştı. Fakat, bu siyasetin İyonyalıları kendisine bağlayamadığını görünce, sulh siyasetini bırakmış, Kaystrus ve Hermus vadileri mahreclerindeki şehirlere karşı fütuhat harbine atılmıştı. İlk defa Efesos şehri zabt ve tahrip edilmiş, şehir halkı ovaya, Artemis tapınağı çevresine inmek zorunda bırakılmıştı. Sonra İzmir aynı akibete uğramıştı. Bu iki önemli siteden sonra da diğer küçük şehirler birer birer alınmıştı. Krezüs bir aralık bir donanma yaptırarak Siklad adalarını almağı bile düşünmüştü. Fakat Lidya'lıların gemi yapmakta gösterdikleri başarısızlık onu bu fikirden vaz geçirmiş, Kızılırmak'a kadar uzayan bölgeleri kesin surette krallığına eklemek teşebbüsüne atılmıştı. Bir kaç yıl içinde Marandini'leri, Asya Trak'larını, Bitinya'lıları, Paflagonya'lıları, selefinin itaat altına alamadığı Frig kabilelerini ve nihayet Likaonia'yı zabtetmişti. Bu suretle Likya hariç olmak üzere Karadeniz ve Kızılırmak ile Akdeniz arasındaki bölgeler kendisine vergi vermek zorunda bırakılmışlardı.

Verimli toprakları, sanat merkezlerini kapsayan bütün bu bölgelerin zabtı, Krezüs'e tasavvur üstünde kazançlar temin etmiş, israfı gibi zengin hazineleri de çağdaşlarının hasedini üzerine çekmişti. Yunanlılar, kendilerine yapılan bol ihsanlar tesiriyle Krezüs'ü semalara yükseltmiş, ona ölmez şöhret kazandırmışlardı.

Asur İmparatorluğunu yıkan müttefiklerden Babil kralı Nabûpolasar (Nabu-apal-usur) ın kurduğu hanedanın en kudretli hükümdarı olan oğlu Nabokhodonosor (Nabû-kudur-usur) (605-562) nüfuzunu bütün Mezopotamya ile beraber Suriye Filistin'e kadar yaymış, Kudüs'te can çekişmekte olan Yahudi krallığına son vererek (587) batıda Mısır sınırlarına dayanmış, güney doğuda ise İran'ın Sus bölgesini memleketine bağlamıştı. Orta çağda Şark kaynaklarında Buhtunnasr adiyle şöhret alan bu kudretli hükümdarın ölümünden sonra Babil'de iç durum karış-

[8] Herodotos I, XXVIII.

mış, partiler kavgası alevlenmiş, kırallık otoritesi sarsılmıştı. Yerine geçen oğlu Awel-Marduk (562-569), kendisini rahiplerin nüfuzuna kaptırmış olduğundan iki yıl sonra ordu tarafından atılarak yerine Nergal-şar-usur (559-556) geçirilmişti. Fakat, alttan alta aleyhine çalışan rahipler partisi de bunu yerinde oturtmamış, kırallığa kendi taraftarlarından Labaşi-Marduk'u geçirmişlerdi (556). Fakat bu talihsiz adam pek az sonra karşı parti adamları tarafından öldürülerek sarsılan tahta Harranlı bir rahibenin oğlu olan Nabû-naid (555-539) geçirilmişti. Bu siyasî buhranlar neticesi olarak Elâm'la Sus'un 559 dan sonra gevşemiş olan Babile bağlılığı, Nabu-naid'in cülûsunu intac eden sarsıntılar sırasında büsbütün kopmuştu.

Küçük Parsa kırallığına geçen azimli Kuraş II'nin karşısındaki bu üç devlet arasında içten çürümemiş olanı yalnız Lidya kırallığı, en çok sarsılmış bulunanı da Babil devleti idi. Kuraş II Parsa prensliğine çıktığı sırada, anadan dedesi olan Matalar kıralı Astiyag, gurur, sefahat ve istibdadı ile hükmü altındaki halkı kendisinden soğutmuştu. Vezirleri, komutanları bile kendisinden nefret ediyor, ancak can korkusuyla yalandan bağlılık gösteriyorlardı.

Ön Asya tarihinde yeni bir devir açmağa namzed olan müstesna yaratılışlı Kuraş, umulmayan ve hayret veren fetihleriyle Çanakkale'den Hindistan sınırlarına, Amuderya (Ceyhun) ötelerine kadar uzanan, o zamana kadar misli görülmemiş bir imparatorluk kuracaktı.

Fakat ne yazık ki hakkındaki bilgimiz, başarılarına nisbetle, çok noksandır. Rivayetler de çok defa birbirlerini naksetmektedir. Bununla beraber hayret veren muvaffakiyetleri onun dahî bir komutan, dirayetli bir devlet başkanı, maharetli bir teşkilâtcı olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Az bir zaman içinde türlü kavimleri ve ülkeleri idaresi altında toplamış, haleflerine iki yüz elli yıl sonra ancak İskender gibi müstesna bir askerin yıkabileceği kadar sağlam temelli bir devlet bırakmıştır.

Kuraş II, babasının yerine geçer geçmez, bir taraftan kuvvetli ve disiplinli bir ordu kurmağa, diğer taraftan da küçük prenslik çevresindeki boyları inkiyat altına almağa çalıştı. Sonra metbu tanıdığı Astiyag'ın veziri ve komutanı Harpag

ile gizlice anlaştı. Onun yardımını temin ettikten sonra Matalara harp açtı. Astiyag esir düştü (550). Kuraş II de bütün Matalar kırallığına varis oldu[9].

Babil kıralı Nabonid (Nabû-naid) belgelerinde Med kırallığının yıkılışı şöyle hikâye edilmektedir: "Astiyag'a gelince, askerleri kendisine isyan ettiler. Astiyag tutularak Kuraş II ye teslim edildi. Kuraş II bu zaferden sonra Hagbatana üzerine yürüdü. Şehri Aldı. Altın, gümüş mobilyalar, ve bütün servet yağma edildi. Eşya ve mobilyeler ile iğtinam edilen diğer servetler Anzan memleketine götürüldü„. Bu parlak zaferden sonra Kuraş II nin 549 yılına ait bir tablette kendisini yine Anzan kıralı unvanile anmış olduğunu görüyoruz. 546 tarihine ait tabletler de ise Parsa kıralı unvanını almış bulunmaktadır.

Bu zamanlarda Babil'de Nabû-naid hüküm sürüyordu. Fakat, memleketi parti mücadelelerine sahne olduğundan Kuraş II buradan endişe duymuyordu. Halbuki Lidya'da durum başka idi. Burada Alyattes (660-588) in yerine oturan Krezüs atalarının fetihlerini genişletmiş, Milet ve diğer İyonya (İonia) şehirlerini memleketi içine almış, doğuda ise Kızılırmak'a dayanmıştı.

Kuraş II'nin Küçük Asya'yı zaptı

Kuraş II, Astiyag'ı ortadan kaldırarak büyük emellerinin gerçekleşmesine engel olabilecek devletlerden birini yok etmekle kalmamış, Medya kırallığına da varis olmak suretiyle büyük bir kudret kazanmıştı. Karşısında kendisiyle boy ölçüşebilecek tek devlet Küçük Asya'ya hâkim olan Lidya idi. Bu devletin başında bulunan Krezüs, müttefiki olan Medya devletinin ortadan kalkmasından ve İran'ın kendisine rakip Kuraş II gibi haris ve kudretli bir adamın pençesi altında birleşmesinden doğacak tehlikeleri düşünerek bihuzur oluyordu.

Medya imparatorluğunun beklenmeyen bir zamanda tahmin edilemiyecek kadar kolay bir surette yıkılmasından doğacak

[9] Ctesias. Kuraş II,nin bu zaferden sonra Astiyag'ın kızıyle evlendiğini kaydetmekted.r. Herodot masalına göre Kuraş II Astiyag'ın torunu olduğundan, eğer her iki rivayet doğru ise, teyzesiyle evlenmiş olması gerekmektedir. Eski İran'da kardeşlerin bile birbirleriyle evlendiklerini biliyoruz.

neticeler Lidya için vahim olabilirdi. Çünkü Matalar kırallığının çökmesi ile Lidya'ya o kadar fayda temin etmiş olan 585 andlaşması da ortadan kalkmış, Kızılırmak doğusuna yürümek için de imkân ve fırsat hazırlanmıştı.

Ergeç Küçük Asya'yı fethetmeğe kalkışacak olan Kuraş II nin Medya kırallığı üzerinde nüfuzunu iyice yaymadan önce, sahneye atılarak yeni rakibini doğarken boğmak, Lidya'nın varlığını kurtarmak olacaktı. Krezüs bu mutalâa ile harbe karar verdi. Dışarıdan müttefikler aramağa koyuldu. Mısır'a gönderdiği elçi, Firavun Amasis (568 - 525) tarafından büyük iltifatlarla karşılaştı. Firavun İran'da görülen büyük değişmelerin kendi kırallığı için de bir tehlike olacağını sezmişti. Mısır'la Lidya arasında bir savunma-saldırma andlaşması yapıldı [10]. Bu andlaşmaya Babil kıralı Nabû-naid ile İspartalılar da katıldılar [11].

545 de Krezüs, gerçekleştiği takdirde Parsa'lar için tehlikeli bir akibet hazırlayacak bir ittifakın başında bulunuyordu. Kuraş II nin daha fazla kuvvetlenmesine zaman bırakmadan boy ölçüşmek daha emniyetli bir hareket olacaktı.

Krezüs'ün kuvvetli ve önemli bir ordusu vardı. Orduyu teşkil eden piyadeler, savaş alanlarında pişmiş, tecrübeli askerlerden mürekkep olduğu gibi suvariler de hızlı akınları, âni baskınları, süratli hareketleriyle ün kazanmışlardı. Kuraş II ile boy ölçüşmek için Yunanlı askerlerden, Babil ve Mısır ordularından yardım görebilirdi. Çünkü günden güne satveti artan Kuraş II, kendisi kadar bu memleketler için de bir tehlike idi. Fazla beklemiyerek asker toplamağa, fırsat bulunca hücum etmeğe karar verdi.

Sicilyalı Diodor'a göre Krezüs'ün Yunanlılardan ücretli asker toplamağa memur ettiği adam, üzerinde bulunan külliyetli paralarla İran'a kaçarak Sardes'deki hazırlıkları, ittifak teşebbüslerini olduğu gibi Kuraş II. ye haber verdi [12].

Kuraş II, Lidya kıralının hazırlıklarını haber alınca olaylara takaddüm etmesini bildi. Müttefikleri gelmeden Krezüs üzerine yürümeğe karar verdi (546). Zagrosları aşarak Ninova

[10] Herdotos, I, LXXVII. [11] Xenophon, Cyropedie. VI, 2.
[12] Diodore de Sicile, Bibliothéque historique.

yakınlarında Dicle ırmağını geçti. Mezopotamya kuzeyindeki dağların eteklerini takip ederek Kappadokia'ya girdi. Buradan Krezüs'e elçi gönderdi, sadakatli bir tâbaa olmayı kabul ettiği takdirde canını bağışlayacağını bildirdi. Rivayete göre Krezüs bu çarpışma akibetinin ne olacağını öğrenmek için hatiflere başvurmuş, bunlardan aldığı mübhem ve iki taraflı cevapları lehine yorumlamış, Tanrıların kendisine zafer vadettiklerine inanmıştı[18]. Bu inançla Kuraş'ın hareketi hakkında Nabûnaid'ten aldığı haber üzerine Parsaları karşılamak maksadiyle o da Kappadokia'ya yürüdü (546 ilk baharı). Kızılırmak'ı geçerek Sinop yoluna hâkim olan Piteria şehrini zaptetti. Kendisiyle düşman arasındaki alanı tahrip ve tahliye ettirdi. İlk çarpışma uzun yollardan gelen Kuraş II nin yorgun askerlerini haylı sarstı. Üstünlük Krezüs'te kalmıştı. Kuraş II, üç aylık bir mütareke teklif etti. Bu teklif müttefiklerinden yardım bekleyen Krezüs'ün de işine gelmişti. Hemen mütareke yapıldı. Bu esnada Kuraş II, Lidya kırallığının gerisinde bir isyan çıkarttırmağa teşebbüs etti. İyonya (İonia) Greklerine gizlice adamlar göndererek onları kendisiyle birlikte Krezüs aleyhine harbe teşvik etti. İyonyalılar, Lidyalıları sevdikleri için değil; harbi kazanacak Parsalardan korktuklarından bu teklifi kabul etmediler. Krezüs'e de yardımda bulunmadılar.

Üç ay sonra, Hattilerin başkenti olan Boğazköy (Pterium) da savaş tekrar başladığı zaman, Lidyalıların durumunda bir değişiklik olmadığı, yani Krezüs'ün beklediği yardım kıtalarının gelmemiş olduğu anlaşıldı. Sabahtan akşama kadar süren kanlı savaş kesin bir sonuç vermedi. Fakat harp talihinin Kuraş II lehine döndüğü anlaşılmıştı. Krezüs ordusunu Kızılırmak'ın gerisine çekmek zorunda kaldı. Sonra da Sardes'e dönmeğe karar verdi. Çekilirken düşmanın takibini müşkülâta uğratmak maksadiyle geçtiği yerleri yakıp yıktırdı. Krezüs, hasmının Babil kıralının arkadan hücumuna uğramağı gözönüne alarak ordusunun arkasını açık bırakmamak için kendisini takip etmiyeceğini sanmıştı. Fakat, tedbirsiz olmayan Kuraş II, Nabû-naid'e bir

[18] Rivayete göre hâtifler kendisine «Presler hücum ederse, büyük bir imparatorluk yıkılacak, Medya tahtına bir katır oturuncaya kadar kendi soyunun üstünlüğü devam edecek» yolunda bir cevap vermişlerdi.

saldırmazlık andlaşması teklif etti. Babil kıralı da bunu sevinçle karşıladı. Geri emniyetini bu suretle temin eden Kuraş II süratle Sardes üzerine yürüdü[14]. Halbuki başkentine dönen Krezüs basan kışın Parsa'ların yürümelerine engel olacağını ve Kuraş II'nin Kappadokia'da kışlayarak ilkbaharda harekete geçeceğini sanmış, askerinin bir kısmının evlerine dönmelerine müsaade vermişti. Müttefiklerini de gelecek bahar için yardıma çağırmıştı.

Halbuki Kuraş, Kappadokia'da kışlayarak bir kaç ay daha bekleyecek olursa ümidini kaybetmese bile, ordusunu büyük müşküllere maruz bırakmış olacaktı. Çünkü ilkbaharda cepheden Lidya ve Isparta kuvvetlerinin, yandan ve arkadan da Mısırlılarla Babillilerin hücumuna uğramak ihtimali vardı. Bu takdirde ya geri çekilmek veya ordusunu ikiye bölmek vaziyetleri karşısında kalacaktı. Bunun için kışa kara bakmaksızın Kızılırmak'ı geçti. Krezüs, Kuraş II'nin Sardes üzerine gelmekte olduğunu öğrenince şaşırdı. Karşı koymak için acele ile asker toplamağa başladı. Süvari kıtalarını düşmanı önlemek üzere Hermus = Gediz vadisine gönderdi. Kuraş II de ordusunun önüne Sus bölgesinden getirdiği develeri yığdırdı[15]. Krezüs, süvarilerinin kuvvet ve maharetleri sayesinde düşmanı belki tevkif edebilecekti fakat, Lidya atları develerle ilk defa karşılaşıyorlardı. Develerin kokusundan tiksinerek hırçınlaştılar. Süvariler, atlarına hâkim olamadıklarından çekilmek zorunda kaldılar. Bu suretle Hermus (Gediz) vadisinde kurulmak istenilen mukavemet tertibatı bir işe yaramadı[16].

Krezüs başkentinde tahassün ederek bir an evvel yardıma gelmeleri için mütteffiklerine bir biri arkasından mesajlar yağdırmağa koyuldu. Yardım kuvvetleri gelinceye kadar burada mukavemet edeceğini umuyordu. Bu umudu boşuna değildi. Isparta'lılar yardıma gelmek için gemilere binmeğe hazırlanmağa başlamışlardı. Fakat, muhasaranın dördüncü günü durum birdenbire değişti:

[14] Maspero (Les empire, 80) de Herodotos ile Polyen'in bu hususdaki rivayetleri arasındaki ayrılığın telifine çalışmıştır.

[15] Radet, La Lydie et le monde Grec, p. 259, n. 3.

[16] Xenophon, Cyropedie VI, 2.

Hiriyades adında Mardlardan [17] bir asker sayesinde Parsalar ümit etmedikleri bir kolaylıkla tahmin ettikleri zamandan çok erken şenri zabtettiler. Hadise şöyle olmuştur: Kuraş II şehre ilk girecek askere büyük bir mükâfat vadetmişti. Hiriyades gözetlediği Lidyalı bir askerin kale burcuna düşürdüğü miğferini almak üzere, uzaktan hiç belli olmayan bir yoldan aşagı inerek miğferini aldığını ve aynı yoldan tekrar kaleye çıktığını gördü [18]. Yanına bir kaç arkadaş olarak karanlık basınca aynı yoldan kaleye çıktılar. Kaleye çıkmasını imkânsız bilen Lidya askerlerinin ilk şaşkınlığından istifade ederek şehir kapılarını girmek için bekleyen Pers askerlerine açtılar. Bu suretle 14 günlük bir muhasaradan sonra Lidya başkenti Parsların eline geçmiş oldu (546). İran askerlerinin şehre dolmağa başladıkları ve kalenin akibeti belirdiği sırada Krezüs vaktiyle son Asur kıralı Sinşarişkun'un yapmış olduğu gibi sarayına ateş vererek bütün ailesi efradı ve servetiyle beraber yanmak, düşmana bir şey bırakmamak istemişti. Fakat bu sırada saraya dolan İran askerleri Krezüs'ü yakalayarak esir ettiler, kendisini Kırallar Kıralı ilân eden Kuraş II'nin huzuruna getirdiler [19]. Galip hükümdar öldürülmesini emretti. Fakat, yakılmak üzere odun yığınının üzerine çıktığı zaman, vaktiyle Atinalı Solon ile yaptığı bir görüşme hatırına

[17] Mard'ların nerede oturdukları kesin olarak tesbit edilememektedir. Büyük İskender, İran'ı istilâ ettiği zaman Persepolis şehrini aldıktan sonra Mard'lara rastlamış ve itaat altına almıştır. Bunlar bugünkü Mamaseni'de oturuyorlardı. Fakat İskender Albroz dağlarında Mazendran ve Keylan taraflarında da Mard'lara mensup boylarla karşılaşmıştı. Bayazıt ile Van gölü arasında batta Hirkanya'da da Mard boylarına mensup zümreler vardı.

[18] Sard'ın ne suretle alındığı hakkındaki rivayetler muhteliftir. Bu hususta Schubert'in geniş tetkikleri vardır. Bak: (Schubert, Geschichte der Könige von Lydien, p. 106).

[19] Herodotos, Krezüs'ün tutsaklığı hakkında şöyle bir efsane nakleder: Sarayda yatarken içeriye dolan İran askerleri önlerine gelenleri öldürüyorlardı. Bu sırada, bir nefer de karışıklık arasında Krezüs'le karşılaşmış, önce kıral olduğunu tanımamış, hemen öldürmek istemişti. Fakat bu sırada Krezüs'ün anadan doğma dilsiz ve sağır oğlu babasının parçalanacağını görünce debşetinden birdenbire dili açılmış. «Asker, Krezüsü öldürme!» diye bağırmış. Bu müdahale üzerine asker kendisini öldürmeyerek Kuraş II'nin huzuruna getirmiş.

gelerek üç defa Solon diye bağırdı, bu olay hem ölümden kurtulmasına hem de Kuraş II nin samimî dostu sıfatiyle yanında önemli bir mevki almasına sebep oldu [20].

Bu parlak zafer bütün Anadolu'nun Kuraş II nin hükmü altına girmesini temin etmişti. Küçük Asya şehirleri birer birer muhasara ve zabtedildi. Yalnız kıyılardaki Yunan kolonileri kalıyordu. Kuraş II bunların zaptını komutanlarına bırakarak memleketine döndü. Fakat, avdetinden sonra Lidyalılar, isyan çıkardılar. Sardes komutanlığında bırakılan general Tabalos'u burada muhasara altına aldılar. İsyanın ele başısı Kuraş II nin zabtolunan hazineleri emanet etmiş olduğu Paktiyas idi. Fakat Medyalı Mazares'in getirdiği kuvvet isyanı bastırdı. Paktiyas Yunanlılara kaçtı.

Kuraş II, Küçük Asya'ya girdiği zaman İyonyalılar, Ispartalıların yardımlarına güvenerek İranlıların ittifak teklifini

[20] Herodotos, bu olay hakkında şu rivayeti nakletmektedir: Krezüs'ün en saltvetli ve en parlak devrinde Atinalı Solon, Lidya'ya gelmiş, Krezüs tarafından kabul edilmişti. Görüşme esnasında Krezüs, kendi mesut hayatını telmihen Solon'a en mesut insanın kim olduğunu sormuştu. Solon'un kendisi olduğunu söyleyeceğini sanıyordu. Fakat, Krezüs'ü değil önemi olmayan iki üç adı söyledi. Krezüs'ün bu cevaptan memnun olmadığını görünce: «Yaşayan bir insanın saadeti hakkında bir hüküm verilemez. Çünkü çok defa tanrı, bize bir saadet şimşeği ihsan eder. Arkasından bizi sefalete sokar» yolunda bir mülâhaza yürüttü. Krezüs, o sırada bu sözlerdeki hikmeti kavrayamamıştı. Fakat Atinalı Solon'un avdetinden bir az sonra olaylar kendisine acı hakikati anlattı. Oğullarından Atiyo avlanırken maiyeti adamlarından biri tarafından öldürüldü. Bu felâketin acısı sükûn bulmadan Sardes düşman eline geçti. Kendisi esir, servet ve samanı yağma edildi. Kendi dilenci bir köle durumuna düştü. Kuraş esir kıralın bir odun yığını üzerinde yakılmak suretiyle öldürülmesi emrini verdi, odun yığını üzerinde mukadder akibeti beklerken vaktiyle Solon ile yaptığı muhavereyi hatırladı. Solon'un sözlerindeki hikmeti kavradı. Üç defa Solon, Solon diye bağırdı. Bu sırada birdenbire bir bora koptu. Ateş verilen odun yığını bir kaç dakika içinde sulara boğuldu ve söndü. Krezüs'ün saltvetli zamanlarında daima tapınağına hediyeler gönderdiği fırtına tanrısı Apollon imdadına koşmuş, yağmur borası göndererek ateşi söndürmüştü. Bu manzara karşısında hayrete düşen Kuraş II, Krezüs'ü odun yığını üzerinden indirerek istiçvap etti. O da vaktiyle Solon'la arasında geçen muhavereyi anlattı. Bundan müteessir ve mütenebbih olan Kuraş II, Krezüs'ü affetti. Yakın bir dostu ve emniyetli bir müşaviri olarak daima yanından ayırmadı. (Herodotus I, ✕XIX. - XLVI, LXXXV - XCI).

reddetmişler, fakat Krezüs'e de yardım etmemişlerdi. Sardes'in düşmesinden sonra, bekledikleri Isparta yardımı gelmediğinden, İranlıların hücümlarına karşı yalnızca koymak zorunda kalmışlardı.

Ispartalılar, yardım yerine Kuraş II ye elçi göndererek Yunan kolonilerine tecavüz ettiği takdirde hasmane tedbirler alacaklarını bildirmekle iktifa etmişlerdi. Kuraş II, bu elçiye bu haberden dolayı teşekkürünü bildirdikten sonra, ona "İyonyalıların değil, sizin felâketleriniz hakkında söz söylemek fırsatını veremiyecegime dikkat ediniz„ yolunda sert bir cevap vermekle iktifa etmişti.

Lidya monarşisinin birdenbire çökmesi, Küçük Asya sahillerindeki Yunanlıları dehşet içinde bırakmıştı. Onlar, Ön Asya tarihine yeni bir devir açan büyük bir trajedinin gözleri önünde oynandığını ilk defa görmüşlerdi. O zamana kadar Gyges hanedanı, kuvvet ve satvetiyle kendilerini yıldırıyor, zenginliği ile gözlerini kamaştırıyordu. Bu kadar kuvvetli bir hanedanı yenilmez sandıklarından, onun bir darbe ile birdenbire çökeceğini hatırlarına getirmemişlerdi. Fakat, beklenilmeyen haile tahakkuk etmiş, muzaffer Parsa orduları sahillere doğru akmağa koyulmuşlardı.

Bunun üzerine Ege kıyılarındaki şehirlerden Yunan adalarına doğru bir göç hareketi başladı. İranlıların gemileri olmadığından İyonyalılar, serbestçe denize açılıyorlardı. Foçalılar altmış yıl önce Marsilya şehrini kurmuş olan vatandaşlarının yanına gittiler. Küçük Asya baştan başa Ahamanişler hükmü altına girmiş oldu. Kuraş II, kumandanlarından Harpages'i buraya genel satrap (vali) tayin etti.

Lidya'nın yıkılışı Ön Asya tarihine yeni bir devir açmıştı. Krezüs'ün esir düşmesiyle yaptığı ittifak da tabiatiyle kendiliğinden çözülmüştü. Ispartalılar yerlerinde kalmış, memleketinin uzaklığı sayesinde kendini muvakkaten olsun emniyette gören Amasis kımıldanmamıştı. Babil kıralı Nabû-naid ise, memleketinin coğrafî yakınlığı gereği olarak savunma tertipleri almağa koyulmuştu.

Savaşta Krezüs galebe etmiş olsaydı, Yakın Şark simasında açık bir değişiklik olmayacaktı. Çünkü İran'dan çok uzakta olan Sardes'in bu uzak ülke üzerinde devamlı eğe-

menlik kurması müşküldü. Dağlar veya çöller arkasına çekilen Kuraş, bu durumdan faydalanarak kuvvetlerine yeniden düzen verir, projesini gerçekleştirmek üzere tekrar sahneye çıkabilirdi. Kuraş II nin kesin zaferi karşısında doğunun büyük küçük bütün kıralları varlıklarının Kuraş II nin atıfetine bağlı olduğunu anlamışlardı. Hepsi Kırallar Kıralı Kuraş'ı şüpheye düşürecek en ufak bir hareketten kaçınmak, onun teveccüh ve emniyetini kazanmak için her çareye baş vuruyor, her fırsatı ganimet biliyorlardı.

Kuraş II nin doğu seferi

Harpages Küçük Asya'da sükûnu temin ile uğraşırken Hagmatana'ya dönen Kuraş II de burada uzun müddet kalmadı. Yeni kurduğu devlet için bir tehlike teşkil eden İran doğusundaki cesur ve savaşçı boyları hükmü altına almak üzere, büyük bir ordu ile Asya içlerine doğru yürüdü. Beş veya altı yıl süren (546-539) bu sefer hakkındaki bilgimiz, parça parça ve kıymetsiz denilecek mahiyettedir. Kesin olarak bildiğimiz kuraş II nin Hazer denizile İndus arasındaki geniş alanda yaşayan ve türlü adlar taşıyan kavimlerle kanlı savaşlar yapmış olduğudur. Ctesias'a inanacak olursak ilk alınan bölge Bakteriyan olmuştu. Buralardaki halk dünyanın en iyi askeri tanılıyordu. Eski ön Turanlılardan inen bu halk sonraları Yunan kaynaklarında Dahi, Çin annallerinde Ta-Hiya adlarıyle anılan boylardan mürekkepti. Bunlar önce Kuraş'a şiddetle karşı koymuşlar, fakat sonra onun Matalar kıralı Astiyag ile aile münasebeti olduğunu anlayınca, benimseyerek silâhlarını bırakmışlardır. Bu, halkın kendilerini Matalarla bir soydan saydıklarını göstermektedir. Baktriyan'ın zabtını, Marjiyana (Horasan) ve Uvarazimiya (Harezm) ve Suğdiyana (Maveraünnehr) bölgelerinin alınması takip etti. İran kuvvetleri Sirderya (Seyhun) boylarına kadar ilerlediler. Kuraş, Orta Asya'dan gelecek akınlara karşı buralarda bir takım kaleler yaptırdı. Bunların en önemlisi Seyhun (Yaksart) ın en mühim geçidine hâkim olan Kireskhata (Cyropolis) kalesi idi[21].

[21] Ctesias, Persica, Müller - Didot basımı, s. 46.

Sibirya stepleri Kuraş'ın kuzeye doğru ilerlemesini durdurmuştu. Fakat doğuda Çin Türkistanına doğru uzayan alanda oturan Ön Turanlılardan cesur Sakalar Kuraş'ın saldırışından kurtulamadılar. Sakalar kıralı Amorges esir düştü. Kuraş II bu zaferle Sakaları hükmü altına aldığını sanmıştı. Fakat Amorges'in karısı Sparetra, dağılan Sakaları toplayarak karşı hücuma geçti. Kuraş'ı, geri çekilmek ve anlaşmak teklifinde bulunmak zorunda bıraktı. Bu anlaşma ile kıraliçe esir aldığı İranlıları vererek kocasını tutsaklıktan kurtarmıştı[22]. Fakat Kuraş'ı da metbu tanımış, vergi kabul etmişti [23]. Kuraş'ın, Türk illerinden gelecek akınlara karşı Sakalardan bir sed kurmağa büyük önem verdiği anlaşılmaktadır.

Sakalar bu zamandan sonra Akhamaniş'lerin yalınız doğu muhafızları olmakla kalmamış, fetihlerini temin eden ordularının da en kudretli ve cesur kıtalarını teşkil etmişlerdir. Kuraş II bundan sonra Kâbil-İndüs ırmakları arasındaki bölgeleri aldı. Akhamanişler fatihinin Hamun gölü çevresine ve Umman denizi kıyılarına kadar indiği, hatta susuz Gedroziya (Mekran) çölünde ordusunun bir kısmını kaybettiği yolunda muahhar zamanlara ait bir rivayet varsa da[24] bunun sıhhati şüpheli görülmektedir.

Kuraş II'nin Babil seferi

Kuraş II doğudaki cesur Ön Turanlıları imparatorluğuna bağladıktan sonra Mezopotamya'daki Babil devletini yaşatamazdı. Suriye ve Filistini'de hegemonyası altında bulunduran bu devlet, Krezüs'ün aleyhine hazırladığı ittifaka girmiş olmakla bu âkıbeti esasen kendi hazırlamıştı.

Bu sıralarda Babil, hakikatte değilse de görünüşte korkunç bir hasımdı. Devleti kuran Nabopolassar'ın asırlarca Yakın Şarkı titreten Asur imparatorluğunu yıkmak hususundaki önemli rolü, kendisine halef olan oğlu Nabu-kudur-usur un Suriye ve Filistin'i alarak zaferlerini Mısır sınırlarına kadar götürmüş olması; bu devlete Yakın Şark kavimleri üzerinde

[22] Arrien, Anabasis, IV, 2, ve 1, 3, ve 1 - 5.
[23] Xenophon, Cyropedie, I, VIII, C, VII.
[24] Ctesias, Persica, 6 - 8. Müller - Didot basımı, S. 47.

büyük bir otorite ve şöhret temin etmiş, Babil'e karşı herhangi bir istilâ teşebbüsünü önlemişti.

Fakat Nabu-kudur-usur'un ölümünden sonra Babil tahtına çıkanlar arasında kudretli şahsiyetler bulunmadığından, bu eski şöhretin devleti uzun zaman bir tecavüzden koruyamaması pek tabiî idi.

Kuraş II'nin parlak zaferleri devam ederken Babil tahtı parti kavgaları yüzünden çöküyor, Suriye ve Filistin'de kavimler yer yer ve zaman zaman isyanlar çıkararak sarsılmağa yüz tutan otoriteyi, bir kat daha çürütüyorlardı.

Nabu - kudur - usur'dan sonra, gıcırdamağa başlayan taht üzerinde 7 yıl içinde dört hükümdar geçit resmi yapmıştı. Kuraş II doğu seferinden döndüğü zaman, Babil'de bunların sonuncusu olan Nabû-naid hüküm sürüyordu. Harran'lı bir rahibenin oğlu olan bu adam, bir kahrman olmak şöyle dursun, hakikî manasiyle bir asker bile değildi. O, bilgin fakat gevşek, enerjiden mahrum, sulh ve sükûn içinde yaşamak isteyen bir adamdı. Memleketin sınırlarını tahkim etmeğe, ordusunu kuvvetlendirmeğe, tapınaklara ait kültlerle uğraşmağı tercih ediyordu. Cülûsunun ilk zamanlarında Suriye'de başgösteren bazı isyanları yatıştırmış, Tir kıraallarının veraseti işini halletmişti. Astiyag'ın sukutundan sonra da yağmadan hisse koparmak sevdasına düşmüş, Harran şehriyle çevresini koparmağa muvaffak olmuştu. Fakat, bütün başarıları bundan ibaret kalmıştı. Sonraları idareyi ve başkenti oğlu Baltazar'a bırakarak kendisi tapınaklardaki eski belgeleri araştırmak, halka ağır vergiler yükleyerek tapınakları yıkılmış anıtları tamir ettirmek gibi işlerle uğraşıyordu. Kuraş II ordusiyle Babil önlerine geldiği zamanda Nabû-naid payitahtında değildi. Şehirde oğlu Baltazar, onun adına hüküm sürüyordu. Babil, iç içe üç sur ile çevrilmiş olduğundan zabtı kolay değildi. Fakat Kuraş II, burada bir takım ileri gelenleri elde etmişti[25]. Bunların başında Diyala, Zab ırmakları arasındaki bölgenin valisi olan Kubaru bulunuyordu[26]. Kuraş II, 539 yılında suların azaldığı mevsimden faydalanarak Fırat'ın mecrasını değiştirmekle işe başladı. Sonra bu suretle

[25] Müller - Didot, Scriptores rerum Alexandri magni, 65.
[26] Müller - Didot. Scriptores rerum Alexandri magni, 65.

merkezle irtibatı kesilen Opis şehrindeki Baltazar kuvvetlerine hücum ederek kolaylıkla perişan etti. Bu darbeler tesiriyle bulunduğu Sippar şehrinden kovulan Nabû-naid, kaçmak zorunda kaldı.

Kuraş II, Mezopotamya'yı tamamiyle aldıktan sonra kendisini Babil kıralı, Marduk'u da ötedenberi olduğu gibi Babil tanrısı ilân etti (20 Mart 538). Bu suretle ne kendi hanedanının, ne Parsa'ların ne de, Mata Muğ'larının dinini zorla kimseye kabul ettirmek yoluna gitmiyeceğini göstermiş oldu. O çağlarda herhangi bir memleketi alan hükümdar oranın tanrılarını koğar, yerlerine kendi tanrılarını oturturdu. Kuraş II bu hareketiyle eski zamanlarda örneği görülmeyen bir liberallik göstermişti.

Vaktiyle Nabû-naid'in Babil'e getirmiş olduğu Ur, Uruk ve Eridu siteleri Tanrılarını yerlerine gönderdi. Nabû-naid bu hareketiyle bu siteler rahiplerinin husumetini kazanmış, bu hal sukutunu hazırlamıştı. Kuraş II ise bu Tanrıları yerlerine iade etmek suretiyle bütün buralar halkının minnet ve şükranlarını kazanmış oldu.

Yahudilerin esirlikten kurtulmaları

Parlak zaferler, Kuraş'ı tarihte örneği çok görülen çılgınlıklara sürüklemedi. Başarıları kendisinde Mazdeizmin adaletten ayrılmamak yolundaki emirlerine uygun hareket azmini bir kat daha artırdı. Bütün varlığıyle, Asur kıralları tarafından reva görülmüş olan zulümleri haksızlıkları kaldırmağa koyuldu. Asurluların, zabtettikleri ülkelerden zorla sürerek başka yerlere naklettikleri türlü kavimleri esirlikten kurtardı. Onları yurtlarına dönmek hususunda serbest bıraktı. Bu kavimlerin başında Asurluların, Babillilerin Kudüs'ten ve Filistin'den sürerek esirlikle Mezopotamyaya getirmiş oldukları Yahudiler bulunuyordu. Zamanımıza kadar gelen bir fermanında: "Bütün kavimleri hâkimiyetim altında topladım. Onlara tanrılariyle beraber memleketlerine dönmek müsaadesini verdim. Benim tanrılarım da bana uzun ömürler versinler..„ demektedir.

Kudüs'e dönmelerine müsaade ettiği Yahudilere vaktiyle, Nabû-Kudur-usur II'nin Kudüs mâbedinden getirerek Babil

hazinesine koymuş olduğu altın ve gümüş vazoları da vermek samahatini gösterdi[27].

Kuraş II nin bu kadar adaletli ve cömertce hareketi sebebini tarihçiler türlü surette yorumlamışlardı. Bazıları bunu, harp sırasında Yahudilerin gösterdikleri yardıma karşı bir mükâfat saymışlardır. Bir kısım tarihçiler de Kuraş II nin bu hareketinde tasavvur ettiği Mısır seferi için bir hazırlık görmek istemişlerdir. Kuraş II'nin ileride Mısır üzerine yapacağı sefer esnasında Mısır sınırları yakınlarında kendisine minnettar gruplar teminini düşünmüş olması hatıra gelebilirse de, sürgün Yahudilerden pek azının babalarının yurduna dönmüş olduklarına göre bu gayenin temin edilememiş olduğu muhakkaktır. Kuraş II nin yalnız Yahudilere inhisar etmeyen bu hareketinde adalet fikrinin ve hükmü altına aldığı halkın muhabbetini kazanmak kaygusunun başlıca âmil olduğunu kabul etmek daha doğru görünüyor.

Kuraş'ın son zamanları

Babil'in fethinden sonra Kuraş II nin hayatı ve seferleri hakkında bilgimiz yoktur. Babil devletine son verdikten sonra, İran'a karşı vaktiyle Krezüs ile ittifak yapan devletlerden yalnız Firavun Amasis kalmıştı. Kuraş II nin Babil kırallığına hâkim olmak suretiyle imparatorluğu Mısır sınırlarına dayandığı zaman, Mısır'a yürümeği de bir aralık düşünmüş olması muhakkaktır. Fakat Yunan kaynakları onun son zamanlarında yeniden Türk illerine sefer açtığını ve ölümünün de buralarda olduğu yolunda rivayetler naklederler: Orta Asya steplerinden akıp gelmekte olan akınlara karşı imparatorluk sınırlarını korumak için, tekrar doğuya gitmek zorunda kalmıştır.

Kuraş'ın ölümü

Kuraş II 'nin ölümü hakkında türlü rivayetler vardır. Xenophon onun yatağında ve çocuklarının, ailesinin gözleri önünde öldüğünü nakleder. Fakat Xenophon'un bir esasa dayanmayan bu rivayeti

[27] Tevrat'ın, Azra kitabında geri verilen eşyalar sayılmaktadır (I, 9-11).

tarihçilerce kabul edilmemektedir. Ctesias ise Kuraş II'nin Bakteriyan'da yaşayan harpci Derbik'lerle yaptığı harpte yaralanarak üç gün sonra öldüğünü nakletmektedir[28]. Derbik'ler kıralı Hintlilerle ittifak etmiş olan Amerraiss idi. Ordusundaki filleri müttefiki Hintlilerden almıştı. Tarihçi Berosos da buna yakın olarak Kuraş'ın Part ilindeki Dahai'lerle yaptığı savaşta öldüğünü söyler[29]. Çok muahhar zamanlara ait bir masalda, Kuraş'ın çok yaşadığını ve yüz yaşına geldiği zaman eski dostlarını görmek istediğini, kendisine oğlu Kambis'in bütün bunları öldürdüğü haber verilince, oğlunun gaddarlığına karşı uyanan teessür neticesinde öldüğü anlatılmaktadır[30].

Herodotos ise Kuraş'ın ölümü hakkında daha tafsilatlı bir rivayet nakletmektedir[31]. Hakikate daha yakın görünen ve tarihçilerce kabul edilen bu rivayet, şekilde farklı olmakla beraber, esasda Ctesias ve Berossos'un rivayetlerine yaklaşmaktadır. Herodotos'un anlattığına göre Kuraş II, Yaksart (Sirderya) ötesinde yaşayan Mesaget'lerin imparatorluk arazisine yaptıkları akınları önlemek üzere kıraliçeleri Tomris ile evlenmek istemiş, fakat teklifi Tomris tarafından hakaretle reddedilmiştir. Tomris'in red cevabına son derece kızan Kuraş II, Seyhun'u geçerek Mesagetler yurduna girmiş, Tomris'in veliahdi ve büyük oğlu Spargapises idaresindeki öncü kuvveti mağlup ve prensi esir etmiştir. Fakat, tutsaklığı unuruna yediremeyen Mesagetler prensi intihar etmiştir. Oğlunun akibetinden son derece müteessir olan Tomris, büyük bir kuvvetle Kuraş üzerine yürümüş, Herodotos'a göre o zamana kadar olan harplerin en kanlısı vukubulmuştur. Önce yakın mesafeden ok muharebesi başlamış, oklar tükenince diğer taraf askerleri yalın kılıç birbirleri üzerine atılmışlardır. Harp uzun sürdüğü halde hiç bir taraf yılgınlık göstermemiş, nihayet Mesagetler kesin zaferi kazanmışlardır. İran ordusunun büyük bir kısmı savaş alanında kalmıştır. Kuraş II'nin de maktuller arasında olduğu görülmüştür.

[28] Ctesias, Persica. Fragm. 6-8, Müller-Didot tabı. 47.

[29] O.Wirth, Etudes historiques, in. 12. Berosos'un bu rivayetini Eusuébe'den öğreniyoruz, bak: Chr onicon, S. 29).

[30] Lucien, Macrob, XIV.

[31] Herodotos, I, 1. 207 ve arkası.

Tomris ölüler arasında bulunan Kuraş II'nin cesedini bulduratak başını kan ile doldurttuğu bir tulum içine sokmuş, "ben yaşıyorum ve muzafferim. Sen, oğlumu hile ile elimden çıkarttırdın. Ben de seni kan ile doyuracağım„ diyerek intikamını almış imiş.

Herodotos'un bu rivayetinin kakikate ne derece uygun olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Kat'i olarak bildiğimiz Kuraş II 'nin Pasargad sarayının gülistanları ortasında bugün Meşhed-i-mader-i Süleyman denilen küçük türbede defnedilmiş olduğudur (Res. 9). Büyük İskender zamanında tabutu burada mevcut idi ve Aristobul tarafından görülmüştü [32].

Kuraş II, Herodotos'un rivayet ettiği gibi Mesagetler'le yaptığı harpte öldürülmüş ve başı kıraliçe Tomris'e takdim edilmiş ise, cesedinin herhalde İran'a getirilmiş olması icabetmektedir. Cesedinin Pasargad'da bulunması onun ya kıraliçe Tomaris tarafından geri verilmiş veya İranlılar tarafından kaçırılmış olmasiyle izah olunabilir. Son zamanlarda üzerinde kabartma olarak uzun kanadlı insan tasviri bulunan bir stel bulunmuştur. Tasvirin başı üzerinde Mısır hükümdarlarının alâmeti mahsusası, bunun üstünde de "Ben Kırallar Kıralı Kuraşım„ ibaresi bulunmaktadır.

Kuraş II 'nin şahsiyeti

Kuraş II 'nin eski çağların en büyük simalarından olduğu şüphesizdir. Zamanından kalan belgelerin, pek az oluşu, Yunan kaynaklarındaki rivayetlerin de efsanevî bir mahiyette bulunuşu, bu büyük insanın tarih önünde olduğu gibi tanınmasına imkân vermemektedir.

Hayat ve başarılarının simasını değiştirerek ona efsanemsi bir mahiyet veren halk edebiyatı, Kuraş'ı cesur, merhametli ve aynı zamanda insan güzeli, ideal bir hükümdar tipi olarak tasvir eder. Tarih olayları ise onu, cesur olduğu kadar cüretli, harp hud'alarında maharetli, enerjili büyük bir asker olarak belirtmektedir. Herhalde büyük Ahamaniş imparatorluğunun kurucusunda sevk ve idarede mahir büyük

[32] Oppert, Küçük Mürgab anıtının sanıldığı gibi Kuraş II nin değil, zevcesi Kazandane'nin olduğunu iddia etmektedir (Oppert, Les Peuples et la langue des Medes, S. 110-111).

bir komutanın bütün vasıfları bulunuyordu. Fakat, Kuraş'da uzak gören kaynaştırıcı bir idare adamı vasıfları bulunduğu iddia edilemez. Zabtettiği geniş bölgelerdeki türlü türlü kavimleri birbirleriyle kaynaştırarak imparatorluğu içinde perçinlemek hususunu asla düşünmemiştir. Eğer daha sonra Darius I gelmemiş olsaydı, Ahamaniş imparatorluğunun çok erkenden dağılacağı şüphesizdi. İmparatorluk, Büyük İskender'in zamanına kadar zahiri birliği muhafaza eder gibi görünmüş ise de, bunun Darius I 'in devlet adamı vasıflarının temin etmiş olduğu muhakkaktır. Kuraş II yıktığı kırallıklardan yalnız Lidya ile Babil'de birer İranlı satrab bulundurmuş, başka bölgelerde kendisine boyun eğen yerli prensleri makamlarında bırakmış, idare mesuliyetini onlara emanet etmiştir.

Bununla beraber Kuraş II'nin o zamana kadar şarkta bilinmeyen bazı yeni prensipleri, yeni fikirleri tatbik ettiği şüphesizdir. Başka dinlere karşı gösterdiği müsamaha ve geniş görüş ise, kendisinden önceki Yakın Şark hükümdarlarından hiç birinde görülmemiştir. Asur ve Babil kıralları, yendikleri devletlerin tanrılarını ganimet olarak alır. Başketlerine götürerek kendi tanrılarının hizmetine vakfederlerdi. Halbuki Kuraş, galebe ettiği kavimlerin tanrılarını esir diye almak şöyle dursun, bunlardan Asur ve Babil kıralları tarafından alınarak başkentlerine götürülenleri de yerlerine iade etmiştir. Bu meyanda Kudüs mâbedinden Babil'e getirilmiş olan mukaddes vazoları da Yahudilere vermiştir. Asur ve Babil kırallarının istilâlarına karşı derin bir husumet besleyen kavimlerin, Kuraş'ı bir halâskâr, bir hâmi gibi telâkki etmeleri, onun bu yoldaki hareketinin bir karşılığı idi. Asur ve Babil kırallarına karşı lânetler, beddualar yağdıran Yahudi peygamberlerinin Kuraş'ı öğe öğe göklere çıkarmaları onun başka dinlere karşı gösterdiği hürmet ve müsamahanın bir şükranesi idi.

Kuraş'ın insanlık tarihinde şerefli ve ölmez bir şan kazanmasında, Yahudilerin ona karşı besledikleri minnettarlığın büyük hissesi vardır.

Yaradılışında büyük bir komutanlık vasıfları bulunan Kuraş II Yakın Şarkın kendisinden önceki kudretli hükümdarlarının askerî tecrübe ve başarılarından faydalanmağı bilmiş,

ona göre bir ordu kurmuş, Matalar, Sakalar; Elâmlar gibi Yakın Şarkın cengâver unsurlarını maharetle sevk ve idare etmeği bilmiştir.

Kendisine büyük zaferler kazandıran ordu, çoğunluğunu Ön Turanlıların teşkil ettikleri feodal boy beylerinin topladıkları askerlerden teşekkül etmişti. Bu, tabiatiyle millî bir ordu değildi. Her biri kendi başbuğları tarafından idare edilen kıtalardı. Sus'ta bulunan emayye tuğlalarda, Kuraş'ın muhafızlarına ait iki asker tasviri görülmektedir. Bunlardan birinin güneşin yakıp kavurduğu Elâm halkından, diğerinin ise Zagros dağlarında veya Matalar ilinde yaşayan kabilelerden oldukları anlaşılmaktadır.

Kuraş'ın ordusu, teşkilât bakımından Lidya ve Babil ordularından üstündü. Silâhları da onlara faikti. Ok atmaktaki maharetleri emsalsizdi. Zırhları, kalkanları delik deşik ediyorlardı. Ok yaydan başka sapan da kullanıyorlardı. Bunlarla muhasara ettikleri şehirler üzerine büyük taşlar atıyorlardı.

Keyaksar zamanındanberi İran ordusunun önemli silâhı olan mızrak Kuraş ordusunda da maharetle kullanılıyordu.

Kuraş II den sonra Ahamaniş İmparatorluğu

Mısır'ın zabtı

Eski tarihin en büyük simalarından biri sayılan Kuraş, öldüğü zaman, doğuda Yaksart (Seyhun) boylarından, Batıda Akdenize, kuzeyde Hazer kıyılarından güneyde Basra körfezine, güney-batıda Mısır sınırlarına kadar uzayan büyük bir imparatorluk bırakmıştı.

Sağlığında, büyük oğlu Kambis II (Kambujiya 529-522)[33] yi veliahd göstermiş, Babil'e kıral tayin etmiş, son savaşlara giderken yerine bırakmıştı. İkinci oğlu Bardiya'yı da Kambis'den sonra tahta geçmek üzere, Kirman, Baktriyan, Partya ve Harezm gibi doğu eyaletlerinin idaresine atamıştı. Bu suretle kendisinden sonra oğulları arasında taht kavgası çıkmasını önlemek istemişti.

[33] Bisütun yazıtında Darius, Kuraş'ın yerine geçen büyük oğlunu Kambujiya adiyle anmıştır. Yunan müellifleri bunu Kambyses şekline sokmuşlardır.

Fakat, öldükten sonra vasiyeti yerine getirilmedi. Kambis, tahtına oturur oturmaz, bir takım isyanlarla karşılaşmış, bastırmak için uğraşmak zorunda kalmıştı. Halk tarafından çok sevilen Bardiya'nın [34] da, günün birinde idaresinde bulunan memleketlerdeki orduya dayanarak taht iddiasına kalktığı takdirde, hoşnutsuzların da onunla birleşmeleri ihtimali vardı. Bu ihtimal belki tahakkuk etmiyebilirdi. Fakat yaratılışında zalim bir adam olan yeni kıral, gizlice kardeşini öldürtmek suretiyle herhangi bir tehlike ihtimali bırakmak istemedi. Cinayet o kadar itinalı ve gizli yapıldı ki, halk şöyle dursun, saraydakiler bile öldürüldüğünü öğrenemediler. Halk arasında onun Medya'nın ücra şatolarından birinde hapsedildiği haberi yayıldığından, herkes bir gün buradan kurtularak meydana çıkacağını umuyordu [35].

Kambis imparatorluğunda baş gösteren isyanları bastırdıktan, memlekette bulunmadığı zaman, tahtı için tehlikeli olacak bir rakipten de kurtulduktan sonra, imparatorluk için tek rakip kalan Mısır üzerine yürümek hazırlığına koyuldu.

Bu sıralarda Firavunlar tahtında oturan Amasis, kudretli ve tecrübeli bir hükümdardı. Ergeç, Ahamanişlerin hücumuna uğrayacağını takdir ediyordu. Vaktiyle Kuraş aleyhindeki ittifaka girenlerden Lidya ve Babil kırallıkları yıkıldığından, sıranın kendisine gelmiş olduğuna şüphe etmiyordu. Bunun için, yalnız Kıbrıs'ta Mısır'ın eski hâkimiyetini yeniden kurmakla yetinlenmiş, diğer komşu kavimlerle çarpışma vesilesi çıkarmaktan çekinmişti. Bu suretle İranlılarla vukuunu kesin gördüğü bir savaşa karşı ordusunu sağlam tutmak istemiş, memleketinin refahını artırmağa çalışmıştı. Kuraş II. nin doğuda uğraşmasını fırsat bilerek kanalları onartmış, genişlettirmiş, ziraat ve ticaretin gelişmesini temin ede-

[34] Herodotos, bu prensi Semerdis adiyle anar. Ctésias, II, 8 Tanyoksarkes (Tanyoxarkes), Xenophon (IV, VIII, 7, 11) ise Tanaoksares (Tanaoxares) şekillerinde adlandırmışlardır. Bu son iki isim arasındaki benzerlik, Herodotos'tan başka bir kaynak bulunduğunu göstermektedir. Darius'un Bisûtun kitabesinde Kuraş'ın bu ikinci oğlu Bardiya adiyle anıldığından biz de kendisinden bu adla bahsedeceğiz.

[35] Herodotos, Kambis'in kardeşini Mısır üzerine yürüdüğü sırada öldürttüğünü yazıyorsa da Bisûtun yazıtından prensin daha evvel öldürtülmüş olduğu anlaşılmaktadır (Rawlinson, Inscription of Darius, on the rok at Bebistun, I, 112).

cek teşebbüslere atılmıştı. Bu sayede Mısır ziraati o zamana kadar görülmemiş bir gelişme göstermiş, Nil'den hakkiyle faydalanan tarımcılar zengin olmuşlardı. Ürünlerin bolluğu, ticaretin gelişmesine ve genişlemesine yardım etmiş, Menfis başta olmak üzere deltadaki şehirler, hem zenginlemiş, hem de kalabalıklaşmıştı. Amasis, hazine gelirlerinin artmasından faydalanarak Karnak anıtlarını itina ile tamir ettirmiş, her tarafta kabartmalarla süslenen yeni anıtlar belirmeğe başlamıştı[86]. Menfis'de Herodotos'un görülmeğe değer diye vasıflandırdığı muazzam bir tapınak kurdurmuştu. Sonra Sais'te Nith tapınağına bir takım ilâveler yaptırmış, buraları cesim sütunlar ve Sphinx'lerle tezyin ettirmişti.

Amasis bütün bu işlerle uğraşmakla beraber, İran tehlikesini kesin görmekte devam etmiş, Kuraş II'nin ölüm haberi bile onu ferahlandırmamıştı. Çünki genç oğlunun babasının başlayamadığı işi, behemehal başarmağa çalışacağını biliyordu. Bu sırada başgösteren iç kargaşalıklar, bütün gayretlerini savunmak tedbirlerine hasretmesine engel olmakla beraber, müdafaaya hazırlandı. Parsa'ların tabaası olan Fenikelilerle İyonyalıların donanmalarına karşı Yunan adalariyle ve bilhassa Sisam adası hâkimi Polikrates ile andlaştı.

Amasis bu suretle savunma tedbirleri alırken, babasının ölümü üzerine imparatorluğun türlü bölgelerinde başgösteren isyanları bastıran Kambis de yeni fetihlere hazırlanıyordu.

Herodotos, Kambis'nın Mısır'a karşı harp açmasını anlatırken Kuraş II zamanında Mısır'dan İran'a gönderilmiş olan bir göz tabibine büyük rol vermektedir Fakat, harbin hakiki

[86] Champolion, Notices manuscrites, I, 522-555.

[87] Herodotos I, III, İran-Mısır harbinin sebebini, biri İranlıların diğeri Mısırlıların rivayeti olmak üzere şöyle anlatıyor: Vaktiyle Kuraş II, Mısır Firavununudan bir göz hekimi istemiş, Amasis de bu hususta Mısır'da şöhret kazanan birini İran'a göndermişti. Bu adam, ailesinden ve çocuklarından uzaklaştırıldığı ve rızası olmaksızın İran'a gönderildiği için Amasis'e düşman olmuştu. Ondan intikam almak için Kambis'i Amasis'in kızını istemeğe teşvik etti. Çünkü Amasis korkarak kızını verirse çok üzülecek, vermezse İran hükümdarını kendisine düşman edecekti. Kambis'nin gönderdiği elçi Mısıra geldiği zaman. Amasis önce telaşa düşmüş, fakat sonra eski kıral Apries'in kızı Nitetis (Niteiti)i kendi kızı diye İran'a göndermeğe karar vermişti. Kambis birgün Mısırlı prensesi

sebebi az zamanda Yaksart (Seyhun) ve İndüs (Sind) boylarından Çanakkale'ye, Fenike ve Filistin'e kadar uzayan geniş alana hâkim olan Ahamaniş'lerin karşılarında tek rakip devlet gördükleri Mısır'ı da ortadan kaldırmak azmi olduğu şüphesizdir.

Kambis ordusu, Mezopotamya ve Suriye'yi çiğneyerek Filistin'e indiği zaman, Mısır'a gitmek için iki yol ile karşılaşmıştı. Ya Fenike donanmasının yardımiyle denizden Deltaya gidecek veya Filistin ile Nil arasındaki çölü geçecekti. Halbuki Delta'yı çeviren bataklık ile çöl, uzun zamandanberi Asya'dan gelecek akınlara karşı Mısır'ı korumuşlardı. Filistin'in en son kalesi olan Jemisos (bugünkü Hani Yunus) ve Serbon gölü bölgesi ile Delta arasında uzunca bir çöl bulunuyordu.

Asur'lularla Babil'lilerin buralarda yaptıkları tahripler Vahalardaki halkı dağıtmış, ıssız çöl alanını genişletmişti. Büyük bir orduyu gemilerle denizden götürmek ne kadar güç ise karadan bu çölü geçmek de o kadar müşküldü. Kambis, Gazze önlerinde bu endişede iken Amasis'in Yunanlı komutanlarından Halikarnaslı (Bodrumlu) Fanes, (Phanes) Amasis'in hizmetini bırakarak gemileriyle Gazze'ye geldi ve İran hükümdarına sığındı. Ona karadan Mısır'a girebilmek için çöl çevresindeki bedevî şeyhleriyle anlaşmağı tavsiye etti.

Bedevî şeyhleri, İran ordusunun güzergâhına su tulumları yüklü binlerce deve gönderdiler. Bu suretle ordunun çölü geçebilmesi için gerekli olan su ve yiyecek maddeleri temin edilmiş oldu. Mısır'a yönelen Kambis, Pelus önüne geldiği

kendi adiyle değil, babasının adiyle çağırınca prenses ona şöyle mukabele etmiş: Hükümdarım görüyorum ki siz Amasis tarafından aldatılmış olduğunuzun farkında değilsiniz. Halbuki Amasis beni türlü vaadlerle oyalayarak size kendi kızı diye göndermiştir. Ben, bakikatte Amasis'in Mısırlılarla birlik olarak isyan ettiği ve öldürdüğü eski kıral Apriés'in kızıyım? Prensesin bu itirafı Kambis'i kızdırmış, kendisini aldatan Amasis'e karşı harp açmasına sebep olmuştur.

Yine Herodot'tan öğrendiğimize göre Mısırlı'lar bu harbi eski meşru Firavun ailesinin saltanatını gasbeden Amasis'den tahtı kurtarmak teşebbüsü suretinde göstermişlerdir. Demek ki Kambis, İran sarayına gönderilen eski Firavun Apries'in kızı adına babasının tahtını, gâsıb Amasis'ten kurtarmak için bu harbi açmıştı. Mısırlı'lar bu tarz izahla Mısır üzerindeki İran hâkimiyetine bir nevi meşruluk tanımış oluyorlardı.

zaman Amasis'in öldüğünü ve yerine oğlu Psamnetik III ün geçtiğini öğrendi.

Mısırlılar kendilerine ve tanrılarına güvenleri olmakla beraber, kahraman bir asker ve iyi bir idareci olan Amasis'in ölmesinden çok endişe ediyorlardı. Çünkü üzerlerine gelen ordu, eski zamanlardaki gibi Dicle-Fırat bölgesi halkı değildi. İndüs' den Çanakkaleye kadar uzayan geniş ülkelerde yaşayan kavimleri kabsıyordu. Bundan başka Amasis'in güvendiği müttefiklerden Sisam diktatörü Polikrates ile Kıbrıslılar da İranlılarla birleşmişlerdi.

Yabancı istilâsı korkusiyle titreşen Mısırlılar, her şeyi, hatta tabiat olaylarını şeamet nişanesi sayıyorlardı. Bazan yıllarca yağmur düşmeyen Teb'e, Psammetik III'ün tahta çıkmasından bir iki gün sonra bir kaç damla yağmur düşmesinden teşe'üm etmişlerdi[38]. Mısırlıların bu kadar korkmaları pek de yersiz değildi. Yeni kıralda babasının meziyetleri yoktu. Pelüs önünde harp başladığı zaman Psammetik III, kabiliyetsizliğini göstermekte geç kalmadı. İranlıların amansız hücumlarına karşı, Mısır ordusu, büyük bir mukavemet görterdi. İranlılara iltica eden Farnes'in Mısır hizmetindeki eski askerlerinden Karyalılar ve İyoynalılar, Mısırda bırakmış olduğu çocuklarını babalarının karşısında boğazladılar, kanlarını yarı şarap dolu kadehlere koyarak içtiler. Kudurmuşcasına İran ordusu üzerine atıldılar. kanlı savaş akşama kadar bütün şiddetiyle devam etti. Fakat karanlık çökerken Mısır cephesi sarsıldı. Psammetik III liyakatsizliğini meydana vurdu. Ne yapacağını şaşırdı. Ordusundaki sarsılma, bozgun şeklini aldı. Psammetik III kaçan askerlerini Kanal bölgesinde toplayarak düşmanın ilerlemesine karşı bir mukavemet seddi kuracağına, askerlerinden önce kaçarak Menfis kalesine sığındı (525). Arkasından hiç bir mukavemet görmeden ilerleyen İranlılar firavunu burada muhasara ettiler. Kambis'in teslim teklifinde bulunmak üzere gönderdiği adamlar, halk tarafından parçalanınca, İran-

[38] Herodotos, III. X. Fakat Wilkinson, Teb bölgesine yağmurun Herodotos'un iddia ettiği gibi bir kaç yüzyılda bir değil, her yılda beş veya altı defa düştüğünü ve her on yılda bir de bora koptuğunu ileri sürmektedir (Rawlinson, I. II. 338. No. 4).

lılar kaleye hücuma başladılar. Bir kaç gün sonra şehir, kapılarını açmak zorunda kaldı.

Menfis'in sukutundan sonra yukarı Mısır, mukavemetsiz teslim oldu. Libya'lılar, Sirenayka'lılar, hücuma uğramağı beklemeden vergilerini getirerek tabiiyetlerini arzettiler (525). Esir düşen Firavun, önce hayatı bağışlandıysa da sonradan ihtilâl teşebbüsünde bulunduğundan öldürüldü[39]. Ariandes adında bir İranlı Mısır'ı idareye memur edildi.

Asırlardanberi, şarkın istilâ ordularına meydan okuyan, yenilmez Asur ordularına karşı uzun zaman mukavemet eden bir devletin bu kadar sür'atle çökmesi, sanki tahta ancak yıkılmak için çıkmış olan Firavun Psammetik'in feci âkibeti, çağdaşlarını hayret ve acı içinde bırakmıştı. Çünkü Psammetik'in düşmesi olayı, Mısır istiklâlinin sonu oldu.

Mısır'ın zabtından sonra ilk defa olarak eski dünya, tek imparator idaresi altına girmiş oluyordu. Fakat türlü adlarla anılan Ön Turanlılarla Mısırlıları, Parsalarla Sâmileri Grekleri, uzun zaman tek bir bayrak altında yaşatabilmek im-

[39] Rivayete göre Menfis'in teslîminden on gün sonra Kambis esir firavunu huzuruna getirterek metanetini insafsızca tecrübe etmek istemiş. Psammetik'in kızı ve oğulları ile sarayın ve memleketin ileri gelenleri birer birer öldürülmek üzere, önünden geçirilmiş. Firavun bunları hiç teessür eseri göstermeksizin soğuk kanlılıkla seyretmiş. Bundan sonra bir aralık mesut günlerinde kendisiyle beraber bulunan zadegândan birinin, arkasında lime lime bir elbise olduğu halde, İran askerlerinden dilendiğini görünce derin bir ah çekmiş, teessüründen yüzünü gözünü tırmalamış. Kambis saray erkânından biri vasıtasiyle, kendi çocuklarının idam sehpasına gitmelerine karşı hiç bir teessür göstermemiş olduğu halde, eski arkadaşının dilenmesine neden tahammül edemediğini sordurmuş, o da şu cevabı vermiş: «Kuraş oğluna deyiniz ki, benim felâketlerim göz yaşı dökmeğe imkân vermiyecek kadar büyüktür. Fakat dostumun felâketi ağlanmaya lâyıktır. Bir insan yaslandığı zaman, ihtişam ve refahtan dilenciliğe düşerse onun haline ağlamak gerektir». Firavun'un bu cevabı Kambis'e arzedildiği zaman yanında bulunan Lidya kıralı Krezüs teessüründen ağlamış. Kambis de müteessir olarak Psammetik'in hayatını bağışlamış. Fakat sonra esir Firavun'un Mısır'da ihtilâl çıkarmağa çalıştığı anlaşılınca, bir öküzün kanını içmeğe icbar edilmek suretiyle öldürülmüş. Fakat Ctesias'a göre Firavun öldürülmemiş Sus şehrine götürülmüş, orada içine atıldığı hapishanede ölmüştür.

kânsızdı. Ahamaniş imparatorluğu ne kadar süratle kurulmuş ise o kadar çabuk da dağılacaktı.

Bu sebeple babasının siyasetini takip eden Kambis, Mısır'da Firavunların protokolünü, âdetlerini benimsedi. Firavunlar gibi giyindi. Yeni tabaasına kendisini sevdirmek için gereken her şeyi yaptı. Mısırlılar, bu hareketi sebebiyle kendini Apries'in meşru halefi saydılar.

Kambis, bir müddet sonra Sais şehrine gitti. Amasis'in mezarını açtırarak mumyasını yakdırdı. Bu suretle ondan kendinin ve Apries'in intikamını almış oldu. Fakat, Amasis'in karısı Ladike'ye saygı gösterdi ve onu ailesinin yanına gönderdi.

İran askerleri Nith tapınağına yerleşmiş, bir çok hasarlara sebep olmuşlardı. Kambis askerlerini bu tapınaktan çıkarttı, Hasarlarını tamir ettirdi. Kâhin Uzaharrisniti'den Mısır dini hakkında malûmat aldı. Âyinleri öğrendi. Babasının Babil tanrılarına gösterdiği hürmeti kendisi de Mısır tanrılarına gösterdi.

Bu suretle Mısır halkını kendine bağlamak, Menfis ve Deltayı hareket üssü yaparak kuzey Afrikayı fethetmek için tasavvur ettiği plânı tahakkuk ettirmek istiyordu. Barka (Cyrene) prensi Arkhesilas III 'ün vassallık borcu olarak göndermiş olduğunu gümüş minaları azımsayarak bunları avuç avuç askerlerine dağıttı. Libya Grekleri o kadar zengin değillerdi. Fakat Karataca'nın zenginliği bütün doğu illerinde dillere destan olmuştu. Bu sıralarda azametinin son haddine erişen Kartaca, Fenikeli'lerin Sicilya, Afrika ve İspanya'daki eski sömürgelerine varis bulunuyor, gemileri batı Akdeniz'de rakipsiz dolaşıyorlardı. Kartaca tacirleri Avrupa'nın en uzak yerlerine kadar yayılmışlardı.

Kambis, Kartaca'ya denizden hücum etmek istedi. Fakat emrine girmiş olan Fenike donanması mürettebatı ırkdaşları üzerine yürümek emrine itaat etmediler[40]. Kambis, bunları tedibe kalkışarak yeni bir gaile çıkarmaktan çekindi. Karadan yani çölden gitmek mecburiyeti hasıl oldu. Ammon vahasını işgal etmek üzere Teb'den 50 bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu, yolları Mısır ordusu bakiyelerinden temizleyecek ve vahayı alacaktı. Fakat, büyük çöle girdikten sonra

[40] Gsell. Histoire ancienne de l'Afrique du nord, I, 418.

ordudan bir haber alınamadı. O zamanlar söylendiği gibi bu ordunun yolda kum dalgaları altında kalarak mahvolduğu sanılmaktadır (524). Bu seferin muvaffakiyetsizlikle neticelenmesine rağmen bilinmiyen bir tarihte Ammon vahasının İran imparatorluğuna katıldığı, ve Ahamaniş hükümdarına vergi vermeğe başladığı muhakkaktır [41].

Nubya'nın zabtı daha kolay görünüyordu; Nil boyunca ilerlenerek buralara ve daha sonra da Habeşistan'a gidilebilecekti. Napata Mısır'dan ayrılmış müstakil bir kırallık olmuştu. Fakat önceleri mamur olan bu memleketin kuzey tarafları harap olarak çöl haline gelmişti. Kararını veren Kambuziya, ordusunun başına geçerek, Nil boyunca Korosko'ya gitti. Sonra Napata istikametinde çöle daldı. Yolun dörtte birini almadan, orduda yiyecek, içecek tükendi. Bir çok asker açlıktan susuzluktan telef oldu. Kambis, geri dönmek zorunda kaldı. Büyük zayiata mal olan bu sefer de neticesiz kalmış oldu. Kambis, çocukluğundanberi sar'a hastalığına mübtelâ idi. Nöbet geldiği zaman deli gibi olur, ne yaptığını bilmezdi. Ammon ve Nubya seferlerinin büyük zayiata karşı neticesiz kalmış olmaları âsabını büsbütün bozdu. O vakte kadar göstermiş olduğu siyasî ihtiyat ve mülâhazaları bıraktı. Tabiatındaki kesmek, öldürmek, zulmetmek meyli, büsbütün kabardı. Azgın bir deli haline geldi. Kambis Nubya seferinde iken Mısırlı'ların tapındıkları Apis öküzü ölmüş, halk günlerce ağlamış, matem tutmuş, nihayet Kambis perişan ordusunun geri kalanı ile dönerken, Mısırlılar da yeni bir Apis öküzü bulmuş, şenlik ve bayram yapmağa başlamışlardı. Kambis Menfis'e girerken şehirde bayram yapıldığını görünce bunu mağlubiyetine karşı Mısırlı'ların bir sevinç tezahürü sandı. Sorup anlamağa lüzum görmeden, bütün hâkimleri, rahipleri toplatarak hapse attırdı. İşkence yapılması emrini verdi. Sonra mukaddes öküzü getirterek kendi eliyle hançerledi. Hayvan aldığı yaradan bir kaç gün sonra öldü. Mecnun hükümdar bu kadarla da kalmadı. Menfis'te Ptah tapınağına giderek bu tanrıyı temsil eden putu tahkir etti. Mumyaları gözden geçirmek üzere eski mezarları açtırdı. Nâşları dışarı attırdı. Kam-

[41] Dinon, Athénée, II, 74. S. 67.

bis'in Mısır'a geldiği zaman takınmış olduğu tavrın tamamiyle tersine olarak dinlerine karşı reva gördüğü bu gibi hakaretler, Mısırlı'larda yalnız kendisine değil, bütün İranlı'lara karşı sönmez bir husumet uyandırdı. Nüfuzunun kırılmasına sebep oldu.

Kambis'in bu delice hareketlerinden maiyetindekiler de kurtulamıyorlardı. Bir buhran esnasında kız kardeşi Roksan'ı öldürdü. Ana baba bir kardeşlerin birbirleriyle evlenmelerini men eden kanuna muhalif olarak bununla evlenmişti. Bir başka defa sebepsiz yere Preksaspes'in oğlunu bir okla yere serdi. Maiyetinden on iki kişiyi diri diri gömdürdü. Beraberinde Mısır'a kadar getirdiği eski Lidya kıralı Krezüs'ün bilinmeyen bir sebepten öldürülmesini subaylarına emretti. Sonra bu emri geri aldı. Fakat ilk emrini yerine getirmedikleri için bu subayları yok etti. Bu hallerini gören Mısırlılar, yaptığı hareketler yüzünden tanrıların kendisini delirttiğini söylüyorlardı [42].

Bu duruma düşen Kambis'i artık hiç bir şey Nil boylarında durduramıyordu. Asya yolunu tuttu (522). Fakat bu sırada Kambis'in ordunun büyük bir kısmını çöllerde yok yere mahvettiği, âsabı büsbütün bozularak bir takım mecnunluklar yaptığı, etrafındakileri öldürttüğü haberi İran'da yayılmıştı.

Tahta çıktığı gündenberi muvazenesiz hareketleri, haksız yere bir çok insanları öldürtmesi gibi sebeplerle kendisinden soğumuş olan İran'lılar, Mısır'dan gelen bu haberler üzerine ondan ümitlerini kesmiş, gözlerini hayatta sandıkları Kuraş'ın ikinci oğlu Bardiya'ya çevirmişlerdi.

Kambis'in Mısır'a giderken memleket idaresini emanet ettiği kâhin Patizeites, [43] halkın öldürülen Bardiya'nın sağ olduğu yolundaki kanaatinden ona olan sevgisinden faydalarak yakınlarının bile ayırd edemiyecekleri kadar Bardiya'ya benzeyen kendi kardeşi Gomata'yı tahta geçirmeğe karar vermiş, bu neticeyi temin için gizliden gizliye çalışmağa başlamıştı.

[42] Herodotos, III, XXVII,-XXVIII.

[43] Herodot'tan biraz evvel yaşayan Milet'li Denys'in Patizeites'e Panzythes dediğini Ctesias'dan, (Ctesias, Persica, 10. Müller. Didot tabi 47) öğreniyoruz.

Gomata, kardeşinin ısrarı üzerine birçok tereddütlerden sonra M. Ö. 522 martının ilk günlerinde Pasargad'da Kuraş II'nin ikinci oğlu Bardiya (Semerdis) adiyle taht dâvasına atıldı. İmparatorluğun dayandığı Matalarla Parsalar, Gomata'yı hayatta sandıkları hakiki Bardiya diye karşıladılar, 522 temmuzunda onu Kuraş II' nin tahtına çıkardılar[44].

Kambis, kuzey Suriye'ye geldiği zaman, Patizeites'in göndermiş olduğu bir münadi, ordu içine dalarak, yüksek sesle Kuraş II'nin oğlu Kambuziya'nın saltanatının sona erdiğini şimdiye kadar ona hükümdar sıfatiyle itaat edenlerin bundan sonra, İran tahtına çıkan Kuraş II'nin diğer oğlu Bardiya'yı tanımalarını resmen ilân etti.

İran'dan gelen münadinin ordu içinde yaydığı bu ilân, Kambuziyayı şaşırttı. Evvelce kardeşini öldürmeğe memur ettiği Prekaspes'in ihanetine hükmetti. Fakat bu adamın hükümdarın emrinin yerine getirilmiş olmasında ısrarı, münadinin de kendisini Patizeites'in gönderdiğini açıkca itiraf etmesi Kambuziya'ya bir sahtekârlık karşısında bulunduğu kanaatini verdi. Kendisine sadık kalan askerlerin başında İran'a yürümeğe hazırlanırken mahiyeti kesin olarak bilinmeyen esrarengiz bir surette öldü (522).

Bisütun yazıtı yesinden intihar etmiş olduğu intibaını vermektedir[45]. Fakat, Herodotos ölümünü, atının sırtına sıçradığı sırada kını düşen kılıcının bağrına saplanması suretiyle izah etmektedir[46]. Kambis, yirmi gün sonra varis bırakmaksızın ve halef

[44] Spiegel, Eranische Alterthumskunde II, s. 302.

[45] H. Rawlinson, Inscription of Darius on the rok at Behistun, (Les Records of the Past, I, 412,) ve Oppert, Le Peuple et la langue des medes, S. 117.

[46] Herodotos, Kambis'in Mısırlıların tanrısı Apis öküzünü hançerlemiş olduğu yerinden yaralandığını söyleyerek bunu ilâhî bir ceza suretinde göstermiştir. Herodotos'un rivayetine göre, Buto hâtifi evvelce Kambis'e hayatının Agbatana'da sona ereceğinini söylemiş olduğundan bu bu şehrin Medyanın başkenti Agbatana olacağını sanmış, hazinelerini buraya yerleştirmiş, tabiî ömrünü ikmal ederek bu şehirde öleceğine inanmıştı. Bağrına saplanan kılıcın açtığı yaranın derinliğini anlayınca yanındakilere bulundukları yerin adının ne olduğunu sormuştu. Onlardan Agbatana cevabını alınca hayrete düşmüş, «Demek ki Kuraş'ın oğlu Kambis'in öleceği yer, Suriye'deki Agbatana imiş» diyerek ölümünü beklemiştir.

göstermeksizin Suriye'deki Agbatana şehrinde ölmüştür[47].

Gomata veya sahte Bardia (Semerdis) 522-521

Gomata önce İran'ın Medya ve Pars bölgelerinde hükümdar ilân edilmiş, Kambuziya'nın ölümünden sonra da imparatorluğun diğer kısımlarında kıral tanınmıştı. Halk kendisini Kuraş II'nin ikinci oğlu Bardiya sanıyordu. Bu genel inanç, ona herkesin hürmet ve itaatini temin stmişti.

Gomata'nın ilk işi, Bardiya'nın öldüğünü bilen adamları birer bahane ile yok etmek oldu. Onun bu yoldaki amansızlığı, hadiseyi bilenlerden hayatta kalanları ağızlarını tıkamalarına mecbur etmişti. Bu sebepten ne Matalar, ne de Parsalar arasında hatta ne de Akhamaniş hanedanından olanlar içinde Gomata'ya rakip olmağı düşünecek kimse bulunmuyordu[48]. Çünkü Kuraş II 'nin oğluna karşı saltanat davasına kalkacak herhangi bir adamın halk tarafından hüsnü kabul görmesine ihtimal yoktu.

Gomata, mevkiini kuvvetlendirmek, umumun sevgi ve bağlılığını kazanmak için imparatorluk içindeki kavimlerden üç yıl için vergiyi ve askerlik hizmetini affetti[49]. Bu tedbirler sayesinde hiç kimse sahte bir saltanat gâsıbı olduğunun farkına varmaksızın altı ay hüküm sürdü. Fakat, zaman geçtikçe, ihtimalki Bardiya'nın akibetini bilenlerin gizli fısıltıları sonucu olarak yavaş yavaş, memlekette şüpheler uyanmağa başladı. Kambis'in, Gomata'nın isyanını haber aldığı zaman Suriye'de bu adamın bir sahtekâr olduğu yolundaki ifşasını, kendisine rakip çıkan kardeşine karşı beslediği kin ve rekabet icabı sayanlar, simdi ona hak vermeğe başlamışlardı.

Herodotos, Gomata'nın yalancı bir saltanat gâsıbı olduğu şüphesine düşenlerin başında İran asılzadelerinden Pharnaspes'

[47] Bizanslı Etienne. bir Suriye Akbatana'sından bahsetmiştir. Pelin de (H. N. V, 19) Carmel şehrinin evvelce Akbatana adiyle anıldığını söylemektedir. Bazı müellifler Herodotos'un bahsettiği Suriye Agbatanasının Batanaa veya Hama olacağı iddiasını ileri sürmüşlerdir.

[48] Herodotos, III, LXIV. - LXV.

[49] Gomata, bu icraatiyle imparatorluğu teşkil eden kavimlere kendisini sevdirmiş, öldürülmesinden sonra, her tarafta matem tutulmuştur. Darius'a karşı çıkarılan isyanlarda bu sevginin de tesiri olacağı düşünülebilir.

in oğlu Otanes'in bulunduğunu haber vermektedir[50]. Gomata'nın saltanatının sekizinci ayına kadar Medya'da oturduğu kaleden bir gün bile dışarı çıkmaması, asılzâdelerden hiç kimse ile görüşmemesi, Otanes'in şüphesini arttırmış, onun mahiyetinin meydana çıkmasına sebep olmuştur.

Otanes'in Pheadina adındaki kızı Kambis'in karıları arasında bulunuyordu. O zamanki kanun ve teamüle göre, Gomata taht ile beraber saltanatın haremine de vâris olduğundan Onates'in kızı da zevceleri arasında bulunuyordu. Otanes gizlice kızıyle muhabere ederek, haremde ki kadınların ayrı ayrı hücrelere kapatıldığını, ne biribiriyle ne de hariçle temas edemediklerini öğrenince şüphesi büsbütün arttı.

Kâhin Gomata'nın vaktiyle işlediği bir suçtan dolayı, ceza olarak kulağı kesilmişti. Eğer hükümdar hakikaten Bardiya ise kulağı yerinde olacaktı. Otanes kızına hayatı bahasına da olsa, bu hususu anlayarak kendisine bildirmesini yazdı. Aldığı cevap, hükümdarlık eden adamın kulaksız kâhin Gomota olduğunu teyit ediyordu[51]. Bu cevap, Otanes'i şüpheden kurtarmıştı. Yapılacak şey, bu sahtekârı ortadan kaldırmak için bir hareket hazırlamaktı. Parsaların yedi büyük aile şefi sahte hükümdarı devirmek için aralarında anlaştılar[52]. Bunların arasında Parsua veya Hirkanya ve Partya satrabı Teispes'in (Histasp) oğlu Darius da bulunuyordu[53].

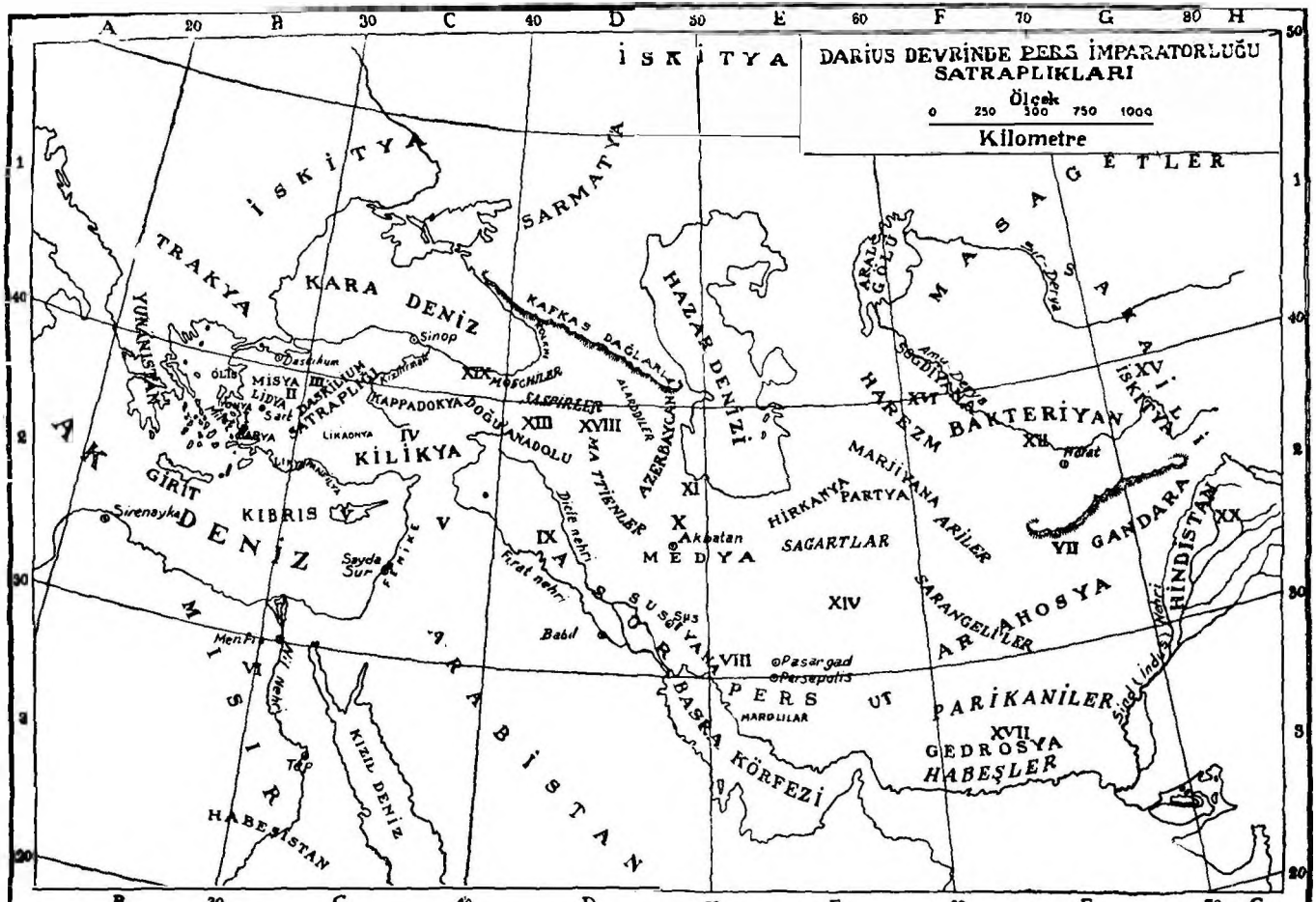
Müttefik şefler, gereken tertibatı aldıktan sonra Gomata'nın, oturduğu Medya'daki Sihiyavatiş kalesini çevirdiler. Kapı

[50] Herodotos, III, 68.

[51] Herodotos, III, LXXVI.

[52] Bisütun kitabesinde görülen yedi şefe ait adlar Herodotos'un yazdıklarına az çok yakın görünmektedir. Herodotos'un yazdıkları parantez içinde gösterilmek üzere kitabedeki altı şef'in adı şöyledir: Vindafarana (İntafernes), Hutana (Otanes), Gobaruva (Gobryas), Vidarna (Hydarnis) Bagabukça (Mégabyze), Ardumaniş. Görüldüğü gibi bu adlardan Herodotos için sonuncusu, Ctesias için de son ikisi müstesna olmak üzere, Yunan müelliflerinin kaydettikleri adlar, Darius'un yazdırdığı kitabedeki adlara uymaktadır.

[53] Herodotos, Darius'un babasının Parsua satrabı olduğunu söyler (Herodotos III, LXX), fakat Bisütun yazıtından Hirkanya ve Partya satrabı olduğu anlaşılmaktadır (Oppert, Le Peuple, 135). Darius'un babasının Ahamanişler ailesinden olduğu ileri sürülmekle beraber, Herodotos bu hususu şüpheli göstermektedir.

DARİUS DEVRİNDE PERS İMPARATORLUĞU SATRAPLIKLARI
Ölçek
0 250 500 750 1000
Kilometre
İSKİTYA
SARMATYA
MASAGETLER
TRAKYA
KARA DENİZ
KAFKAS DAĞLARI
HAZAR DENİZİ
ARAL GÖLÜ
Sinop
Sebastopol
Kimmer
YUNANİSTAN
ÖLİS
MİSYA
LİDYA
Sart
DASKILYUM SATRAPLIĞI
KAPPADOKYA
DOĞU ANADOLU
MOSCHLER
KASPİLER
ALBANLAR
AZERBAYCAN
SOGDİYANA
HAREZM
BAKTERİYANA
İSKİTYALILAR
Herat
LİKAONYA
KİLİKYA
MARİYANA
PARTYA
HİRKANYA
ARİLER
GİRİT
KIBRIS
Sirenayka
DENİZ
Sayda
Sur
FENİKE
Dicle nehri
Fırat nehri
MEDYA
SAGARTLAR
Akbatan
SARANGELİLER
ARAHOSYA
HİNDİSTAN
Indus nehri
Babil
SUSİYANA
Susa
Pasargad
Persepolis
PERS
HARDILAR
PARİKANİLER
GEDROSYA
HABEŞLER
MISIR
Men-Fi
Nil nehri
Tep
KIZIL DENİZ
HABEŞİSTAN
ARABİSTAN
BASRA KÖRFEZİ
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII
XIX
XX

bekçileri kendilerine müşkülât göstermeden kapıları açtılar. Gomata'nın hususî dairesine gitmelerini önlemek istiyen harem ağalarını bertaraf ederek içeri girdiler. Gomata'yı yanındakilerle beraber öldürdüler (521 Mart-Nisan). Bundan sonra şefler, Gomata'nın başını halka teşhir ederek onları ayaklandırdılar. Taraftarları olan bütün Muğbetleri (Majları) öldürdüler. Bu katliâmın hatırasını her yıl yenilemek üzere Mogofoniya denilen bir bayram günü tesis edildi[54].

Bu tafsilât Medyalı maj'ların yıkılan Med kırallığının intikamını almak ve teokratik bir devlet kurmak maksadiyle Gomata (sahte Semerdis) nın etrafına toplanmış olduklarını anlatmaktadır.

Herodotos'un rivayetine göre, Gomata öldürüldükten sonra yedi şef aralarında, güneş doğduktan sonra hangisinin atı ilk defa kişnerse onun kıral olmasına karar vermişler. Bu rivayet o zamanlar İran'da kuşların uçmasiyle yapıldığı gibi atların kişnemeleriyle de talihin tayini âdetinin bulunduğunu göstermektedir.

Yine Herodotos'tan öğrendiğimize göre, bu kararı öğrenen yedi şeften Darius'un seyisi, efendisinin atını önceden tayin edilmiş olan yere götürerek orada ona bir kısrak göstermiş, sabahleyin güneş doğarken Darius'un atı o yeri tanıyınca kısrağı hatırlıyarak neşe ile kişnemeye başlamış, seyisin bu hilesi sayesinde Darius I de Kuraş II nin tahtına oturmuştur[55].

Yunan kaynaklarında sahte Semerdis denilen Gomata'nın soyu konusu haylı tartışmalara yol açmıştır. Başta Herodotos (II, LXI) Platon (Lois, III, 604-695) olmak üzere eski müelliflerden çoğu Gomata'nın bu hareketini Mataları Parsalar tahak-

[54] Rawlinson, İnscription, p. 114.

[55] Herodotos'un naklettigi (I. III, LXXXVII) bu rivayet Darius'un Bisütun kitabesinde yazdırdığı şeceresin doğruluğunda, haklı olarak şüphe uyandırmaktadır. Eğer Darius. hakikaten Akhamaniş neslinden yani, varisi kalmıyan Kuraş II ile aynı soydan inmiş ise, kırallığa seçilmek için atlarla talih tayinine lüzum olmamak icabederdi. Yedi şef arasında, varis bırakmayan son meşru kıral Kambis yerine, aynı aileden olmak itibariyle doğradan doğruya geçebilirdi. Babası Histasp'ın sağ ve Hirkanya- Partya satrabı olduğuna göre, maddî kuvvet ve nüfuzu da at kişnemesine ve bunu temin için hile yapılmasına ihtiyaç göstermiyecek kadar kuvvetli bulunuyordu.

kümünden kurtarmak, Keyaksar kırallığını yeniden kurmak gibi millî bir amaca yönelmiş bir ihtilâl olarak tasvir etmişlerdir. Medya maj (mubed = muğ) larının kendisine taraftar olmaları da bu tasvirin hakikate uygunluğunu göstermektedir.

Bunun içindirki çağdaş tarihçilerden Niebuhr[56], Grote[57] ve Spiegel[58] gibi şöhretli bilginler de bu görüşe katılmışlardı., Halbuki George Rawlinson, Gomata'nın Fars bölgesindeki Pisyaouvada (Pasargades) şehrinde doğmuş olduğu rivayetine dayanarak onun isyanında millî bir mahiyet görmemekte, buna delil olarak da Gomata'nın Parsların idare mekanizmasında bir değişiklik yapmadığını ileri sürmektedir.

Fakat Gomata'nın Farslar bölgesinde doğmuş olması, onun Matalardan olmadığına delâlet edemiyeceği meydanda bir hakikattır. Babasının Medya'dan Pasargad'a göçmüş, Gomata'nın da burada doğmuş olması pek mümkündür. Halbuki bütün kaynaklar onun iktidar mevkiini elde ettikten sonra Parsalar arasında değil, Medya'da oturduğunu, muhafızlarının da Medli asker olduğunu söylemekte müttefik bulunuyorlar. Gomata'nın öldürülmesinden sonra bütün Mata majlarının da kılıçtan geçirilmiş olması, bunlarla Gomata arasında soy birliği bulunduğuna delâlet etmektedir.

Herodotos'un, Kambis'in Mısır seferine çıktığı sırada İran idaresini ve bütün hazinelerini Gomata'nın kardeşi kâhin Patizeites'e bıraktığı yolundaki haberi de eski müellifleri teyit etmektedir. Memlekette bulunmadığı zaman saltanat dâvasına kalkışması ihtimali endişesiyle kardeşini gizlice öldürten vehmi kuvvetli Kambis'in, uzun sürecek bir sefere çıkarken yerini Parsua şeflerinden birine bırakamıyacağı şüphesizdir. Halbuki tahtını Mata'lardan birine emanet ettiği takdirde memleketten endişesiz olarak ayrılabilirdi. Çünkü Medyalının Parsua şefleri önünde tahtını elde etmek gibi bir hevese düşemiyeceği muhakkaktı. Buna karşı Parsua şefleri arasında Kambis'e karşı çıkarılacak bir isyanı Patizeites'in Matalara dayanarak önleyeceği de şüphesizdir.

[56] Niebuhr, Vorträge über alte Geschichte, I, 157, 399.
[57] Grote, History of Greece, IV, 301 - 302.
[58] Spiegel, Eranische Alterthumskunde, II, 310.

Parsa şeflerinin Gomata'nın Bardiya olmadığını kesin olarak anladıkları halde onu bertaraf etmek için açıktan açığa üzerine yürümekten çekinerek hile yolunu tutmaları da kardeşi Patizeites'in Matalar tarafından kuvvetle tutulmasından ileri gelmişti.

Gomata'nın hüviyeti anlaşıldıktan sonra, Medyalıların uzun zaman ölümünün matemini tutmuş olmaları da onun kendilerinden olduğunu göstermektedir.

Darius (Dareios) 521 - 486

İhtilâller, isyanlar.

Afrika seferlerinin felâketlerle neticelenmesini takip eden Gomata isyanı, buna karşı yapılan ihtilâl, devlet otoritesini sarsmış imparatorluğun her tarafı isyanlara, kargaşalıklara sahne olmuştu. Devletin başına kudretli bir komutan olduğu kadar müstesna bir teşkilâtçı, azimli bir hükümdar olan Darius geçmemiş olsaydı, dağılmağa yüz tutan imparatorluğun kurtarılması mümkün değildi. Keyaksar tarafından kuvvetle kurulan, Kuraş II'nin parlak zaferleriyle genişleyen bu imparatorluk Asur imparatorluğu gibi feodal mahiyette türlü kavimlerden mürekkep bulunuyordu. Kıral, bu geniş memlekette mutlak surette hüküm sürüyordu,

Fakat İran politikası, Asurluların güttükleri politikadan esaslı surette ayrılıyordu. Asurluların imparatorluğu fatih kavmin sömürgesi telâkki eden siyasetleri yerine, İranlılar büyük bir birlik imparatorluğu fikrini ikame etmişlerdi. Fakat, bu birlik henüz, kuvvetli sarsıntılara mukavemet edecek kadar metin değildi. İmparatorluk yarı müstakil valiler tarafından idare edilen eyâletler, vassal kırallıklar, tamamiyle itaat altına alınmamış kabileler merkeze pamuk ipliği ile bağlı sitelerden teşekkül etmiş, her fırsatta dağılmağa hazır bir birlik idi. Kuvvetle boyunduruk altına alınmış olan ırkları, dilleri ayrı kavimlerin istiklâllerini kurtarmak teşebbüsüne baş vurmaları pek tabiî idi. Bu sebepten Kambis'in ölümiyle bu birliğe karşı feodal ruh tekrar uyanmış, Darius, birlik fikrini yerleştirmek için yeniden büyük gayretler sarfetmek, hatta pek çok kan akıtmak mecburiyetinde kalmıştı. İlk kargaşalıklar üzerine ihtilâl, aynı zamanda iki bölgede yani Susiyana (Elâm) ile Babilonya'da patlak verdi.

Elâm'da başgösteren ihtilâlin başında Buda'nın son millî kıralları soyundan Umbadaranma'nın oğlu Atrina bulunuyordu [59]. Atrina'nın mensup olduğu hanedan Ahamanişler tarafından Anzan tahtından mahrum edilmiştir. Darius daha az kuvvetli gördüğü Susiyana ihtilâlini bastırmak vazifesini komutanlarına bıraktı. Sus şehri üzerine gönderilen kuvvetler Atrina'yı esir ettiler. Zincire vurarak Darius'a gönderdiler. O da öldürttü.

Tehlikeli ihtilâl Babil'de baş göstermişti.

Burada Nabu-naid'in ikinci oğlu olduğunu iddia eden Nidintu - Bel büyük kuvvetler toplamış kendisini Nabû-kudur-Usur III unvaniyle kıral ilân etmişti. Darius büyük bir kuvvet ile Babil üzerine yürüdü. Fakat kuvvetli bir ordu ile takviye edilen donanmanın tuttuğu Dicle ırmağını geçemedi. Çünkü Babil kıralı, hasmının süratli hareketine rağmen hazırlıklarını yapmış, İran kuvvetleri eski Asur sınırlarını aştıkları zaman askerlerini Dicle'nin sağ kıyısında çok elverişli mevzilere yerleştirmeğe muvaffak olmuştu. Kuvvetli bir filo da yan tarafını koruyordu. Bu durum karşısında Darius cepheden hücuma cesaret edemedi. Ordusunu bir takım gruplara ayırdı. Bazı grupları atlara, bazı grupları da develere binmiş olarak ve sık sık vaziyetlerini değiştirterek düşman gözcüleri karşısında mütemadiyen hareket ettirdi. Bu suretle düşmana İran ordusunun çokluğu kanaatini verdi. Onların manevî kuvvetlerini sarstı. Sonra türlü yerlerden Dicle'yi geçmiş gibi hareketlerde bulunarak düşmanı şaşırttı. Süratli bir hareketle en uygun gördüğü bir geçitten Dicle'nin karşı tarafına geçmeğe muvaffak oldu. Babil askerleri bunları Dicle'ye dökmek için beyhude uğraştılar. Altı gün sonra Fırat kenarında Zazmanu'da vukubulan ikinci bir çarpışmada (521 Aralık) Babil askeri büyük bir hezimete uğradı. Nabû - Kudur - Usur III, maiyetindeki suvarilerle kaçarak güç belâ Babil surları arkasına sığındı. Darius I Babil'i muhasara altına aldı.

Bu sıralarda imparatorluğun her tarafında isyanlar birbirini takip ediyordu. İran şehirlerinden Kuganaka'da yetişen

[59] Sus yazıtında bu ad Assina şekline sokulmuştur. Atrina'nın kıral soyundan olduğu, Darius'ün kendisinden bahsederken bunun sahte ve yalancı bir kıral olduğu yolunda bir ifadede bulunmasiyle de teeyyüt etmektedir (J. Oppert, Le Peuple et la Langue des Medes, 121 ve 167).

Parsalardan Martiya, Susiyana'da yeni bir isyan çıkardı. Fakat bu teşebbüs Susiyana'lılar tarafından neticesiz bırakıldı. Martiya yakalanarak öldürüldü.

Medya'da Keyaksar'ın torunu olduğu iddiasiyle ortaya atılan Fravartis (Fraort) Medya ordusu tarafından tutulmuş ve Kşatrita adiyle kıral ilân edilmişti. Astiyag'ın bütün İran'a hâkim olduğu devir, henüz unutulmamıştı. Medya asilzadeleri Kuraş'ın zaferiyle yıkılan Medya hegemonyasını yeniden kurmak ümidine düşmüşlerdi. Kşatrita, Medya halkı tarafından büyük bir sevinç ve bağlılıkla karşılanmıştı. Darius'un Gomata'nın ölümünden bir az sonra Babillilere karşı ordu toplamak üzere Medya'dan uzaklaşmak zorunda kalması, Matalara bu ihtilâli çıkarmak için meydanı boş bırakmıştı. Bu sırada bazı göçebe kabileler Darius'a sadık kaldılarsa da, şehir ve köylerde oturan Matalar Kşatrita'yı kıral tanımışlardı. Medya'da patlayan bu ihtilâl yavaş yavaş Zagros bölgesine, eski Asur iline kadar yayıldı.

Darius, tehlikeli gördüğü Fravartis'e karşı değerli komutanlarından ve yedi şeften biri olan Vidarna'yı gönderdi. Fakat çarpışma bir sonuç vermedi. Telaşa düşen Darius, komutanına emniyetli bir mevkie yerleşerek kendisini beklemesini emretti. Kşatrita'nın Vidarna'ya karşı kazandığı başarı, Hirkanya ile Partlar bölgesinin kendi tarafını tutmalarına yol açtı[60]. Zagroslara kadar taşan Medya ihtilâlinin Küçük Asya'ya yayılması Darius için iyi bir talihti. Bu sıralarda Küçük Asya'da bir isyan olmamıştı. Yalnız Lidya satrabı Oroetes, durumu elverişli görerek istiklâl sevdasına kapılmak, ileride belki tehlikeli olmak istidadını gösteriyordu. Darius tarafından Sardes'e gönderilen Bagaeos kıralın bir valiye itaat etmemeleri yolundaki iradesinin buradaki İranlılar üzerinde tesirli olduğunu görünce, Oroetes'in öldürülmesi hakkındaki gizli fermanı meydana çıkardı. Askerler kılıçlarla üşüşerek Oroetes'i öldürdüler[61] (519).

Darius, Küçük Asya gailesinden kurtulmakla beraber imparatorluğun diğer bölgelerinde durum henüz tehlikeli idi. Fakat, Babil'i muhasaradan vaz geçerek buralara yürümek kötü

[60] Rawlinson, İnscription, p. 119.
[61] Herodotos, II, CXXVI - CXXVIII.

sonuçlar verebilir, hatta Nabû-Kudur-Usur III'ün eski Asur ve Elâm memleketlerini yeniden istilâ etmesine yol açardı.

Bu sebepten Darius bir taraftan muhasaraya devam etmekle beraber, diğer taraftan da ihtilâle başlayan bölgelere kuvvetler göndermek yolunu tuttu. Bu maksat için hazırladığı bir orduyu da maiyetindeki komutanlardan Dadarşiş adında bir ermeni idaresinde, bir zamandanberi Zagros bölgesinde yurtlaşan ve imparatorluktaki kargaşalıktan istifade ederek isyan eden Ermeniler üzerine gönderdi (510).

Dadarşiş, âsileri üç yerde bozdu. Fakat kesin dir sonuç alamadı[62]. Darius ermeninin sadakatinden şüphe etmiş olacak ki yerine Parsalardan Valomiza adında bir komutan gönderdi. Fakat, bu da asileri iki defa dağıtmakla beraber, tamamiyle inkiyat altına alamadı. Dağılan kuvvetler, dağlık arazide sarp yerlere çekiliyor, tekrar kendilerini toplayabiliyorlardı. Ermenilerin de kesin olarak ezilmesi ve itaat altına alınması için Darius'un buralara gelmesi gerekiyordu.

Bu zamanlarda Erbil bölgesindeki dağlarda yaşayan halk da isyan etmişti. Bunların başında Keyaksar torunlarından olduğunu iddia eden Çitranrakhma adında biri bulunuyordu. Darius bunu tenkil etmek üzere Takhma-Spâda idaresinde Mata ve Parsalardan mürekkep bir ordu gönderdi. Mağlûp ve esir edilen Çitrantakhma da Fravartes'e tatbik edilen işkencelerle cezalandırıldıktan sonra Erbil'de asıldı[63].

Daha uzakta, doğuda Partlar ili ile Hirkanya bölgeleri buraların satrabı olan Darius'un babası Histasp tarafından yola getirildi (519). Marjiyana bölgesi Frada adında birinin başbuğluğu altında isyan bayrağını açmıştı. Bu isyanı bastırmağa memur edilen Baktriyan satrabı Dadarşiş, ilk çarpışmada âsileri perişan ederek Marjiyana'yı kırallığa bağlamağa muvaffak oldu (518).

Bu sıralarda uzun zamandanberi muhasara edilen Babil'in düşmesi Darius'a geri kalan veya yeniden başgösteren isyanları bastırmak için bütün kuvvetlerini kullanabilmek imkânını vermişti. Babil'in uzun müddet karşı koyabilmiş olması, halk

[62] Oppert. Le Peuple.... p. 127-131.

[63] H. Rawlinson, Inscription, p. 119; Oppert, Le Peuple, 133-135.

muhayyilesinde geniş menkıbeler yaratmağa vesile olmuştur. Rivayet edildiğine göre Darius Babil önüne geldiği zaman şehri her ne bahasına olursa olsun, teslim olmamak azminde bulmuştu. Mahsurlar kanalları kapatmış, mağazalarını anbarlarını doldurmuş, faydasız boğazlardan kurtulmak maksadiyle, ekmek yapmak için gereken bir miktarı alıkonularak bütün kadınlar öldürülmüştü. Parsalar, yirmi ay sıkı muhasaradan sonra ancak ilk günlerdeki mevzilerinde bulunuyorlardı. Orduda herkesin cesareti kırılmış, zafer ümidi sarsılmıştı. Gomata'ya karşı isyan eden yedi şeften biri olan Zopirus, İran' lıları bu zelil durumdan kurtarmak için, cesaret ve fedakârlık örneği olan bir teşebbüse girişti: burnunu, kulaklarını kesti. Saçlarını kırptırdı. Çıplak bedenini kırbaçlatarak yara bere içinde bıraktırdı. Darius ile anlaştıktan sonra düşman tarafına kaçtı. Onlara kendisini bu hale sokan Darius'un zülmünden kaçıp geldiğini, ona harp ederek intikam almak istediğini anlatarak kaleye alınmasını rica etti. Haline bakarak, sözlerinin doğruluğuna inanan Babilliler, kendisini müdafiler arasına aldılar. Gösterdiği yararlıklar ona karşı emniyet ve itimadı arttırdı. Nihayet onu kalenin muayyen bir kısmını müdafaa eden kıtanın komutanlığına geçirdiler. Babillilerin kesin emniyetini kazandıktan sonra Darius ile aralarında kararlaşan zamanda kalenin kapılarını açtı. Hücuma hazır olan İran askerini içeri aldı, şaşıran Babilliler bir şey yapamadan teslim oldular. Bu suretle uzun bir muhasaradan sonra Babil şehri İranlıların eline düşmüş oldu.

Bu menkıbede hakikat olan şey, muhasaranın uzun sürmüş olmasıdır. Nabû-Kudur-Usur III idam edildi. Şehri müdafaa eden üç bin adam kazığa vurularak öldürüldü. Kale duvarları yıkıldı. Şehre yeni bir halk yerleştirildi[64].

Serbest kalan Darius Parsalardan Artavardiya'yı sahte Bardiya üzerine gönderdi. Kendisi de Medya'daki Kşatrita'ya karşı gitti. Matalarla Parsalardan mürekkep bir kuvvet başında bulunan Artavardiya hasmını birbiri arkasından iki defa hezi-

[64] Herodotos I, 363-367. Ctesias bu efsaneyi başka bir şekilde nakleder (Persica, 22). Buna göre vakanın kahramanı Zopyrus değil, oğlu Megabyses, kıral da Xerxes'tir.

mete uğrattı. Yakalanan Vahyaşdata iie taraflılarından ileri gelenler asıldılar.

Kşatrita üzerine giden Darius da Kerend geçidinden Medya'ya girdi. Cainbaden'de komutan Vidarna ile birleşti, Kuraş II ile Kambis'in tecrübeli askerleri durumu birdenbire değiştirdiler. Medya'lılar, mukavemet edemediler. Kşatrita dağlara sığınmak üzere kuzeye doğru kaçtı. Fakat, şiddetli takip neticesinde yakalandı (519). Akbatana'ya götürüldü. Burada burnu, kulakları, dili kesildi. Gözleri oyuldu. Zincire vurularak saray kapısında teşhir edildi. Nihayet kazığa vurulmak suretiyle öldürüldü. Taraftarlarından ileri gelenler de bu vahşice işkencelerle öldürüldüler. Geri kalanlar da esir edildiler[65].

İmparatorluk içindeki kavimlerin Darius'a karşı isyan bayrağını açtıkları bu zamanda İran halkı, Kambis'in ölümüyle Kuraş neslinin söndüğüne inanmıyorlardı. Başta parsalar olmak üzere bir çok halk, Kuraş'ın ikinci oğlu Bardiya'nın yaşadığına inanıyorlardı. Gomata'nın sahteliğinin anlaşılması bu kanaati kuvvetlendirmişti. Bu sebepten Darius'un tahta çıkması bile bu kanaati sarsmamış, bilâkis onun muvaffak olacağını şüpheli gören Parsalar, Vahyaşdata adında birinin Kuraş II nin küçük oğlu olduğu iddiasiyle sahneye çıkmasını şevk ve heyecanla karşılamışlardı. Bu ikinci sahte Bardiya'nın Parsalar tarafından kıral tanınmış olması Darius'un Kuraş II ile bir soydan indikleri iddiasındaki şüpheyi bir kat daha arttırmıştır.

Vahyaşdata başlangıçta ordusunu ikiye ayırarak bir kısmını Arahosya'ya göndermek hatasında bulunmuştu. Darius'un Artavardiya komutası altında gönderdiği Mata-Parsa kıtaları bu hatadan faydalandı. Sahte Bardiya'yı önce Raşa'da sonra da Paraga'da iki büyük hezimete uğrattı (519-518). Savaş alanından kaçan Vahyaşdata sığındığı Uvadeşaya şatosunda çevrilerek esir edildi. Bu sırada Arahosya satrabı Vivana da buranın istilâsına gönderilmiş olan kıtayı perişan ederek dağıttı (518). Gerek Vahyaşdata ve gerek taraftarları astırıldılar[66].

Bir taraftan bu isyanlar bastırılırken, diğer taraftan yenileri zuhur ediyordu. Babil'de Arakha adında bir ermeni son

[65] H. Rawlinson, Inscription, p. 118-119.
[66] Oppert, Le Peuple, 131-133.

Babil kıralı Nabu-naid'in oğlu olduğu iddiasıyle ortaya çıktı. Fakat Darius'un adamlarından Medya'lı Vindafrana, şehri geri almağa muvaffak olarak asileri öldürttü[67].

Bu kargaşalıklar sırasında Mısır'ın durumu da Küçük Asya'ya benzeyen bir şekil almıştı. Burada vali bulunan Argandes, istiklâlini ilân etmek için fırsat bekliyordu. Darius'un karşılaştığı isyan yangınlarını bastırıp bastırmıyacağı kesin olarak belli olmadan evvel kıralın unvanlarından daha üstün unvanlarla adına gümüş para bastırmış olması, İran sarayında büyük bir endişe uyandırmıştı.

Darius, belli başlı ayaklanmaları bastırdıktan sonra Mısır'a gitti. İsyana hazırlanan vali Argandes'i öldürttü. Mısır'lıların sevgisini kazanmak üzere halk üzerindeki eski nüfuzları hâla devam etmekte olan kâhin ve rahiplere pek çok iltifatlar ve ihsanlarda bulundu. Bunları teşkilâtlandırdı. Kendisine bağladı (517).

Darius, yedi yıl süren iç savaşlar esnasında ya ordunun başında bulunmak veya emniyet ettiği komutanlar idaresinde kuvvetler göndermek suretiyle 17 savaş kazanarak iç sükûnu temine muvaffak oldu. Kendilerini müstakil hükümdar ilân etmiş olan dokuz kıralı mağlup ve esir ederek Kuraş II'nin kurduğu ve Kambis'in büyüttüğü imparatorluğu yeniden tesis etti.

Bu imparatorluk o zamana kadar Ön Asya'da kurulmuş olan imparatorlukların hepsinden genişti. Yaksart'tan (Seyhun) Nil ötelerine, Hindu-kuş'dan Akdenize kadar uzayan geniş memleketler bu imparatorluk sınırları içinde bulunuyordu. Kuraş II ile oğlu Kambis'in bıraktıkları geniş imparatorluk, İran satrablariyle idare edilen memleketlerle beraber vassal kırallıkları, müstakil siteleri, serazad göçebeleri ihtiva ediyordu. Göçebeler doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı bulunuyor, dolaştıkları bölgelerin satrablarından emir almıyorlardı. Gomata devrinde birliğin sarsılması Darius'a çok müşkül ve acı savaş yılları yaşatmıştı. Fakat, sarsılmaz iradesi nisbetinde azim ve kudreti de üstün olan Darius nisbeten çok kısa bir zaman içinde bu birliği yeniden kurabilmişti.

[67] Oppert. Le Peuple, 139-141.

Bu kadar karışık unsurları kapsayan bir imparatorluğun temeli ancak monarşik bir iktidar olabilirdi. Halbuki Darius tahta feodal bir kıral olarak çıkmıştı. Bu kırallığı, büyük bir maharetle kudretini Tanrıların idare ve korumasından alan irsî bir imparatorluk yapmak maharetini gösterdi. Kendisi İran'da Ahuramazda'nın, Babil'de Marduk'un, Mısır'da Ammon'un, Küçük Asya'da Kübele'nin mümessili idi. Bu telâkkiye göre Darius, kuvvetle saltanat kuran bir fatih değil, tanrılara ait hükümranlığın meşru bir varisi oluyordu.

Darius bu sıfatla mahallî hanedanları ortadan kaldırmağa lüzum görmemiş, tebaasının dillerini, ahlâk ve geleneklerini, dinlerini, kanunlarını, hususî müesseselerini muhafaza etmek hakkını tanımıştı. Kudüs'e dönen Yahudiler, bu müsaadeye dayanarak yeniden mâbedlerini kurmuşlardı[68]. Asya Grekleri stelerini, Fenikeliler kıral larını, hâkimlerini, Mısırlılar geleneklerini muhafaza etmişlerdi.

Fakat bu mahallî teşekküller üzerinde hepsine faik ve her tarafta aynı olan tek bir otorite yani Ahamanişler hanedanı bulunuyordu. Çeşit çeşit kavimler, teşekküller arasında birinci plânda yer alan hanedandan başka bir bağ yoktu. İmparatorluk arazisi, büyük idarelere ayrıldı. Zamana göre sayısı değişecek olan bu mülkî ve askerî idareler, bidayette aşağıdaki 23 satrablıktan ibaretti[69].

1. Parsa: Pers satrabalığı. Pasargad ve Persepolis (Istahr) burada idi.

2. Uvaja: Elâm, Darius'un çok defa merkez yaptağı Sus şehrine nisbetle Susiyana da deniliyordu.

3. Babirus: Kalde satrablığı.

4. Athura: Asur. Bu satrablık Habur'dan Zagros dağlarına kadar uzanıyordu.

5. Arabaya: Habur - Fırat arasındaki bölge ile Suriye, Fenike ve Filistin satrablığı.

6. Mudraya: Mısır.

[68] Azra, V, 2.

[69] Persepolis yazıtında 24 satrablık gösterildiği halde (Oppert, Le Peuple, 198-199) Nakşi-Rüstem yazıtında satraplık sayısı 28 dir (Oppert, Le Peuple, 204 - 205). Halbuki Herodotos (XCIII-XCV) ancak 20 satrablıktan bahseder.

7. Deniz halkları satraplığı: Buraya Kilikya ile Kıbrıs giriyordu.

8. Yauna: Likya, Karya, Pamfilya ile sahil Yunan kolonileri, İyonya, Eolyayı ihtiva ediyordu.

9. Çparda: Lidya ve Misya

10. Medya:

11. Armeniya:

12. Katpaluka: Küçük Asya'nın Toros'lardan Karadenize kadar uzayan kısmı: Kappadokya

13. Parthava: Hirkanya ve Partya

14. Zarangiye: Zarankâ

15. Haraiva: Ariya

16. Uvârazmiya: Harezm

17. Bakhtris: Bakteriyana

18. Sughdâ: Sugdiyana

19. Gandara: Kandahar

20. Saka'lar: Seyhun ötesindeki Türk illeri

21. Thatgus'lar: Sattagide'ler: Helmed'in yukarı havzası

22. Harauvatis: Arakhosya

23. Maka'lar: Hormuzd geçidi bölgesi.

Darius'un sonraki fetihleriyle imparatorluk sınırları daha çok genişlemiştir. Saltanatının son zamanlarına doğru satrablık sayısının 33 ü bulduğunu yazıtlarından öğreniyoruz[70].

Bu satrablıklar, kıralı temsil eden bir zat tarafından idare ediliyorlardı. Darius, mülkî otorite ile askerî komutanlığın tek adamda olmamasına itina etmiş, bu suretle satrapların zamanla istiklâle yönelmeleri ihtimalini önlemiştir. Her satrablıkta birbirlerinden müstakil ve her biri Ahamanişler sarayından tayin edilen ve doğrudan doğruya oradan emir alan üç büyük memur bulunuyordu:

1 Khşatrapâ = Satrap

2. Khşatrapan = Genel kâtip

3. Khşatrapava = Komutan.

Satraplar kıral tarafından, tabaası arasından seçiliyordu. Bunlar zadegândan olduğu gibi, liyâkati takdir edilen fakir

[70] H, Rawlinson, S. 111 ve Oppert, le Peuple, S. 113-115.

sınıftan hatta, Parsaladan ayrı kavimlerden de olabiliyorlardı[71]. Fakat önemli satraplıklar Darius ile birlikte Gomata'yı yıkan yedi şef ailelerinden kanla veya izdivaçla hanedana bağlı şahsiyetlerden seçiliyorlardı[72].

Satraplar, muayyen bir zaman için atanmazlardı. Hükümdarın hoşuna gittikleri müddetçe, uzun zaman bu mevkide kalabilirlerdi. Sivil idare görevini tam bir yetki ile görürlerdi. Sarayları, parkları, kalabalık maiyetleri, muhafızları bulunurdu. Vergiler salar toplatır, adalet işlerini görür, idam hükümleri verebilirlerdi.

Satrabın yanındaki genel kâtip, resmen kıral vekili olarak satrabın başvekili idi. Hakikatte ise onun hareketlerini gözetliyerek hükümdara haber vermekle ödevlenmiş bulunuyordu.

Kumandan ise, eyâletteki İran ve yerli askerlere kumanda ederdi. Çok kere satrab ve genel kâtip ile araları açık olurdu. Birbirlerine rakip olan bu üç adamın birleşerek hükümdara karşı isyan etmeleri imkânsız gibiydi. Darius bununla yetinmiyerek, her yıl eyaletleri teftiş ederek rapor vermek üzere "Kıral gözü„ ve "Kıral kulağı„ denilen bir takım subaylar da istihdam ediyordu. Bunlar hiç beklenilmedikleri bir zamanda gelir, her işi inceler, genel durumu teftiş eder, hükümdara bildirirlerdi.

Darius'un askerlikteki mahareti kadar devlet kuruculuğundaki dirayetini de belirten bu tedbirler, geniş imparatorluğun kendisinden sonra da kudretsiz ve enerjisiz haleflerinin kötü idarelerine, ataletlerine rağmen, uzunca bir zaman için yaşamasını temin etmiştir. Büyük İskender gibi müstesna bir

[71] Herodotos, Halikarnaslı (Bodrumlu) Xénagaras adında bir Grek ile (CVIII, IV) Paktiyas adında bir Lidya'lı satraptan bahseder (CLIII, I).

[72] Bisütun (Rawlinson, 119-120) yazıtında Darius'un babası Vistasp'ın Hirkanya satrabı olduğunu görüyoruz. Herodotos da (XXV, V) kardaş Artafenes'in Sardes, oğlu Akhamaniş'in de (VII, VII) Mısır satrabı olduklarını haber vermektedir. Damatlıkla hanedana bağlanan şahısların satrap olabildiğini, Yunanistan'ın Isparta kıralının, Darius'un halefi Kserkses (Xerxes) zamanında Grek satrapı olmak için bir Akhamaniş prensesi ile evlenmek teşebbüsünde bulunduğu yolundaki Thucydides (128, I)'in kaydından öğreniyoruz.

asker çıkmamış olsaydı, bu imparatorluğun kuruluşundaki metanete göre, daha çok yaşayabileceği şüphesizdi.

Darius ile seleflerinin parlak zaferlerle sınırlarını mütemadiyen ileri sürükledikleri imparatorluk için yalnız iki genişleme yolu kalmıştı. Bunlardan biri doğuda Hindistan'a, diğeri de batıda Trakya ve Yunanistan'a yönelmişti. İmparatorluk sınırlarının diğer cihetleri ya denizlerle veya büyük orduların geçip gidebilmelerine elverişli olmayan manialarla çevrilmiş bulunuyordu. Bu manialar kuzeyde Karadeniz, Kafkas dağları, Hazer denizi ve Türkistan istepleri, güneyde Umman denizi kumlu Arabistan plâtosu ve nihayet Afrika çölü idi.

İmparatorluğun Hindistana doğru genişlemesi

Darius M. ö. 512 tarihlerine doğru doğudaki yoldan Hindistan'a inmeğe karar verdi[73]. Yüksek İran yaylâsı, doğu batısında, uzaklardaki geniş Heptahendu (Pencap) ovasına hâkim bulunuyordu. Darius, büyük bir ordu ile Pencap'a indi. Burayı istilâ etti. Sonra Ganj boylarına doğru ilerledi. Güney bölgeleri hakkında malûmat topladı. İndüs havzasının Pers imparatorluğuna eklenmesi, son derece önemi olan politik bir durum yaratmıştı. Darius'un orta Asya ve Uzak Doğu ile Akdeniz ekonomisi arasında bir bağlılık yaratmak yolundaki ekonomik politikası Hint seferinde açıkca belirmektedir. Kendisinden önce Kuraş II, Yaksart (Seyhun) ırmağı üzerinde Kiropolis şehrini kurmak suretiyle Orta Asya üzerinden Çin'e giden kervan yoluna hâkim olmuştu. Darius İndüs boylarına inmekle Hindistan'ı da İmparatorluk ekonomisi içine almış oluyordu.

Darius, İndüs'e hâkim olunca, Pencap'ta ekonomik hayatı yeniden canlandırmağa teşebbüs etti. Çünkü burada gerileme çok belirmiş, nehir üzerinde her türlü seyrü sefer kesilmişti. Darius İndüs ırmağının hangi denize aktığını aramağa Yunanlı amirallerden Skillaks (Scyllax)ı memur etti. Pökela'da bir filo hazırlanarak İndüs boyunca ilerlendi. Yolda ırmağın her iki kıyısında oturan kabileleri itaat altına alan filo, sonra nehir boyunca Umman denizine indi. Scyllax nehrin denize dökül-

[73] Hint seferinin M. ö. 512 tarihlerine doğru vukubulmuş olduğu Bisütun yazıtında Hint satraplığının sayılmadığı halde Persepolis listesinde bulunmasından anlaşılmaktadır (Oppert, Le Peuple, S. 205).

düğü yerde bir liman kurdu. Buradan Basra körfezine bir kaç gemi gönderdi. Kendisi de Arabistan'ın güney kıyısı boyunca ilerleyerek Kızıldenizi buldu. Bu deniz boyunca seyahatine devam ederek nihayet Mısır'a çıktı [74]. Bu suretle Yunanlı amiral otuz ay seyahatten sonra amacına ermiş oldu (İleride görüleceği gibi Darius Mısır'a gittiği zaman, Kızıldenizi 45 metre yükseklikte bir kanal ile Nil ırmağına bağlayarak İran ve Hindistan'la Akdeniz arasında denizden yeni bir ticaret yolu açtı. Kanalın bitirilmesinden sonra Akdenizdeki gemilerden küçük bir filo, İrân sahillerine gitmek üzere Darius'un huzurunda Mısır'dan hareket etti).

İranlılar Hindistan'a girdikleri zaman önlerinde zengin bir ülke bulmuşlardı. Darius Pin ilk başarısını ilerleterek Hindistan zabtına niçin devam etmediği ve ne gibi âmiller tesiriyle buradan dönerek yüzünü Ege denizine çevirdiği bilinmiyor. İhtimal ki buna sebep, Küçük Asya'nın Ege denizi kıyısındaki Grek stelerinde başlayan kaynaşma olmuştu. Bu kaynaşmayı imparatorluk için bir tehlike görmüş olması mümkündür.

Avrupa karşısında Pers imparatorluğu

Lidya'nin fethi, Ege denizi kıyılarındaki Grek steleriyle sahil adalarının İran hegemonyası altına alınmaları, imparatorluğa çalışkan unsurların karışmasını temin etmiş olmakla beraber, daima kargaşalık çıkarmağa meyyal insanlar da katmıştı.

Sanat ve ticaretteki kabiliyetleriyle sulh zamanındaki faydaları kadar harp işlerinde de becerikli olan bu unsurlar imparatorluğun küçük Asya, Suriye, Mısır ve hatta Babilonya bölgelerine yayılmışlardı. Fakat, kazanç hırsiyle çırpınan bu atılgan unsurlar, ateşli mizaçları, gururları ve sıkı kontrola karşı tahammülsüzlükleri, particilik gayretleri, ihtilâl meyilleri ile imparatorluk içinde sadakatleri şüpheli, idareleri müşkül bir zümre teşkil ediyorlardı. İran imparatorluğuna dağılan bu Grekler ana yurtlarındaki ırkdaşlariyle münasebetlerini devam

[74] Herodotos, (IV, XLIV). Tarihte «Scyllax de Karyanda» adiyle tanılan bu amiral bu seferine dair bir eser yazmıştı. Bu kitabın Aristotales zamanında mevcut olduğunu filosofun bir eserinden öğreniyoruz (Politic VIII, 13, 1).

ettirdiklerinden, Yunanistan Küçük Asya'da ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki Grekler üzerinde tesirler yapıyor, entrikalar çeviriyordu. Bu yoldaki müdahaleler bazan Sus sarayını rahatsız edecek, kızdıracak kadar ileri götürülüyordu.

Çünkü Yunanistan'daki sitelerle İran imparatorluğu tebaası olan Grekler arasında haberleşme devam ediyor, orada hazırlanan entrikalar Anadolu kıyılarında oynanıyor, İran istilâsından evvel yapıldığı tarzda siyasî faaliyetler devam ediyordu. Bunun neticesi olarak Ege'nin öte tarafındakilerin tertip ettikleri suikasdlar, ihtilâller bu tarafında, İran impararatorloğu hegemonyası altındaki Küçük Asya'da patlak veriyorlardı. Darius iç iğtişaşları bastırmakla meşgul iken bu hale göz yummak zorunda kalmıştı. Fakat belli başlı gaileleri bastırdıktan ve çok kuvvetli bir ordu vücuda getirdikten sonra, Yunanistan Greklerinin ırkdaşlık vesilesiyle her an Asya'daki tabaasının işlerine karışmalarına tahammül etmesi müşküldü. Çünkü bu durum kendisinin prestijini, memurlarının nüfuzunu sarsıyordu. Bu hallere son vermek için Yunanistandaki Greklere kesin bir darbe indirerek onları da İran hegemonyası altına sokmaktan başka yol görünmüyordu. İhtimal ki Darius Hindistan seferinde iken Ege kıyılarındaki bu faaliyet artmış, onu fetihlere devam etmeyerek dönmeğe, batıya yürümeğe icbar etmişti.

Yunanistanı zaptetmek teşebbüsü

Darius, Grekleri anayurtlarında ezdikten ve Ege'nin Asya kıyılarında olduğu gibi Avrupa kıyılarında ve Yunanistan'da satraplar hâkimiyetini kurduktan sonra bu kavgacı gürültücü insanların entrikalarına isyan teşebbüslerine son vermiş olacağını ümit ediyordu.

Bu da gösteriyor ki Darius'un Trakya ve Yunanistan'ı istilâ etmek teşebbüsü, yani Med muharebelerinin başlaması, sanıldığı gibi mutlak bir despotun fütuhat kaprisi icabı değil, imparatorluğun huzurunu düşünen geniş görüşlü bir devlet başının varacağı bir netice idi.

Çünkü kuvvetle kurulmuş olan bir imparatorluğun emniyeti korumak zarureti, sınırları üzerinde kaynayan siteler veya dolaşan kabileleri birbiri arkasından zorla inkiyat altına almağı zarurî kılıyordu.

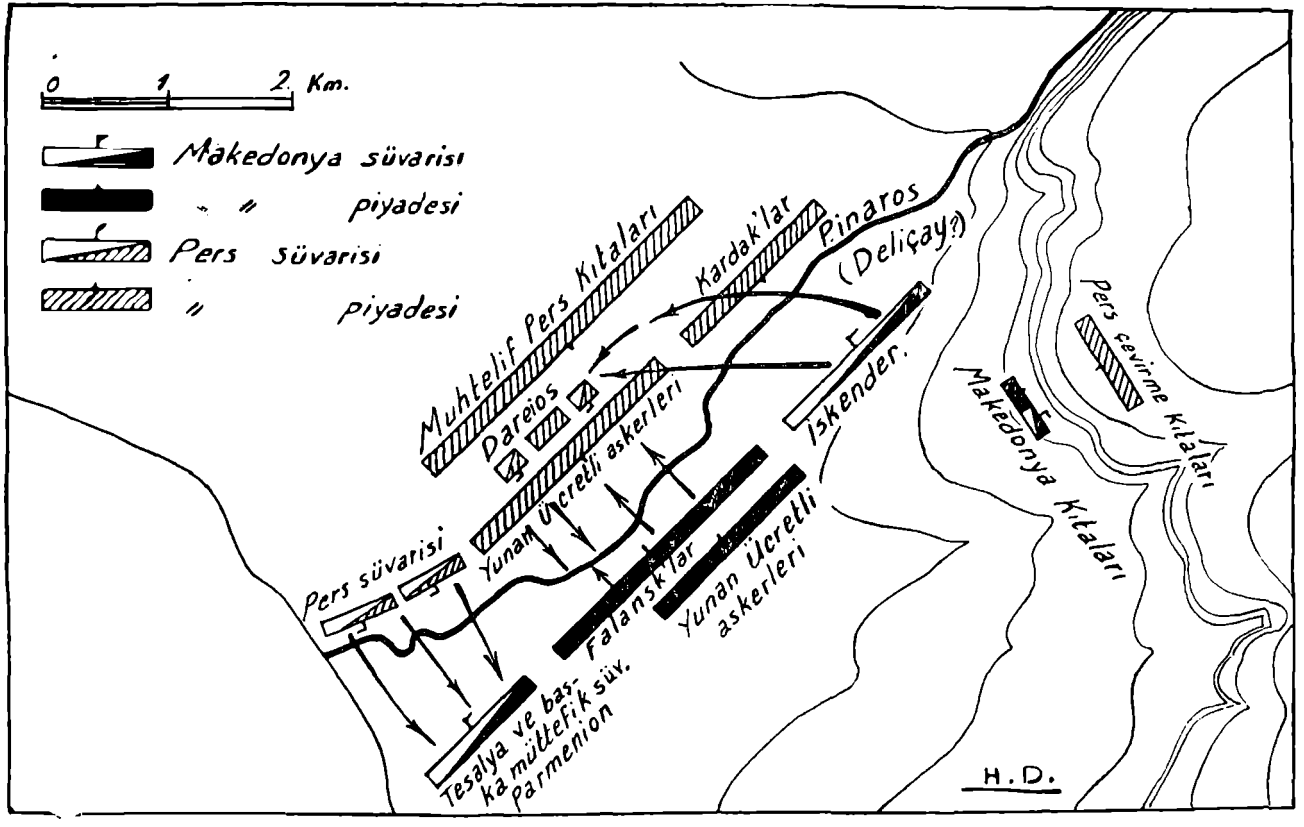
Her halde Trabzon'dan Barka'ya kadar yayılan Grek dünyasının hemen hemen üçte birine hâkim olan Darius, metropolü de zabtederek Avrupa Grek dünyasını Asya'ya ilhak etmek hırsından ziyade, ihtilâl ve isyanları önlemek amacını güttüğü kabul edilebilir.

Çünkü imparatorluk tabiî sınırlarına dayanmıştı. Hazer denizi, Kafkaslar, Karadeniz kuzey sınırını teşkil ediyordu. Batı Ege denizi ve Akdeniz ile çevrilmişti. Mısır'ı genişletmeği düşünmek için makul hiç bir sebep yoktu. Belki böyle bir teşebbüs felâket getirirdi. Kambis zamanında Ammon ve Nubya seferlerinin acıklı sonuçları henüz unutulmamıştı. Kuzey doğuda Yaksart'a dayanan sınır ötesi, payansız bir istepti. Güney doğuda ise İndüs yatağına, hatta Ganj boylarına kadar inilmişti. Basra körfezi, zengin Hint sahillerinden gelen gemilere kucağını açmıştı.

Bir çöl ile çevrilmiş olan Arabistana tamah etmek için ciddi hiç bir sebep yoktu. Açık kapı olarak yalnız Ege denizi kalıyordu. Yunanlılar da hareketleriyle Darius'u üzerlerine çekiyorlardı.

Yunanistan'a gitmek için iki yol vardı: Biri İyonya kıyılarından Attik'e giden deniz, diğeri de Trakya ve Makedonya üzerinden geçen kara yolu. Bu yollardan birincisi en kısa yoldu. Fakat, deniz yolu büyük orduları aynı zamanda nakledebilmek için pek çok gemiye ihtiyaç gösteriyordu. Bu kadar çok geminin yolda birdenbire düşman hücumuna uğraması ihtimal dahilinde idi. Böyle bir durum karşısında asker yüklü gemileri korumak için bir filoya da ihtiyaç vardı. Ancak bu sayede asker yüklü gemiler İyonya kıyılarından Yunanistan kıyılarına kadar, bir hücuma uğrasa bile, müdafaa edilebilirdi. Bundan başka, denizden gönderilecek askeri karaya çıkaracakları yerde dost olarak karşılayacak, limanlar, şehirler temini lâzımdı. Halbuki deniz yoluyla gidecek askerin çıkacakları Attik köprü başı İran'lılara karşı büyük bir husumet besleyen Pesistrat'ların elinde idi. Bunlar, İran askerinin Hellas'ın göbeğine ayak basmalarına asla müsaade edemezlerdi.

İşte bu gibi mahzurlar Darius'u, kara yolunu tercihe mecbur etmişti. Trakya ve Makedonya sahillerinden giden bu uzun

0 1 2 Km.
Makedonya süvarisi
" piyadesi
Pers süvarisi
" piyadesi
Muhtelif Pers Kıtaları
Kardak'lar
Pinaros
(Deliçay?)
Dareios
İskender.
Pers çevirme kıtaları
Makedonya kıtaları
Yunan ücretli askerleri
Pers süvarisi
Falanks'lar
Yunan ücretli askerleri
Tesalya ve bas-
ka müttefik süv.
Parmenion
H.D.

yolda da güçlükler az değildi. Bu yoldan Yunanistana gidebilmek için Traklarla İskitlerle çarpışmak lâzımdı.

İskitlerin cesaret ve kahramanlığı hatıraları İran'da canlı bir surette yaşıyordu. İşgal ettikleri geniş alandaki dağlarda bitip tükenmeyen altın madenleri bulunduğu ve bu yüzden çok zengin oldukları yolundaki rivayetler de masal halinde ağızdan ağıza nakledilivordu.

Darius I, Türkistan'daki Asya İskitleriyle Yaksart (Seyhun) boylarında, Kafkaslarda karşılaşmış, tehlikelerini kavramıştı. Büyük kuvvetlerini Yunanistan'a gönderirken Avrupa İskitlerinin yandan yapmaları ihtimali olan hücumlarını hesaba katmaması ihtiyatsızlık olurdu. Bu sebeplerdendir ki Darius I Yunanistan üzerine yürümeden önce İskitleri en iyi keşif merkezleri olan Karadeniz kuzeyindeki topraklarda perişan ederek hem Asya sınırlarından imparatorluğa yapabilecekleri akınları önlemek, hem de Yunanistan'a göndereceği orduların yandan bir hücuma uğramaları ihtimalini bertaraf etmek için, İskitler üzerine yürümeği kararlaştırdı. Bu suretle onların büyük altın stoklarını da elde etmiş olacaktı.

Darius I 'in İskitya seferi

İskitler Karadeniz ve merkezi Rusya steplerinden Türkistan'a kadar uzayan bölgeyi işgal ediyorlardı. Rusya'nın büyük nehirleri boyundaki havzalarda yerleşik ve tarımcı olan İskitler, Hazer denizi çevresinde ve Avrupa steplerinde göçebe bir hayat sürüyorlardı. Büyük ordusiyle küçük Asyaya giren Ahamaniş imparatoru, Kappadokya satrabı Ariaramnes'i birkaç bin askerle Karadeniz'in kuzey sahillerine giderek, malûmat alınabilecek İskit esirleri getirmeğe memur etti. Getirilen esirler arasında mahallî şeflerden birinin kardeşi olan Marsagetes de bulunuyordu. Bunlardan İran generalleri için çok faydalı olacak esaslı malûmat alındı [75].

[75] Bu rivayeti Ctesias (Ctesias, Persica. 16. Müller. Didot S. 49) nakletmektedir. Fakat Bisûtun kitabesinde ne Ariaramnes'in Karadenizi geçmesine ne de Darius'un İskitya seferine dair sarih bir kayıt yoktur. Gerçi Bisûtun yazıtı ilâvesinde Darius I'in Saka'lar üzerine olan bir seferinden, ve bir denizden geçirildiğinden bahsedilmekte ise de (Oppert, Le Peuple, 159 - 160) bu denizin Aral gölü olması ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Darius gereken malûmatı edindikten sonra sekiz yüz bin kişilik bir ordu ile Küçük Asya'yı aşarak, İstanbul boğazına geldi. Önceden verilen emir üzerine Küçük Asya sahillerindeki Yunan siteleri, burada gemilerden bir köprü kurmuş, bekliyorlardı. İran ordusu Boğazdan geçtikten sonra Trakya'nın doğusuna doğru ilerledi, buralardaki kabileleri hükmü altına alarak Tuna boylarına çıktı. Burada da yine İyonya steleri tarafından nehir üzerine ikinci bir köprü kurulmuştu. İran ordusu, bu köprüden Tuna'yı geçti (508).

Fakat, İskitler Darius I'in hareketini öğrenerek mahsulleri ve otları yakmış, kuyuları doldurmuş, hayvanları beraberlerine alarak içerilere doğru çekilmişlerdi, İran ordusu ucu bucağı gelmeyen ıssız bir steple karşılaştı. Düşmanı bulabilmek için beyhude yere iki ay Tuna ile Don nehirleri arasındaki geniş ovalarda dolaşıp durdular. Yiyecek ve içecek bulamadıklarından pek çok sıkıntı çektiler. Hastalıklar baş gösterdi. Ölenler çoğaldı. Bu durum karşısında buralarda kalmanın daha çok zararlı olacağını gören Darius I İskitler kıralına itaat teklifinde bulundu. İskit kıralı bir taraftan müphem bir cevap verirken [76], diğer taraftan da İran ordusunun ricat hattını kesmek teşebbüsüne girişti. Yunanlı şeflere Tuna üzerindeki köprüyü tahrip ederek şehirlerine dönmelerini teklif etti. Kersones Tiran'ı Miltiyades bu teklifi kabule mütemayil görünüyse de Milet'li Histiaeus muvafakat etmedi. Neticede İskit kıralının teklifi redolundu. Bu sayede İran ordusu emniyetle geri dönebildi. Komutanlarından Megabisos idaresinde seksen bin kişi bırakarak kendisi geri kalan kuvvetlerle Küçük Asya üzerinden İran'a döndü.

Megabisos birbiri arkasından Trakya'daki kabileleri ezdi. Buradaki Yunan şehirlerini aldı. Makedonya kıralı Amyntas'ı vergi vermek zorunda bıraktı (506) [77].

[76] Rivayete göre Darius I, İskit kıralına teslim olmasını teklif ettiği zaman, kıral kendisine bir haberci ile bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş ok göndermiştir. Önce bunun manası anlaşılmamış, Darius'un kayın pederi Gobryas bu yazısız mesajı şöyle çözmüştü: «havada uçan kuş, toprağa gömülen fare; bataklığa ve göle sığınan kurbağa olmadıkça oklarımızdan kurtulamıyacaksınız». Fakat ok sayısının beş olması sebebi belirtilmiş olmadığına göre bu muammaya halâ çözülememiş gözile bakabiliriz.

[77] Herodotos, IV, CXLIII-VII.

Darius I'in bu seferi İskitleri yıldıracağına onların cüretlerini artırdı. Birtakım İskit kabileleri Kersones şehrine kadar sokularak burasını yağma ettiler.

Bu seferde İskitler tenkil edilmemiş olmakla beraber büsbütün de neticesiz kalmadı. İranlılar Trakya'da yeni bir satraplık kazanmışlar, Makedonya'nın da itaat altına alınmasiyle kuzey Yunanistanla da doğrudan doğruya temas etmişlerdi. Kara yolu artık Darius I'in hükmü altında bulunuyordu. Fakat bu sırada Atina'da Yunanistan'da başgösteren siyasî olaylar, Küçük Asya kıyılarında da tepkiler yaptığından, İran hükümdarı için bu yoldan hemen faydalanmak mümkün olmamıştır.

İran - Yunan Münasebetleri

Bu sıralarda Atina tiranı ve nüfuzlu Pesistradlardan olan Hippias M. ö. 510'da İspartalılar tarafından kovulduğundan, Troad'da Sigeum şehrine sığınmıştı. Hippias Sardes'deki İran satrabı Artaphernesile anlaşarak kovulduğu Atina aleyhine harekete geçmiş olması, Darius I'e Yunanistan işlerine karışmak için bir vesile verecek gibi görünmüştü. Fakat İspartalıların teşviki ile Atinalılar, bu müdahaleyi önlemek üzere Sardes satrabına elçiler gönderdiler. Elçiler Atinalılara müessir bir yardım yapılmak şartiyle Darius I'in hâkimiyetinin kabul edileceğini taahhüt ettiler. Fakat, dönüşlerinde bu taahhütleri Atinalılarca kabul edilmedi (M. ö. 508).

Atinalıların bu hareketi, Darius I'i, Pesistrad tarafını tutmak, Hippias'ı himaye etmek siyasetini gütmeğe sevk etti. Bunun üzerine Atinalılar Sardes'e yeniden elçi gönderdiler (506). Yeni elçi satrap Artaphernes'den Hippias'ı himayeden vazgeçmesini istedi. Buna karşı satrap da Hippias'ın Atina'ya çağrılarak tiranlığa geçirildiği takdirde Atinalılarla dostluk kurulacağı cevabını verdi. Sus sarayı bu teklifle himaye ettiği Hippias vasıtasiyle Yunanistan'ı yüksek hâkimiyeti altına almak istemişti. Fakat Atinalılar, bu teklifi reddettiklerinden, İranlılarla Yunanlılar arasında savaşın başlamasına, Darius'un Yunanistan hakkındaki plânının gerçeklenmesine yol açılmış oldu. Bu sırada İyonya'da başlayan isyan, beklenilen savaşın patlamasını hazırladı.

İyonya şehirlerinin isyanı. Küçük Asya kıyılarındaki Yunan steleri, kıta Yunanistandaki şehirlerden daha zengin ve daha kalabalık idiler. Fakat önce Lidya ve sonra İran gibi kudretli devletlerle komşu olduklarından, bu devletler kolayca bunları hükümleri altına alıyorlardı. Kuraş II zamanında İran hegemonyasını tanımağa mecbur olan İyonya siteleri, İran hükümdarının himayesindeki tiranlar tarafından idare ediliyorlardı. Bunların en kudretlisi olan Milet tiranı Histiaeus, Darius tarafından İskitya seferinde Tuna nehri üzerine köprü kurmağa memur edildiği zaman, hizmetine mükâfat olarak Trakya'da Strymon (Karasu) ırmağı üzerindeki Myrkinos şehri kendisine verilmişti. Histiaeus, Atina ile İran arasındaki münasebetlerin gerginleştiği sırada bu şehri tahkim etmeğe başladığından İran ajanı şüphelenmiş, keyfiyeti Sus'a bildirmişti. Bunun üzerine Darius kendisini Sus'a çağırdı. İyi muamele etmekle beraber, geri dönmesine müsaade etmedi. Yerine damadı Aristagoras'ı Milet tiranlığına geçirdi. Histiaeus, damadına Sus'tan hediye olarak bir esir gönderdi. Esir, gizlice, başındaki saçların kazınmasını söyledi. Saçlar kesildiği zaman esirin başı derisinde bir mesaj bulunduğu görüldü. Burada Parslara karşı ayaklanmak tavsiye ediliyordu. Histiaeus'un bir isyan hazırlamaktan maksadı İran hükümdarının isyanı bastırmak üzere kendisini İyonyaya göndereceği ümidi idi. Bu telkin üzerine Histiaeus Sardes'de oturan satrap Artaphernes ile bozuştu. Aristagoras İranlıları müşkilâta sokmak için Sardes'te oturan satrap Artaphernes'i Kiklad adalarından Naksos üzerine yürümeğe teşvik etti. Sonra da Naksos'lulara gizlice İran satrabının adalarını zaptetmeğe hazırlandığı yolunda haber gönderdi. Satrabın hücumu muvaffakiyetle neticelenemedi. Satrap çevrilen dolabı anladığından Aristagoras, bu neticeye göre tahtını hatta hayatını kaybedeceğinden telâşa düserek tiranlıktan çekildi. İyonyalıları isyana teşvik etti. Bunun üzerine Milet'liler isyan ederek hükümeti ellerine aldılar. Diğer İyonya şehirlerinin bir kısmı da bu suretle hareket ederek İran taraftarı tiranların yerlerine kendilerine başbuğ seçtiler ve ordu teşkiline başladılar. Naksos'dan donanma ile dönen tiranlar, âsiler tarafından yakalanarak hapsedildiler. Histiaeus'un tahmini gibi İran hükümdarı İyonya isyanını haber alınca kendisini buraya gönderdi. Histiaeus, Sardes'e

gelerek satrab Artaphernes'den hiçbir şey bilmiyormuş gibi isyan sebebini sorduğu zaman, satrabın kendisine "Histiaeus, hakikati ben sana söyliyeyim; Kundurayı diken sensin, giydiren ise Aristagoras'tır" cevabını vermiş olduğu meşhurdur. Aristagoras İspartalılara başvurdu. Fakat yardım teklifi kabul edilmedi. Atina'ya gitti. Atinalılar Milet'i kendi müstemlekeleri saydıklarından yirmi, Milet'in ticaret müttefiki olan Öbe (Euboea) adasındaki Eritre (Erythrae) sitesi de beş gemi verdi. Yunanlılar Efes'e çıktılar. Bu yardım az olmakla beraber âsilere cesaret verdi. Bunlarla birleşen âsiler hücuma geçerek aşağı Sardes şehrini zabtettiler (498). Fakat şehre hâkim olan müstahkem kaleye karşı bir şey yapamadılar. İran kuvvetlerinin geldiğini öğrenince zabtetdikleri yerde barınamıyacaklarını anlayarak çekildiler. Kaçarken içlerinden biri bir eve ateş verdi. Evlerin damları kamış olduğundan yangın büyüdü, bütün şehir yandı. İranlılar kaçan Yunanlıları Efes civarında yakalayarak haylı sarstılar. Aşağı Sardes'in zabtı, neticesiz bir başarı idi. Fakat muazzam İran imparatorluğuna karşı bir avuç halkın meydan okuması, Ege bölgesinde olduğu kadar Sus'ta da büyük tesirler yaptı. Bütün Asya Grekleri, Likyalılar, Karyalılar, hattâ Kıbrıslılar âsiler tarafını tuttular. Bu olaydan çok sinirlenen Darius I de her yemekte bir esirin kendisine Atinalıları hatırlatmasını emretti.

Yeni taraftarlardan teşvik gören âsiler Karya'da bazı muvaffakiyetler kazandılar. Pedasos'da bir İran kalesini mahvettiler. Fakat, müttefiklerin 353 gemiden mürekkep filoları, Milet karşısında Lade adası önünde İranlıların çoğu Fenikelilere ait 600 gemiden mürekkep donanmasına mağlup oldu. Sisam ve Lemni adalarına ait gemilerin müttefikler donanmasından ayrılmaları, İranlıların kesin zaferini temin etmişti (496). Atinalılar, bu işin muvaffakiyetle neticelenemiyecğini görünce yardımdan vazgeçtiler. Denizdeki yenilme, Milet'in düşmesini intaç etti (494). Bu şehir İyonya'nın en büyük sitelerinden biri ve isyanın merkezi idi. İranlılar, şehirdeki erkekleri kâmilen öldürdüler. kadınlarla çocukları da esir ederek Dicle mansabındaki Ampé şehrine sürdüler. Satrap Artaphernes altı yıl sürekli çarpışmadan sonra 493 tarihinde memleketi yatıştırabildi. Darius I de tasavvur ettiği planı tatbik için hareket serbestliği kazandı.

Birinci Med savaşı

Ahamaniş'ler hükümdarı İyonya ihtilâlinden önce, küçük Asya kıyılarında huzurun ancak Avrupa Yunanistanının zabtedilmesiyle mümkün olabileceği kanaatine varmıştı. Sardes'in yakılması, onun bu kanaatini kuvvetlendirmişti. Fakat yalnız İyonyayı mağlup etmek kâfi değildi. Onların denizcilik faaliyetinden faydalanan Pers imparatorluğunun denizi de fethetmesi lâzımdı. Küçük Asya'nın sahil şehirlerini Yunanistandan ayırmak, onları iktisaden mahvetmek olacaktı. Küçük Asya, zenginliğini denize medyundu. Ya İyonya şehirlerinin temin ettiği deniz ticaretinden vazgeçmek, veyahut Yunanistanı da imparatorluk içine almak lâzımdı. Süveyş kanalının açılışı bu lüzumu bir kat daha artırıyordu.

İran imparatorluğu ya bir kara ve Asya imparatorluğu kalarak İyonya ve Mısır gibi en zengin eyâletlerin elden çıkmalarını veya harap olmalarını kabul edecek veyahut Yunanistana da el koyarak Akdeniz yollarına hâkim olacaktı. Darius I önce İyonya şehirlerini sulh yoluyla elde etmek ve Kartaca ile anlaşmak suretiyle bu amaca erişmek istedi. 492 de, yeni statüyü tanımak maksadiyle İyonya şehirleri delegelerini Sardes'e dâvet etti. Bütün sitelerde Kuraş II'nin kurduğu tiranlık sistemi bırakılmış, yerlerine demokratik hükûmetler kurulmuştu. İç idarelerinde muhtariyetleri vardı. Kendi aralarında ve hatta yabancılarla diplomatik münasebetler kurmak hakkını haiz bulunuyorlardı. Yalnız harp ilân etmek selâhiyetleri yoktu. Aralarında baş gösterecek bütün ihtilâfların halli Büyük Kıralın hakemliğine bırakılıyordu. Verecekleri vergiler için de yeni bir esas konuluyordu.

Bu akıllıca tedbirler İyonya siteleri arasında sulh ve ahengi temin ettiği gibi, İyonya şehirlerinin demokrat partileriyle Atinalılar arasındaki sıkı ittifakın da çözülmelerini intaç etti. Demokratik blok dağılmıştı.

Darius I için yalnız hâkimiyetini kıta Yunanistana da teşmil etmek kalıyordu. Hususî menfaatlerle birbirlerine sıkı bir surette bağlı olan küçük Yunan hükûmetlerinin aralarını siyasî büyük bir maharetle açmağa başladı. Ekonomik ve bahrî bir kuvvet olan Korint, İran fütuhatiyle alâkalı değildi. Onun menfaati batıda idi. Rakibi Milet'in tahribi, genişlemesine imkân vermişti. Argos, Ispartalılar tarafından tehdit edilen bir hükû-

metti. Ispartalılara karşı İranlılara dayanmak istiyordu. Egine ise İran hükümdarının yardımiyle ticarette tehlikeli rakibi olan Atina'nın yıkılmasına yardım etmeğe hazır bulunuyordu. Tesalya feodalleri ile Phocis'liler, daimî surette birbirleriyle boğuşuyorlardı. Hatta Tesalyalılar, İranlıların müttefiki durumuna girmiş bulunuyorlardı. Küçük sitelere gelince, bunlar da milletlerarası politikaya karşı hiç bir ilgi göstermiyor, yalnız kendilerinin hususî ve mahallî menfaatleriyle alâkalanıyorlardı.

Yalnız Yunanistan hegemonyalığı iddiasında bulunan Isparta ve Atina, Ege denizine ve Çanakkale'ye göz dikmiş olduklarından İranlılara karşı buraların müdafaasına karar vermişlerdi. Fakat bunların da iç durumları karışıktı. Isparta'da iki kıral, Demaratus ve Cleomen'den, biri her şeyden önce aristokratik, diğeri ise hegemonik bir siyaset güdüyorlardı. Her birinin ayrı partileri vardı. Mağlup olan Demaratus, kaçarak Darius'a iltica etmişti. Atina'ya gelince; burada da vaktile iktidardan kovulan Hippias İran sarayına sığınmıştı ve onun hizmetinde bulunuyordu. İran ajanları Yunanistan'da, Sicilya'da, İtalya'da dolaşıyor, buralarda İranlılara taraftar teminine; kıt'aya ihraç hareketinin imkânını araştırmağa çalışıyorlardı. İran hükümdarının elçileri her yerden inkıyat teminatı almışlardı. Yalnız Atina ile Isparta mukavemete karar vermişlerdi. İyonya ihtilâli sırasında Trakya ve Makedonya'daki İran kuvvetleri küçük Asya'ya alındığından, buralar tekrar istiklâllerine kavuşmuşlardı. Yunanistan'a gidebilmek için buraları tekrar zabtetmek icabediyordu. Büyük Kıral damadı Mardonios'u bu işe memur etti. O da Trakya'yı tekrar istilâ etti. Makedonya kıralı Amyntas'ın yerine geçen oğluna evvelce babasiyle yapılan andlaşmayı kabul ettirdi. Bu başarıdan sonra Mardonios kara yoluyla Yunanistan'a yürümek emrini aldı (493). Fakat bu ordu ile birlikte harekete memur olan ve ordunun Yunanistan'da iaşesi için gereken malzemeyi götüren İran donanmasının Aynaroz önlerinde fırtınaya tutularak Ahos dağı kayalarına çarpmak suretiyle 20 bin kişi ile beraber mahvolması üzerine, Mardonios geri çağrıldı. Darius planı değiştirerek deniz yoluyla doğruca Attik'e hücum etmeğe karar verdi. Bu yol üzerindeki adalardan bir çoğunun Ahamanişler hâkimiyetini kabul etmiş olmaları, bu kararın alınmasında müessir ol-

muştu (492). Kilikya'da Alaya ovası, ordunun toplanmasına tahsis edildi[78].

Burada toplanan büyük orduya Matalardan Datis ile, Parsalardan Artaphernes kumanda, Atina tiranı iken yirmi yıl önce buradan kovulan, fakat tiranlığı elde etmek hırsiyle yanan Hippias da kılavuzluk edecekti. Kilikya'dan 600 gemi ile hareket eden (492) donanma Naksos adası üzerine yürüdü, burayı aldı. Halkını tamamen esir etti. Delos adası, tapınağı sayesinde tahripten kurtuldu. Öbe adası üzerine gidildi. Sardes hücumuna yardım ettiği için buradaki meşhur Eritre şehri cezalandırılacaktı. Şehir zabtedilerek yakıldı, yıkıldı. Halkından dağlara kaçanlardan maadası esir edilerek Susiyana'ya sürüldüler. Buradan imparatorluğun doğu bölgesine nakledildiler. Orada bir Yunan şehri kuruldu.

Donanmaya kılavuzluk eden Hippias, gemilerin serbestçe hareketlerine daha elverişli olduğu iddiasiyle Marathon limanına girilmesini tavsiye etti. Fakat eski tiranı bu tavsiyeyi yapmağa sevk eden sebep, taraftarlarının kendi lehine harekete geçecekleri ümidi idi. Bu ümit boşa çıktı.

Buradan Atina ancak 24 mil uzakta idi. Atinalılar haklı olarak telâşa düşmüşlerdi. Çünkü yardımcı olarak yalnız Platée'den bin kişi gelmiş, Ispartalılar gelmek için Dolunay'ı bekledikleri haberini göndermişlerdi[79]. Bu vaziyette ordular günlerce bir harekette bulunmaksızın karşı karşıya kaldılar. Atinalılar; sayıca kendilerinden çok üstün olan bir orduya hücum edip etmemekte tereddüt ediyorlardı. Nihayet harbi idare edecek olan 10 general arasında bulunan Miltiades, hücumun tek kurtuluş yolu olduğuna komutanları ikna etti[80]. Arkadaşları

[78] Rivayete göre bu ordu hareket etmeden evvel Yunan şehirlerine münadiler gönderilmişti. Bunlar gittikleri yerlerde İran hükümdarı için su ve toprak istemeğe, yani halkı İran hükümdarının tabiiyetini kabule davete memur edilmişlerdi. Bir takım şiteler bunu kabul etmiş, fakat Isparta ile Atina teklifi reddetmişlerdi. Ispartalılar istedikleri toprakla suyu bulmaları için münadileri kuyulara atmışlardı, Atinalılar ise derin uçuruma yuvarlamak suretiyle öldürmüşlerdi.

[79] Ispartalıların dinlerine göre bedirden önce sefere çıkmak memnu idi. Halbuki davetei geldiği zaman yeni ayın henüz dokuzu idi.

[80] Miltiades, Atinanın en muteber kişizadelerinden idi. Aynı adı taşıyan büyük babası emlâk ve arazi sahipleri fırkasının baş-

arasından baş komutanlığa seçilen Miltiades günlerdenberi dar bir vadiye sıkışmış olan Atinalıları hücuma geçirmek için kendi gününü bekledi. Atina savşçılarını boy boy nizamladı. Cephede saflar arasında hiç bir boş yer yoktu. Biri biri arkasında duran saflar, iki yanda, merkezdekinden daha çok idi. Sağ cenah hemen merkez kenarına kadar uzanmıştı. İranlılar en güzide askerlerini ortaya aldılar. Fakat silâhları ok ve kılıçtan ibaretti. Süvariler arkada kalmıştı.

İki ordu arasında takriben bir buçuk kilometre mesafe vardı. Atinalılar birdenbire koşu adımlariyle ileriye fırladılar. Aradaki mesafeyi o kadar hızla aldılar ki düşman harekete vakit bulamadan mızraklarını ileri uzatarak düşman üzerine saf halinde atıldılar. İranlılar ne ok atmağa, ne de süvarilerini harp alanına sokmağa vakit bulamadılar. Mızraklı düşmana karşı kılıçla müdafaa zorunda kaldılar. Harp uzun müddet devam etti. İran ordusunun merkezindeki Sakalar Atinalıların cephesini yardılar. Onları denize doğru sürdüler. Fakat iki yanda Yunanlılar galip durumda bulunuyorlardı. Yandaki kıtalar, bu defa İranlıların merkezini çevirdiler. Bunları bozarak bataklığa sürdüler. İran askerlerinin bir çoğu bataklıkta boğuldu. Geri kalanlar da mukavemet edemiyerek gemilerine kaçtılar. İran askerinin hepsi gemilerinden çıkmamıştı. Fakat perişan askerlerin gemilere dönüşü içeridekilerin de direnme kudretlerini sarstığından, Datis filoya Faler'e (Phaleron) gitmek emrini verdi. Fakat yolda Yunanlı'ların hücumlarına uğradı. Ertesi gün Sunium burnunu aştı. Faler'e girerken muzaffer Atinalı'ların yeni bir savaş için cesaretle kendisini beklediklerini gördü, korktu. Küçük Asya'ya kaçtı. Savaşta 6400 İranlı 192 de Yunanlı ölmüştü.

Atinalı'lar, ümitsizce savaşmış, dünya imparatorunun yenilmez ordusunu kaçırmışlardı. Gerçi İranlı'ların maddî zararları pek büyük değildi. Kiklad ellerinde kalmıştı. Fakat Atina-

kanlarındandı. Pesistrat'ın Atina'da hükûmeti ele alması üzerine, memleketi terkederek Trakya'ya gitmiş, buradaki kavimlerden birine kıral olmuştu. Genç Miltiades de büyük babası gibi Trakya'nın Gelibolu yarımadasındaki Yunan şehirlerinden birinin tiranı idi. İran hükümdarının İskitler seferinde bir kısım askere komutanlık etmişti. İyonya isyanında onlarla birlikte hareket etmiş, yenilgiden sonra Atina'ya kaçmıştı.

lı'ların bütün Yunanistan'da şöhretleri artmış, manevî kazançları Sardes'i yakmalarından daha büyük olmuştu. O zamana kadar yenilmez sanılan büyük imparator ordusu, bir avuç insan karşısında âciz kalmış, kaçmaktan başka kurtuluş çaresi bulamamıştı. Darius I tâbi kavimler karşısında otoritesini tehlikeye atmadıkça, İran ordusunun hiçliğini kabul etmedikçe böyle bir hakareti karşılıksız bırakamazdı. İntikam harbi için gereken askerle, zahire ve gemileri hazırlamak için üç yıl çalıştı. 486 da bu sefere karar vermişti. Fakat birdenbire Mısır ihtilâli başlıyarak hareketini alıkoydurdu.

Mısır İşleri Mısır'ı fetheden Kambis dönerken buraya Parsalardan Aryandes adında birini satrablığa, yani genel valiliğe atamıştı. Aryandes ihtilâl zamanında Darius' a itaatten ayrılmadığı gibi, Libye'nin fethini ikmal etmeğe de teşebbüs etmişti. Sirenaykadaki (Cyrenaica) Dor'lar, kıralları Arkhesilas III'ü, İran satrabına itaat etmesine kızarak memleketten kovmus, sonra tekrar davet ederek kıraliığa geçirmiş, fakat bir müddet sonra yine tahtından uzaklaştırmış, sığındığı Barka (Barca) şehrinde öldürmüşlerdi.

Bu kıralın anası Faretim Mısır'a geldi. Oğlunun Parsalar kıralına sadakatinden dolayı öldürüldüğünü söyliyerek satrabın yardımını istedi. Aryandes de, kıraliçeye yardım etmek üzere asker ve gemi gönderdi[81]. Barka dokuz ay muhasara edildi. Nihayet bir ihanet yüzünden zabtedilebildi[82]. Öncü kuvvetler Euhesperides'e kadar ilerlediler. Mısır generalleri dönerken Sirenayka'yı zabtetmeği kararlaştırdılar. Fakat buna teşebbüs edecekleri sırada Mısır'a dönmeleri emri geldi. Çölden geçerken, ordunun ağırlıklarını yağma etmek isteyen Marmarik bedevilerinin hücumlarına uğradılar. Büyük zayiat verdiler. Buna rağmen esir aldıkları bir kısım Barkalıları Mısır'a getirmeğe muvaffak oldular. Bunlar Bakteriyan'a gönderildiler. Orada yeni bir Barka şehri kuruldu.

Darius I, bir zamandanberi aldığı haberlerden Mısır satrabı hakkında şüpheye düşmüştü. Bu habelere göre Aryandes,

[81] Herodotos. IV, CLXII-CXXVIII.

[82] Herodot CCIV, IV. Ptoleme III zamanında Berenice adı verilen «bu şehir, bugünkü Bingazi idi.

kendi adına, kıralın gümüş paralarından daha iyi ve daha zarif paralar bastırmış[83]. Kötü muameleleriyle Mısırlıları İran hâkimiyeti aleyhine çevirmişti. Kendisinden müsaade almadan Sirenayka'nın fethine teşebbüs etmesi, Darius I de onun istiklâl havesi arkasında kuştuğu şüphesini kuvvetlendirmişti. Bu teşebbüsün muvaffakiyetsizlikle nihayet bulması üzerine Aryandes öldürüldü[84]. Darius, bu rakibi öldürdükten sonra, Mısırlıların gönlünü kazanmak üzere Mısır'a geldi. Geleneğe bağlı olan Mısırlıları kazanmak için, tanrılara ve eski kırallara hürmet göstermek kâfi idi. Darius da böyle yaptı. Kambis'in son zamanlarında tâkip ettiği siyasetin aksine olarak o zamanlarda tazyik edilen rahiplere son derece iyi muamele etti. Onlara bol bol iltifatlarda bulundu. İhsanlar verdi. Kambis tarafından Elâm'a sürülmüş olan Sais baş kâhini Uzaharrısniti'yi Mısır'a getirtti. Onu selefinin delice hareketleriyle sebep olduğu hasarların tamirine memur etti. Baş kâhin, tapınakların iade edilen gelirleriyle Nith tapınağını yaptırdı. Mektepler açtı. Meskenler kurdu[85].

Darius I Mısır'da kaldığı müddetçe, bu memleketin sırlarla dolu dinlerini anlamağa çalıştı. 517 de ölen Apis öküzünün matemini tuttu. Yerini tutabilecek yeni bir öküz bulacak kimseye yüz talan altın gibi büyük bir mükâfat vadetti[86].

Darius'un idaresi altında Mısır çok gelişti. Firavunlar memleketi Sirenayka, Barka ve aşağı Nubya ile birlikte altıncı satrablığı teşkil ediyordu. Satrablar, Firavunlar sarayında oturuyor, onlar gibi hüküm sürüyorlardı. Emirlerinde büyük bir ordu vardı. Ordunun bir kısmı Dafni'de, bir kısmı deltanın başında Menfis'de, üçüncü kısmı da güneyde Elefantin'de oturuyordu. Büyük kıralın otoritesini belirten bu askerî işgal haricinde memleketin genel simasında değişiklik olmamıştı. Eski feodal teşkilât olduğu gibi yaşıyordu. Tapınakların malları, gelirleri umumî hizmetlerden muaf hadimleri evvelce nasılsa öylece duruyorlardı. Toprak gibi üzerindeki halk da

[83] Lenormant, La Monnaie dans l'antiquite, II, 3-6.

[84] Polyen, Strat. VII, II, 7.

[85] E. de Rougé. Memoire sur la statuette Naophore du Muse Gregorien au Vatican, 25.

[86] Polyen, Strat. VII, II, 7.

tapınaklarla rahipler arasında bölünmüştü. Köylüler rahiplerle asilzadeler için serf olmaktan kurtulmuş değillerdi. Asiller, malikânelerinde istedikleri gibi müstakilen hareket ediyor, eski zamanlarda yaptıkları gibi gerekince isyan etmeğe hazır bulunuyorlardı.

Darius Mısır'ın imarına, ticaretinin gelişmesine önem verdi. Teb vahasında Küçük Hibit şehrinde Ammon adına, harabesi halâ mevcut olan bir tapınak kurdurdu[87]. Ticareti geliştirmek için Nil nehrini Kızıldenizle birleştiren kanalı ikmal etti. Bu suretle o zamanki gemilerin Akdenizden Hint denizine geçmeleri temin edilmiş oldu.

Süveyş kanalının açılması, Ön Asya ve Mısır tarihi üzerinde geniş tesirler bıraktı. Bu zamandan sonra Mezopotamya, artık Yakın Şark ile Hindistan arasındaki tek yol geçidi olmak imtiyazını kaybetmişti. Deniz yolu zamanla kara yolunu itibardan düşürecekti.

Süveyş kanalının açılmasiyle Mısır dünya tarihinde müstesna bir önem kazanmıştı. Geçen çağlar boyunca Babilonya'ya o kadar feyiz ve saadet temin eden rol, artık Mısır'a tevecciih ediyordu. Mısır doğu ile batı arasında birleşme merkezi olacaktı. Dünya ekonomisinde bu derin ihtilâlin gerçekleşmesi için iki asır kâfi gelecek, Mezopotamya münkariz olacak, Roma imparatorluğu yükselecekti.

Darius Mısır'dan ayrılmadan önce Ptah tapınağını ziyaret etti. Burada Sesostris'in heykeli yanına kendi heykelinin de konulması arzusunu belirtti. Fakat rahipler aldırmadılar. Sebep olarak da Darius'ın Sesostris'in yaptıkları kadar başarı göstermemiş olduğu, Sesostris İskitleri yendiği halde Darius'un onlara yenildiğini göstermişlerdi. Buna karşı Darius da "Sesostris kadar yaşarsam, onun kadar iş başaracağımı umuyorum„ diyerek tabaasının vatansever gururu önünde eğilmişti[88]. Onun bu hareketi Mısırlıları kendisine minnettar etmiş, kendisini hatıralarını tebcil ettikleri altı kanun kurucusu arasına idhal etmişlerdir[89].

[87] Caillaud, Voyage à l'Oasie de Thébes, Pl. X, S. 399.
[88] Herodotos, II, CX.
[89] Diodore I, 93.

Fakat Darius I'in şahsına karşı beslenilen bu sevgi, Mısır'a yaptığı hizmetlerin minnettarlığı, Mısır'lılardaki hürriyet ve istiklâl aşkını söndürecek kadar kuvvetli değildi. Maraton hezimeti onlarda İran boyunduruğunu sarsabilecekleri cüretini uyandırmıştı. İşte bu cüretledir ki 486'da İran garnizonlarını kovmak teşebbüsünde bulunduklarını görüyoruz [90]. İhtimalki vergilerin ağırlığı da bu isyanda âmil olmuştu.

Fakat Darius I, Mısır isyanı sebebiyle Yunanistan'a yapmak niyetinde olduğu seferden vazgeçmedi. Bu isyanı bastırmak için ikinci bir ordu hazırladı. Hem Yunanistan'a, hem de Mısır'a karşı harp hazırlığına devam ederken saltanatının 36 ıncı yılında öldü [91] (M. ö. 485).

Darius I'in şahsiyeti

Darius I, şüphe yok ki ordu ve devlet şefi olarak Ahamanişlerin en parlak bir simasıdır. Bu bakımdan Kuraş II'nin bile üstüne çıkmaktadır. Kambis'in Suriye'de intiharından sonra orduyu inzibat altında tutmak suretiyle daha o zaman müstesna kabiliyetini göstermiş olan Darius, Gomata'yı Kuraş II'nin tahtından atarak iktidarı eline aldığı sırada İmparatorluğun her bucağında baş gösteren isyan ve ihtilâllerle karşılaştığı halde hiç şaşırmamıştır. İyi gören bir asker, işleri düzelenmesini bilen bir şef sıfatiyle ihtilâl yangınının en tehlikelisini en önce söndürmeğe bizzat atılarak, hepsini birer birer bastırmıştır. İç sükûnu temin için, ihtilâlcilere karşı amansız davrandığı muhakkaktır. Fakat bugün tüylerimiz ürpererek okuduğumuz vahşetleri, o günkü insanların telekkilerine göre ve o günkü durumun icapları göz önüne alınarak muhakeme etmek, insaflılık olur. İstiklâl ve feodalizm hırsının körüklediği ihtilâl, İran'ın kendisi de dahil olmak üzere, bütün imparatorluğu sarstığı bir sırada Darius I bu yolda hareket etmemiş olsaydı, ihtilâl eden kavimler için durum, şüphe yokki daha vahim olur,

[90] Louvre müzesinde bulunan Mısır'ın halk (Raşi) yazısı ile yazılmış olan 3251 numaralı bir kontratın Darius'un saltanatının 25 inci yılının üçüncü ayının tarihini taşıdığına göre bu isyanın 486 yılı haziranıyle eylûl arasında vukubulmuş olması icabetmektedir (Deveria, Catalogue des Manuscrits Egyptiens, p. 212).

[91] Herodote, IV, VII Ctesias'a göre (Persica, 19. Müller. Didot tabı. 49) Darius 72 yaşında ölmüş, ve 31 yıl hüküm sürmüştür.

Yaksart boylarından Ege denizine, Nil boylarına, Arabistan sınırlarına, Karadeniz ve Kafkasya eteklerine kadar uzayan alanda oturan, ırkları, dilleri, dinleri ve gelenekleri birbirlerinden ayrı kavimler, birbirleriyle boğuşarak meçhul bir akibete doğru sürüklenirlerdi.

Darius I, imparatorlukta yalnız nizam ve huzuru temin etmekle kalmamış asıl İran'da Parsalar hâkimiyetini temelleştiren bir Parsa milleti vücuda getirmiştir. Matalar, Elâmlar ve diğer Asyanik gurupları arasında Parsa dil ve dinini zorla yayarak imparatorluğa temel olacak tek bir millet yaratmak için bütün hayatınca çalışmıştır. Ölümünden yedi asır sonra Sasanileri sahneye çıkaran, Pers milliyetçiliği tohumunu atan Darius I olmuştur.

Kudretli bir şef olduğu kadar da teşkilâtçı bir devlet adamı olan Darius I, dört büyük devlet topraklarına eklenen geniş memleketleri kapsayan imparatorluğunu, sayısını gittikçe artırdığı satrablalıklara (eyaletlere) ayırmış, bunları geniş posta yollariyle birbirlerine ve imparatorluk merkezine bağlamış, yolların emniyetini jandarma teşkilâtiyle temin etmiştir. Hâkim olduğu ülkelerin eski hükümdarları olan firavunlar, Nemrudlar gibi Tanrılık davasına kalkışmamakla beraber, tebaası üzerinde sorgusuz ve kayıtsız mutlak bir hâkimiyet kurmuştur. Kanunların vaz'ı, imparatorluğun müdâfaası, vergilerin takdiri, hulâsa her şey onun şahsına ait idi.

Satrapların, komutanların, hareketlerini, işlerin nasıl yürüdüğünü, halkın duygularının ne şekilde olduğunu zamanında haber alabilmek için her tarafa "Kıral gözü„ ve "Kıral kulağı„ denilen subaylar göndermişti. Bu sayede geniş imparatorluğun her bucağında olup bitenlerden zamanında ve doğru haber alabildiği gibi, her tarafta siyasî, iktisadî ve malî durumları da inceliyebiliyordu.

Vilâyetlerden toplanacak vergilerin miktarını kendisi tayin ettiği gibi, bac olarak alınan paraların imparatorluk hazinesine toplanmasını da temin etmişti. Sikke basmak hakkı da kendisine mahsustu. Bastırmış olduğu altın sikkenin kıymeti 1,25 altın Türk lirasına muadildi.

Darius I'in kurduğu teşkilâta göre, kendi tarafından tayin edilen satraplarla diğer büyük memur ve komutanlara tevdi

edilen eyaletler, bunlar tarafından müstakilen idare ediliyorlardı. Buralarda yaşayan türlü ırklara bağlı kavimler, kendi geleneklerini, örf ve âdetlerini, ve diğer hususiyetlerini muhafazada serbest bulunuyorlardı. Fakat satraplar, siyasî bir lüzum gördükleri zaman, bu işlere karışabiliyorlardı.

Darius'un kurduğu idare şekli, sonraları büyük İskender ve Diyadok'ları tarafından taklit ve tatbik edilmiş olduğu gibi İranda da bu memleketin müslüman Araplar tarafından yıkıldığı zamana kadar yaşamış, sonra da Abbasî halifelerine örnek olmuştur.

Darius I'in icraatında asker ve idareci bir devlet şefi görüşü kadar, ekonomik kavrayışı geniş bir insan anlayışı da sezilmektedir. Hindistan sahillerinden Basra körfezine, Kızıldenize kadar bir deniz yolu açması ve Süveyş'i Nil vadisiyle Akdenize bağlaması, onun Uzak Şark ile Akdeniz ekonomisi arasında bir bağ kurmak yolundaki politikasını belirtmektedir. Gerçi bu deniz yolunun açılması, kendisinden sonra, Mısır'ın elden çıkması sonucu olarak imparatorluk için zararlı olmuştur. Çünkü deniz yolu, tabiatiyle kara ticaretinin merkezi olan Mezopotamya'yı yavaş yavaş iktisaden öldürmüş, bundan asıl İran da müteessir olmuştur. Yaksart üzerindeki Kiropolis şehriyle Fenike'yi bağlayan yol o zamana kadar Ön Asya ile temastan uzak kalmış olan Çin'i, yavaş yavaş batı ekonomisine yaklaştırmıştı.

Darius I askerî olduğu kadar da ekonomik bir düşünce ile payitahtı olan Sus'tan eski Lidya'nın başkenti olan Sardes arasında büyük bir yol yaptırarak, İranı ve onunla beraber de Uzak doğuyu karadan Akdenize bağlamıştır. Uzunluğu takriben 2400 kilometre olan bu yol yaya olarak ancak üç ayda alınabilirdi, Bu yolu takiben Sardes'den hareket eden bir yolcu, Lidya ve Firigya'yı geçerek Kappadokya'daki Pterium'da Kızılırmak boylarına vasıl oluyordu. Bugünkü Boğazköy yerinde olan Pterium, Hatti'lerin başkenti olan Hattuşaş'ın yerini tutuyordu. Yol, buradan sonra dağlar arasından güneye iniyor, Fırat üzerinden Samasat şehrine geliyordu. Buradan doğuya yönelerek Musul civarında eski Asur başkenti Ninova'da Dicle'yi geçtikten sonra bugünkü Musul-Bağdat yolu istikametin-

de nehir yatağını takip ediyor, sonra Elâm'a yükselerek Sus şehrine gidiyordu.

Yol boyunca, muayyen fasılalarda karakollarla muhafaza edilen konak yerleri vardı. Yolun geçtiği dağ ve nehir geçitlerine kuvvetli istihkâmlar ve askerî kıtalar bulunuyordu. Konak yerlerinde her an harekete hazır atlar besleniyor, postacılar oturuyordu. Darius I'in buyrultusunu Sus'tan Sardes satrabına götüren postacı, ilk konak yerine gelince atiyle beraber burada kalır, buyrultuyu burada harekete hazır diğer bir postacıya tevdi ederdi. Bu da bu buyrultuyu ikinci konağa kadar götürür, orada atiyle beraber beklemekte olan üçüncü bir postacıya verirdi. Bu suretle buyrultular, yorulmamış postacı ve atlarla mümkün olan süratle Sardes'e götürülürlerdi. Herodotos, buyrultuların bu şekilde götürülmelerine o zamanki İranlıların Angarum dediklerini haber vermektedir[92].

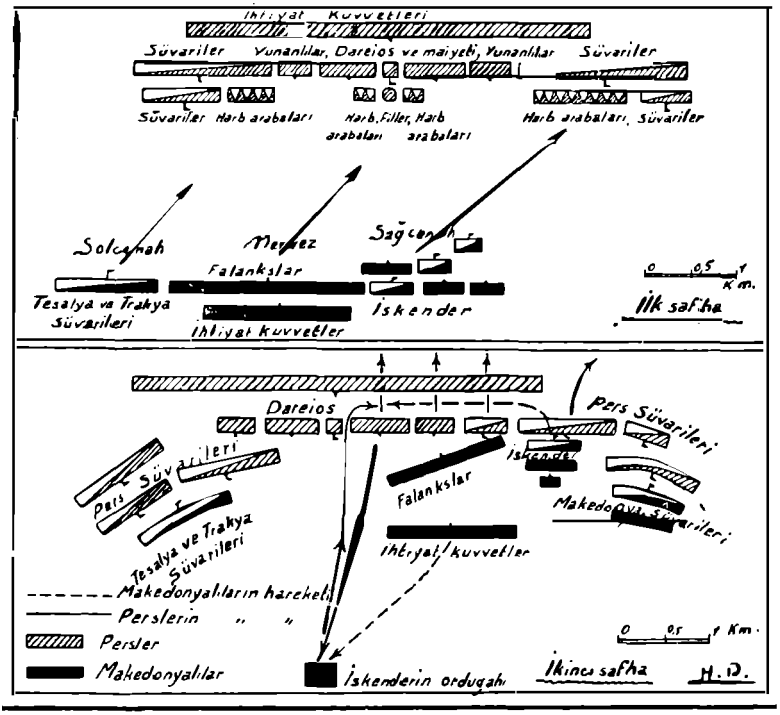
Bu önemli yol Darius I'e muazzam ordusunu Küçük Asya geçitlerinden batıya doğru kolayca yürütmek imkânını vermiş, daima isyana hazır olan İyonya şehirlerini baskı altında tutturabilmiştir.

Darius'tan sonra imparatorlukta beliren buhran

Darius, kıral olmadan evvel, ilk karılarından biri olan Gobryas'ın kızından üç çocuğu vardı. Bunların büyüğü olan Artabazan, uzun zamanlar veliahd gibi telâkki edilmişti. İhtimalki İskitya seferine gittiği zaman babasının yerine İran'da kıral naibi olarak kalmıştı. Fakat Mısır isyanı patlak verdiği vakit Darius halefini tayin etmek isteyince Kuraş II 'nin kızı olan zevcesi Atossa kendinden doğan çocukların büyüğü Kşayarşa (Xerxes) yı tavsiye etmiş, onun kırallık zamanında doğmuş olmasını ve damarlarında Kuraş'ın kanı bulunmasını bu tercihe sebep göstermişti.

İhtiyarlıkla iradesi zayıflamış olan Darius I, nüfuzlu kıraliçenin tesiriyle, tenbel, uyuşuk, sefih, zayıf karakterli, fakat

[92] Herodotos. II.

Erbil civarında, Gavgamela'da Makedonya ve Pers kuvvetlerinin durumu

zamanının güzel ve yakışıklı bir genci olan Kşayarşa'yı veliahd tayin etmiş olduğundan ölümünü müteakip yerine oturdu (485 - 464) [93].

Darius I'in Maraton hezimeti haberi, bütün imparatorlukta çalkanmış, ölümünden biraz önce Mısır isyanı patlamıştı. Süveyş kanalının açılması yüzünden ticaret yolunun karadan denize geçmesi, Yunan donanmasının korkusundan Fenike denizciliğinin gerilemesi sonucu olarak Babil'de de büyük bir ekonomik buhran baş gösterdiğinden, Mezopotamyada ihtilâle müstait bir duruma gelmişti.

Halbuki Kşayarşa, Pers ordularınının Yunanistan'da uğradığı başarısızlığın sebep olduğu manevî tesiri kavrayacak bir kabiliyette olmadığından, Yunanistan'a yeniden bir sefer açmak üzere babasının devam ettiği hazırlığı bile durdurarak zevke dalmak istiyordu. Mardonius Yunanistan'da imparatorluğun prestijine büyük bir darbe vurulmuş olduğunu anlatarak nihayet onu kandırdı. Sefer hazırlığı yeniden hızlandırıldı. Fakat ilk önce Mısır'da çıkan ihtilâli bastırmak ihtiyatkârlık olacağından evvelâ buna teşebbüs edildi [94]. Dört sene uğraşılarak nihayet ihtilâl söndürüldü (484). Satrablığa tayin edilen kıralın kardeşi Akhamaniş, yeni bir isyan çıkmaması için gereken tedbirleri aldı. Âsiler şiddetle cezalandırıldı. Delta tahrip edildi. Fakat bu defa da memleketin siyasî durumunda bir değişiklik yapmak kimsenin aklına gelmediğinden prenslerin, kâhinlerin malları, toprakları yine ellerinde kaldı. Bu durum ilerisi için bir tehlike kaynağı olmakla beraber, o anda bunların sükûnu temin için Akhamaniş'e yardım etmelerini temin etti.

Mısır isyanı bastırıldıktan bir az sonra Şamaş-İrba adında birisi Babil'de isyan çıkararak kendisini kıral ilân etti. Fakat bir kaç ay muhasaradan sonra şehir alındı. Buranın satrabı olan Megabisos Babil'i yaktı yıktı. Tapınaklar bile soyulduktan sonra yıkıldılar. Babil'in büyük tanrısı Bel-Marduk'un altın heykeli İran'a götürüldü. Rahipleri de boğazlandı [95]. Halk esir

[93] Herodotos, II,

[94] Ptoleme Lagi'ye ait bir stel de adı geçen Khabbişa'nın bu isyanı çıkardığı anlaşılıyordu. Fakat, Wilchen bu adamın Kşayarşa'dan muahhar olduğunu meydana koymuştur (Zeitschrift, XXXIX).

[95] Herodotos, VII, II - III ve VII, CLXXXVII.

edilerek götürüldü (581). Babil bu tahribten sonra bir daha kalkınamadı.

Kşayarşa artık serbest kalmıştı. 581 yılı son baharında Yunanistan'a sefer hazırlıkları da bitmişti. Orduların kışı Küçük Asya'da geçirmek üzere Kappadokya'da toplanmaları emrolundu. Kşayarşa imparatorluktaki bütün kavimlerin gönderdikleri erlerden teşekkül eden ordu ile hareket etti. Başta Mızrak, ok yay, ve kılıç ile müsellâh Parsalar, Medler geliyordu. Kissien'ler ile Hirkanyalıların silâhları da böyle idi. Bunlardan sonra bronz miğferler giymiş olan Asurlular geliyordu. Daha arkadan mızrak ve kargıları ile Baktriyan'lılar, Âriler ve Part' lar geliyorlardı. Sivri külâhlariyle ayrılan Sakalar, ok ve baltalarla mücehhez bulunuyorlardı. Hintliler pamuklu elbiseleriyle; Mekran'lılar, at başlarından yapmış oldukları miğferleriyle ayrılıyorlardı. Basra körfezindeki adalar halkı da piyade ve asker göndermişlerdi. Bunlardan başka Mısır ve Asur ordularında görüldüğü gibi araba üzerinde savaşan kıtalar vardı. Erbil bölgesinde yaşayan Sagartien'lerden başka yabani eşeklerin koşulduğu arabalara binmiş Hintliler, nihayet Bakteriyanlılar, Hazerdenizi bölgesi halkı, Libyalılar, ve en sonda tek hörgüçlü develeriyle gelen Araplar vardı. Her tümenin başında Parsalardan bir komutan bulunuyordu. Bu bin bir çeşit kavimden teşekkül eden ordunun fiilen idaresine Mardonius memur edilmişti.

Ordunun Yunanistan'da iaşesi için gereken erzak ve malzemeyi götüren 3000 gemi ile sayısı 1207 yi bulan donanma da aynı zamanda hareket etmişti. Donanmada da ordu gibi bir çok ırklara mensup mürettebat bulunuyordu. Bunların en önemlileri, Fenikeliler, Mısırlılar ve Ahamanişler hizmetinde bulunan Yunanlılardı. Her gemiye emniyeti temin için, bir miktar Parsa, Mata ve Saka askeri yerleştirilmişti.

Kşayarşa'nın bu muazzam ordusunun hakiki sayısını bilmiyoruz. Fakat bu ordunun o zamana kadar tanılan orduların en büyüğü olduğu şüphesizdir. Ordu Çanakkale'ye geldiği zaman, donanma da boğaz önüne gelmiş, askerin karşıya geçmesi için gemilerden iki köprü kurmuşlardır. Köprülerden biri 300 diğeri 314 gemi ile yapılmıştı. Gemiler demir atmış ve birbirlerine halatlarla bağlanmıştı. Üzerine halatlardan döşeme

yapılmış ve üstleri toprakla örtülmüş, yanlara da parmaklıklar konulmuştu[96].

Köprüler Abidos ile Sestos arasında kurulmuştu. Abidos üzerinden boğaza hâkim olan tepeye de beyaz mermerden bir taht konulmuştu. Kşayarşa bu tahta oturarak her tarafı kaplayan muazzam ordusunu gururla temaşa etmişti. Ertesi gün güneş doğarken Kşaryarşa bir altın kupa içindeki mukaddes mayii güneşe tak dim ettikten sonra dökmüş, ordunun üzeri mersin dallariyle örtülen köprülerden geçmesi emrini vermiştir. Kamçı ile sevk edilen askerler yedi gün yedi gece köprülerden geçmişlerdi. Ordu ile birlikte büyük bir kalabalık teşkil eden esirler, arabacılar, deveciler, tâcirler, seyisler de bulunuyorlardı. Komutanların süslü esvablı hizmetkârları, arabalara bindirilmiş karıları, erzak yüklü mekkâreleri de büyük bir yığın teşkil ediyordu. Bütün bu kalabalık karşıya geçtikten sonra, Trakya kıyıları boyunca ilerlemeğe başladı. Fenike, Mısır, Kıbrıs ve İyonya şehirlerinden alınan savaş ve taşıt gemilerine bunların tâkip ettikleri yola müvazi olarak sahil boyunca ilerileme emri verildi. Herodotos, karadan ve denizden sevkedilen askerlerin sayısının beş milyon 280 bine çıktığını söylüyorsa da, o zamana göre bu rakam hakikatin çok üstünde görülmektedir.

İran ordusunun hareketini haber alan ve müdafaaya karar veren Yunan şehirlerinin gönderdikleri murahhaslar Korint berzahında Poseidon tapınağı yakınında toplanarak temsil ettikleri siteler adına birlikte harekete and içtiler. Askerlerini, gemilerini komutanlariyle beraber göndermeği taahhüt ettiler. Bütün kara askerlerini bir baş kumandan, bütün deniz kuvvetlerini de bir baş amiral idare edecekti. Baş kumandanlığın Isparta kıralına, donanma komutanlığının da yine bir Ispartalıya verilmesi kararlaştı.

Fakat bu murahhasların temsil ettikleri siteler dışında kalan Yunan site ve adaları, yani Yunanlıların büyük bir kısmı

[96] Yunan müelliflerinin rivayetlerine göre ilk kurulan köprü fırtınadan harap olunca, Kşayarşa son derece kızmış, denizin cezalanması emrini vermiş. Bu emri infaza memur edilenler : «Ey tuzlu acı su, hükümdarımız kendisine itaat etmediğin için seni cezalandırıyor. Razı olsan da olmasan da hükümdar Kşayarşa üzerinden geçecektir» diyerek denizi kamçı ile dövmüş, içine kızgın demir atmak suretiyle damgalamışlar, bu köprüyü yapanları da öldürmüşlerdir.

İranlılara karşı harp etmekten çekinmişlerdi. Hatta Tesalya'lılarla Boiotia'lılar İran hükümdarının hizmetine girmişlerdi. Diğer Yunanlılar tarafsız kalmışlardı.

İran ordusunun Peloponnesos'a gideceği yol üzerinde üç geçit bulunuyordu. Yunanlılar, ancak buralarda mukavemet edebilirlerdi. Bu geçitlerden biri Tesalya ötesinde (Tempe) ikincisi orta Yunanistan ilerisinde Termopilai, üçüncüsü ise Peloponnesos ilerisindeki Korint berzahı idi. Yunanlılar önce Tempe geçidini işgal etmek teşebbüsünde bulundularsada, Makedonya kıralının İran kuvvetlerinin hareketi hakkında verdiği malûmat, onları bu teşebbüsten vazgeçirdi. Bunun üzerine iran kuvvetleri mukavemetle karşılaşmadan Tesalya'ya girdiler. Komutanlar, ikinci geçit olan Termopilai'da karşı koymağa karar verdiler. Tesalya'dan Fokis'e giden tek yol, deniz ile bir duvar gibi dikine yükselen Kalidum dağı arasında sıkışmış idi. Geçit iki baştan iki arabanın yanyana geçmesine elverişli olmayacak kadar dardı. Bu dar giriş ve çıkış başları arasındaki iki kilometreden fazla mesafe hafif meyilli bir küçük ova idi. Kayalığın dibinden fışkıran kükürtlü sıcak su, yerde sap sarı rusuplar bırakarak akmakta idi. Bu sebebten geçide "sıcak sular kapısı„ anlamına gelen Termopilai adı verilmişti.

Isparta kıralı Leonidas maiyetindeki kuvvetlerle burayı tutuyordu. Termopilai önüne gelen Kşayarşa dört gün dinlendikten sonra hücum emrini verdi. Fakat ilk hücum geri püskürtüldü. Bunun üzerine mızraklı on bin seçkin asker hücuma geçti. İki gün devam eden hücuma rağmen bunlar da geçemediler. Savaş yerinin darlığı İran ordusunun yayılmasına elverişli değildi. Kalkanları daha büyük, mızrak ve kılıçları daha uzun olan Yunanlılar, karşılarına çıkan İranlıları perişan ederek geri atıyorlardı. Geçitin durumu ve silâhları Yunanlılara büyük bir üstünlük veriyordu. Kşayarşa geçidi nasıl ele geçireceğini düşünürken bir Yunanlı kendisine dağlar arasında Fokis'e inen bir dar yol bulunduğunu haber verdi. İran komutanlarından Hidarn (Hydarne) ın komutasında bulunan kuvvetli bir müfreze yerli Yunanlılardan Efiyaltes (Ephialtes) adındaki bu kılavuzun gösterdiği yoldan geceleyin dağa tırmandı. Yolu muhafazaya memur edilmiş olan Fokis'liler vazifelerini yapamıyarak kaçtılar. İranlılar güneş doğarken Termopilai geçidinin

arkasına indiler, tepeler üzerindeki Yunan nöbetçileri bunları görünce Lenonidas'a haber verdiler. O da reisleri toplayarak durumu anlattı. Isparta kanunu bir askerin müdafaaya memur olduğu yeri terk etmesine müsait olmadığından, kendisinin Ispartalılarla müdafaaya devam edeceklerini, fakat başkalarının hareketlerinde serbest olduklarını söyledi. Diğer reisler maiyetleriyle beraber çekilip gittiler. Yalnız Lenonidas komutasındaki 300 Ispartalı ile Thespi ve Thebai şehirlerinden 1100 asker kaldılar. Leonidas muhasara edilmelerini beklemeden İranlılara hücum etti. Son nefere kadar döğüştüler ve bir tek adam kalmamak üzere hepsi öldüler [97].

Termopilai'da savaş olurken 180 gemiden mürekkep Yunan donanması sahilde Artemision burnu civarında bulunuyordu. 1200 gemiden mürekkep olan İran donanması ise bu burnun kuzeyindeki Magnesie sahilinde idi. Bu sırada başgösteren bir fırtına İran'lılara zarar vermekle beraber, sayı çokluğu sayesinde iki gün süren deniz savaşı İran'lıların galebesiyle neticelendi. Yunan donanması geri çekilmek zorunda kaldı. İran'lıların Yunanistanı istilâ etmeleri için hiç bir engel kalmamıştı. Atina önüne gelen İran ordusu şehri bomboş buldu. Halk İranlılar gelmeden evvel şehri boşaltmışlardı. Yalnız Akropol kayalığı üzerinde bir miktar fakir Atinalı kalmıştı. Bunlar tepeye çıkmak isteyen İran'lılar üzerine kaya parçaları yuvarlayarak iki hafta kadar mukavemet ettilerse de, nihayet burası da zabtolundu. Galip İran'lılar Atina ve Akropol tapınaklarını yağma ettikten sonra yaktılar.

Salamin savaşı

Artemision'dan çekilen Yunan donanması Salamin adası ile kara arasındaki Salamin limanına demir atmış, yeniden yardıma gelen gemilerle sayısı 387 yi bulmuştu. Atina'nın İran'lılar tarafından zabtedildiği haberi üzerine amiraller Korint berzahı civarına çekilmek istediler. Fakat Temistokles buna itiraz etti. O akşam baş amiral Ispar-

[97] Termopilai müdafaası Yunan tarihinde emsalsiz bir kahramanlık örneği olarak yaşatılmıştır. Sonraları son savaşçıların düştüğü yerde Leonidas adına taştan bir arslan anıtı dikilmiş, kayalar üzerine de şair Simonides'in şu yazıtı kazılmıştır : «Yolcu! git Isparta'ya söyle ki, biz burada onun kanunlarına itaat ederek can verdik.»

talı Evripid (Euripides)i bularak amiraller meclisini toplantıya davet etmesini rica etti. Gece toplanan mecliste Temistokles hareket edilmesi aleyhinde bulundu. İran'lıların gemileri çok olduğundan açık denizde karşılaşmak tehlikeli olacağını, halbuki Salamin gibi küçük bir limanda İran gemilerinin hepsi aynı zamanda harbe girmiyeceklerinden galebe ümidi fazla olduğunu ileri sürdü. Sonra da donanma çekilecek olursa, Salamin limanına sığınmış olan Atinalı kadın ve çocukların düşman eline düşeceklerini, bunları feci akibetten korumak için donanmanın hareket etmemesi lâzımgeldiğinde direndi. Diğer amiraller bu dar yerde Yunan donanması mağlup olursa hiç bir gemi kurtulamıyacağı gibi, ailelerin de tamamiyle esir düşeceklerini ileri sürerek Temistokles'in teklifini reddettiler. Münakaşa kızıştı[98]. Nihayet kalmağa karar verildi. Fakat, ogün İran donanmasının Salamin'e gelmekte olduğu haberi alındığından amiraller ikinci defa toplandılar. Bu defa oy çokluğu ile çekilmeğe karar verildi. Temistokles bir hile ile bu kararın tatbikine meydan bırakmadı[99]. Emrivaki karşısında amiraller harp etmek zorunda kaldılar.

Bütün gece her iki taraf hazırlığa devam etti. Kşayarşa, denize doğru ilerlemiş bir burunda gümüş tahtına oturarak muharebeyi takip ederken her iki taraf gemileri de birbirlerine saldırmışlardı. İranlılar ,dar bir yerde sıkıştıkları için serbest harp edemiyorlardı. Uzun çarpışmalardan sonra Atinalılar, Fenike gemilerini hezimete uğrattılar. Sonra harp alanından çekilmek

[98] Rivayet edildiğine göre Euripides, münakaşa esnasında Temistokles'in bağırmasına kızarak bastonla üzerine yürümüş, fakat Temistokles istifini bozmıyarak ve sükûnetle « vur, fakat dinle ! », sözüyle bu hücumu karşılamıştır.

[99] Yunan kaynaklarından anlaşıldığına göre Temistokles amiralleri savaşa mecbur etmek için çocuklarının mürebbisini bir kayığa bindirerek gizlice İran donanmasına göndermiş; ve kendisine İranlılara şu haberi vermesini emretmiş: « Atinalıların kumandanı İran hükümdarının muzaffer olmasını istediğinden, beni Yunanlıların kaçmağa hazırlandıklarını size haber vermek için gönderdi ». Bunun için İran donanması limanın ağzına yürümüş, Akşam Yunan amiralleri tekrar toplandıkları zaman Ege'den gelen Aristes meclise girmiş, rakibi Temistokles'e «kavgamızı başka bir zamana bırakalım. Şimdilik vatanı kurtarmağa bakalım» diyerek liman ağzının düşman donanması tarafından kapatılmış olduğunu haber vermiş. Amiraller de başka çare kalmadığından harbe karar vermişler.

isteyen İyonya gemileri üzerine atıldılar. Denizin yüzü gemi enkazı ve insan cesetleriyle örtüldü. Denize düşen Yunanlılar yüzerek karaya çıkıyorlardı. Fakat İran askerleri yüzme bilmediklerinden boğuluyorlardı. Ertesi gün Yunanlılar yeni bir hücum bekliyorlardı. Fakat böyle bir şey olmadı. Karanlık bastığı zaman mağlubiyeti kabul eden İran donanması harp alanından çekildi gitti. Yunan gemileri bir müddet bunları takip etti. Deniz harbi Yunanlıların kesin galebesiyle neticelenmişti.

Bu hezimetten sonra Kşayarşa da çekilmeğe karar verdi. En iyi askerlerinden 300 bin kişiyi Mardonios'un emrine verdi. Kendisi geri kalan kuvvetlerle geldiği yoldan Asya'ya döndü. Fakat yolda ordunun bir kısmı açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan telef oldu. Mardoniosda kışı geçirmek üzere Tesalya'ya çekilmeğe karar verdi.

Plate yenilgisi Mardonios ilkbaharda ordusiyle tekrar Atina'ya geldi. Halk Atina'yı boşaltarak Salamin'e çekilmiş, Ispartalılardan yardım istemişlerdi. Mardonios, Atina'yı yaktıktan, surları, tapınakları yıktıktan sonra süvarilerinin serbestçe hareketlerine elverişli bir ovada düşmanla çarpışmak üzere Boiotia'ya çekildi. Plate (Plataiai) mevkiinde yerleşerek Yunanlıların hücumunu bekledi. Ordusunda 300 bin seçkin İran askeriyle 50 bin yunanlı bulunuyordu.

Atina ve Ispartalılarla müttefikleri, İranlıların karşısında Kiterun eteğinde toplandılar. Sonra su bulmak için ovaya indiler. Sayıları, (38 bini Hoplit olmak üzere) 108 bini buluyordu. Her biri bir kolordu teşkil eden müttefikler heyeti başkomutanı olması gereken Isparta kıralı küçük olduğundan, yerine yiğeni Pauzanias başkomutan olmuştu. Sağ yönde Ispartalılar, sol yönde Atinalılar, merkezde ise ittifaka giren diğer Yunanlılar bulunuyordu.

Mardonios hücum emrini verirken İran askerleri de Yunanlıların su aldıkları kaynağı toprakla doldurmuşlardı. Susuz kalan Yunanlılar geceleyin Plate'ye doğru çekildiler. Fakat merkezdeki Yunanlılar, başkomutanın ricat emrini iyi kavrayamadıklarından Yunan ordusu çekilirken üç kısma parçalandı.

Ertesi sabah, Mardonios, dağa doğru çekilen Yunanlılara hücum edilmesi emrini verdi. Fakat, gayet sıkı harp safı teşkil eden Ispartalıların karşı hücumları, İranlıları müşkül bir durumda bıraktı. Bu sırada beyaz bir at üzerinde harbi idare eden Mardonios'un yaralanarak yere düşmesi, İranlıların harp alanından kaçarak Şarampollarla takviye edilen ordugâhlarına kapanmalarına sebep oldu. Ispartalılarla birleşen Atinalılar, İran ordugâhının etrafındaki Şarampol hattında büyük bir gedik açmağa muvaffak oldular. Mardonios'un düşmana hücum ederken ölmesi nihayet İranlılara muhabereyi kaybettirdi. Arabalar ve eşyalar ile dar yerde yığılıp kalan İran askerleri imha edildi (M. ö. 479). Yunan kaynakları Plate muharebesinde İran ordusundan 260 bin adamın telef olduğunu, kurtulan 300 kişinin harp alanından uzakta kalan bin kişilik kolordu ile birleşerek Anadolu'ya dönebildiğini rivayet ederler. Ayni kaynaklara göre Lakedemonya'lılar müttefikleriyle beraber 107, Atinalılar ise 52 kişi kaybetmişlerdi. Merkezdeki diğer Yunanlılar ise savaşa katılmamışlardı.

Yunanlılar savaş alanında pek çok silâh, Mardonios'un Karargâhında da kıymetli mücevherat, sofra takımları, yataklar, kumaşlar, altın ve gümüş eşyalar ve sikkeler ele geçirmişlerdi [100]. Plate zaferiyle Yunanistan istilâdan kesin olarak kurtulmuş, İranlılar, geriye sürülmüşlerdi (M. ö. 479).

Mikale savaşı

Yunanlılar İyonya'daki ırkdaşlarını İran aleyhine isyana sürüklemek suretiyle bu başarılarını kesinleştirmek, Ahamanişlerin Ege ve Akdeniz öteleriyle olan münasebetlerine son vermek istemişlerdi. Bu maksatla Ispartalı Lectychides idaresindeki Yunan donanması Küçük Asya kıyılarına gitmişti. 300 kadirgadan mürekkep olan İran donanması Sisam'da idi. 60 bin kişilik bir ordu da Anadolu sahilinde Mikale burnu

[100] Elde edilen ganimetlerin onda biri tanrılara tahsis edilmişti. Olimpiyattaki Zeva, Korint berzahındaki Poseidon tanrılarına yapılan tunç heykeller ile Delfoi'daki Tanrı Apollon adına kurulan birbirine sarılmış üç yılan şeklindeki sütun ve üzerine konulan üç ayaklı altın iskemle bu ganimetlerle yapılmışlardır. Bu sütun üzerine İran istilâsına karşı teşekkül eden ittifak heyetine girmiş olan otuz bir Yunan sitesinin adları hâk edilmişti.

yanında karargâh kurmuştu. İranlılar, Yunan donanmasının geldiğini görünce açık denizde savaşa atılmağa cesaret edemediler. Ordularının himayesi altında bulunmak üzere gemileri Mikale'ye getirdiler. Orada karaya çekerek etrafına şarampol çevirdiler. Yunanlılar Mikale'ye gelerek İran askerlerini siperler arasında görünce karaya çıktılar.

İran komutanı ordusundaki İyonyalılara emniyet edemediğinden Sisam'lıların silâhlarını aldı. Milet'lileri de dağ yollarının muhafazasına memur etti. İran askerleri şarampollerin önünde kalkanlarını siper alarak bekliyorlardı. Atinalı'lar sahilden, Lakedemonya'lılar da dağ tarafından hücuma geçtiler. Atina'lıların kalkanlardan mürekkep müdafaa hattını düşürerek siperlere girmeleri zaferin hangi tarafa teveccüh edeceğini belirtmişti. İran ordusundaki İyonyalılar bulundukları İran cephesinden ayrılarak Yunanlılarla birleştiler ve onlarla beraber İran ordusunu mahvettiler.

Ahamanış'lerin karada ve denizde birbirini takip eden hizmetlerinin ilk neticesi, imparatorluk sınırlarının geri çekilmesi oldu. Yalnız Bosphor ötesinde, Bizans da M. ö. 478 [101], Eion'da 477 [102], Doriskos'da [103] da 450 tarihlerine hatta daha sonralarına kadar bir miktar garnizonları kaldı. Bunlar buralarda siyasî veya askerî bir lüzumdan ziyade, hükümdarın gururunu korumak için bırakılmışlardı. Bu suretle Kşayarşa ayağının Avrupa'da olduğu, günün birinde tekrar Yunanistan'a hücum edebilmek için üslere sahip bulunduğu hayalini besliyebilecekti.

Fakat, Tesalya, Makedonya, Boiotya, Trakya artık Kşayarşa'nın hükmünden çıkmışlardı. İş bu kadarla da kalmamış, Asya kıyıları bile tehdit edilmiş, Mikale'de imparatorluk kıtaları yenilmişti. Attik kadirgaları o vakte kadar Fenike gemilerinin rakipsiz dolaştıkları sularda serbestçe hareket edebiliyorlardı.

[101] Thucydides, 1, 49.

[102] Herodotos, VII, CVII ve Thucydides, I, 98 ve Pausanias, VIII, 8, 5. Eion Makedonya'da İstruma nehri ağzı civarında Amphipolis şehri yakınında bir şehir idi.

[103] Herodotos, VII, CVI. Doriskos Trakya'da Meriç (Haberin) nehri ağzı civarındaki ovadır. Kşayarşa burada ordusunu teftiş etmişti.

entrikalara hasrediyor, harem sefahatleriyle yıpratıyordu[104]. Hezimetlerden sonra geçen 12 yılda, imparatorluğu düştüğü zelil durumdan kurtaracak bir hamle, bir teşebbüs görülemedi. Bilâkis 466 ya doğru Kimon (Cymon) un emriyle Karya ve Likya kıyılarında dolaşan bir Atina donanması, Pamfilya kıyılarında Köprüçay (Eurymedon) ağzında Side şehri önlerinde demirlemiş olan İran donanmasına tesadüf ederek burada da yeni bir mikale faciası yarattı. İran donanması tahrip edildi. Atina bahriyelileri karaya çıkarak İran donanmasına refakat eden kıtaları perişan ettiler. Atina donanması büyük ganimetlerle Pire'ye döndü (466).

İmparatorluğun prestijini sarsan bu hezimetten sonra Kşayarşa çok yaşayamadı. Kşayarşa'nın gevşekliği yüzünden İmparatorluğun düştüğü feci durumdan müteessir olan amcası ve muhafız kıta komutanı Ardavan onu ortadan kaldırmağa karar verdi. Hadım ağası, Aspamithres[105] ile anlaşarak kıralı gece yatağında öldürdüler (465)[106].

Yunan kaynaklarına göre Kşayarşa şahsen güzel ve yakışıklı, civanmert bir adamdı. Salamin hezimeti imparatorluğun uçuruma sürüklenmesine başlangıç olduğu halde, o bunu sezmemiş, inhitat amillerini bertaraf etmeğe çalışacağına, sefahate atılarak bu inhitatı hızlandırmıştır. Memur ve komutanları seçmekteki isabetsizliği devlet işlerinin bozulmasiyle nihayetlenmiştir. Gerçi kendisine söylenilen doğru sözleri hüsnü telakki ediyordu. Fakat iradesi zayıf olduğundan, bunları tatbike muvaffak olamıyordu. İradesizliği yüzünden devlet işleri saray kadınlarının, hadım ağalarının ellerinde oyuncak olmuştu.

İmparatorluk mukadderatının düşmeğe sürüklendiği bu zamanlarda Kşayarşa, yaradılışındaki küçük zekâ ve cesaretini

[104] Herodotos'da Kşayarşa'nın kardeşi Masistes ile oğlu Darius'un zevceleriyle olan aşk entrikalarına dair, utandırıcı sayfalar vardır.

[105] Aspamithres'in adı bazı kaynaklarda Mithradates (Mithridad) şeklinde yazılmıştır. Ctésias'ın yazdığı Spatamithres adının mukaddes mühür anlamına gelen Spentamithr'den muharref olduğu sanılıyor.

[106] Ctésias, Persica, Müller-Didot tabı. S. 51. Justin (III, 1) ve Elien (Var. Hist, XIII, 3) Kşayarşa'nın gece oğlu tarafından öldürüldüğünü yazarlar.

Kşayarşa zamanında, Afrika'nın etrafını dolaşmak üzere ikinci bir teşebbüs yapılmıştır. Kartacalı amiral Hannon'dan bir asır sonra yapılan bu teşebbüse Staspes adında bir İranlı memur edilmişti. Bu adam, ölüm cezasına mahkûm edilmiş ve Afrika'yı dolaşabilirse bu cezanın affedileceği kendisine bildirilmişti. Staspes Cebel-Tarık'tan çıkarak güney istikametinde aylarca yürümüş, fakat devri tamamlayamıyarak dönmek zorunda kaldığından öldürülmüştür.

Artakhşatra I (Erdeşir)

Kşayarşa'nın en büyük oğlu Darius'un tahta geçmesi icabediyordu, fakat suikast mürettipleri oğullarının en genci olan Artakhşatra (Erdeşir = Artaxerxes)yı büyük kardeşi Darius'un tahtı elde etmek üzere babalarını öldürdüğünü, kendisini de öldürmek için tertip aldığını söyliyerek aldattılar. Artakhşatra hem babasının intikamını almak, hem de hayatını kurtarmak maksadiyle onlarla birleşerek Darius'u öldürttü. Bundan sonra tahta geçmesi icabeden Kşayarşa'nın ikinci oğlu Vıştasp satraplıkla doğu eyaletlerinde bulunduğundan Artakhşatra tahta oturdu[107].

Kşayarşa, halefine Avrupa'dan ümidini kesmiş, dışarı ve içeride eski satveti sarsılmış bir imparatorluk heyulası bırakmıştı. Zamanında sarayda başlayan kadın tahakküm ve entrikaları alabildiğine sefahate yol açmış, ihtiras ve intikam hisleri devlet bünyesini kemirmeğe başlamıştı.

Hükümdarlığa geçen Artakhşatra I Ardavan (Artabanus) ile hadım ağası (Aspamithres'in) vesayetleri altında bulunuyordu. Doğuda satrap olan kardeşi Viştasp taht iddiasında olduğu gibi, imparatorluğu fiilen idare eden Ardavan da, genç hükümdarı da babasının yanına göndererek tahta kendisi oturmak amacını güdüyordu. Bunu temin için de yedi oğlundan her birini imparatorluğun en önemli makamlarına geçirmişti.

Sağ eli sol elinden uzun olduğu için tarihte (Dırazdest = Uzun elli) lakabiyle anılan Artakhşatra I, evvelce Ardavan ile bu

[107] Gariptir ki, İran destanlarında Kşayaşar'dan hiç bahsedilmemiştir. Yalnız islâm devri müelliflerinden Ebu Reyhani, Biruni, ibn-i İbri gibi bazı tarihçiler ismini söylemişlerse de, icraatı hakkında önemli malûmat vermemişlerdir. Bunun hakkındaki esaslı bilgiyi Yunan kaynaklarına medyunuz.

hususta sözbirliği etmiş olan eniştesi tarafından suikasttan haberdar edildiğinden, Ardavan ile harem ağasını tevkif ettirdi. Yapılan tahkikat neticesinde Ksayarşa'nın kâtibinin de bunlar tarafında olduğu meydana çıktı. Haremağası öldürüldü.

Doğuda kuvvetli taraftarları ve kabilesi olan Ardavan, hapsedildi. Bu ihtiyatın yersiz olmadığı çobuk anlaşıldı. Ardavan'ın üç oğlu isyan ettiler ve elde silâh mahvoldular. Bundan sonra Ardavan ile diğer oğulları ve taraftarları imha edildi [108].

Artakhşatra I'in, karşılaştığı müşkülât bu kadarla da kalmadı. Doğuda Bakteriyan satrabı olan kardeşi Viştasp (Histasp) kendisine ait olduğunu iddia ettiği tahtı almak için büyük bir ordu ile üzerine geldi. Fakat kanlı ve sürekli iki harp sonunda ortadan kayboldu (462) [109]. Artakhşatra I, bu muvaffakiyetle imparatorluğunu kesin olarak temin etmişti.

Mısır isyanı Ötedenberi imparatorluğun varlığını ve tamamiyetini tehdit eden her olay, İran boyunduruğundan kurtulmak isteyen Mısır'da bir tepki uyandırıyordu. Sais'in düşmesindenberi Libya önem kazanmıştı. Marea ve Nil kollariyle Moréotis gölü ve dağı arasındaki mahsuldar bölgeye hâkim olan Libya prensleri, çölde oturan kabileleri de hükümleri altında bulundurduklarından, günden güne kuvvetlenmişlerdi. Bu prenslerden Psammetik'in oğlu İnaros, İranlılara harp açtı.

İran satrapları tarafından kötü muamele gören delta halkı bununla anlaştılar. Vergi tahsildarlarını kovarak silâha sarıldılar. Atinalılar Eurymedon zaferindenberi daima Kıbrıs sularında bir donanma bulunduruyorlardı. Bu donanmayı teşkil eden iki yüz gemi, Mısır'a gitmek ve İranlılara karşı isyan eden şeflerle işbirliği yapmak emrini aldı.

Artakhşatra I, isyanı bastırmak üzere ordusiyle Mısır'a gitmek istedi. Fakat etrafındakiler, İnaros'un ilk muvaffakiyetleri üzerine kaçarak payitahta gelmiş olan amcası Ahamaniş'in gönderilmesini tavsiye ettiler. Ahamaniş, Libya'lıları geri atmağa muvaffak oldu. Fakat Yunanlıların müdahalesi durumu

[108] Ardavan'ın katli hakkındaki bu rivayet Ctésias'ındır. Diodore ile Justin'in bu hususta rivayetleri birbirlerinden farklıdır.

[109] Ctésias, Persica, Müller-Didot basımı, S. 51-52.

değiştirdi. Ahamaniş, Papremiş civarında bir hezimete uğradı. Ordusu tamamiyle mahvoldu. İnaros, Ahamaniş'i kendi eliyle öldürdü. Başını Artakhşatra'ya gönderdi.

Bir kaç gün sonra da Kharitimides idaresindeki Yunan donanması, İranlıların yardımına koşan bir Fenike filosuna rast gelerek otuzunu batırdı, yirmisini de zabtetti. Müttefikler, nehir boyunca ilerleyerek Menfis önüne geldiler. İran ordusunun bakiyesi, kendilerine sadık kalan yerlilerle beraber, burada tehassün etmişlerdi (459). Şehir hemen düştü. Fakat, kale teslim olmadı. Artakhşatra I'in yeni bir ordu toplayıp göndermesine imkân verecek zaman kazandıracak kadar mukavemet edebildi[110].

Libyelilerle âsi Mısırlılar, büyük İran ordularına karşı koyabilecek bir halde değildiler. Bunlar ancak Yunanlıların piyade ve deniz kuvvetleri ile beraber olarak bir iş görebilirlerdi. Bunu pek güzel takdir eden Artakhşatra I, genarellerini Deltada talihlerini denemeğe göndermeden önce, Yunanlıların arasına nifak sokmak, bu suretle Mısır'daki Yunan kuvvetlerinin yurtlarına çekilmelerini temin etmek istedi. İspartalıları elde ederek onları Attik üzerine sevketmek teşebbüsüne girişti. Fakat, bütün ümitlere rağmen Lekedemonyalı'lar, kanmadılar.

Bu teşebbüs hareketsiz kalınca, Artakhşatra I doğrudan doğruya Mısır'a yürümeğe karar verdi. Askerini Fenike ve Kilikya'da topladı. Üçyüz bini bulan bu kara askerlerine üç yüz de gemi refakat ediyordu.

Ordu komutanlığına tayin edilen Suriye satrabı Megabiz (Megabazos) kuvvetlerini Delta'ya geçirdi. İranlıların yaklaşması üzerine birleşik kuvvetler Menfis kalesinin muhasarsından vazgeçerek düşmanı karşıladılar. İlk çarpışmada mağlup olan Yunanlıların başbuğu Kharitimides maktül düştü. Libye prensi İnaros da yaralandı, Prosopitis adasına sığınmak zorunda kaldı(455). Burada hayret veren bir cesaretle on sekiz ay mukavemet etti[111].

[110] Thucydides I, 104. ve Diodore, XI, 64-75.

[111] Ctésias, Persica, Müller-Didot basımı, S. 52. Bizanslı Etien Libye prensinin Prosopitis adasına değil, Mısır'ın en müstahkem bir kalesi olan Byblos'a çekildiğini yazar.

Megabiz bu uzun muhasaraya son vermek üzere Nil kolunun mecrasını çevirmek için bir kanal açtırdı. Adaya hücum imkânını temin etti. Atinalıları ezerek hücuma başladı. Yunanlıların çoğu savaşta mahvoldu. Geri kalanlardan bir kısmı Sirenaika (Kirene) ya çekilerek buradan Attik'e yani Yunanistan'a gitmeğe muvaffak oldu. Geri kalanlar da İnaros ile beraber kaçtılar. Sonra teslim olmak zorunda kaldılar[112].

Bu sırada elli gemiden mürekkep bir Yunan filosu olup bitenlerden haberdar olmaksızın Mendesionne Ağzına yanaştı. Bu filo da burada Fenikeliler tarafından çevrilerek yarısından fazlası batırıldı (454)[113].

İnaros teslim olurken kendisinin ve beraberindekilerin hayatlarına dokunulmıyacağına söz verilmişti. Artakhşatra önce verdiği bu sözünde sadık kaldı. Fakat, eliyle öldürdüğü Ahamaniş'in intikamını almak isteyen anası Amestris'in ısrarı üzerine nihayet İnaros'u astırdı [114].

Prosopitis zaferiyle gerçi isyan bastırılmıştı. Fakat Libye'de İnaros'un yerine oğlu Thanniras kırallığa geçirilerek yeni bir merkez kurulmuştu [115]. Sahil bataklıklarına sığınmış olan bazı çeteler de Amirtaos'u kıral ilân ederek İranlıların hücumlarına mukavemet ediyorlardı. Fakat, büyük tehlike şimdilik önlenmiş, imparatorluğun tamamiyeti kurtarılmıştı. Yalnız Yunanlılarla mücadele bitmiş değildi. Sürüp gitmek istidadını gösteriyordu ve öyle oldu.

Atinalılar, felâketlerinden altı yıl sonra iki yüz gemi teçhiz ederek Kimon (Cimon) un emrine verdiler, Kıbrıs'ın veya hiç değilse bu ada üzerindeki bazı limanların işgaline memur ettiler.

Kimon, düşman kuvvetini parçalamak için Mısırlılarla işbirliği yapmağa karar verdi. Kıral Amirtaos emrine altmış gemi ayırdı. Kendisi de donanmanın geri kalan gemileriyle Malos ve Cition'u zaptetti. Sonra Kıbrıs'ın başkenti olan Salamin'i muhasara altına aldı.

[112] Thucydides, I, 105 ve Diodore de Sicile XI, 75-76. Thucydides, Inaros'un ihanet eden askerleri tarafından teslim edildiğini yazar.

[113] Thucydides, I, 110, ve Aristedéme, Müller-Didot basımı, C. V. S. 14.

[114] Ctésias, Persica, Müller-Didot basımı, S. 52.

[115] Herodotos, III, XV.

Kimon andlaşmasından - Onbinlerin seferine kadar (449 - 400)

Atinalılarla anlaşma

Bu andlaşma ile Sardes'in yakılmasından Artakhşatra'nın saltanatının onyedinci yılına kadar yarım asır süren (501-449) İran - Yunan harbi, yani Med muharebelerinin birinci safhası sona ermiş oldu.

Andlaşmanın imzasından sonra Atina amirali Kimon, Salamin muharebesinde almış olduğu yaradan müteessiren öldü. Artakhşatra bu mevkiin alınmasının bütün adanın İran'nın elinden çıkmasını intaç edeceğini düşünerek Atina'lılarla barışmak, savaşa son vermek istedi. Bu suretle Atina'lıların daima isyana hazır olan Mısır'lılarla yeni maceralara atılmalarını da önlemiş olacaktı.

Tarihte Kimon andlaşması adiyle anılan bu muahedeye göre Yunan'lılar Küçük Asya'da İran idaresine zorluk çıkarmamayı, Mısır'lılara yardım etmemeği taahhüt ediyorlardı. İran'lılar da Anadolu kıyılarındaki Yunan kolonilerinin istiklâllerini tanıyor, İran ordusunun İyonya şehirlerine üç günlük mesafeden öteye geçmemesini, İran askerinin Likya doğusundan Karadenize kadar uzayan Anadolu kıyılarına sokulmamasını kabul ediyorlardı.

Atina'lılarla andlaşmanın imzasını müteakip İnaros'u mağlup etmiş olan Suriye satrabı Megabiz kazandığı parlak zafere karşı Artakhşatra'dan umduğu iltifatı görememekten müteessir olarak maiyetindeki ordu ile isyan etti. Birbiri arkasından üzerine gönderilen generaller büyük bir iş göremediler. Nihayet kendisi tarafından ileri sürülen şartlar kabul edilmek suretiyle bir anlaşma yapıldı [116]. Fakat, bir kaç yıl sonra oğlu Zopir (Zopyre) Karya ve Likya'da isyan etti. Ordu Artakhşatra'yi kendisiyle anlaşmak zorunda bıraktı [117].

İsyanların bu şekilde âsiler lehine neticelenmesi, diğer satraplar için kötü bir örnek oldu. Bundan sonra Büyük Kırala karşı itaat, ancak bazı kaprislerin hoş görünmesine, bazı şartların kabul edilmesine bağlı bulunuyordu.

[116] Ctésias, Persica, Müller-Didot basımı, S. 52-53.
[117] Aynı eser, S. 54.

Saltanatı zamanı daimî karışıklık ile geçen Artakhşatra I, M. ö. 425 de karısı ile aynı günde öldü. Tahta çıktığı gün açmış olduğu entrika devri, ölümünden sonra daha büyük bir şiddetle devam edecekti.

Yerine geçen biricik meşru oğlu Kşayarşa II, 45 gün sonra cariyeden olan kardeşi Sogdianos veya Sekudianos tarafından öldürüldü. Ahamanişler sarayını için için kemiren facialar tazelenmiş, prensler birbirlerini boğmak yarışına çıkmışlardı. Son kahraman Darius II oldu. Bu prens, altı buçuk ay sonra Sogdianos'u tahttan atarak öldürttü. Darius II unvaniyle yerine geçti.

Önce Hirkanya satrabı olan Darius II. Okhos adiyle anılıyordu. Yunanlılar da bir cariyeden doğmuş olduğu için kendisine piç Darius lakabını vermişlerdi.

Hayatı uzun bir sefahat ve cinayet sahnesi olan Darius II ilk günlerinde kardeşi Aristes ile Megabiz'in oğlu Artifiyos (Artyphios) un isyanlariyle karşılaştı. Bunlar ücretli Yunan askerleriyle iki muvaffakiyet kazandılar. Darius II bol altın sarfiyle ücretli askerlerin dağılmalarını temin etti. Kuvvetleri dağılan âsîler, hayatları bağışlanmak şartiyle teslim oldular. Fakat, Ahamanişler sarayını kirleten entrikaların büyük kahramanı olan karısı Parisatis'in teşvikiyle verdiği sözde durmadı. Aristes öldürüldü [118]. Fakat bu misal, Lidya satrabı Pissuthnes'in yeni bir isyan çıkarmak cesaretini kırmadı.

Pissuthnes kıral ailesine mensup bulunuyor ve yirmi senedenberi bu mevkii işgal ediyordu. Bu sebepten isyan hazırlığı için müsait zaman bulmuştu. Fakat, maiyetindekilerin ihaneti. Aristes gibi bunun da felâketini hazırladı. Çünkü Tissafernes (Tissaphernes), ordusundaki aylıklı askerleri para ile elde ederek onu kendisine teslim olmak zorunda bıraktı. Darius II bunu da öldürttü. Tissafernes'i yerine Lidya satrabı yaptı.

Fakat, bu başarı da Küçük Asya'da umumî bir sükûn temin edemedi. Pissuthnes'in oğlu Karya'da isyan ederek kennisini kıral ilân etti. M. ö. 412 tarihine kadar da mukavemet gösterebildi [119].

[118] Ctésias, Persica, Müller-Didot basımı, S. 54.
[119] Thucydides, VIII. 5, 19, 28.

Bu sırada Yunanlıları ikiye ayıran ve uzun zaman boğuşturan Peloponnesos harpleri başlamıştı. Atina, Küçük Asya kıyılarındaki kolonilerini müdafaa edebilecek bir durumda değildi.

Yunanistan'da dahilî harp patlamamış olsaydı, İran imparatorluğu satrapların birbirini takip eden bu isyanlariyle daha bu zamanlarda kesin olarak parçalanmış olacaktı. Çünkü hükûmet merkezi Yunanlıların âsi satraplara yapacakları askerî yardımı bastırabilecek kadar kuvvetli değildi.

Peloponnesos harplerinin bütün Yunanistanı harap ettiği bir sırada Atina en iyi gemilerini, en gürbüz askerlerini Sicilyada keybetmişti. Bu felâket haberi doğuya gelince Darius II, 449 andlaşmasını bozmak zamanı geldiğine hükmetti. Misya ve Lidya satraplarına sahil Yunan şehirlerinden vergi almak emri verildi. Kendisi de Ispartalılarla anlaşmağa teşebbüs etti.

Ispartalılar anlaşma teklifini tehalükle kabul ettiler. Bu zamandan itibaren Küçük Asya'daki Yunan siteleri Akhamaniş hükümdarının veya ajanlarının nüfuzu altına girmiş oldular.

Lidya satrabı Tissafernes ile Misya satrabı Farnabazus, Dorlar ile Atinalıları bir tutmak için itina gösterdiler. Rakiplerden birinin diğerine ölüm derbesi indirmemesine dikkat ettiler. Fakat her iki tarafa eşit muamele göstermek yolundaki bu gayret uzun sürmedi. Darius'un iki oğlu vardı. Artakhşatra (Erdeşir) ve Kuraş. Yaş itibariyle babasına halef olmak hakkı Artakhşatra'nın idi. Fakat Kuraş da her ne bahasına olursa olsun tahta oturmak hırsını besliyordu. Anası Parisatis (Parysatis) in yardımiyle Anadolu eyaletlerinin yüksek komutanlığını elde etmişti. Büyük kardeşinden önce tahta geçmek için de anasının sarayda çevireceği entrikalara güveniyordu. Bu suretle veliahd olamazsa, muharebe ile tahtı kardeşinden almağa karar vermişti.

Kuraş bu son kararını tatbik edebilmek için Yunanlılarla hususî olarak anlaşmayı tasavvur ediyordu.

Kuraş babası Darius (Darayavauş) tarafından Karanos unvaniyle Küçük Asya'ya gönderildiği zaman, anasının himayesi ile ayrıca Kappadokya, Frygya, Lydya satraplıkları da kendisine verilmişti. O zamana kadar deniz kıyıları satraplığını yapmakta olan Tissafernes ile Farnabazus birbirleriyle yarış edercesine Atina-İsparta savaşlarında bazan bir tarafı, bazan öteki tarafı tutmuş-

lardı. Kuraş hem imparatorluğun menfaati, hem de kendisinin geleceğe ait tasarısı bakımından, kesin olarak Ispartalılar tarafını tutmağı faydalı görüyordu. Yunan kaynaklarına göre derin anlayışlı, enerjik, askerî kabiliyeti çok üstün olan Atinalı'ların Asya içerlerine doğru bir gün yapmağı tasarladıkları seferde, kendisine umduğu yardımı yapamıyacaklarını anlamıştı. Hemen Ispartalılarla anlaştı ve kendisinin maddî yardımiyle Lysandros, Atinalıları nihayet yenmeğe muvaffak oldu.

Bu suretle ötedenberi sürüp gelen ve iki taraftan birinin galebesiyle neticelenemiyen harp, Pers prensinin yardımı ile iki yıl içinde Argos-Potames savaşının Ispartalıların kesin zaferiyle sona ermişti (M. ö. 405).

Atina'nın çökmesiyle Pers devletine şimdiye kadar en çok zarar vermiş olan deniz kuvveti ortadan kalkmış, Ispartalılar da Küçük Asya'daki Yunan şehirlerinin Büyük Pers kıralının hâkimiyeti altına geçmelerini kabul etmişti.

Fakat Kuraş'ın şahsî düşmanı olan Tissafernes prensin gizli tasavvurları hakkında Sus sarayına raporlar, haberler göndermekte ihmal göstermiyordu.

Kardeşler arasında taht kavgası veya Onbinler'in ricati

Kuraş'ın yardımiyle İspartalıların bu âni zaferleri, İyonya satrabı Tissafernes'in bu prens aleyhindeki isnatlarının doğruluğunu meydana koymuş, Darius II'yi oğlu hakkında şüpheye düşürmüştü. Bu isnatlara karşı hareket tarzı hakkında izahat almak için Kuraş'ı başkente çağırdı. Fakat Kuraş, Sus'a döndüğü zaman babası ölmüş, yerine büyük kardeşi Artakhşatra II (Erdeşir II), unvaniyle yerine geçmişti. Artakhşatra II'nin babasının saltanatı zamanında doğmadığını, kendisinin ise babaları kıral iken doğmuş olduğunu ileri sürerek Tiara'nın yani Ahamanişler tacının kendisine ait olduğunu iddia eden ve İspartalılarla anlaşarak gereken kuvveti Yunanlılardan tedarik etmek teşebbüsüne girişmiş olan Kuraş, tac giyme merasiminde kardeşini öldürerek yerine geçmeği tasarladı. Merasim yapılacak yerde saklandı. Âyin esnasında bu cinayeti yapacaktı. Fakat saklandığı yerde yakalandı. Hemen öldürülecekti. Fakat merasime gelmiş olan anaları Parisatis, en çok

sevdiği bu oğlunun üzerine atıldı. Onu kucakladı ve parçalanmasına meydan vermedi. Büyük oğluna yalvararak hem ölümden kurtardı, hem de yeniden Anadolu'ya vazifesi başına gönderilmesini temine muvaffak oldu. Fakat, tahtı elde etmek hırsiyle yanan Kuraş, vazifesi başına giderken ilk fırsatta dönecek, kardeşini atarak tahta oturmak kararını vermiş bulunuyordu.

Sardes'e döndükten sonra, bu kararını sağlamak üzere türlü bahanelerle muhtelif Yunan prenslikleri halkından 13.000 aylıklı asker topladı. İspartalılar da gerektiği zaman 700 ağır silâhlı asker göndermeği taahhüt ettiler. Yerli halktan da yüz bin kişi topladı. Bu askerleri toplarken sahil Yunan şehirlerinin adalardan ve Yunanistan'dan gelecek kuvvetle İç Anadolu'ya hücum etmek tasavvurunda olduklarını, onlara karşı koymak için asker topladığı şayiasını yayıyordu. Fakat İyonya Satrabı Tissafernes olup bitenleri gizlice Sus'a bildiriyor, tehlikeyi anlatıyordu. Kuraş hazırlığını bitirince ansızın Sardes'den doğuya doğru hareket etti (M. ö. 401). Hiç bir engel ile karşılaşmaksızın, Anadolu plâtosunu aştı, Külek boğazından Kilikya'ya indi. İspartalıların İssos'a gönderdikleri 700 ağır silahlı askeri de aldıktan sonra Kuzey Suriye üzerinden Mezopotamya'ya kadar gitti. Fakat burada, Babil'in bir kaç mil doğusunda bugün Bağdat yolu üzerinde İskenderiye hanının bulunduğu yerdeki Konaksa'da kardeşinin büyük ordusiyle karşılaştı. Büyük bir harp başladı (3 eylûl 401). Maiyetindeki Yunanlıların bir kanadı galebe etmesi üzerine Kuraş, 600 süvari ile kardeşinin etrafını sarmış olan 6000 Pers süvarisinin üzerine atıldı. Bunları yararak kıralın yanına kadar sokuldu. Büyük kıralı yaraladı. Fakat bu sırada kıralın ve en yakın maiyetinin hücumlariyle vurularak attan yavarlandı ve öldü. Kıralın yarasını Ctesias adında bir Yunanlı doktor iyi etti. Kuraş'ın karargâhiyle beraber ailesi ve bunlar arasında bulunan iki Yunanlı dilber büyük kıralın eline düştü. Bu kızlardan biri Yunanlıların ordugâhına kaçmağa muvaffak olduysa da Milto adındaki diğeri Büyük Kıralın haremine katıldı. Uzun zamanlar Sus sarayında rol oynadı.

Kuraş'ın hezimeti ve ölümü İran imparatorluğu için bir felâket olmuştu. Kuraş, cesur, atılgan, durup dinlenmek bilmez haris bir prens idi. Bu sıralarda imparatorluğun muhtaç oldu-

ğu kudretli hükumdar vasıflarını haiz bulunuyordu. Yunanlılarla temas neticesinde milletinin zayıf cihetlerini anlamış, sefahat düşkünlüğünü önleyecek bir mertebeye yükselmişti. Kardeşine galebe ederek imparatorluk tahtına çıkmış olsa idi, devleti sürüklenmekte olduğu harabiden kurtarmak kudretini göstermesi ihtimali çok kuvvetli idi. Konaksa zaferiyle büyük kıralın saltanatı ve şerefi kurtulmuştu. Fakat, meydan muharebesinden evvel bir çok Pers asilzadelerinin Prens Kuraş tarafına geçmeleri devlet içindeki derin nifakı meydana vurmuştu.

Kuraş'ın ölümü üzerine muharebenin bir hedefi kalmamıştı. Anadolulu askerler dağıldılar. Yunanlılar da toplu olarak Dicle kenarına çekildiler. Fakat anlaşmak bahanesiyle Tissafernes'in çadırına davet edilen yunanlı şefler burada ihanetle karşılaştılar. Tevkif edilerek Babil'e gönderildiler ve orada öldürüldüler. Bunun üzerinde orduyu gönüllü olarak takip eden Ksenofon (Xénophon) kumandayı eline aldı ve Yunanistan'a dönmek üzere evvelâ Dicle sonra Bitlis suyunu takiben Fırat'ın kaynaklarına çıktı. Burada nehri geçerek Pontos kıyılarına doğru ilerleyerek Trabzon'a indi. Tarihte "Onbinlerin ricati„ namiyle şöhret alan bu askerî hareket bizzat kumandan tarafından "Anabasis„ adlı eserinde mükemmel surette hikâye edilmiştir.

Yunanlılar bu zamana kadar İran'a tükenmez bir kudret ve kuvveti haiz korkunç bir devlet gözüyle bakıyorlardı. Bu devleti denizde yenmek, onu Avrupa'dan kovmak gibi teşebbüslere girişilebilirdi. Fakat Asya içlerine kadar sokulmak, felâketli bir maceraya atılmak olurdu.

Halbuki, Kalde ovalarına kadar sokulan ve haince bir ihanet neticesinde başbuğlarını kaybeden rehbersiz, müttefiksiz bir avuç Yunanlının bu muazzam devletin merkezi çevresinde büyük İran ordusunu yarıp geçerek kurtulması, sonra da mükemmel bir intizam ile Pers devletine ait topraklar ortasından pervasızca geçerek büyük zayiat vermeksizin Pontos sahiline gidebilmesi muazzam İmparatorluğun kofluğunu açık bir surette meydana koymuş, bu köklü kanaati silip süpürmüştü. Bu macera, devlet teşkilâtının artık işe yaramıyacak bir hale gelmiş olduğunu gösteriyordu. Çünkü bir düşman ordusunun hiçbir suretle izaç edilmeden üç dört satrablıktan geçebilmesi, sınır

bölgelerindeki tahkimli kaleleri hiçe sayması, ancak umumi bir inhilâl karşısında mümkün olabilirdi.

Kuraş, payitaht üzerine yürürken Kilikya satrabı ile Mısırlı Tamos komutasındaki İran donanması vazifelerini yapmış olsalardı, âsi prens hiç bir vakit Toros geçidlerini aşamazdı. İran'da bu olay karşısında zaafını anlamıştı. Bundan sonra İyonya ve Ege işlerine ancak Yunanlıları satın almak suretiyle karışabilecekti. İhtimal ki yine bu anlayışla yalnız dört satrablığa bölünmüş olan Anadolu'da satrablıkların adedi artırılmıştır. Marmara denizinden Toroslara, Doğu Anadolu dağlarına kadar uzayan geniş Frigya satrablığı parçalanarak Helespontos Frigyası, Büyük Frigya ve Kappadokya adlariyle üç satrablığa bölünmüş, Karya ile Kilikya'ya kadar uzayan güney sahilleri İyonya satrablığından ayrılmış, Kilikya'da doğrudan doğruya merkeze bağlı bir eyalet haline konulmuştu.

Artakhşatra II, kardeşinin ölümünden sonra Anadolu kıyıları satrablığını, İyonya Greklerini tedib etmek vazifesiyle beraber Tissafern'e vermişti. İstiklâlleri için titriyen İyonyalılar Lakedemonyalılara elçiler göndererek yardımlarını istediler. Peloponnesos galibi İspartalılar, İyonyalıların bu talebine karşı, Atinalıların eski hâmilik rolünü üzerlerine aldılar. Genç Kuraş'ın ölümü, Perslere olan taahhütlerine son vermiş, onları hareketlerinde serbest bırakmıştı.

Cyme muharebesiyle Anadolu'da mücadele başlayınca Thymbron komutasında İyonya'ya beş bin kişilik bir kuvvet gönderdiler. İspartalı komutan Anadolu'ya çıktığı zaman, buralardaki onbinlerin bakiyelerini de toplayarak Manisa (Magnessie) yı almak suretiyle muhasemata başladı. Fakat Larissa duvarları önündeki müsademe, komutanlıktan çekilmesini intaç etti, yerine Dercyllidas geçti. Yeni komutan Misya'da bir çok şehirler aldı. Sonra satrap Farnabazus (Pharnabazus) ile bir mütareke yaptı. Ordusunu, Trakya barbarlarının hücum ve yağma ettiği Kersonez'e (Chersonese) götürdü, bu şehri kurtardı. Kersonezlileri bu gibi akınlardan kurtarmak üzere bir kıyıdan öteki kıyıya kadar uzayan bir sur yaptırdı.

İspartalılarla son mütareke tekarrür ettiği sırada Farnabazus Sus'a giderek Artakhşatra'yı Lakedemonyalılara karşı Atinalılarla ittifak etmeğe ikna etti. Bu suretle Büyük Kıral, imparatorluğun

Yunanlıları birbirlerine kırdırarak zayıf düşürmek yolundaki eski siyasetine dönmüş oldu. İmparatorluğun bütün deniz kuvvetleri komutanlığını Atina'lı Konon'a verdi. Gemiler Kilikya'da toplandığı sırada Farnabazus ve Tissafernes de satrablıklarından topladıkları 30 bin kişilik bir kuvvetle Efesos üzerine yürüyorlardı.

İran kuvvetlerinin yaklaştıklarını haber alan Dercyllidas, yedi bin kişi ile onlara karşı çıktı. Fakat, karşılaşan ordular çarpışacaklarken şefler bir mütareke aktederek harbi önlediler Farnabazus kesin bir barış yapabilmek için gereken emirleri almak üzere kırala sâiler gönderdi.

Fakat bu esnada Lakedemonya'da vukubulan siyasî bir tebeddül, durumu değiştirdi. Isparta kırallığına çıkarılan Agesilas, Anadolu'daki kuvvetlerin başına geçmek üzere Yunanistan'dan hareket etti. Agesilas bu zamanlardaki Yunanistan'ın en büyük adamı idi. Hayatının sadeliği, tabiatının yumuşaklığı, herkese karşı lütufkârlığı ve bütün bunların üstündeki emsalsiz azim ve kudreti, az zamanda İyonya sitelerinin hürmet ve sevgilerini üzerinde toplayabildi. İranlılar için Ege kıyılarında müthiş bir hasım olarak belirdi. Tissafernes, onbin süvari ve otuz bin piyade ile bu korkunç düşmanı karşıladı. Fakat İranlılar, Agesilas'ın kurduğu pusuya düştüler. Büyük zayiata uğradılar. Yunanlılar altı bin kişiden ziyade adam doğradılar. Bundan daha ziyade de esir ve külliyetli ganaim aldılar. Neye uğradığını bilmeyen Tissafernes, dehşete düşürek Sardes'e çekildi. Agesilas'ın yukarı satrablıklara doğru yürümesine karşı bir engel kalmamıştı. Fakat kurban falını elverişli görmediğinden ileri gideceğine, deniz kıyısına çekilmeği daha muvafık buldu.

Hezimet haberini alan Artakhşatra II. çok kızdı. Annesi Parisatis'in kışkırtmasiyle soruşturmağa lüzum görmeden Tissafernes'in idamına karar verdi. Parisatis, satrabın, sevgili oğlu Kuraş aleyhindeki ihbarlarını bir türlü affedemiyor, ona karşı sönmez bir kin besliyordu.

Artakhşatra II, Anadolu ordusu komutanlığına tayin ettiği Titrostes'e (Tithraustes) selefini tevkif ve imha emrini verdi. Sahil stelere ve Anadolu'daki satraplara yeni komutana itaat etmeleri hakkında fermanlar gönderdi. Yeni komutan Frigya'da Kalosses şehrine gelince Tissafernes'i hamamda yakalayarak ba-

şını kestirdi. Büyük Kırala gönderdi. Sonra da Agesilas ile altı aylık bir mütareke yaptı.

İmparatorluk hiç bir zaman bu kadar ciddi bir tehdit karşısında kalmamıştı. Çünkü bu sırada Mısır da silâha sarılmış, çok ciddi sayılacak bir durum yaratmıştı. Gerçi Konaksa'da Mısır askeri Büyük Kıralın ordusunda döğüşmüştü. Fakat arkadan, Mısır'da Pers hâkimiyeti aleyhine bir kıyam kopmuş, Mısır'ın Pers devletinden ayrılmış olduğu haberi İran ordusu içinde yayılmıştı. İran donanmasına kumanda aden Mısır'lı Tamos, donanma ile birlikte Mısır'a çıkmış, Isparta ise Menfis ile münasebete girmiş, Mısır'dan para ile fazla yardım vaadi almıştı. İmparatorluğun bu durumu içinde Fenike şehirleri ile kıral Evagoras'ın bütün kuvvetiyle helenleştirmeğe çalıştığı Kıbrıs, Mısır'ın yolunu tutabilirlerdi. Bir yandan Isparta kuvvetleri Küçük Asya satrablıklarını tehdit ederken Pers donanması da büyük bir tehlike karşısında bulunuyordu.

Pers imparatorluğunu bu acıklı durumdan kurtaracak tedbirleri gösteren Atinalı Konon oldu. Bu zat Ispartalıların Atinaya galebesinden sonra Kıbrıs kıralı Evagoras'a sığınmıştı. Bunun ilhamiyle Artakhşatra II, Hellespont Frigyası satrabına bir donanma hazırlamak ve gereken parayı esirgemiyerek Hellas devletlerini Isparta aleyhine kıyam ettirmek emrini aldı. İran altınları Yunanistan'da beklenilen neticeyi temin etti. Lakedemonyalıların zalimane hâkimiyetlerinden bizar olan Yunanlıları İran altınları kolayca harekete getirdi. Ispartaya karşı bir birlik kuruldu.

Pers donanması komutanlığına getirilmiş olan Konon büyük kırala bağlılığını arzetmek üzere Babilonya'ya gitmiş. Orada Büyük Kırala gereken para ve harp malzemesi verildiği takdirde Ispartalıları denizde mağlup edeceğine dair teminat vermişti. Artakhşatra II, Atinalılarla müttefiklerinin, kendisini en tehlikeli bir düşmandan kurtarmak üzere harbe atılmak istemelerinden memnun olarak Konon'u ihsanlara garketti. Ona istediği parayı ve mühimmatı temin etti. Farnabazus'u refakatine verdi.

Ordusiyle Anadolu'dan Avrupa'ya geçen Agesilas kesin olmayan Korone muharebesini yaptığı sırada Isparta deniz hâkimiyetini de kaybediyordu. İran donanmasiyle birle-

şen Atina filosu Ege denizini kuzeyden güneye temizlemiş, Konon ve Farnabazus, Kinides (Cnides) çevresinde büyük bir zafer kazanarak Ispartalıların 45 gemisini zabtetmişlerdi. Bu zafer üzerine Kos (İstankōy) ile İyonya birliğini teşkil eden oniki şehirden biri olan Clazumenes yarım adasındaki Teos (Sigacık) halkı, Isparta garnizonlarını kovdular. Arkadan Efesos, Midilli ve Pritre (Prythrée) ile bütün İyonya şehirleri aynı suretle hareket ettiler. Hepsi Konon ile birer ittifak muahedesi imzaladılar.

Bundan sonra Farnabazus ile Konon Kiklad'lara doğru yelken açtılar. Girit denizindeki Serigo (Cythére) adasına yanaştılar. Burayı zabtederek bir miktar garnizon bıraktıktan sonra Korint üzerine gittiler. Burada Ispartalılar aleyhine kurulan birlik mensublariyle anlaştılar. Farnabazus, Isparta'ya karşı mücadele için kendilerine külliyetli para vererek Asya'ya döndü. Konon'un Knides zaferi, Tebai, Korintos ve Atina'nın ayaklanmaları, Farnabazus'un Lakonya sahillerine kadar yaptığı deniz seferi ve nihayet şahsen Korintos'da kurulan müttefikler meclisine iştirak etmesi, Isparta kıralı Agesilas'ın süratle memleketine çağrılmasını zorladı. Bu sırada Konon da 80 gemi ile Pire'ye gitti. Yıkılan Atina surlariyle Pire'den Atina'ya kadar uzayan duvarın mühim kısımlarını inşa ettirdi (390). Vatanına yaptığı bu hizmeti başarabilmek için Yunanlı ameleden başka, pek çok da gemi tayfası istihdam etmişti.

İran'ın Anadoludaki kara orduları komutanı Teribaz, Konon'un başarılarını çekemediğinden, onu İran askerlerini Atinalılar hesabına kullanmakla töhmetlendirerek tevkif etti. Sardes'e gönderdi. El ve ayaklarına demir bukağı vurdurarak hapsettirdi. İhtimal ki bir müddet sonra da hapiste öldürttü. Sıkışık bir duruma düşen İsparta, Büyük Kıralın dostluğunu kazanmak, İran'la yeniden ittifak yapmak üzere bu sırada Yunanlıların en kurnaz siyaset adamı olan Antalkidas'ı elçilikle Sus'a gönderdiler.

Antalkidas andlaşması

Fakat, Teribaz'ın Konon hakkındaki bu insafsız muamelesi, sonunda kendi felâketini intac etti. Artakhşatra II, Lakedemonyalıların istediği gibi ezilmedikleri mütaleasiyle Teribaz'ı azlederek yerine Stru-

tas'ı tayin etti. Yeni satrap, İspartalılara karşı başarılı muharebeler yaptı. Fakat, İranlıların yardımıyle mahvolmaktan kurtulmuş olan Atina'nın eski hegemonyasını kurmak sevdasına düşmesi, Kıbrıs adasında da bir isyan başgöstermesi Artakhşatra II'yi İspartalıların sulh teklifini kabule mecbur etti. İspartalıların Sus'a gönderdikleri Antalkidas maharetli bir diplomat olduğundan çok soğuk karşılanmış olmasına rağmen, ince ve dirayetli hareketiyle nihayet Büyük Kıralın teveccühünü kazanarak ona bir sulh muahedesi imzalatmağa muvaffak oldu. Artakhşatra II'nin affına mazhar olan Teribaz da hükümdarının İspartalılara karşı beslediği husumeti izale hususunda Antalkidas'a önemli yardımda bulunmuştu.

Antalkidas, İspartalılara dünyanın en menfur adamları gözüyle bakan Artakhşatra II'nin o kadar gözüne girebildi ki nihayet onu İspartalıların İran'ın kudret ve satvetinin artması hususunda hizmete amade olduklarına inandırdı.

İmzalanan andlaşmaya göre, Kıbrıs adasiyle Klazomenes yarımadası da dahil olmak üzere, küçük Asya'daki bütün Yunan şehirleri İran'ın yüksek hâkimiyeti altında kalacak, Büyük Kıralı metbu tanıyacaklardı. Atinalılar yalnız Limni (Lemnos), İmbros, Skiros (Scyros) adaları üzerindeki kaza haklarını muhafaza edecekler, fakat diğer bütün cumhuriyetler kendi kanunlarına bağlı kalacaklardı. Bu şartlara riayet etmek istemeyen siteler ve adalar, İran kuvvetleriyle birleşecek olan İspartalılar tarafından karadan ve denizden tazyik ve tedip edileceklerdi.

Bu son şartı tahakkuk ettirmek için Antalkidas, 80 gemiden mürekkep bir İran filosu ile Ege'ye gitti. Agesilas da ilk işarette âsi siteler üzerine yürümek için hazırlığa başladı. Bu tedbir, Teb'lileri, Atinalıları ve Argos'luları korkutmak ve andlaşma şartlarına riayet ettirmek için kâfi geldi. Her tarafta askerler terhis edildi. Gemiler limanlara çekildi.

İspartalı'ların hodgâm hırslarını, intikam duygularını tatmin eden Antalkidas muahedesi, Artakhşatra II'nin yalnız Küçük Asya'daki Yunan kolonileri üzerinde hâkimiyetini yeniden tesis etmekle kalmamış, aynı zamanda ona deniz hâkimiyetini de iade ederek düşmanlarının rekabeti sayesinde yaşayabilen İran imparatorluğunun ihtizar devrini uzatmıştı. Yarım asırdan biraz fazla bir müddet önce Atina Artakhşatra II'den

Küçük Asya Yunanlı'larının istiklâlleri fermanını koparmıştı. Şimdi Artakhşatra II yeni bir muahede ile bu istiklâli geri almış Ege'de Atina yerine Isparta hegemonyasının inkişafına müsaade etmişti.

Sus sarayı bir defa Ispartalı'ları, bir defa Atinalı'ları veya Teb'lileri himaye ederek Yunan devletlerini birbirleriyle boğuşturuyor, bunları daima yorgun ve bitkin bir halde tutuyordu. Fakat, bu hal Yunanlı'ları zayıflatmakla beraber, Pers imparatorluğu için zararlı neticeler de veriyordu. Çünkü ilerde görüleceği gibi Pers hâkimiyetine karşı ayaklanan Kıbrıs adası, Mısır eyaleti, Suriye sahilleri, Hellaslı'lardan, Büyük Kıralın himaye ettiği hükûmetten maadasından büyük yardımlar görüyorlardı.

Antalkidas andlaşmasından Artakhşatra II (M. ö. 387-358) nin ölümüne kadar

Kıbrıs isyanı Antalkidas muahedesi imzalandığı sırada imparatorluk, Kıbrıs'da, Mısır'da, Küçük Asya'da patlayan isyanlar karşısında bulunuyordu. Bu bakımdan andlaşma Pers devleti hesabına tam zamanında yapılmıştı.

Mısır üzerine yürüyebilmek için önce Kıbrıs isyanını bastırmak, deniz yolunu açmak icabediyordu. Kıbrıs'da ayrı ayrı iki ırka mensup bir halk yaşıyordu. Biri Fenikeliler diğeri Grekler. Kıbrıs adasındaki eski Salamin şehri kıralları neslinden inen Evagoras, İran-Isparta harbi sırasında Atinalı Konon ile birleşerek büyük bir nüfuz kazanmış, yavaş yavaş bütün adayı hâkimiyeti altına almıştı. Görünüşte İran devletinin yüksek hâkimiyetini tanıyan Evagoras'ın gittikçe artan hırs ve faaliyeti Artakhşatra II'nin şüphelerini uyandırmağa başlamıştı. Olaylar Artakhşatra II'yi haklı çıkardı. Evagoras 391 tarihinde metbuuna karşı açıkca isyan etti. Küçük Salamin kıralının muazzam İran kuvvetlerine mukavemet edemiyeceği muhakkaktı. Fakat Atinalılarla Mısır tabii müttefiki idiler. Kuvvet, para ve sair levazımca ona yardıma hazır idiler. Evagoras, 392 de Mısır kırallığına geçen Akoris (392-380) ile anlaşmış, ondan mühim yardım elde etmişti. Bundan başka gizlice anlaştığı Karya diktatörü Hekatomnos'dan aylıklı yabancı asker tedariki için önemli bir meblağ almıştı. Fenikedeki Tir (Sur)

ve diğer siteleri de zaptetmişti. 90 gemiden mürekkep bir filosu vardı. Bunlardan 20 sini Tir temin etmişti. Kara kuvveti de altı bin kişiden fazla idi. Müttefiklerinden de ayrıca bir çok asker geldiği gibi kendisi de ücretle ecnebi askerler tedarik etmişti. Bunlardan başka Pers hâkimiyetinden bizar olan bir Arap emîri ile bazı kabile şeyhleri de kendisine yardımcı kuvvetler göndermişlerdi. Artakhaşatra II devlet idaresinin dizginlerini sıkı tutmak için yeter derecede kuvvetli değildi. Bu yüzden isyanlar birbirini kovalıyordu.

Artakhşatra II, imparatorluğun batı bölgelerinde başgösteren isyanları bastırmak üzere karada ve denizde mühim kuvvetler hazırladı. İlk darbenin Evagoras'a indirilmesi lâzımdı. Çünkü Kıbrıs Mısır'ın tabiî bir geçit yeri idi. Buraya hâkim olanın Doğu Akdenize ve Mısır yollarına hâkim olması tabiî idi. Kıbrıs'taki bir donanma Filistin'den Nil deltasına gidecek bir orduyu yandan tehdit edebilirdi. Damadı Orontes'in kumandanlığındaki kara ordusu süvari ve piyade olarak üçyüz bin erden, Teribaz'ın idaresindeki deniz kuvveti ise üç sıra kürekli 300 kemiden (trirèm) den mürekkepti. Bu iki komutan, kuvvetleriyle Kıbrıs'a yanaştılar. Evagoras bu kadar büyük bir kuvvetle meydan harbini göze alabilecek bir durumda değildi. Derhal denize bir çok korsan gemileri çıkardı. Bunlar Pers ordusunun Suriye ve Anadolu ile muvasalasını kestiler. Müstevlilere büyük zayiat verdirdiler. Bu tedbir, çok geçmeden tesirini gösterdi. Pers ordusunda kıtlık başladı. Bu yüzden aylıklı ecnebi askerler güçlükle bastırılan bir isyan çıkardılar. Mısır kıralı Akoris, Kıbrıs'lılara buğday, para ve diğer levazım gönderdiğinden onlar kıtlıktan muztarip değillerdi. Fakat Evagoras'ın deniz harbine girişmek gibi bir hatada bulunması donanmasının tahribiyle neticelendi. Citium (Larnaka) Perslerin eline geçti. Fakat bundan cesareti kırılmadı. Kuvvetlerini oğlu Pitagoras'ın emrine vererek mukavemete memur etti. Kendisi imdad istemek üzere bir gece on gemi ile gizlice Mısır'a gitti (385). Mısır kıralı Akoris, memleketi haricinde bir sergüzeşte atılmak istemediğinden, Evagoras Mısır'dan ancak bir miktar malî yardım temin edebildi. Memleketine dönünce kuvvetleriyle Salamin'de tahassün etti. Burada birçok

yıllar kahramanca mukavemette bulundu [120]. Fakat Salamin'in pek çok sıkıştığını görerek nihayet barış istemek zorunda kaldı. Teribaz, Salamin'den başka bütün Kıbrıs şehirlerinin İran'lılara bırakılması şartiyle müzakereye girişebileceğini bildirdi. Bu şarta göre Evagoras, Salamin'de hükümdar kalacak, fakat Pers kıralına muayyen bir vergi verecek, ona bir köle gibi itaatte bulunmağı taahhüt edecekti. Evagoras bu ağır şartların sonuncusundan maadasını kabul etti. Büyük Kırala bir köle gibi değil bir kıralın, metbuu olan Büyük Kırala itaati şeklinde bağlı kalacağını bildirdi.

Fakat bu sırada Pers'lerin diğer komutanı Orontes, kayın babası olan Artakhşatra II'ye gizlice bir arize gönderdi. Bu mektupta Salamin'in zabtı mümkün iken Teribaz'ın burayı almayarak barış müzakeresine girişmiş olduğu bildiriliyor, Teribaz'ın vaadlar ve mükâfatlarla ordu subaylarının sevgisini kazanmağa çalıştığı da ilâve edilerek müsalehaya, ileride tasarladığı isyan hesabına bir anlaşma mahiyeti veriliyordu.

Artakhşatra II'nin damadı Orantes'e Teribaz'ı hemen tevkif ederek merkeze göndermesi yolunda verdiği emir, yerine getirildi. Teribaz ihbarın yalan olduğunu ileri sürerek mahkeme edilmesini istediyse de, bu sırada Büyük Kıral Kodusi (Cadusiens) lere karşı harbe gitmiş olduğundan mahkeme yapılamadı. Kendisi hapse atıldı. Teribaz'ın damadı olan general Gaos'un yakın pederine yapılan muameleden müteessir olarak isyan etmesi Evagoras'a da bir müddet için ümit verdi. Çünkü Gaos, komutasındaki subayları da isyana sürükleyerek Mısır kıralı Akoris ile anlaşmış, Lakedemonyalılara büyük meblağlar vadederek onları da Artakhşatra II 'ye karşı harbe teşvike başlamıştı. Antalkidas muahedesinin kendilerini diğer Yunanlılar nazarında küçük düşürmesinden ve küçük Asya'daki sitelerin Perslere terk edilmesinden mahcup olan Ispartalılar, Perslere harp ilân ederek üzerlerinden bu lekeyi silmek istiyorlardı. Bu sebepten Gaos'un teklif ettiği ittifakı memnunlukla karşıladılar. Fakat Gaos'un hiç bir şeye muvaffak olmadan öldürülmesi, teşebbüse girişmelerini önlemiş, onları Anadolu hakkındaki bütün projelerinden vaz geçerek, hırslarını Yunanlı-

[120] Diodore de Sicile, XV, 48.

lara çevirmeğe mecbur etmişti. Bu netice Evagoras'ın ümitlerine son vermiş oldu.

Ordular başında yalnız kalan Orontes, Teribaz'ın tevkifinden memnun olmayan askerlerinin itaatsizliğe başladıklarını görünce, yeniden barış müzakeresini açmağa karar verdi. Gaos'un âkıbetiyle ümitlerinin söndüğünü gören Evagoras da barış için can atıyordu. Nihayet evvelce kararlaşmış olan şartlarla müsalâha aktedildi (376). Bu suretle on yıldanberi imparatorluğun bütün kuvvetlerini işgale muvaffak olan Evagoras tamamiyle imha edilememiş, eski prensliğinin başında kalmış oluyordu. Demekki Büyük Kıralın onyıl uğraşmasına karşı elde ettiği şey, Evagoras'ın eskisi gibi vergi vermeğe razı olmasından ibaretti.

Mısır isyanı Artakhşatra I zamanında Mısır'ın, istiklâlini kazanmak için silâha sarılmış olan İnaros'un hezimetinden (455) sonra geçen elli yıl zarfında Mısır'da sulh ve sükûn ciddî surette sarsılmamıştı. Pers satrabları müşkülâtsız Menfis'de birbirlerine halef olmuşlardı. İnaros'un gaddarane idamı ve belki Libye'nin tâkatten düşmesi oğlu Thanmiras'ın faaliyetine mani olmuştu. Sahil bataklıklarına sığınan vatansever çetelerin kıral ilân ettikleri ihtiyar Amirte'nin oğlu Pausiris Pers kıralını metbu tanımış, onun itaatli bir tabii olmuştu.

Fakat, ara sıra beliren bir kaç küçük olay artık itaat etmiş sayılan Mısır'da eski ihtilâl ruhunun yaşamakta olduğunu, parlamak için eiverişli fırsat beklediğini meydana koymuştu. M. ö. 445 tarihlerine doğru deltanın bir bucağında hüküm süren Psammettik, metbuu olan Pers kıralı ile harp eden Atinalılara buğday göndermek cesaretini göstermişti.

İnaros'un hezimetinden elli yıl sonra (404) Amirte'nin adını taşıyan bir torunu Mısır'ın istiklâlini ilân etmek suretiyle ihtilâl ruhunu parlattı. Fakat bu prens, bütün İranlıları Mısır'dan kovamamıştı. 401 de Artakhşatra II'nin kardeşi Kuraş'a karşı çıkardığı orduda Mısır askerlerinin de bulunması bunu göstermektedir [121]. Mısır metinlerinde bu prensle aynı zamanda yaşayan Psammetik adında Sais sülâlesine mensup bir

[121] Xénophon, Anabasis, I, 8, 9.

prensden daha bahsedildiğine göre bu aralık Nil boylarında bir nevi feodalizm bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu feodalitenin aynı sülâlenin uzun zaman iktidar mevkiinde kalmasına müsait olamıyacağı tabiidir. Bunun içindir ki yirmi sekizinci sülâle ancak altı yıl devam etmiştir. Bilindiği gibi bu sülâlenin tek hükümdarı olan Amirte (404-398) ile başlayan kurtuluş hareketini yirmi dokuzuncu sülâleyi kuran Neferites (M. ö. 398-392) tamamlamış, bu suretle Mısır kendi kendine hâkim olmak devrine girmiştir. Neferites'in politikasını zamanın şartları tâyin etmişti. Tahta çıktığı zaman azametinin son haddini bulmuş olan Isparta, Ahamaniş imparatorluğuna karşı harp açmıştı. Agesilas Küçük Asya seferine hazırlanıyordu. Bu durumdan faydalanan Neferites Ispartalılarla tedafüi ve tecavüzi bir muahede aktetti. Çünkü her iki tarafın hedefi, Ahamaniş imparatorluğunu yıkmaktı. M. ö. 396 tarihinde Mısır'dan Ispartalılara buğday ve mühimmat yüklü bir gemi kafilesi gönderildi. Bu kafile yolda Pers donanmasına kumanda eden Konon tarafından yakalandı [122]. Fakat yukarıda görüldüğü gibi olayların icbariyle Agesilas'ın geri çağrılması, ve Küçük Asya'nın Ispartalılar tarafından tahliye edilmesi, Mısır kıralının ümitlerini yıktı. Neferites Mısır'ı yalnız başına korumak mecburiyetinde kaldığından Pers'lerin kesin görünen tecavüzlerine karşı kuvvetlerini Suriye sınırlarına yığmak zorunda kaldı.

Fakat Pers kuvvetleri beklediği zamanda Suriye hudutlarında görünmediler. Çünkü Ispartalıların çekilmesiyle Küçük Asya'da beliren tehlike geçmiş değildi. Kuraş'ın isyanından beri Misyalılar, Pisityalılar, Punt bölgesi halkı, Paflagonyalılar yani yerli halkın çoğu ile Kıbrıslılar, Pers hâkimiyetine karşı isyan halinde bulunuyorlardı. Artakhaşatra II, Mısır için hazırladığı orduyu bunların üzerine göndermek zorunda kalmıştı. Fakat yukarıda görüldüğü gibi, yalnız Kıbrıs Pers kuvvetlerini uzun müddet tevkif etti.

Kıbrıs mücadelesi devam ederken Mısır'da Neferites'e Akoris halef olmuştu. Yeni hükümdar Mısır'ın Libye ve batı sınırlarını emniyet altına aldıktan sonra Kıbrıs kıralı Evagoras ve Atinalılarla anlaştı.

[122] Diodore, XIV, 70.

Fakat Evagoras'ın hezimetinden sonra Kıbrıs'tan bir ümit beklemek ihtimali kalmadığından Akoris, Pers'lere karşı küçük Asya'da başka bir gaile açmağa çalıştı. İsyan halinde bulunan, fakat büyük bir başarı elde edemeyen Pisidya'lılarla ittifak etti. Diğer taraftan Antalkidas sulhü üzerine Yunanistan'da işsiz kalan ücretli askerlerden süratle yeni bin kişilik bir kuvvet tedarik etti [123]. Kıbrıs gailesiyle uğraşan Pers'ler, bu kuvvetlerin Mısır'a gelmelerine mani olamadıkları gibi, bu sırada ölen (380) Akoris'den sonra Mısır'da baş gösteren olaylardan da faydalanamadılar.

Akoris'in ölümü arkasından birbirlerini takip eden iki halefinden sonra memleket iki yıl (M.ö.381-379) iğtişaşlar içinde kalmıştı. Nihayet askerlerin yardımıyle Nektanebo I (378-360) Mısır tahtına geçerek XXX uncu sülâleyi kurmuştu. Bu sırada Kıbrıs harbi sona ermiş olduğundan yeni Firavun tahta çıktığı zaman, Büyük Kıral Artakhşatra II ile karşı karşıya kalmıştı. Nektanebo I, artık kesinleşen bûyük tehlikeye karşı hazırlığını hızlattı. Son yılların olaylariyle liyakati belirmiş olan Atinalı Chabiras'ı Mısır ordusunu tensike memur etti. Pers'ler de Mısırlıların hazırlıklariyle mütenasip olarak faaliyetleri arttırdılar. Pers komutanı Farnabazus Suriye'nin güney sahillerinde Pers donadmasının barınmasına elverişli bir liman olan Ako'yu hareket üssü yaptı. Üç yıl, buraya erzak, mühimmat ve asker yığmağa çalıştı. Pers generalleri arasındaki rekabet ve saray entrikaları Farnabazus'un faaliyetine sık sık engel olmasına rağmen, hazırlık 374 yılı başında ikmal edilebildi [124]. Hazırlanan kuvvet iki yüz bin yerli ve yirmi bin aylıklı yabancı asker ile 300 harp gemisi (trière), iki yüz kadirga ve bir çok yük mavnalardan mürekkepti [125].

Artakhşatra II, Atinalı Chabiras'ın Mısır ordusunun başında bulunmasını tehlikeli görüyordu. İran'la dost oldukları halde

[123] Diodore. XV, 29.

[124] Rivayete göre Farnabazus'un üst perdeden atıp tuttuğunu, fakat bir türlü hazırlığı bitiremediğini gören Yunanlı komutan İfikrates kendisine «söylemekte çok sürat gösterdiğiniz, atıp tuttuğunuz halde hareket ve iş hususunda bu derece batî olmanıza hayret ediyorum» demiş, Farnabazus da cevaben «sözlerime hâkim olan benim, fakat hareketlerime hâkim kıraldır» diyerek yenmek zorunda kaldığı müşküllere işaret etmiştir.

[125] Diodore. XV, 41.

bu zatın kendi aleyhinde Mısırlılarla bir safta bulunmasına nasıl müsaade edildiğini Atinalılardan sormuş, aynı zamanda bir müddet için general İfikrates'in kendi hizmetine verilmesini istemişti. Atinalılar, Chabiras'a Yunanistan'a dönmek emrini verdiler. İfikrates'i de Suriye'ye gönderdiler. Burada Pers ordusundaki aylıklı Yunan askerlerinin komutanlığını deruhte etti.

Pers ordusu 334 yılı mayısında Mısır'a doğru hareket etti. Mısır kıralı Nektanebo I, memlekete girecek bütün geçitleri tutmuş, Nil'in ağızlarının hepsinde birer kale yaptırmış, metanetle düşmanı bekliyordu. Pelus önüne geldikleri zaman kale duvarlarının tamir edilmiş olduğu, ahalinin kanalları yıkarak her tarafı suya boğdukları görüldü. Burada bir başarı elde edilemiyeceği anlaşıldı.

Fakat Nil'in Mendes kolu ağzını zorlayan Persler, burada Mısırlıları sarmağa muvaffak oldular. Hepsini kılıçtan geçirdiler. İfikrates buradan içerilere giden yolu muhafaza eden kaleyi de zabtetti. Menfis'in müdafaasız olduğunu ileri sürerek Mısırlılar buraya asker göndermeden evvel, hemen bu şehir üzerine yürümek teklifinde bulundu. Bu planı cüretkârane gören Pers generalleri arasında münakaşa başladı. Teklifin gizli bir maksada matuf olmasından şüpheye düşenler, İfikrates'in Mısır'ı kendi hesabına zaptetmek istediğini ima ediyorlardı. Pers ordusunda komutanlar arasında bu münakaşalar devam ederken kendilerini toplamağa vakit bulan Mısırlılar, Menfise kâfi bir garnizon gönderdiler. Arkadan da başlayan feyezan, yolları kapayarak hareket imkânı bırakmadı.

Farnabazus, bu kadar hazırlıklara mal olan bu seferden vazgeçerek Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Farnabazus'un tavsiyelerine kulak vermemesinden müteessir olan İfikrates, Konon'un âkıbetine uğramamak için gizlice Atina'ya döndü. Ordu ve donanmadaki Yunanlılar da dağıldılar. Mısır da yirmi beş sene için kurtulmuş oldu [126].

Başarısızlık mesuliyetini İfikrates'e yüklemek isteyen Farnabazus arkasından adamlar gönderdiyse de Atinalılar suçu sabit

[126] Diodore de Sicile, XV, 41-45.

olursa kendileri tarafından cezalandırılacağı cevabını verdiler. Onu kendi filoları komutanlığına geçirdiler.

Mısır seferinin neticesiz kalması, Artakhşatra II'nin 387 sulhündenberi Yunanlılar üzerinde haiz olduğu nüfuzu sarsmadı. Yunan siteleri arasındaki rekabet onları Pers kıralının dostluğunu kaybetmemeğe sürüklüyordu. Atina, Isparta, Teb o zamana kadar görülmeyen bir hırsla Ahamaniş hükümdarının teveccüh ve ittifakını kazanmak hususunda yarış ediyorlardı. Anlaşıldığına göre Artakhşatra II, bu zamanlarda Yunan siteleri nazarında bir nevi yüksek hakem tanılıyor, aralarındaki ihtilâflar, şikâyetler ona arz olunuyordu.

Bu sırada imparatorluğun iç durumu

Fakat dış ülkelerde hakemlik eden Pers kıralı, tam manasiyle kendi ülkesinde hâkim değildi. Cezalandırmaktan ziyade affetmeğe mütemayil olan mülâyim huylu, gevşek tabiatlı Artakhşatra II, satrapları üzerinde gereken otoriteyi haiz bulunmuyor, onların ihtiraslarına gem vuramıyordu. Önce Hellespontes Frikyası satrabı Ariobarzan, müstakil harekete başlamış, onu Datan ve Kappadokya satrabı Aspis örnek almış ve nihayet Mısır sınırlarından Çanakkale'ye kadar uzayan sahalardaki satrablar metbularına karşı tedafüi ve tecavüzî bir akid yapmışlardı.

Daima heyecan halinde bulunan Mısır, bu isyanlardan faydalanarak sönmez bir kin beslediği Perslere karşı kendi emniyetini temin etmek çarelerini aramağa başladı. Bu sırada Mısır'da 361 de ölen Nektanebo I'in yerine geçen Teos (Tachos 361-359) önce Artakhşatra II'den memnun olmayan İspartalılarla anlaştı. Sonra Küçük Asya'da metbularına kafa tutan satrablarla müzakereye girişti.

Bütün bu ittifaklar, Artakhşatra II'yi yeniden büyük hazırlıklar yapmağa mecbur etti. Çünkü hem Mısır kıralına karşı harekete geçmek, hem Asya'daki Yunan siteleriyle uğraşmak, hem de İspartalılar ve müttefikleriyle çarpışmak ve nihayet bu harekete katılmış olan satrabları ve generalleri tedip etmek icabediyordu. Bu sonuncular arasında Hellespontos Frigyası satrabı Ariobarzan, Karya hâkimi Mausollos, Misya satrabı

Orontes, Lidya satrabı Otofradates başta olmak üzere Likyalılar, Pisidyalılar, Pamfilyalılar, Kilikyalılar, Suriyeliler, Fenikeliler bulunuyorlardı. İsyan sahası çok geniş olduğundan Artakhşatra II gelirinin hemen yarısını kaybetmişti. Geri kalan yerlerin geliri ise harp masrafını kapatmaya kâfi gelmiyordu.

Âsiler Orontes'i baş komutanlığa seçtiler. Mısır kıralı ile yapacakları ittifak şartlarını kararlaştırmak ve gereken para ve malzemeyi almak üzere Pheomitres'i elçilikle Menfis'e gönderdiler. Teos âsilere yardım olarak beş yüz talan gümüş ile elli gemi verdi. Pheomitres bunlarla Asya kıyısındaki Lōke'ye doğru Mısır'dan yola çıktı. Bu muvaffakıyetinden memnun olan suç ortakları kendisini bekliyorlardı. Fakat onun mücadelenin sonuna itimadı yoktu. Büyük Kıralın affına mazhar olmak çaresini aramaktan başka bir şey düşünmüyordu. Büyük Kıral Artakhşatra II ile anlaşarak ondan bir çok mükâfatla beraber deniz satrablığını almak amacını güden Orontes ile bir ihanet anlaşması yaptılar. Kendilerini affettirmek üzere suç ortaklarını zincire vurarak Sus'a gönderdiler [127].

Kappadokya'da da buna benzer bazı hususiyet arzeden başka bir ihanet oldu : Artakhşatra II tarafından Kappadokya'ya gönderilen Artabaz kuvvetli bir ordu ile buraya girdiği zaman, âsi satrab Datam birçok süvari ve 20 bin kadar da yabancı ücretli askerle kendisini karşılamıştı. Bu sırada Datam'ın süvari kıtalarına kumanda eden kayınpederi Mitrobazan, Büyük Kıralın affına mazhar olmak ümidiyle maiyetindeki kıtalarla düşman tarafına geçmek istedi. Datam, hemen ücretli yabancı askerleriyle kendisini takip etti. Artabaz'ın karargâhına gireceği sırada onlara yetişti. Hem bunların üzerine, hem de Artabaz'ın ordusuna hücum etti. Bu durum karşısında, Mitrobazan'ın ilticasını kendisini gafil avlamak için bir hile zanneden Artabaz ordusuna sığınan süvarilerin kılıçtan geçirilmesi emrini verdi. Datam, maceradan muzaffer çıktı. Fakat, bir müddet sonra Artakhşatra II, bir suikasdla bu korkunç âsiden kurtuldu.

[127] Diodore, XV, 90, 92.

Teos'un Suriye'yi istilâ teşebbüsü

İç isyanlar yüzünden bu sırada Pers imparatorluğunun durumu pek çok kötüleşmiş olduğundan Mısır kıralı Teos, Suriye'yi istilâ etmeği tasarlamağa başlamıştı. Firavun'un bu tasavvuru sergüzeştlerle geçen bir hayatın Nil boylarına sürüklemiş olduğu Yunanlı Kabrias (Chabrias) tarafından takviye edildi [128].

Fakat Teos'un yabancı bir memlekete ordu göndermek için gereken masrafı kapayacak parası yoktu. Kabrias ona bu paranın zengin Mısır kâhinlerinden ve mâbedlerinden temini imkânını gösterdi. Teos, Pers seferinin devamı müddetince tapınakların gelirlerinin onda dokuzuna el konulması emrini verdi. Bu paralar muntazaman alınabilirse harp masrafını kapayabilecekti. Fakat rahiplerin hilekârlığı bunun teminine imkân vermediğinden, yine Kabrias'ın tavsiyesiyle mesken vergileriyle beraber diğer vergiler arttırıldığı gibi, bir takım da yeni vergiler tarh olundu. Bu sayede Teos 80 bin yerli piyade, on bin aylıklı Yunanlıdan mürekkeb bir kara ordusu ile iki yüz gemiden müteşekkil bir filo hazırlıyabildi. Bunların başına Yunanlılardan mahir komutanlar bulmak imkânını elde etti.

Mısır kıralı, Atinalıların ittifakını temin etmişti. Kabrias da hizmetinde bulunuyordu. Ispartalıların ittifakını temin için teşebbüse girişti. Seksen yaşına girmiş olmasına rağmen şöhretini ve kudretini kaybetmemiş olan Agesilas'ı da hizmetine almak istiyordu. Bunu da temin etti, Agesilas bin kişilik bir Isparta kuvvetiyle Mısır'a geldi. Kendisine önce yüksek komutanlık vadedilmişti. Fakat Teos başkomutanlık kendisine kalmak üzere Ispartalı Agesilas'ı üçretli Yunan kıtaları komutanlığına, Atinalı Kabrias'ı da donanma amiralliğine tâyin etti.

Ihtiyar kahraman, Teos'un bu muamelesine karşı Ispartalılara has bir sertlikle memnuniyetsizliğini belirtmekle beraber, kendisine verilen vazifeyi kabul etti [129]. Bununla beraber, çok geçmeden Mısır kıraliyle arasında şiddetli bir ihtilâf baş gösterdi. Agesilas, Teos'un Mısır'da kalarak, ordu için gereken şeyleri göndermesini münasip görüyordu. Fakat Teos bu teklifi

128 Corn. Nepos, Chabrias, 2.

129 Plutarque, Agesilas, 38.

kabul etmedi. Kendi adındaki üvey kardeşini vekil olarak Mısır'da bıraktı. Kendisi orduların başına geçti. Fenike sahillerine çıktı.

Pers kuvvetleri adetçe meydan muharebesine atılacak kadar çok olmadıklarından, bir müstahkem kaleye sığındılar. Teos, Mısır'da kendisine vekil bıraktığı üvey kardeşinin oğlu Nektanebo'yu Pers kuvvetlerini muhasaraya memur etti. Muhasaranın uzaması, Mısırlı askerler arasında sızıltılara sebep oldu. İhanetler görülmeğe başladı. Mısır'dan da kötü haberler belirdi.

Evvelce Kabrias'ın teşvikiyle tapınaklardan ve rahiplerden alınan paralar, arttırılan vergiler, rahipleri ve halkı öfkelendirmiş ise de, yabancı aylıklı askerlerin tehdidi ile şikâyetler boğulmuştu. Fakat ordu Suriye'ye gittikten sonra bastırılan hoşnutsuzluk patlak verdi. Teos'un yerine vekil bıraktığı üvey kardeşi, halkı teskin edeceğine, bu hareketi körükledi. Ordudaki oğluna gizli mektup göndererek Mısırda olup bitenleri haber verdi. Ona Teos'u tevkif etmeği bildirdi.

Nektanebo, kamutanlığı altındaki Mısır'lı askerleri elde etmeğe muvaffak oldu. Fakat Yunanlı aylıklı askerler ve komutanlar, bu harekete iştirak etmedikçe, bir iş göremiyecekti. Kabrias, Teos'a karşı olan taahhüdünü ihmal etmek istemiyordu. Fakat Agesilas aynı fikirde değildi. Mısır'a geldikten sonra, önce vadedilmiş olan mevkie getirilmediğinden kırala muğber bulunuyordu. Teos, ondan âsilere karşı harekete geçmesini rica ettiği zaman, Mısırlılarla boğuşmak için değil, onlara yardım etmek üzere gelmiş olduğu cevabını verdi. Kabrias'ın ısrarlarına rağmen Nektanebo tarafını tutmakta direndi. Bu suretle ordu tarafından terk edilen kıral Teos, önce Sidon'a kaçtı. Buradan da Pers kıralına iltica etti. Artakhşatra II, kendisini yalnız iyi kabul etmekle kalmadı. Onu Mısır'ı istilâ etmek için hazırladığı ordunun başına geçirdi (M. ö. 359)[180]. Kıral Teos'un ordudan kaçmak zorunda bırakıldığı haberi Nil boylarında şayi olunca, Mısır'da umumî bir isyan çıktı. Mısırlılar, yabancı kuvvetlere istinat eden Nektanebo'yu istmediklerinden, Mendes prensini kıral ilân ettiler. Nekta-

[180] Diodor de Sicile, XV, 92 ve Xenophon, Eloge d'Agesilas, II,30.

nebo bu haber üzerine Suriye'yi fethetmek hülyasını bırakarak hızla Mısır'a döndü. Pelus'e geldiği zaman adetçe çok, fakat disiplinsiz bir ordu ile karşılaştı. Agesilas hemen hücum edilmesini tavsiye etti. Kabul edilmedi. Nektanebo Tanis'e çekildi. Burada karargâh kurdu. Rakibi Mendes prensi kendisini Tanis'te muhasara altına aldı. Muhasaranın şiddet ve devamı neticesi olarak Tanis'de kıtlık baş gösterdi. Agesilas'a muhasara kuvvetlerini yararak şehirden çıkmak müsaadesi verildi. İspartalı komutan, gece karanlığından faydalanarak muhasara ordusunu yardı çıktı. Bir kaç gün sonra da kat'i bir zafer kazandığından Nektanebo II (Naktanabuf) Mısır kıralı ilân edildi.

Nektanebo II (M. ö. 359-341) Pers'lerin Mısır üzerine yürüyeceklerinden şüphelendiğinden, Agesilas'ı Mısır'da alıkoymak istiyordu. İsparta kıralı, Nil boylarında aleyhine çevrilen entrika ve istihzalardan müteessir olduğundan Mısır'da kalmadı.

Fakat Artakhşatra II tarafından Pers ordusunu Mısır'a götürmeğe memur edilmiş olan eski Firavun Teos, işe başlamadan evvel, dizanteriden ölmüştü. Kıral ailesi arasındaki ahenksizlik de Pers generallerinin gayretlerini gevşetmişti. Bu sebeplerden hücum kesin bir netice veremedi. Artakhşatra II bu seferin neticesini göremeden, birkaç yıl saltanattan sonra öldü. Ölümüne oğulları arasında baş gösteren ihtiraslar ve bu yüzden tevali eden felâketler sebep olmuştu. İhtiyar kıralın, zevcesi Statira'dan Darius, Ariyaspes, Arsames ve Ohos adlarında dört oğlu vardı. En büyükleri olan Darius veliahd ilân edilmişti. Fakat, istediği bir şeyi kendisine vermediğinden babasına karşı bir suikast hazırlamış, bundan vakti ve zamaniyle haberdar olan babası kendisini tevkif ettirerek öldürtmüştü.

Ariyaspes'in veliahd olması gerekiyordu. Fakat, Ohos'un babalarının kendisini öldürmeğe karar verdiği yolundaki ihbarı üzerine işkenceden kurtulmak için intihar etti. Bir cariyeden doğmuş olan Arsames veliahdlık davasına kalktıysada, bunu da Ohos öldürdü. Artakhşatra II, bu son darbeye tahammül edemiyerek kederinden öldü (358).

İmparatorluğu altüst eden iç isyanlara, devamlı dış harplere rağmen, idaresindeki mülâyımlık sayesinde zamanında halk çok ezilmemişti. Onun bu şefkat ve yumuşaklığının hâtırası olarak halefine kendi adı verilmiştir.

Artakhşatra II'nin ölümünden imparatorluğun yıkılışına kadar (M. ö. 359-334)

Ohos Ohos tahta kardeşlerinden ikisini öldürdükten sonra çıkmıştı. Cülûsunu daha geniş ve kanlı bir saray hailesi takip etti. Kendisinden başka hanedana mensup tek prensin hayatta kalmasını taht için tehlikeli görüyordu. İlk işi kırallık soyundan hayatta bulunan 180 prensi boğazlatmak oldu. Bu suretle mevkiini sağlamlaştırdığına kanaat getirdikten sonra sarayına kapandı. Her tarafta devam eden isyanları bastırmak görevini generallerine bıraktı. Fakat generallerinin ehliyetsizliği, kendisinin kayıtsızlığı, istiklâl teşebbüslerini büsbütün körüklüyordu.

Pers hâkimiyetinin Nil boylarında yeniden kurulması ilk sırada geliyordu. Çünkü takriben altmış yıldanberi İran boyunduruğunu kırmış olan Mısır, imparatorluğu huzursuz bırakmak için hiç bir fırsatı kaçırmıyordu; Pers hâkimiyetine karşı ilk isyan bayrağını açmış olan Amirte hareketinin geçici bir ihtilâl olduğu ve kolayca bastırılacağı sanılmıştı. Fakat sonraları Nil boylarında yerli hanedanlar kurulmuş, yalnız cesur Asyalı orduları değil, en mâhir Yunan generallerini de âciz bırakmışlardı. Bunu gören Suriye - Filistin halkı da Mısır - İran mücadelesinde kendi menfaatlerini gütmek yolunu tutmuşlardı.

Anadolu'da veya Suriye-Filistin'de bir satrap veya tâbi prenslerden biri isyana hazırlanınca, yüzünü tabiî bir müttefik gördüğü Mısır'a çeviriyordu. Mısır kıralları da, ihtiyaç içinde kıvransalar bile yardım isteyen bu âsiye para buluyor, silâh veriyorlardı.

Bu durum karşısında Ohos, sarayında kapanmağa son vererek ordusunun başına geçmek zorunda kaldı. Fakat, Mısır üzerine yaptığı ilk sefer büyük zayıatla akamete uğradı. Firavun Nektanebo II'nin ordularına komutanlık eden Atinalı Diyofantos ve Ispartalı Lamiyos, büyük Pers kıralına karşı kanlı bir zafer kazanarak onu süratle geri çekilmeğe mecur ettiler[131]. Darbe çok ağır olmuştu. Çünkü mağlup olan İran generalleri değil, bizzat Kırallar Kıralı idi. O zamanlarda yaşa-

[131] Diodore de Sicile, XVI, 38.

yan bir Atinalı hatip Büyük Kıralın bu hezimetini "Ohos hakarete, zillete uğrayarak geri dönmek zorunda kaldı „ cümlesiyle hülâsa etmiştir.

Evagoras isyanındanberi daimî bir galeyan halinde bulunan Anadolu'nun Akdeniz kıyıları bu fırsatı kaçırmadılar. Silâha sarılmak için durumu pek müsait buldular. İyonya satrabı Orontes İle Hellespontos Firigyası satrabı Artabaz isyan bayrağını açtılar. Yunan kaynakları Orontes'in bu sırada Atina ile sıkı münasebette bulunduğunu göstermektedir. Artabaz, Mentar ve Memnon adlarında maharetli ve cesaretli birer komutan olan iki kardeşi maiyetine almış, kız kardeşleriyle evlenerek onlarla sıhriyet kurmuş, bunları ücretle Yunanlılardan teşkil ettiği ordunun başına geçirmiş, küçük Asya'yı ayaklandırmıştı. Atina komutanlarından Khares, Kharidemos ve Fokiyon da kendisine yardım ediyorlardı.

Kıbrıs'taki dokuz prens istiklâllerini ilân ettiler[132]. Bu prensler de İran hâkimiyetinden kurtulmak istiyorlardı. Bunlar gemilerini savaş için hazırlatmış, Yunanlılardan ücretli asker almışlardı. Fakat, Ahamaniş hanedanından olan Karya satrabı Mausollos, Büyük Kırala sadık kaldı. Hatta Rodos, Kos (İstanköy), Khios (Sakız) başta olmak üzere Atina birliğine girmiş olan müttefikleri, Artabaz'dan ayırdı. Fakat Atina âsi satraba bütün kudretiyle yardım etmekte devam etti. Fenike isyan bayrağını açmaktan henüz çekiniyordu. Fakat satrabın küstahlığı, Mısır'dan dönen generallerin ve disiplinsiz askerlerin soygunculukları, nihayet Fenike'lileri de silâha sarılmağa sürükledi, Trablus'ta toplanan bir mecliste Fenike siteleri, Sidon prensi Tennes'i askerî kuvvetleri sevk ve idareye memur ettiler. Tennes'in ilk işi İran'lıların Lübnan'daki saraylarını, şatolarını ve meşhur kıral parkını yıkmak ve Mısır seferi için Fenike limanlarına yığılan erzak ve mühimmat anbarlarını yakmak oldu.

Ohos, taraftarlarının bu isyanları bastıracaklarını ümit etmişti. Önce böyle oldu. Karya tiranı İdriyos, Atinalı Fokiyon'un komutası altında bulunan ve yağma hırsiyle kıvranan sekiz bin kadar ücretli Yunan askeriyle adaya çıktı. Kıbrıslılar

[132] Diodore de Sicile, I. XVI. 42.

üstün kuvvetler karşısında ezildiler. Teslim olmak zorunda kaldılar [133].

Artabaz, Atinalı Khares'in ve Teb'lilerin yardımiyle üzerine gönderilen 70 bin kişilik kuvvete karşı koyabildi. (M. ö. 356). Fakat Büyük Kıralın Atina'ya gönderdiği elçilerin, Khares âsi satraba yardım etmekte devam ettiği takdirde 300 gemi ile Atina'nın düşmanlarına yardım edileceği yolundaki tehditleri Atiya'yı anlaşmağa mecbur etti (355). Gerçi Artabaz, Atina'nın yardımı kesildikten sonra da isyanında devam etti. Kendisine Thebai'lılar yardımda devam ediyorlardı. Değerli bir komutan olan Pamnenes maiyetinde 5000 kadar ücretli asker göndermişlerdi. Artabaz bunların yardımiyle Büyük Kıralın ordularını iki meydan muharebesinde mağlup etti. Fakat sonra Pamnenes'in, altınlarına meclup olarak İranlılarla gizli temasa geçtiğini anladığından onu hapsettirdi. Bundan sonra Artabaz kuvvetini kaybetti. M. ö. 351 tarihlerine doğru, Memnon ile birlikte Makedonya kıralı Filip'e (Philippos) sığınmak zorunda kaldı. Diğer kayın biraderi Mentor ise Mısır'a kaçtı. Firavun'un hizmetine girdi. Mısır, uzun zamandanberi Pers devletine karşı dört bucakta açılan mücadelelerin körükleyici rolünü oynuyordu. Fenike isyanının başında bulunan Tennes de Mısır'dan gönderilen ve Mentor ve Rodiyen gibi generallerin komutası altında bulunan aylıklı askerlerin yardımiyle birbiri arkasından Suriye satrabı Belesis ile Kilikya valisi Mazaios'u mağlup etti.

Fenike'nin zabtı, Sidon'un tahribi

Bu mağlubiyetler karşısında Ohos bizzat harekete geçmek kararını verdi. Üç yüz otuz bin Asyalı ve on bin de Yunanlı askerle Fenike üzerine yürüdü. Fenikeliler kale duvarlarını tahkim ettiler. Sidon'un etrafını üçgen bir hendekle çevirdiler. Fakat, şefleri Tennes enerjiden mahrum bir adamdı. Hayatı, isyan ettiği güne kadar musiki ve rakkaseler arasında zevk ve safa ile geçmişti. Lüks ve tantana itibariyle Kıbrıs'taki Salamin prensi Nikoles'i geride bırakmaktan başka bir şey düşünmüyordu [134]. Ohos'un yaklaşması, pek az olan cesaretini büsbütün kuruttu. Metbuuna karşı yaptığı hiyaneti, tabaasına

[133] Diodore de Sicile. I ; XVI. 42.
[134] Theopompe. fragm. 126.

ihanetle örtmeğe ve affettirmeğe teşebbüs etti. Veziri Tessalion'u Pers karargâhına gönderdi. Hayatı bağışlanmak ve mevkii korunmak şartiyle Sidon'u teslim ve Mısır seferinde Büyük Kırala kılavuzluk etmeği taahhüt edeceğini bildirdi. Ohos, tutmamak kararıyle âsi tâbiinin tekliflerini kabul etti. Tennes de taahhütlerini yerine getirmek teşebbüsüne hazırlandı. İran ordusu yaklaşınca Fenike siteleri ileri gelenlerini Sidon'da toplantıya davet etti. Bunlardan yüz kişi alarak Büyük Kıralın karargâhına götürdü. Bunlar orada mızrak darbeleriyle öldürüldüler.

Kıralları giden Sidon'lular, yine mukavemet etmek istiyorlardı. Fakat ücretli yabancı askerler komutanı Yunanlı Mentor, ilk teklifte kaleyi teslim edeceğini bildirdiğinden Sidonlular Büyük Kıralın affına sığınmağa karar verdiler. İleri gelenlerden beşyüz Sidonluyu ellerinde zeytin dalları olarak Büyük Kıraldan merhamet dilenmeğe gönderdiler.

Ohos, İran'da o zamana kadar hüküm süren kıralların en zalimi, belki de kan dökücülükte emsalsiz bir tipiydi [135]. Hiç acımaksızın bunları kılıçtan geçirtti. Geri kalan Sidonlular ölmekten başka kurtuluş yolu olmadığını görünce, evlerine kapandılar. Şehri ateşe verdiler. Kırk bin kişi alevler içinde yanıp gitti. Sidonlular çok zengindiler. Evlerde altın, gümüş eşya pek çoktu. İranlılar yangın yerlerinde altın ve gümüş külçe aramak müsaadesini büyük paralarla sattılar. Faciadan sonra Tennes de cellâda teslim edildi. Fenike'nin diğer siteleri, Sidon'un âkıbetinden dehşete düşerek mukavemetsiz kapılarını açtılar [136].

Ohos'un Fenike'yi kan ve ateş ile amansızca tedip etmesi, tereddüt içindeki eyâletlerin akıllarını başlarına getirdi. Dört taraftan tebrik ve bağlılık teyidi için gelen heyetler; Büyük Kırala altın, gümüş, halı, mücevherat olarak pek çok hediyeler getirdiler.

Mısır'ın yeniden fethi

Ohos, Suriye işlerine nizam verdikten sonra başlıca amacı olan Mısır seferine hazırlanmağa başladı. Belli başlı Grek sitelerine elçiler gön-

[135] Plutarque, Vie Artaxerxes, sonuncu bahis.
[136] Diodore de Sicile, I, XVI, 41-45.

dererek onları Mısır seferine iştirake davet etti. Atina'lılar ve Lakedemonya'lılar, İran'la aralarındaki dostluğu muhafazaya önem vermekle beraber Mısır seferine iştirak için asker gönderemiyeceklerini bildirdiler. Teb'liler ve Argi'liler 3000 asker gönderdiler. Küçük Asya Grek'leri ise 6000 asker verdiler. Ordu hazırlandıktan sonra üç koldan Mısıra doğru harekete geçildi. Her kolorduda bir İranlı ve bir Yunanlı komutan bulunuyordu. Sirbon bataklığından geçerken bazı taburlar müteharrik kum dalgaları altında kalarak mahvoldular. Filofron'un komutasındaki 5000 Yunanlı tarafından müdafaa edilen, Mısır'ın Pelus (Pelusion) sınır kalesi önüne geldikleri zaman, müdafileri kendilerini karşılamak için hazırlanmış buldular. Firavun Nektanebo II 'nin kuvveti, adetçe Ohos ordusundan azdı, altmış bin Mısır'lı, yirmi bin Libya'lı ve bu kadar da ücretli Yunan'lıdan mürekkepti. Fakat, Nektanebo II, evvelce daha büyük İran ordusuna karşı kazandığı zaferin sarhoşluğunu geçirememiş olduğundan, bu defa da behemahal muzaffer olacağını umuyordu. O, evvelki zaferi mahir iki ecnebi generale medyun olduğunu unutuyor, kendini emsalsiz bir komutan sanıyor, kimse ile istişareye lüzum görmüyordu.

Donanması denizde Fenike ve Kıbrıs gemilerinden mürekkep düşman filosuna karşı pervasızca yürüyecek kadar kuvvetli değildi. Fakat, Nil'in ağızlarını müdafaa edecek kadar altı düz gemileri vardı. Cephesinin zayıf yerleri kalelerle müdafaa edilecek şekilde nizamlanmıştı.

Lokrates komutasında İran ordusunda hizmet eden Tebliler, cesaretlerini belirtmek üzere şehir ile aralarındaki bir derin kanalı aştılar. Filofron bu meydan okumayı karşılayarak geceye kadar muzafferane çarpıştı. Lokrates ertesi gün kanal üzerine traversler atarak bütün kuvvetlerini geçirdi. Pelus surlarını makineleriyle dögmeğe başladı. Birkaç gün sonra nihayet surda bir gedik açıldı.

Fakat cansiperane çalışan Mısırlılar, kılıç kadar kazma kullanmakta da maharetli olduklarını gösteriyorlardı. Dış duvarlardan biri yıkılınca, arkasında, üzerinde ahşap bir kule yükselen yeni bir sur meydana çıkıyordu.

Nektanebo II, otuz bin Mısır ve beş bin kadar da Yunanlı askerle Pelus'un imdadına geldi. İranlılarların başarılarını ön-

ledi. Muhasaranın akametle neticeleneceği sanılıyordu. Fakat İran ordusunda bulunan Argos'lu Nikostrates adında Herkül'ü adıran bir subay, esir köylülerden Nil ağızlarında müdafaasız bir yer bulunduğunu öğrenerek maiyetindeki kuvvetlerle buraya çıktı. Nektanebo II'nin arkasını çevirdi. Teşebbüs, az bir kuvvetle yapılmış, çok cüretli bir hareketti. Mısır ordusundaki ücretli askerler harbi kabul etmiyerek Nikostrates'i tâciz etmekle yetinselerdi, onu ricat etmeğe veya teslim olmağa mecbur bırakacaklardı. Fakat ihiyatsızca sabırsızlıkları her şeyi kaybettirdi. Kos'lu Kliniyas idaresindeki beş bin kişilik kuvvetle Nikostrates üzerine atıldılar ve mağlup oldular. Rahne açılmıştı. Nikostrates'in muvaffakiyetinden cesaretlenen İranlılar, hücuma geçtiler. Nektanebo II deltaya doğru çekilmek zorunda kaldı. Maksadı, Menfis'de yeni bir ordu hazırlamaktı. Fakat arkada bıraktığı Mısır kıtaları, kendilerinin Firavun tarafından terk edildiklerini sanarak sarsıldılar, dağıldılar. Pelus, Lokrates'in eline geçti. Mentor da Bubast'ı işgal etti.

Mısır'ın diğer müstahkem şehirleri Sidon'un âkıbetine uğramaktan korkarak mukavemet göstermeden kapılarını İran'lılara açtılar. Kalelerinin ve şehirlerinin birbirlerini takiben İran'lılara teslim olmalarından yeise düşen Nektanebo II, hazinelerini alarak Nil'in kaynaklarına doğru çekildi. Habeşistan'a kaçtı (M. ö. 341)[137]. Nikostrates'in cüretli bir hareketi, Nektanebo II'nin hodbinliği, İran'lılara tekrar Mısır'ı kazandırmış, dağılmak üzere olan imparatorluğu tekrar perçinlemişti. İran'ın bu defaki Mısır hâkimiyeti sekiz yıl (341-333) sürecekti.

Mısır, son yerli Firavunlar devrinde (M. ö. 404 - 341) refaha kavuşmuştu. Amirte (404-398) den Nektanebo II (359-341) ye kadar geçen Firavunlar, yabancı istilâsı izlerini silmek için maharetle ve büyük bir şevkle çalışmışlar, Mısır'ın esarete düşmeden önceki durumunu, iadeye muvaffak olmuşlardı. Psammetik (380-379) ve Teos (Tachos 361-359) gibi tahtta az bir zaman durabilmiş olan firavunlar bile bir takım yeni tapınaklar kurmuş veya mevcutları tamir ettirmişlerdi.

Fakat Ohos'un zaferi, Mısır için belki Kambis (525-522) zaferinden daha felâketli ve daha meş'um oldu. Çünkü

[137] Diodore de Sicile. XVI. 46-51.

Ohos Mısır'lılara karşı müthiş bir husumet besliyordu. Bu da sebepsiz değildi. Mısır'lılar, istiklâllerini kazandıktan sonra devamlı surette İran imparatorluğu aleyhine çalışmış, imparatorluğa karşı baş kaldıran herkese yardım etmişlerdi. Bunu unutamıyan muzaffer Ohos, Menfis'e girdiği zaman dostlarına verdiği ziyafet için Mısır'lıların tapındıkları Apis öküzünün boğazlanması emrini verdi. Ptâh tapınağına eşek bağlattı. Mısır'lıların dinini tahkir için her şeyi yaptı. Tapınaklar yağma edildi. Mukaddes kitaplar toplatılarak gasbolundu. Şehirlerin surları yıkıldı. Halkın ileri gelenleri boğazlandı. Haile sona erdikten sonra ücretli Yunan askerleri hesapsız ganimetlerle memleketlerine döndüler.

Büyük Kıral Artakhşatra III (Ohos), Mısır satrablığına Ferendates'i tayin ettikten sonra kendisi de ordusiyle Sus'a döndü [138]. Ohos'un bu parlak zaferi kazanmasında başlıca iki şahsın büyük rolü olmuştu. Bunlardan biri harem ağası Bagoas, diğeri de Mentor idi. Ohos payitahta döndükten sonra imparatorluğun idaresini bu iki adama tevdi etti. Bagoas, Yukarı Asya satrablığiyle beraber imparatorluğun iç siyasetini tedvire memur edildi. Mentor da Küçük Asya sahil satrablığına tayin olundu. Süratle buraları itaât altına aldı. Anlaşıldığına göre kendisine vaktiyle Kuraş'a verildiği gibi Karanos payesi, yani Küçük Asya başkomutanlığı da verilmişti. Mentor'un teklifi ile Büyük Kıral, Makedonya sarayına iltica etmiş olan âsi satrab Artabaz ile Memnon'u aileleriyle birlikte affetti. Bunlar da Anadolu'ya döndüler. Ege ve Hellespontos kıyılarına hâkim olan Tiran'lar, arzulariyle Büyük Kırala itaatlerini ilân ettiler. Filosof Aristo'nun (Aristotales) dostu Atarneus Tiranı Hermeias gibi mukavemet gösterenler de yakalanarak öldürüldüler [139].

[138] Diodore .le Sicile, I. XVI, 51.

[139] Yunan kaynaklarından öğrenildiğine göre Hermeias aslında bir köle idi. Kendisine bu mevkii Öbulos (Eubulos) temin etmişti. Bitinyalı bir sarraf olan Öbulos, vergi mültezimliği yoluyla Atarnös şehrini, Edremit körfezi üzerindeki tepede ve Behram köyü yakınında bulunduğu anlaşılan meşhur Assos kalesini ve Lesbos (Midilli) adası karşısındaki zengin sahili ele geçirerek buraların tiranı olmuştu. Bu adam, sadakatinden memnun olduğu Hermeias'ı kendisine varis yapmıştı. Hermeias üç defa kaçmış bir köle idi. Atinada Eflâtun'un talebesi olmuş, Aristotales ile samimi bir dostluk tesis etmişti. Sonra Öbulos'un yanına gitmiş, teveccühünü

Ohos'un şahsiyeti Artakhşatra II'nin cülusundanberi sarsılmış olan İmparatorlukta birkaç yıl için, otorite yeniden kurulmuş oldu. Halk arasında Ohos, Ahamanişlerin büyük hükümdarı Kuraş, Kambis ve Darius gibi şanlı büyük bir kıral şöhretini kazandı.

Fakat, haddi zatında Ohos, Fenike ve Mısır zaferlerine rağmen, kana susamış kurnaz, zevk düşkünü fakat enerjili soğuk kanlı, kararlarında korkunç, âdi tipte bir despottu. Bu yaradılış, ona içten çökmeğe yüz tutmuş olan imparatorluğu, muvakkat bir zaman için olsun, ayakta tutmak kabiliyet ve kudretini vermişti. Bu sayede ayaklanmış milletleri, âsi satrabları muvakkaten sindirmiş, onları sarhoşluklarına, adam öldürmekten duyduğu zevkine, çılgınca eğlencelerine baş eğmek zorunda bırakmıştı. Fakat, otoritesi zâhiri idi. Merkezde devlet nüfuzu, Mentor ile birleşmiş olan harem ağası Bagoas'ın elinde idi. Bu kudretli adam, Sus sarayında bir nevi saltanat Atabeyi rolünü oynuyordu.

Eyaletlerin merkeze bağlılıkları ise satrabların inkıyadiyle ilgili bulunuyordu. Satrapların zulümleri altında inleyen milletler, imparatorlukla olan bağları koparmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı.

Yüz elli yıl önce büyük Darius'un kurmuş olduğu satrablıklardan bazıları yalnız ismen bakî idiler. Kuzeyde, Fırat-Dicle ve Kızılırmak kaynakları bölgelerindeki kavimlerden yalnız Ermeni'ler, İran hegemonyasını tanıyorlardı. Gordiyuk (Gordiouque) lar[140], Taok'lar, Kalip'ler, Kolki (Colchien) ler, Mosinek'ler, Tibari'ler diğer kavimler, hiç bir otorite kabul etmiyorlardı[141].

kazanmış, ona varis olmuştu. Eflâtun'un ölümü üzerine Aristotales dostu Hermeias'ın daveti üzerine Atarnös (Atarneus)a gitmiş, bir müddet orada kalmıştı (348-347). Mentor, Küçük Asya batı sahilleri satrablığına tayin edilince, servetine göz diktiği Hermeias'ı, Büyük kıralın affına mazhar olması için yol göstermek bahanesiyle bir mülâkata davet etmiş, geldiği zaman zavallıyı yakalayarak Sus'a göndermiştir. Burada çarmıha gerilerek öldürüldüğünden, Mentor da bütün hazineleriyle memleketine varis olmuştur. Hermeias'ın manevî evlâdı olan bir kız kaçarak Aristotales'in yanına gitmiş, filosof bu fakir düşmüş ve fakat iyi ahlâklı ve meziyetli kızla evlenmiştir.

[140] Xenophon, Anabasis, IV. 1, 8.

[141] Xenophon, Heleniques, I, 4, 3 ve III, 2, 2.

Bitinya, Paflagonya ve Pont kıralları henüz ara sıra vergilerini veriyorlardı. Misya'lılar, Pisidya'lılar, Likaonyen'ler ise artık Büyük Kıralı tanımıyorlardı[142]. Dicle'nin ötesinde de kargaşalık az değildi: Hazer denizi dağlarına dayanan Kadus (Cadusien)ler Amard'lar, Tapur'lar, İran hegemonyasından kurtulmak için cesurane çarpışıyorlardı[143]. Pencap bölgesi halkı ile Türkistan Saka'ları Büyük Kıralın tâbii olmak durumundan iyi niyetli dostu ve müttefiki vaziyetine geçmişlerdi. Saka'lar, ileride göreceğimiz İskender'le olan Arbel harbinde, Darius'un yanında bir tâbi gibi değil, bir müttefik olarak bulunmuşlardı. Gedrosya ve Paropanisos'un vahşi kıyıları ise her türlü otoriteye kafa tutuyorlardı.

Hudutlar bu suretle daralırken büyük Darius'un o kadar maharetle kurmuş olduğu idare makinesi de haleflerinin ihmal ve liyakatsizliği yüzünden iyi işlemiyordu. Yalnız her yıl satrablıklara müfettiş göndermek usulü - ki bazan da unutuluyordu - formalite halinde devam ediyordu. Fakat askerî kudretle sivil kudretin ayrı ayrı şahıslar tarafından temsili usulü ortadan kalkmıştı. Askerî kuvvetleri elinde tutan komutan hemen her yerde sivil idare görevini de ifa ediyor, bir çok satrabları hükmü altında bulunduruyordu.

Ordu ve gelir, her şeye rağmen o zamanki dünya ordu ve gelirlerinin en büyüğü idi. Fakat gerek para ve gerek askerin cesaret ve disiplini, eski kıymetlerini kaybetmişlerdi. Perslerin, Med'lerin, Saka'ların ve diğer kavimlerin yiğitlikleri azalmış değildi. Fakat hiç kimse bu yiğitlikten eskisi kadar istifade etmeği düşünmüyordu. Bunlardan teşekkül eden kıtalar, disiplinsiz çeteler haline gelmişlerdi. Bu askerlerin tâlim ve terbiyeleri uzun ve belki de tehlikeli bir işti. Bu sebepten bunların aylıkla tutulan yabancı askerlerle birleştirilmeleri yolu tutulmuştur.

Artakhşatra II zamanındanberi aylıklı Grek askerleri imparatorluk ordusunun nüvesini teşkil ediyordu. Büyük Kıralın ordusuna Agesilas, İfikrat, Epaminandos gibi devrin en mahir taktikci Yunan generalleri kumanda ediyorlardı, İran filosu

[142] Xenophon, Anabasis. I, 1-11 ve 6,7.

[143] Plutarque, Vie d'Artaxerxes, ch. 24 ; Diodore, XV, 8,4 ve XVII, 6.

da Yunanlı amirallerin emrine verilmişti. Yunanlı komutanların gayret ve maharetleri sayesinde idi ki Ohos Fenike ve Mısır zaferlerini kazanmış, şöhreti Akdeniz kıyılarına yayılmıştı.

İnhitatın bu kadar hızlı olması mesuliyeti halka ait değildi. Persler, önceleri olduğu gibi, yine kanaatkâr, namuslu, cesaretli insanlardı. Bozulanlar hanedan mensuplariyle onların çevresinde hale teşkil eden zadegân sınıfı idi. İdareyi ellerinde tutan bu adamlar, dejenere oldukları için inhitatı önleyecek enerji ve kabiliyeti gösteremiyorlardı[144].

İlk Ahamaniş kıralları devlet işlerini bizzat idare ediyor, harp alanlarında ordunun başında bulunuyorlardı. Fakat Kşayarşa I'in Yunanistan harbinin verdiği yılgınlıkla tehlikeli çarpışma şerefini komutanlarına, devletin idaresini de saray hadım ağalarından Aspamitres'e bırakarak hareme kapanmak yolunu açtığındanberi eski kıralların ananeleri bırakılmıştı[145]. Bu yolu takip eden haleflerinin de askerî hareketlere iştirakleri pek nadir olmuştu: ne Artakhşatra I, ne Darius II (Nothos), savaş alanında görünmemişler, Artakhşatra II ise uzun devrini kanlara boyayan harplerden yalnız ikisinde bulunmuştu. İmparatorluğu kuranların yolunu güder gibi görünen Ohos da Suriye ve Mısır'daki zaferlerinden sonra, Sus sarayına kapanmıştı.

Hanedan prenslerinin hayatı, harem cinayet ve entrikaları içinde telef oluyordu. Kadınlarla harem ağaları arasında lüks ve süs iptilâsı içinde uyuşup kalan bu adamlarda düşünmek ve hareket etmek kabiliyeti erkenden felce uğradığından, kıralliğa geçtikten sonra ailelerinden veya harem ağalarından birinin vesayeti altına sürükleniyorlardı: kanlı Parisatis önce kocası Darius I'in, sonra da oğlu Artakhşatra II'nin adlarına hüküm sürmüş, Bagoas da altı yıl kadar Ohos'u arzusuna ram etmeğe muvaffak olmuştu. Fakat bu sonuncunun tesiri hiç olmazsa memleketinin hayrına olmuştu.

Ohos'un âkibeti ve halefi

Ne yazık ki bu kudretli ve fettan Bagoas, Makedonya'da beliren Filip tehlikesini önlemeğe çalışırken, Sus'taki rakipleri kendi-

[144] Arrien. Anabasis. III. 8.
[145] Ctésias, Persica, 29. Müller-Didot tabı. p. 51-53.

sini efendisinin gözünden düşürmeğe çalışıyorlardı. Düşmanlarının bu devamlı manevraları nihayet Bagoas'ı, kıralı öldürmek veya kendi ölümüne razı olmak gibi iki yoldan birini tâkibe mecbur etti. Ohos'u doktoru vasıtasiyle zehirletti (M. ö. 338). Yerine oğullarının en genci olan Arses'i oturttu. Diğerlerini de öldürttü.

Mısır, Ohos'un zehirlenmesi haberini sevinçle karşıladı. Mısır fatihinin feci âkibetini, tahkir ettiği tanrıların bir cezası gibi telâkki etti. Hattâ Mısır'da, aslen buralı olan Bagoas'ın tanrı Apis'in intikamını almak için Ohos'u öldürerek nâşını kedilere attırdığı, kemiklerinden bıçak sapı ve düdük yaptırttığı hikâyesi şayi olmuştu [146].

Arses önceleri vezirinin elinde bir oyuncak olmuştu. Fakat, bir müddet sonra kendisinde istiklâl ruhu uyandıkça onun tahakkümü ağır gelmeğe başladı. Gittikçe ona tahammül edemez oldu. Bunu hisseden Bagoas canını kurtarmak için Arses'i de babasının yanına gönderdi (M. ö. 327) [147].

Fakat, devam edip gelen bu gibi saray faciaları, Ahamanis hanedanı prenslerinin kökünü kurutmuştu. Öldürülen Arses'in yerine hanedandan bir prens bulmak müşkül oldu. Bagoas Ahamaniş hanedanından, fakat maktül kıralların uzak akrabalarından Kodaman'ı kırallık mevkiine çıkardı. Bir rivayete göre Kodaman, Darius II 'nin oğlu Ostanes'in torunu idi [148]. Diğer bir rivayete göre de Ahamaniş hanedaniyle bir münasebeti yoktu [149]. Gençliğinde postacılık etmiş bir adamdı [150]. Fakat Bagoas'ın teveccühünü kazanmış ve kendisine muti görünmüş olduğu için Darius unvaniyle Ahamanişler tahtına çıkarılmıştı.

Cesur, cömerd, merhametli ve iyi niyetli bir adam olan Kodaman, selefine nisbetle kırallığa daha lâyıktı. Bagoas, onu bir kukla olmak üzere tahta çıkarmış, imaparatorluğu onun adına istediği gibi idare edeceği ümidine düşmüştü. Fakat, çok geçmeden Kodaman'ın bu vesayetten kurtularak bizzat hüküm sürmek hırsını

[146] Diodore de Sicile, I. XVII, 5.
[147] Arrien, Anabasis, II. 14 ve Strabon, XV, 3, 24.
[148] Diodore de Sicile, I. XVII, 5.
[149] Diodore de Sicile, I. XVII, 3, 24.
[150] Plutarque, Vie d'Alexandre, ch. XVIII.

beslediğini sezdi. Onu da seleflerinin yanına göndermeğe karar verdi. Fakat, adamlarından birinin ihaneti neticesi olarak Kodaman suikast teşebbüsünü haber aldı. Bagoas'ın kendisini öldürmek için hazırladığı zehiri, ona içirdi[151]. Artık müstakil kalmıştı. Fakat Kodoman, memulün hilâfına bu kırallıkta uzun zaman duramıyacaktı. Kendisi, dış görünüşü bakımından haşmetli, hakikatte ise içten çürümüş bir iskelet halinde bulunan imparatorluğun başına geçtiği yılda, Makedonya'da Yenice, Vardar yakınındaki Pella şehrinde, büyük İran imparatorluğuna ve o zamanki medeni dünyaya hâkim olmak plânını çizmekle uğraşan ikinci Filip, kızının düğününde arkasında beyaz bir elbise ve silâhsız olarak tantanalı bir alayla tiyatroya giderken hassa ordusuna mensup biri tarafından hançerle Aifai'da öldürülmüş, (M. ö. 336) henüz yirmi yaşında olan oğlu İskender, tahtiyle beraber bu tasavvurlarına da varis olarak yerine geçmişti.

Darius III'ün cülusunda imparatorluğun durumu:

Kodaman, haris Makedonyalının imparatorluğuna gözdiktiğini pek çabuk anlamıştı. Fakat, aynı zamanda, bunu önlemek hususundaki kudretsizliğini de hissetmişti. Tedbirli, azimli ve tecrübeli bir adam olan Bagoas, hayatta olsaydı, belki bu kudretsizliği göstermiyecek, İskender istilâsını önleyecek tedbirleri bulacaktı. Ne çare ki zamanının en kudretli bir komutanı olan Büyük İskender Küçük Asya kıyılarına ayak bastığı sırada, Bagoas ölmüş, Kodoman da gereken tecrübe ve nüfuzu henüz kazanmamıştı.

İmparatorluk, Ohos'un zaferleriyle görünüşte eski haşmet ve azametini kazanmıştı. Sınırları resmen Asya'da Ceyhun kıyılarından, Türkistan eteklerinden, Afrika'da Nil boylarına, Hind'in indus (Sind) vadilerinden küçük Asya'nın Marmara ve Adalardenizi kıyılarına kadar uzanıyordu. Doğu Akdenizle Ege denizi kıyıları, imparatorluk bayrağını taşıyan 400 gemiden mürekkep bir filonun cevelângâhı idi.

Fakat, geniş imparatorluk hakikat halde içinden çürümüştü. Buralarda Yaşıyan çeşit çeşit kavimler üzerindeki metbuluk id-

[151] Diodore, I, XVII, 6.

diasına rağmen, bunlarla merkez arasındaki bağlar çok gevşemiş, hattâ bir çok yerlerde tamamiyle kopmuştu.

Asırlardanberi birbirlerine düşman gözüyle bakan, devamlı surette birbirleriyle boğuşan bu kavimler, önce Asur, sonra da İkinci Babil imparatorluklarının akıttıkları kan deryaları içinde, tek bir bayrak altında yaşamağa mecbur kalmışlardı. Fakat, anâne, âdet, din ve dil bakımından birbirleriyle kaynaşamıyorlardı.

Kuraş ve Birinci Darius gibi büyük hükümdarların kudretli pençeleri, nisbeten adaletli idareleri bu bin bir çeşit kavimleri bir arada yaşatmakta devam ettirebilmişti. Fakat onlar da ancak bu kavimlere hâkim olmak düşüncesiyle hareket etmiş, onların temayüllerine lâkayt kalmış, dinlerini, dillerini, dileklerini kaynaştırmak teşebbüsünü akıllarına bile getirmemişlerdi. Bu kudretli hükümdarlara zayıf ve iradesiz prensler varis olduktan, sarayda başlayan taç ve taht ihtirası, iktidar mücadelesi alevlendikten sonra satrapların hareket tarzları kontrolsuz kalmış, imparatorluk ufuklarını karartan zulümler, soygunculuklar alabildiğine inkişaf etmiş, neticede bu yabancı ve rakip unsurların imparatorlukla olan ve gitgide gevşeyen bağları kopacak hale gelmişlerdi.

Bu sırada doğu dünyası

İmparatorluğun merkezi İran'ın güney batısındaki yüksek Elâm bölgesinde Sus şehri idi. Sâmi ırk sınırları üzerindeki Elâm, mukadderatları farklı iki bölgeyi ihtiva ediyordu. Dağlık bölgedeki Uksi'ler, Elime'ler, Kosse'ler serazad yaşıyor, çevrelerindeki alanları pervasızca talan ediyor, sığındıkları dağlar arasında hiç bir takibe uğramıyor, hiç bir ceza görmüyorlardı [152]. Buna mukabil ova bölgedeki halk Ahamaniş'lerin hükmü altında yaşıyor, kendilerine efendi olmak kudretini gösteren her kuvvete boyun eğmeğe hazır görünüyorlardı [153]. Bu bölgedeki eski Sus şehrinin elverişli vaziyeti, erkenden Ahamaniş'lerin dikkatlerini üzerine çekmişti.

Eski Elâm kırallarının sun'i bir tepe üzerine kurmuş oldukları bu şehir, yazları, yüksek plâtonun rüzgârlariyle serin,

[152] Arrien, Anabasis, III, 17. [153] Strabon, I. XV, III, 2.

kışları ise Basra körfezinin ılık meltemi altında sıcak bir iklime malikti. Bu sebepten Ahamanişler Sus saraylarını seviyor, burada yaşamağı tercih ediyorlardı.

Küçük Asya'nın doğu bölgelerinde Dicle ve Fırat ırmaklarının çıktıkları dağlık alanlarda yaşayan Urartu'lar, Muşki'ler ve Tabal'lar ile kuzeye doğru, eski Asur sınırlarına yakın yerlerde oturan kavimler Perslere boyun eğmişlerdi. Muşki ve Tabal'lar, iki büyük parçaya bölünmüşlerdi. Kabilelerinden bir çoğu, ihtimal ki Kimmer'lerin bakiyeleriyle karışarak[154] Toros'un derin vadilerinde, Malatya, Meliten, ve Kataon'da yerleşmişlerdi[155]. Kabilelerden kuzeye doğru çekilenler ise Herodote devrinde Makron'lar, Mosinek'ler ve Mars'larla beraber Pont-oksin kıyılarındaki kantonlarda oturuyorlardı.

Med'lerin fatih hükümdarı bunların işgal ettikleri bölgeler civarındaki Katpatuka (Kappadokya)ya girdiği zaman, buralarda Hatti'lerin bakiyeleriyle Ermenilere rastlamıştı[156]. Ermeniler, milâttan önceki yedinci yüzyıl sonlarına doğru Frikya'dan doğuya ilerlemiş, Anadolu ile Hazer denizi arasındaki dağlık sahaya yerleşmişlerdi. Ahamanişlerin son zamanlarında oturdukları bölge on üçüncüyü teşkil ediyordu[157]. Urartu'lar, Alarodi'ler ise Mati'ler ve Saspir'lerle beraber on sekizinci satrablığı teşkil ediyorlardı[158]. Yunan harbini takip eden kargaşalık devrinde mahalli manzara değişmişti. Mosk'lar, Tibare'lerden ayrılarak Fas (Phase) havzasındaki Kolkid'lerin yanına gitmişlerdi[159]. Kuzeye doğru çekilen Alarodi'ler ise Kafkaslara dayanan yarı vahşi halk arasına sokulmuşlardı[160].

Kappadokya iki eyalete bölünmüştü. Biri asıl Kappadokya diğeri Pont bölgesi. Pont eyâleti Ahamaniş hanedanına mensup ırsî satrablarla idare ediliyordu. Bunlar kıral olmak fırsatını beklemekten başka bir şey düşünmüyorlardı[161].

[154] Gelzer, Kappadocien und seine Bevohner (Zeitschrift, 18, 65, p. 25).
[155] Strabon, I, XII, I, 2.
[156] Sayce, The Ancient empires of the East, p. 42. note 3.
[157] Herodotos. II, XCIII.
[158] Herodotos, III. XCIV,
[159] Strabon, I, XI, 14, 17, 18.
[160] Rawlinson, on the Alarodians of Herodotus, t. IV, 205-206.
[161] Ed. Meyer, Geschichte des Königsreichs, P. 25.

Eski Asurluların, Mezopotamya ovasiyle Karadeniz arasındaki alanda tanıdıkları eski hanedanlar ve eski kahraman barbar ırklar artık mevcut değildi. Bunların harabeleri üzerinde üç yeni krallık teşekkül etmiş, eskilerin hatıralarını bile unutturmuşlardı.

Sâmi ırkın yayıldığı Akdeniz kıyılarıyle İran plâtosu eteklerinin ucu arasındaki alanda inhitat, daha az umumî ve daha az mahsus idi. Yalnız eski halktan yarısı kaybolmuştu. Eski Amurru'lar, Hatti'ler sahneden çekilmiş Kargamış, Arpad, Kadeş yıkılmışlardı. Tahripten kurtulmuş olan Batua, Khalibon, Hamat, Kimaşk (Şam) gibi şehirler karanlıklar içinde yaşıyorlardı. Fakat bütün çevrek, çalışacak kavimler bulunmamasından çöl halini almıştı.

Fenike ve Sidon'un tahribi, Tir ve diğer sitelerin yağma edilmeleri yüzünden fakirleşmişti. Kıbrıs'taki küçük Kition ve Amatont krallıkları Yunanlıların tecavüzlerine karşı varlıklarını zor koruyabiliyorlardı.

Asur, Ninova, uzak mazi içinde kaybolmuş bir hatıra hâlini almıştı. Arazinin Dicle ile Fırat arasındaki kısımı hemen hemen ıssız bir halde bulunuyordu. Dağlar civarındaki Sangara, Nizibis, Resaina, Edes gibi bazı beldeler, halâ iyi kötü kendi kaynaklariyle yaşıyorlardı. Fakat güneye doğru gittikçe, Ninova kırallarının Suriye'ye doğru hareketlerinde yakıp yıkmış oldukları şehirlerin perişan harabelerinden başka birşey görülemiyordu, Ağaçsız, ekimsiz eski münbit ovalar, yabani otlar, bodur fundalıklarla örtülü, hazin bir manzara arzediyordu. Hayvanlarını otlatmak üzere gelen bedevî kabilelerin zaman zaman şenlendirdikleri bu sahalar, arslan, tilki, yabani eşek, deve kuşu gibi hayvanların cevelangâhı olmuştu [162].

Fırat'la kollarının kıyılarında Korsote gibi bazı metrûk kalelerle bazı küçük köyler, bedeviler için zaman zaman konak vazifesini görüyorlardı [163]. Dicle boylarına gelince, buralarda da halk kalabalık olmadığı gibi müreffeh de değildi. Babil'in sukutundan sonra Kuraş tarafından serbest bırakılan sürgünler, Asur şehrini tekrar kurmuş, ziraat ve ticaretle zengin olmuş-

[162] Xénophon, Anabasis, I, V, 1-3.
[163] Xénophon, Anabasis, 4-6.

lardı. Fakat iki Zab ırmağı arasındaki bölge çalılıktan başka bir manzara arzetmiyordu. Asıl Asur ili denilen saha ise kendisini yıkan darbenin altından kalkmış değildi. Kalakh boştu. Fakat ehram şeklindeki tapınağı henüz yıkılmamıştı. Ninova'da çevresi gibi harabe halinde bulunuyordu. Muazzam Asur kırallığından ancak harabelerle masallar kalmıştı.

Babilonya, istiklâlini kaybetmiş olmakla beraber umran ve servetinden bir şey zayi etmemişti. Sık sık çıkan isyanlar, o kadar zararlı neticeler vermemisti. Belli başlı şehirlerinden çoğu hâlâ payidâr idi. Babil, imparatorluğun ikinci payitahtı idi. Babilliler zaman zaman istiklâllerini kazanmak teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, Kşayarşa I'in tedibinden sonra mukadderatlarına boyun eğmiş, bu sayede harabiden kurtulmuşlardı [164].

Filistin, imparatorluğun en sükûnetli bölgesi idi. Yahudiler kendilerini esirlikten kurtaran Ahamaniş'lere karşı minnettarlıklarını unutmamışlardı. Şesbazzar refakatinde Filistin'e dönmüş olan Babil sürgünlerinden bir kısmı Orşelim (Kudüs) harabesi üzerinde yerleşmiş, bir kısmı da şehir çevresine dağılmışlardı. Kuzey ve batıda yerleşmek müşkülâtsız olmuştu. Sürgünden sonra yarı ıssız çöl haline gelen Betlehem; Anatot, Geba, Kiriat-Learim, Mihmaş, Bethel, Ono, Jeriho, yeni gelenleri sevinçle karşılamışlardı. Fakat güneyde Edomi'ler eski yahudi yurduna yayılmış, Hebron, Juda, Akrabaten'e sahip olmuşlardı. Mâbed yeniden kurulmuş, fakat yahudiler eski yurtlarında eski refahı henüz bulamamışlardı.

Babil'de işlerini yoluna koyarak zenginleşen Yahudiler, buradan ayrılmamış, mukaddes şehrin yeniden kurulması şerefini fakirlere bırakmışlardı. Peygamberlerin telkinleriyle her türlü refah ve saadeti Arz-ı Mevud'da bulacaklarını bekleyen yoksullar, Filistin'e büyük bir heyecanla dönmüşlerdi. Fakat burada hakikatle karşılaşınca hayal kırıklığına uğramışlardı.

Darius I'in zaferlerinden sonra Filistin'de başlayan huzur ve sükûn devri, Yahudilere refaha doğru yol açmıştı. Yahudiler, serbestçe âyinlerini yapıyor, İran kıralına muayyen vergilerini

[164] Strabon, XVI, 1-6.

muntazaman vermek şartiyle Perslerden bir tazyik görmüyorlardı.

M. ö. 385 tarihlerine doğru Büyük Kıral Artakhşatra II'nin sâkisi ve nedimi Yahudi Nehemiya'yı Süleyman mâbedini kurmak, Yahudilerin iktisadî ve sosyal hayatlarını düzenlemek müsaadesiyle Filistin'e göndermesi, İsrail oğullarını Ahamaniş'lere sıkı bir surette bağlamıştı. Beyt-i Mukaddesin inşası bittikten sonra Tevrat'ta Azra denilen Üzeyr (Esdras) ın Babil çevresinde kalmış olan Yahudilerden bir grup ile Kudüs'e dönmelerine müsaade verilmesi, Yahudilik için yeni bir ufuk açmış, onlara ebedî bir varlık başlangıcı olmuştu. Bir taraftan Nehemiya Kudüs surlarını tamir ve tahkim ederek Yahudilerin emniyet ve refahını temine çalışırken Azra da Musa dinine yeni bir inkişaf vererek Yahudileri varlıklarının temeli olan dinlerine sıkı sıkı bağlamıştı. Ahamanişlerden bu lütufları gören Yahudiler, imparatorlukta kargaşalık başgösterdiği zamanlarda bu minnettarlığı unutmamış, ihtiyatlı haraketleriyle imparatorluğun sadık tabaası vasfını muhafaza etmişlerdir.

Ohos'un zaferleriyle, yeniden İran'ın yüksek hâkimiyetini kabul eden batı Anadolu'daki İyonya şehirleri hiç bir zaman samimî bir surette bağlanmamış oldukları bu sûri hâkimiyetten kurtulmak için fırsat bekliyor, belki de intikam hırsiyle için için yanıyorladı.

Aynı hal Mısır'lılarda da vardı. Hiç bir zaman istiklâllerini unutamıyan ve millî sülâleler altında yaşamak saadetini özleyen Mısır'lılar, İran hâkimiyetinden kurtulmak için ötedenberi olduğu gibi, fırsat bekliyorlardı.

Büyük İskender'in Asya seferleri

Yirmi yaşında babası Filip'in tahtiyle beraber tasavvurlarına da varis olan İskender, bu emeli tahakkuk ettirmek için M. ö. 334 yılı ilkbaharında Makedonya'lı ve adetleri çok olmayan Yunanlı askerlerden mürekkep 30 bin piyade ve 5 bin süvari ile 180 gemi içinde, karadan ve denizden hiç bir mukavemet görmeksizin Anadolu'ya geçti.

İskender'i, Asya'nın meçhul derinliklerine dalmağa sevkeden sebep, Yunan gümüş parası ile Pers altın parası yüzün-

den çıkan ihtilâftan ibaret değildi. Asya Yunanlılar için meçhul bir âlemdi. O zamana kadar yalnız küçük bir Yunan kuvveti âsi Kuraş ile Mezopotamya'ya kadar sokulabilmiş, o da Konaksa parişanlığından sonra Xénophone sayesinde kurtulmuştu. İskender'i Asya'ya götüren başlıca âmil, intikam hırsı idi. İskender, ihtiyatlı bir harp plânı düşünmüştü. Çünkü ordusiyle Anadolu'ya geçtikten sonra denizlere hâkim olan Pers'ler, Yunanlılarla birleşerek, arkasını kesebilirlerdi. Makedonyada bırakmış olduğu kuvvet sayıca böyle bir hareketi önleyebilecek kuvvette değildi. Böyle bir tehlikeye meydan bırakmamak için ilk önce Perslerin deniz kuvvetlerinin faaliyetlerini akim bırakacak yolda hareket etmek icabediyordu. Bu düşünce ile İskender Asya içlerine girmeden evvel, Pers donanmasının Anadolu ve Suriye sahillerindeki üslerini birer birer karadan zabtetmeği plânının başına koymuştu. İstilâ hareketinin inkişafı, böyle bir plânın önceden düşünülmüş olduğunu belirtmektedir.

İran kuvvetleriyle ilk çarpışma

Filip, Pers'lere Yunanlılığı esaret altına almak isteyen zalim bir devlet göziyle bakıyor, muharebeyi düşmanın kalbgâhına kadar götürerek Yunan âlemini kurtarmağı düşünüyordu. İskender de bu hırsla Küçük Asya kıyılarına çıkmıştı. Truva' da Aşil'in mezarı başında bir âyin yaptırdıktan sonra Granikos suyu (Biga çayı) arkasında toplanmış olan İran ordusu üzerine atıldı. 110 bin kişiden mürekkep olan İran ordusunun 50 bini ücretli yunanlı askerdi. Bunlar Rodos'lu Memnon adlı mahir bir komutan idaresinde bulunuyorlardı. İran satrabları Memnon'un her tarafı yakıp yıkarak çekilmek ve düşmanı içerilere çekerek ezmek yolundaki teklifini reddederek meydan muharebesine giriştiler. Sağ kanaddaki süvarilerin başında bulunan İskender'in hemen hücuma geçerek karşısındaki düşman kanadını dağıtması, harbin talihini Makedonyalılara çevirdi. İran ordusu çarpışmada perişan oldu. Sardes, Efes, Milet gibi Küçük Asya'nın batıdaki büyük şehirleri İskender'in eline düşlü (334). Nisbeten kolay kazanılan bu zaferin verdiği neşe ile Halikarnasos (Bodrum) üzerine yürüdü. Şehir, Orentobates adında bir Perslinin idaresinde karşı koydu.

Memnon da denizden kendisine yardım etti. İskender vahşiyane bir mücadeleden sonra bu eski tarihî şehri de ele geçirdi. Bütün sahilde ve adalardaki Yunan kolonilerinin istiklâllerini ilân etti. Ege kıyılarındaki limanları birer birer zabtetmek suretiyle denizden Avrupa ile muvasalatı kesmeğe çalışan Pers donanmasının faaliyetini akim bıraktıktan sonra, doğuya doğru yoluna devam etti. Pers donanmasına komutanlık eden Memnon'un ertesi yıl Midilli'de ölmesi bu endişeye de son vermiş oldu.

İskender doğuya giderken bir aralık kuzeye dönerek Frigya'ya girdi. Bölgenin Sakarya nehri üzerinde merkezi olan Gordiyon (Yassıhöyük) şehrini aldı[165]. 334 - 333 senesi kışını burada geçirdi.

İssus yenilgisi İskender Gordiyon'u aldıktan sonra Ankyra (Ankara) üzerinden doğuya ilerledi. Kappadokya'dan ve Toroslardan geçerek Kilikya ovalarına indi. Tarsus şehrini aldı. Burada Büyük Pers kıralının ordusiyle, Amanos dağlarının gerisinde Sohoni ovasında bulunduğunu öğrendiğinden, kıyıyı takip ederek İskenderun körfezi dolaylarına geldi. İskender, Beylan geçidinden Suriye'ye geçmek tasavvurunda idi. Fakat Darius da bu esnada İskender'i bulmak üzere Amanos'un kuzey geçitlerinden Kilikya'ya girmiş, güneye doğru ilerlemeğe başlamıştı. Bu suretle İran kuvvetleri, İskender'in ricat yollarını kesmiş oluyordu. İskender bunu anlayınca geriye dönerek kuzeye doğru ilerlemeğe başladı. Nihayet iki ordu İskenderun körfezinin batısındaki Issos yöresinde Pinaros suyu kenarında, İranlılar Anadolu'dan, Makedonyalılar da Suriye'den geliyorlarmış gibi karşılaştılar[166]. İskender, ordusu-

[165] Bir masala göre İskender, Gordiyon tapınağında bulunan ve kâhinler tarafından çözecek adamın cihangir olacağı haber verilen Gordiyon düğümünü bir kılıç darbesiyle parçalamış bu suretle cihangirlik tacının kendisine ait olacağını göstermiştir.

[166] İssus, Yumurtalık koyunun medhalinden İskenderun ve Piyas iskelelerinin karşısında bugünkü Apas'ın yerinde idi. Eski tarihin en şöhretli ve mamur beldelerinden olan İssus, üç büyük muharebeye saba olmak itibariyle tarihte büyük şöhret kazanmıştır. Bu harplerden biri M. ö. 333 de İskender'in Darius III'e karşı kazandığı zaferdir. İkincisi Roma imparatoru Septimus Severus'un M. s. 194 tarihinde rakibi Pencennius

nun sağ kanadiyle karşısındaki İran ordusunun ücretli Yunan kıtaları üzerine atıldı. Bunları dağıttıktan sonra Darius III 'ün bulunduğu merkez üzerine yürüdü. Büyük Kıral, sahadan çekilmek zorunda kaldı. Kırallarının kaçtığını gören Pers ordusu paniğe uğradı (333).

Kodoman, muharebe mevkiini iyi seçememişti. Çünkü dağ ve deniz arasında sıkışmış olan bu saha, Pers süvarilerinin muvaffakiyetle neticelenecek bir hücumuna elverişli olamıyacak kadar dardı. Çarpışmada süvari kıtası serbestce harp edemediğinden Pers ordusu büyük hezimete uğramıştı. Gece yarısı harp sahasından kaçmış olan Büyük Kıral müşkülâtla Fırat'ı geçerek nefes alabildi. Parmenion Şam'daki büyük karargâhı basarak büyük bir ganimetle beraber, kıralın anasını, kızını, kız kardeşini elde etti. İran kıralının ailesine iyi muamele etmek büyüklüğünü gösteren İskender, bu parlak zafer üzerine Küçük Asya'dan herhangi bir hücuma uğramak ihtimalinden korkmaksızın Asya içerilerine girebilirdi. Fakat böyle yapmadı. Pers donanmasını Suriye kıyılarında da üssüz bırakmak için buraları karadan zabtetmek plânından vaz geçmedi. Asya, imparatorluğunu artık kesin görüyordu. Bu sebepten Darius III'ün pek elverişli şartları ihtiva eden sulh teklifini kabul etmedi. Suriye kıyılarına doğru yürümeğe başladı.

Suriye, Fenike ve Filistin'in zabtı

Asya içlerine dalmadan evvel arkasında kendisini tehdit edebilecek hiç bir kuvvet bırakmak istemiyordu. Fenike şehirleri mukavemet göstermeksizin Makedonyalı fatihe kapılarını açtılar. Yalnız adada müstahkem bir kale içinde olan Tir (Sur) sitesi mukavemet etti. İskender, kara ile ada arasındaki denizi doldurttuktan sonra, Tir'i muhasara etti. Yedi ay muhasaradan sonra surları yavaş yavaş tahrip ederek kaleyi hücumla aldı (332). Ön Asya'nın Akdenize ticaret mahreci olan bu mamur ve zengin şehrini yaktı yıktı. Tir'in zabtı neticesinde Fenike ve Kıbrıs gemilerinden teşekkül eden Pers donanması Makedonyalılar tarafına geçti. Bu suretle İskender'in denizden hiç bir

Niger'e karşı kazandığı barptir. Üçüncü barp de Bizans imparatoru Herakliyus'un M. s. 622 taribinde Sasani kisrası Hüsrev Perviz'i mağlup etmesiyle neticelenen savaştır.

tecavüze uğramaksızın Mısır üzerine yürümesi kolaylaşmış oldu. İskender, Tir'i tahrip ettikten sonra güneye inmekte devam etti. Aynı şiddetle Gazze üzerine atıldı. Burası da iki ay mukavemet ettikten sonra nihayet düştü. Mukavemetin ruhu olan komutan beygir kuyruğuna bağlatılarak işkencelerle öldürüldü. Gazze de yakıldı yıkıldı. Bu iki şehir halkından kılıçtan kurtulabilenler esir olarak satıldılar. Suriye tamamen ele geçtikten sonra İskender ordusu Kudüs kapılarında göründü. Fatih hükümdarlara karşı koymanın acıklı maceralarını unutmamış olan Yahudiler, başlarında resmî elbiseleriyle hahamlar olduğu halde İskender'i karşıladılar. Şehri teslim ettiler.

İskender Kudüs'te çok durmadı. Yahudilere teminat verdikten sonra Mısır üzerine yürüdü. Mısır, dört yüz yıla yakın bir müddet evvel Habeşlilerin elinden sırasiyle Asur'luların, Babil'lilerin ve nihayet İran'lıların hâkimiyetleri altına düşmüş, fakat millî istiklâl ruhunu kaybetmemişti.

Mısır'ın istilâsı

İskender M. ö. 332 yılı sonlarına doğru Mısır kapılarına dayandı. İran hâkimiyetine karşı bir türlü ısınamıyan Mısırlılardan hiç bir mukavemet görmeksizin Menfis şehrine girdi. Makedonyalı fatih, ne Mısır'ı ilk defa istilâ eden Kambis (Keykâvus) ne de ikinci defa zabteden Ohos'un yaptıkları gibi, eski Firavunların mumyalarına, tanrılara ve tapınaklara karşı hakaret göstermedi. Bilâkis ilk işi Menfis'in mukaddes buzağısı Apis'e kurban kesmek oldu. Mısır tapınaklarının esrarlı loşlukları İskender'in mantıksız dindarlık ruhunu kolayca teshir etmişti. Bu sebepten Amon tapınağının kâhinini isticvap için uzun bir yolculuğa bile katlanmıştı. Bu hareketleriyle Mısırlıların kalblerini teshir ederek bir halâskâr mevkiine yükselmiş, kendisine dinî unvanlar verilmiştir.

İskender M. ö. 331 yılı baharında Mısır'dan Fenike'ye döndü. Mısır'da iken Akdeniz kıyısında Rakoti'nin bulunduğu yerde bir şehir kurdu. Faros adasiyle Mareotis gölü arasında, kurulan ve İskenderiye adını alan bu şehir, coğrafî durumunun müsaadesi neticesi olarak kısa bir zamanda Akdenizin en şöhretli bir limanı oldu.

İskender Mısır'da bulunduğu sırada ötedenberi bir kehanet yeri olarak şöhret alan, çöl ortasında Amon tapınağının bulunduğu Siva vahasına gittiğini görmüştük. O, Büyük Pers kıraliyle son kat'i muharebeye girişmeden önce talihini öğrenmek istemişti. Amon kâhininin burada kendisini, bir Mısır kıralı olarak (Amon'un oğlu sıfatiyle) takdis etmesi İskender'in ruhunda büyük bir değişiklik yapmıştı. İskender artık kendisini Makedonyalı Filip'in değil, tanrının oğlu sanmış ve yeni bir ruhî halet kazanmıştı.

Pers imparatorluğunun çökmesi

Fenike'ye dönen İskender, Suriye çölünü sağda bırakarak eski Asur iline doğru yürüdü. Darius III, hatırası ihtimal ki hâlâ eski dehşetiyle yaşayan muazzam Asur imparatorluğunun Medlerle Babil'lilerin müttefik kuvvetleri tarafından yakılıp yıkılan başkenti Ninova harabesi yakınında son topladığı büyük ordusiyle hasmını bekliyordu.

Yunan tarihçilerinin ihtimal ki biraz mübalâğa ile miktarını 700 bine çıkardıkları İran ordusu İssos hezimetinden sonra Büyük Kıralın toplayabildiği çeşit çeşit ırklardan mürekkep disiplinsiz, idealsiz bir kalabalıktı. Tabiatiyle karşısına çıkan İskender'in harp talimlerine alışkın ordusu önünde darmadağın olacaktı. M. ö. 331 yılı ekim ayının birinci günü Arbela (Erbil) yöresindeki Gavgamela ovasında vukubulan kanlı meydan muharebesi tabiî olan bu neticeyi verdi. Pers ordusunun Makedonya ordusundan herhalde üç kere daha fazla olmasına rağmen, İskender'in cür'et ve mahareti bu defa da zafer perisini Makedonyalılara güldürdü. İskender bu muharebede de sağ kanaddaki süvarilerle taarruza geçerek karşısındaki düşman hatlarını yardıktan sonra, merkezde bulunan Darius III'ün üzerine atıldı. Büyük Kıralı bu defa da kaçırdıktan sonra Pers ordusunu tarumar etti. Hezimet o kadar kesin ve dehşetli olmuştu ki artık buralarda bir yerde tutunamıyacağını anlıyan Darius III, Medya dağlarına doğru kaçarak canını kurtarabildi. İskender, şiddetle takip ettirdiği halde Büyük Kıralı ele geçiremedi.

Sus'un düşmesi Gavgamela zaferinden sonra ordusu tarafından Asya kıralı ilân edilen İskender artık bir kuvvet olmaktan çıkan Darius III'ün peşini bıraktı. Hammurabilerin, Nabohodonosor'ların payitahtları olan Babil'e indi. Menfis gibi bin kocadan arta kalan Babil, yeni sahibini de aynı beşaşetle karşıladı. Hemen kapılarını açtı. Babil rahipleri kendisini meşru hükümdar ilân ettiler.

İskender Mısır'da takip ettiği siyaseti Babil'de de tatbik etti. Ahamaniş hükümdarı Kşayarşa (Kerkes) nın vaktiyle tahrip etmiş olduğu Bel-Marduk tapınağını yeniden yaptırdı. Mısır'ın Apis'ine yaptığı gibi Babil'in bu tanrısına da kurbanlar takdim etmeği unutmadı. Sonra vaktiyle artık hatıraları unutulmuş Elâm kırallarına, şimdi de Darius III'e payitaht olan Sus (Şuster) üzerine yürüdü. Buradan sonra da Ahamaniş'lerin diğer payitahtları olan Persepolis (İstahr), Pasargad şehirlerini aldı. Ahamaniş'lere payitahtlık etmiş olan bu şehirlerin zabtı, Pers imparatorluğunun kat'i inkırazının ilânı demekti.

Darius III'ün âkibeti Makedonyalı fatih, Ahamaniş'lerin tarihî başkentlerini zabtettikten sonra Darius III'ü takip etmeği hatırladı. Medyaya çıktı. Ekbatan (Hagmatana = Hemedan) şehrini aldı. Burada ordusunda bulunan Yunanlı askerlerin bir çok para ve ganimetlerle memleketlerine dönmelerine izin verdi. Bu suretle Yunan birliği (Synhedrion) intikam seferinin sona ermiş olduğunu resmen ilân etmiş oldu. İskender artık intikam seferinin komutanı olmaktan çıkmış, yeni fetihlere hazırlanmağa başlamıştı. Evvelâ yeni bir ordu toplamağı düşünen Büyük Kıral araştırmak üzere her tarafa askerî kıtalar saldırdı. Gavgamela hezimetinden sonra, beraberinde kaçan iki satrap, İskender Makedonya'ya döndükten sonra İran imparatorluğunu aralarında paylaşmak maksadiyle Darius III'ün vücudunu ortadan kaldırmağa karar vermiş, onu nezaret altına almışlardı. Bunlardan Bakteriyan satrabı olan Besos Ahamanişlerden idi ve Kodoman'ın halefi olmak istiyordu. Büyük Kıralın İskender tarafından araştırılması üzerine Besos ile cürüm ortağı Barsaentes, Darius III'ü beraber sürükliyerek doğuya doğru kaçtılar. Fakat, İskender'in takibine memur ettiği Ptoleme, birgün şafakla beraber onlara yetişti. Besos, harekete en-

gel olacak her şeyi bu arada kadınları ve ağırlıkları bırakarak çılgınca bir süratle kaçmağı emretti. Darius III'ü de katıra yüklü mahfesinde hançerleterek yolda terk etti. Makedonyalı neferlerden biri, İranlıların kaçtıkları yolun kenarındaki bataklık kıyısında katıra yüklü bir mahfe içinde vücudü on yerinden hançerlenmiş fakat henüz ölmemiş bir adam buldu. Bu adam, Orta Asya'dan Nil boylarına, Hint sınırlarından Ege bölgesine kadar hükmeden Büyük Kıral Darius Kodoman idi. Büyük Kıral kendisini esir eden Makedonyalı neferden bir içim su istemiş, sonra gözlerini kapamıştır (Temmuz 330). Güneş doğduktan bir az sonra İskender buraya geldiği zaman muazzam Ahamaniş imparatorluğunun talihsiz son büyük hükümdarı artık yaşamıyordu (M. ö. 330 Temmuz). Bu sırada Medya'da Baryakses tarafından çıkarılan bir isyan hemen bastırıldı.

Şark'ta İskender Darius III'ün feci âkibetinden sonra İskender kendisini Büyük İran imparatorluğunun meşru varisi görmeğe başlamıştı. Bu itibarla M. ö. 330 - 327 tarihleri arasında Pers imparatorluğunun doğu satrablıklarını da fethetmeğe kalktı. Fakat buralardaki savaşlar o kadar kolay olmadı. Bu taraflarda oturan kavimler cesur ve cenkci insanlardı. Oturdukları yerler de büyük orduların sevk ve idaresine elverişli değildi. İskender buralarda ancak çete muharebeleri yapılabileceğini anladığından, o suretle hareket etti. Halkı daha ziyade iç istiklâllerine dokunmamak suretiyle elde etmek, onları itaatli tebaa durumuna sokmaktan ziyade itimad edilir dost yapmakla mümkün olacağını anladı ve bu yolda hareket ederek Arya (Herat), Arahosya (Kandehar) havalisini aldıktan sonra Yaksart boylarına dayandı. Kirapolis (Ura-tube) şehrini zabtetti. Burada iken takipciler tarafından yakalanmış olan Besos huzuruna getirildi. Hükümdarına karşı ihanetinin cezasını gördü. Avdetinde Sogdiyana satrabı Oksiyartes'in kızı meşhur Roksana ile evlendi. Kışı burada geçirdi. Cesur, okculukta meharetli yerlilerden süvari kıtaları teşkil etti.

Hint seferi İskender ertesi yaz Türkistan dağları eteklerinden Hindistan'a doğru inmeğe başladı. Ricat hattını emniyet altına almak ve Seyhun ötesinden gelecek herhangi bir kuv-

vetin orasını tehdit edebilmesine ikmân bırakmamak için Merv, İskenderiye (Hocend), Belh, Herat ve Kandehar şehirlerini tahkim ettikten sonra M. ö. 327 yılı kışında İran ve Orta Asya'dan aldığı askerlerle sayısı yüz yirmi bini bulan bir ordu ile kuzeyden Hint'e giden geçide hâkim olan Kâbil'e indi.Bir çok çetin muharebelerden sonra Hayber geçidini aştı. Artık Makedonyalı fatihe Hindistan kapıları açılmıştı. 326 senesi ilk baharında İndus (Sind) ırmağını geçerek Pencap hudutlarına girdi. Bu esnada Pencap kıtasiyle İndus'un yukarı havzası birbirleriyle boğuşan küçük racaların elinde idi. Bunlar arasındaki rekabet İskender'in ilerlemesini kolaylaştırdı.

Racaların en kuvvetlileri Hind'in kuzey-batı bölgesi yani Taksila hükümdarı Ambhi (Ompli) ile Keşmir racası Abisara ve Pencap mihracesi Poros idi. Bunlardan Taksila racası Ambhi İskender'i dostca karşıladı. Ona sarayında mutantan bir ziyafet çekti. Askerlerini emrine verdi. Pencap ve Keşmir racaları ise bilâkis İskender'e karşı koymak istediler. İskender, bunların birleşmelerine meydan vermemek üzere Taksila racasının da yardımı ile hemen Pencap mihracesi Poros üzerine atıldı. Müttefikini bekleyen Poros'u, Hidaspes (Celum) ırmağı kenarında harbi kabule mecbur etti (M. ö. 326 haziran). İskender burada dördüncü meydan muharebesini yapacaktı. Dev cüsseli bir adam olan Poros, kahramanca döğüştü. Ordusundaki 200 muharebe fili az kalsın zaferi kazandırıyorlardı. Fakat bu muvakkat üstünlüğe ve Pencablıların çokluğuna rağmen sonunda İskender sevkulceyş maharetiyle harbi kazandı: İskender ordusunun bir kısmını düşmanın karşısında bırakmış, kendisi on bir bin kişilik bir kuvvetle gizlice yukarı kısımlarından nehri geçerek Poros ordusunun yanlarına düşmüştü. Burada karşısına çıkan Hint kıtalarını imha ederek filleriyle galip gelmek üzere olan Poros'u yandan vurdu. Bunu gören düşman karşısındaki Makedonyalılar da cesaretlenerek hücumlarını arttırdılar. Hint ordusu tam bir bozguna uğradı. Poros da esir edildi. İskender esir düşen Pencab mihracesinin kahramanlığına meftun olmuştu. Ona, kendisine ne muamele yapılacağını tahmin ettiğini sordu. Poros da "İskender gibi kahraman bir fatihten ne beklenirse onu„ cevabını verdi. Bu cevap İskender'in meftunluğunu bir kat daha arttırdı. Esirine bir misafir

dost hükümdar muamelesi yaptı. Kendisini metbu tanımak şartiyle memleketini ve hükümdarlığını iade etti.

Pencab mihracesine yapılan muameleyi gören Keşmir racası Abişara da Makedonyalı fatihe inkiyadını arzetti. İskender aynı şartlarla bunu da yerinde bıraktı.

Hidaspes (Celum) zaferi İskender'e mukaddes Ganj vadisi yollarını açmıştı. Pencab'ın son büyük nehri olan Hifasis (Bisa) kıyılarına indi. Bu suretle Hind'in Magadha imparatorluğu sınırlarına dayanmıştı. Makedonyalılar burada yeni bir âlemle karşılaşmışlardı. Bu geniş ve esrarlı âlemin merkezi olan Pataliputra da Nanda hanedanı hüküm sürüyordu.

İskender sınırları geçerek buraya hücum etmek üzere Ganj boylarına inmeği tasarladı. Bu sırada Magadha imparatorluğundan kovulmuş olan Çandragupta adlı sergüzeşt arayan bir adam karargâhına gelerek kendisini bu tasavvuru fiile koymağa teşvik etti. İskender hazırlığa başladı. Fakat, tropik iklim ve sürekli yağmurlardan pek fazla yıprannmış ve yorulmuş olan askerleri, nerede sona ereceği belli olmayan harekete son verilmesini istediler. İlerlemek emrine karşı dayattılar. Muzaffer komutanı dönmeğe icbar ettiler. İskender Hidaspes nehrine kadar geldikten sonra burada büyük bir donanma yaptırdı. Muvaffakiyetlerinin hatırası olarak Pencab'da diktirdiği zafer sütunları önünde mutad eğlenceleri yaptırdıktan sonra 326 senesinin sonbaharında donanmasiyle İndus'ten denize doğru inmeğe başladı. Nehrin her iki kıyısından hareket eden ve donanmayı koruyan ordu, hem de nehir etrafındaki şehirleri inkiyat altına ala ala, bugünkü Haydarabad yakınındaki Pattala limanına indi (325 ağustos).

İskender burada bir deniz üssü ve bir ticaret limanı kurdu. Dostlarından Nearkhos'u donanmasına amiral tayin etti. Onu Hindistan'dan Dicle ve Fırat ağızlarına kadar ulaşan deniz yolunu takibe memur etti. Maksadı zabtettiği ülkeleri deniz yoluyla birbirlerine bağlamaktı. Nearkhos görevlendiği işi başarı ile bitirdi. Tetkikleri hakkında "Parplus„ adında bir de eser yazdı. İskender, Pattala'da ordusunun bir kısmının başına geçerek denizden pek fazla uzaklaşmamak üzere Gedrosya ve Karmanya yoluyla hareket etti. Bir kısmını da generallerinden Krateros komutasında daha içerlerden geçmek ve

Karmanya'da kendisiyle birleşmek üzere yola çıkardı. Bunlar büyük müşküllerle pençeleşerek nihayet Ahamaniş'lerin en eski payitahtlarından Persepolis'e dönebildiler (324). Yolda yorgunluktan ve açlıktan ordususun en gürbüz ve kuvvetli kıtalarını teşkil eden askerlerin üçte ikisi mahvolmuştu. Pattala'da iken sefere kudretli olmayan hasta ve zayıf askerleri gemilere bindirerek Basra körfezi yoluyla Babil'le göndermişti.

İskender, ordusunun zayiatından müteessir olarak kendisini Persepolis'de sarhoşluğa ve sefahate verdi. Bir gece, fazla sarhoş olarak Ahamanişler sarayını yaktırdı. Bütün eski eserler ve âbideler mahvoldu. Bu hareketini vaktiyle Kşayarşa'nın Atinayı yakmış olmasının karşılığı olduğunu ilân ederek Sus'a döndü. Burada Darius III'ün büyük kızı Statira (Borsin) ile evlendi. Pers büyüklerinden Erdavan'ın üç kızıyle de generalleri Ptolemeus, Eumenes ve Selevkus'u evlendirdi. Bu münasebetle şaşaalı eğlenceler tertip olundu. Makedonyalı askerlerden İranlı kızlarla evlenmiş olan bir kaç bin ere de hediyeler dağıttı. Tarihçi Plutarkhos bu macerayı Avrupa ile Asya'nın evlenmesi diye anmıştır.

İskender Sus'ta bal ayını geçirdikten sonra Hagmatana üzerinden Babil'e döndü Pattala limanından Nearkhos'un komutasına vermiş olduğu donanma da bu sıralarda Basra körfezi bölgesine gelmiş bulunuyordu. İskender'in Sus'a 324 yılında dönebilmiş olduğuna göre, Önasya arkalarına doğru yapmış olduğu askerî hareket altı yıl kadar sürmüştü. Kendisinin beş altı yıl merkezde bulunmayışını fırsat bilerek yer yer ayaklanmış olan satrabları büyük bir hız ve şiddetle cezalandırdı. Huzuru temin etti. Batı bölgelerindeki Makedonyalı satraplar da ücretli askerden teşkil etmiş oldukları ordularını dağıtmak zorunda kaldılar. Yalnız hazine başkanı mürtekip Harpalos, beş bin talenlik bir servet ve altı bin kişilik bir ordu ile Yunanistan'a kaçmağa muvaffak oldu.

İskender, Küçük Asya'ya ayak bastıktan sonra geçtiği yerlerdeki halkın tanrılarına kurbanlar vermek, âdet ve geleneklerine hürmet etmek, mahalli otoriteleri yerlerinde bırakmak gibi tedbirler almak suretiyle kendisini sevdirmiş, muvaffakiyetlerinin gelişmesine yol açmıştı.

İran'ı zabtettikten sonra kendisinin Büyük Kıralın kıziyle, komutanlarının Pers büyüklerinin kızlariyle evlenmeleri, subay ve erlerinin de bu hususta onlara uymaları istilâcılarla yerli halkı birbirlerine yaklaştırmış, Yunan kültüriyle doğu kültürünü kaynaştırmıştı. Bu bakımdan İskender'in Asya istilâsına, cihan tarihinde bir devrin sona ermesi ve yeni bir devrin başlaması gözüyle bakılabilir. İskender ordulariyle birlikte Hindistan sınırlarına kadar sokulan Yunan kültürü, Önasya'da geniş bir sahaya yayılmış, İranlıların Avrupa'ya geçmeleriyle başlayan Doğu-Batı mücadelesi de, İskender'in istilâsı üzerine Batının galebesiyle neticelenmiştir.

Fakat İskender'in pek erkenden ölmesi[167], bu geniş ülkelerin çok muhtaç olduğu huzuru bozmuş, Asya'da Ceyhun boylarından Afrika'da Nil kıyılarına, Avrupa'da Adriyatik sahillerine kadar uzayan ülkelerin yıllarca kanlı bir boğuşma alanı haline gelmelerine sebep olmuştur.

Bu bakımdan, Asya'nın batı bölgelerinde huzur ve sükunu temine çalışan Pers imparatorluğunun yıkılışı, buralarda yaşayan halk için büyük bir felâket olmuştu. Sürekli boğuşmaların doğurduğu sefalet ve fecaatler içinde kıvranan Önasyalıların, Ahamanişlerin hâkimiyetleri devrini hasretle yâdetmiş olduklarını tahmin edebiliriz.

İskender'in şahsiyeti

Eski çağların en büyük komutanı olan İskender o zamana kadar Asya'nın Avrupa'ya akınını durdurmuş, Batının doğuya galebesile neticelenen yeni bir devir açmıştı. Hind'den Babil'e dönerken yeni hülyalar besliyordu. Bu tasavvur, Babil'i yeniden imar ederek şarkta hükumet merkezi yapmak, sonra Kartaca'dan İspanya'ya geçmek, Pirene dağlarını aşarak İtalya üzerinden muzafferane Makedonya'ya dönmek gibi yeni bir fütuhat planı idi. Fakat yaşadığı sefahat hayatı bu plânın tahakkukuna müsaade etmedi. O, Küçük Asya'ya ayak basmasını takip eden

[167] İskender, Sus'dan Babil'e döner dönmez yorgunluktan ve içki âlemlerinin ifratından bitap bir halde Nabuhodonosor'un sarayında yatağa düşmüştü. Bir kaç gün içinde henüz 32 yaşında iken öldü (M. ö. 323. 12 Nisan). Tahnit ediken cesedi İskenderiye'ye götürülerek orada defnedildi. Mezarının yeri bilinmemektedir.

yedi sene içinde bütün manasiyle bir İran imparatoru olmuş, eski Asur kırallarının sefahat hayatlarını yaşamağa başlamıştı. Ahamaniş kırallarının bütün gelenek ve törenlerini kabul etmiş, onlar gibi kırmızı renkli geniş elbiseler giymiş, ağır taçlarla başını süslemişti. Eski Asur ve İran imparatorları gibi herkesin, önünde yerlere kapanarak secde etmelerini istemeğe başlamıştı.

İskender de iki şahsiyet beliriyordu (Res. 10): Babası Filip'ten tevarüs ettiği metin ve keskin zekâ, onu büyük bir asker yapmış, Aristo'nun dersleri fikrini kâinatın nizamı hakkında müsbet bir safhaya sevk etmişti. Onun bu şahsiyeti, cihângir İskender'i temsil ediyordu. Halbuki hırçın, cani ruhlu, mecnun anası Olimpiyas'dan tevarüs ettiği müşevveş muhayyile, sebatsız, heyecana müstait karakter, onda kandan ve garip dinî sergüzeştlere atılmaktan zevk alan ikinci bir şahsiyet yaşatıyordu. Menfis'e girdiği zaman Mısır tapınaklarının esrarlı loşlukları onun mantıksız dindarlık ruhunu teshir etmişti. Amon tapınağının kâhininden istikbali hakkında malûmat almak için uzun bir çöl yolculuğuna katlanmış, Babil tapınakları da kendisinde aynı duyguları beslemişti. Bu duygularla Makedonyalı Filip gibi bir insanın sulbünden indiğine bir türlü ihtimal vermiyordu. Zaferlerin heyecana getirdiği bu duygu ile Ceyhun boylarında allahlık davasına kalkıştı. Herkesi kendisine tapınmağa davet etti. Filosof Aristo'nun yeğeni ve talebesi olan Filosof Gallistenes'i, halkı kendisine tapınmaktan menettiği için astırdı. Aynı duygu ile babasının ve kendisinin sadakatli dostu ve pek maharetli bir generali olan Parmeniyos ile oğlu filotas'ı sebebsiz yere öldürttü. Bir sefahat âleminde de Granikos zaferinin kahramanı Klitus'u vahşice hançerlemesi de, yine anasından tevarüs ettiği karakterin bir tecellisi idi. Yakalanmış olduğu hummaya rağmen, sefahatle geçen bir gecenin sabahına doğru can verirken sanki bu kanlı karakterini belirtmek üzere burnundan boşanan kanlar, yastığının altındaki demir kalkanı kırmızı renge boyamıştı.

ONUNCU BÖLÜM

AHAMANİŞLER DEVRİ MEDENİYETİ

İdarî Teşkilât

Devlet Teşkilâtı

Pers devletinin bünyesi ve idare tarzı hakkında eski Yunan kaynaklarında verilen bilgi çok noksandır. Persler, Akadlar, Asurlular, Hattiler gibi kanunlarını ihtiva eden belgeler bırakmadıklarından, teşkilâtları hakkındaki bilgimiz Yunan kaynaklarının parça parça ve çok noksan olarak verdikleri malûmata inhisar etmektedir. Fakat bu eski kaynaklar arasında Maraton meydan muharebesine iştirak etmiş olan bir askerin, Pers savaşları hakkında yazmış olduğu dram bazı hususlarda bizi haylı aydınlatmaktadır. Müellif bu dramda Darius I'in büyük şahsiyetinde milletinin derinliklerinde saklı bulunan kudreti belirtmek suretiyle devletin idare tarzı hakkında bir fikir vermektedir.

Perslerin, bize kadar gelebilen efsanelerinde, din ve ahlâk telâkkilerinde onların iç hayatlarını belirten esaslarla bu dramdan öğrenilen şeyler, yan yana getirildiği taktirde, Ahamaniş devletinin bünyesi ve idare tarzı bir az daha aydınlanmaktadır:

Şark konfederasyonu

Ahamanişler, eski dünyada hakiki bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu imparatorluk, zamanı kısa olmakla beraber, şefkatli, adaletli bir otorite göstermiş, umumî sulhü emniyet altına alabilmişti. Gerçi Ahamaniş İmparatorluğu da, mevcut devletlere karşı kuvvetle kurulmuş, kuvvete dayanarak genişlemiş ve yaşamıştı. Fakat bu İmparatorluk, Asurluların Babillilerin zulüm ve şiddet üzerine kurulan rejimlerine nisbetle insanlık lehine büyük bir terakki merhalesi olmuştu.

İmparatorluğun dayandığı İran halkından, başta Persler olmak üzere, bir kısmı devlet idaresinin başında bulunuyorlardı. Diğer zümreler ise İç Asya'ya kadar yayılan ve Büyük Kıralı metbu tanıyan göçebelerdi. Bunlar harp zamanlarında ordunun esas kadrosunu teşkil ediyorlardı.

Dünya üzerinde o zamana kadar görülen devletlerin en büyüğü ve en nizamlısı olan Pers devleti, ırkları, dilleri, dinleri, gelenekleri birbirinden çeşitli milletleri tek bir bayrak altında toplamak kudretini göstermiş olmasında idare tarzının büyük bir hissesi vardır. Gerçi bu serkeş ve kavgacı kavimleri ilk defa tek bayrak altına sokmak için Asurlular, Babilliler, dereler gibi kanlar akıtmış, büyük hamleyi yaparak Kuraş'ın, Darius I'in işlerini kolaylaştırmışlardı. Fakat, ilk Ahamaniş hükümdarları bu elverişli durumdan faydalanmağı çok iyi bilmiş, çokluk içinde kuvvetli bir birliği gerçekleştiren basit, fakat müessir bir teşkilât kurmuşlardır.

Ahamanişlerin hüriyet sever ruhu, her milleti kendi hususiyetlerinde serbest bırakmak suretiyle Pamir'den Akdenize kadar uzayan bölgede hakiki bir şark konfederasyonu yaratmağa muvaffak olmuştu. Yalnız Mısır, bu konfederasyona ısınamamış, sık sık birlikten sıyrılmak ve ayrılmak teşebbüsünde bulunmuştur.

Konfederasyonda bütün imparatorluk binası tek bir temele dayanmakta idi. Bu temel, başında Ahuramazda'nın mümessili olarak Büyük Kıral'ın bulunduğu hanedana sadakatti. Devleti kuran Kuraş yeni devlet için, yıktığı Med devleti ile eski Sus krallığını örnek tutmuştu. Artakhşatra (Keyaksar) parlak zaferlerinden sonra Asur ve Babil devletleri teşkilâtından bir çok esaslar almış olduğundan, bunlar tabiatiyle Kuraş'ın Pers devlet teşkilâtına da temel olmuşlardı. Darius I uzun süren saltanatı zamanında (521-485) Kuraş'ın attığı temel üzerinde geniş bir devlet teşkilâtı kurarak Ahamaniş saltanatına iki yüz yıllık bir hayatiyet temin etmiştir. Bu sayededir ki Trakya ve Yunanistan'daki Pers hezimeti, ancak bir sömürgeyi boşaltmak mahiyetinde kalmıştı. Büyük Kıralın nüfuz ve otoritesi Helenler arasında bile sarsılmamıştı. Bu imparatorluk sayesinde Batı Asya, muayyen bir zaman için, kuzeyden ve doğudan gelen akınlara karşı masun kalmış, Yakın şark'ta yeni bir hercümerc olmamıştır. İmparatorluğun geniş teşkilâtında, devletin birinci rüknü ve devlet kuvvetlerinin merkezi Kırallar Kıralı denilen Büyük Kıraldı.

Büyük Kıral

Büyük kıral, Mısır firavunları gibi yer yüzünde bir Tanrı değildi. Fakat alelâde bir insan da değildi, Ahuramazda'nın, yeryüzünde vekili olarak ismen ve şahsan seçmiş olduğu müstesna bir şahsiyet, kâdiri mutlak bir hükümdardı. Kendisine kudret ve kuvvet veren Ahuramazda'nın rıza ve iradesiyle hüküm sürüyordu. Bu itibarla hükümdarlığı hiç bir kayıtla mukayyet değildi. Devlete, hükmü altındaki kavimlerin mukadderatına ait bütün kararlar, bütün emirler, nehiler için tek kaynaktı. Küçük kırallara hükümdarlık vermek, bütün şahsiyetlere imtiyazlar bahşetmek münhasıran onun hakkı ve yetkisi idi. Büyük Darius I, Nakş-ı Rüstem kitabesinde "Ahuramazda, yeryüzü nizamının bozulduğunu görünce onu bana havale etti. Ben de yer yüzüne nizam verdim,, diyerek, kuvvet ve kudretini Tanrıdan aldığını açıkça ifade etmektedir. Bisütun'da, Nakş-ı Rüstem'de, Taht-ı Cemşid'te Darius I'i tasvir eden kabartmalarda daima Büyük Kıralın başının üstünde feruher veya ferr-i İzedi'nin pervaz etmekte olduğu, Darius I'in de sağ elini tâzim ve takdis işareti olarak yukarı kaldırdığı görülmektedir. Bütün bunlar, Büyük Kıralın Ahuramazda'nın himayesi altında bulunduğu kanaatini belirtmektedir. Darius I, Bisütun kitabelerinde zaferlerini, fetihlerini tasvir etmiş olduğuna göre Ahuramazda'yı başı üstünde pervaz eder bir şekilde göstermiş olması, saltanatın Ahuramazda'nın ihsanı olduğu, zaferlerinin, etkilerinin onun emir ve iradesine uygun bulunduğunu göstermek gayesinden başka bir şeyle izah edilemez. Taht-ı Cemşid'de Büyük Kıralın, korkunç hayvanla mücadele ettiğini tasvir eden levhada (Res. 11) da hükümdarın, Ahuramazda tarafından yer yüzünde Ehrimen'in zararlı mahluklariyla cenk etmek için gönderilmiş olduğunun ve onun yardımı ile bu mahluklara galebe ettiğinin belirtilmek istenildiğinde şüphe yoktur.

Darius I bir yazıtında kendisini "Ahuramazda'nın rızasiyle hüküm süren bir kral„ olarak tasvir etmiş olduğu gibi Artakhşatra I de Ahuramazda'yı "bir çokları arasında beni tek kıral yapan büyük Tanrı„ sözleriyle tebcil etmektedir [168].

[168] Dhorme. B. B. 1913. Akhamaniş kırallarının ele geçen bütün yazıtlarında. bunların saltanatlarını Ahuramazda'nın bir lûtfu telâkki ettikleri, düşmanlarına da onun irade ve yardımı ile üstün geldikleri ka-

Başta satraplar, komutanlar yani en büyük memurlar olmak üzere imparatorluğun bütün halkı, Büyük Kıralın bandaka'sı yani bendesi ve kulu idiler. Büyük Kıral, mutantan merasimle, maiyeti halkiyle beraber göründüğü zaman, Ahuramazda'nın bu muhteşem mümessili önünde bütün insanlar yerlere kapanarak secde etmekle mükellef bulunuyorlardı [169].

Ahuramazda'nın vekili ve mümessili sıfatiyle hudutsuz bir selahiyet sahibi olan Büyük Kıral bu mutlak hükümranlığını daimî surette hak ve adaleti kayıtsız şartsız, kesin bir surette tatbik ve kontrol etmek suretiyle yapmak mecburiyetinde idi. Büyük Kıral bu vazifesini yaparken bütün fenalıkların kaynağı olan yalanın kendisini şaşırtmaması için daimî surette tanrısal hakikate sığınmak, ondan yardım dilemekle mükellefti.

Perslerin eski Cemşid-Gustasp efsanesinde gerçek bir bir hayatın, araması veya sakınması gereken örneklerin bir tablosunu görmekteyiz. Bu tablo bize Perslerin ahlâkı ve adaleti ne kadar ciddi bir surette kavradıklarını, adalet ve ahlâk esaslarından ayrılan bir kıralın, feci âkıbetlere uğrayacağı kanaatinin ne kadar köklü olduğunu belirtmektedir:

Efsanede bir Pers kıralının timsali olan Cemşid'in halkın hayatını, devletin içtimai sınıflarını düzene koyduktan sonra, memleketin durumu şöyle tasvir edilir: Hükümdarlığın ziyası altında hayvanlar ölmez, bitkiler solmaz, su ile meyve hiçbir zaman eksik olmaz, hiçbir zaman kurutucu soğuk, yakıcı sıcak olmazdı. İnsanlarda ne can çekişme, ne de kendi

---

naatini beslediklerı görülmektedir. Darius I, kitabelerinde Aburamazda'nın lutfiyle hükümdar olduğunu 41 yerde, Hşayarşa ise «kıralllığı bana Aburamazda verdi» sözünü 6 yerde tekrarlamışlardır.

[169] Ahamaniş kıralları, Firavunlar gibi Tanrılık davasında bulunmadıklarından, tabaalarının secdeye kapanmaları tapınma değil, tâzim idi. İran'da tanrılık davasına kalkan ilk hükümdar büyük İskender olmuştur.

Anlaşıldığına göre hükümranlık yetkisi hudutsuz olan Büyük Kıral, kendi kararları ile mevcut teamülleri değiştiremiyor veya değiştirmiyordu. Büyük Kıralı metbu tanıyan kıralardan biri öldüğü zaman, tahtının oğluna veya akrabasına değil, karısına geçmesi bir teamüldü. Ahamaniş hanedanına ait anane işe bunun aksine idi. Büyük Kıralın bu her iki ananeye aykırı bir harekette bulunamadığı tâbi kıralların varisliği ananesine aykırı bir teşebbüs olduğu zaman karısının. Büyük Kıral'a müracaatla hakkını istemesi ve Büyük Kıralın da gelenek gerekliğini yapmak zorunda kalması Büyük Kıral'ların yetkilerinin bazı hususlarda mukayyet olduğunu göstermektedir.

kendini öldürme vardı. Her bucakta huzur, barış ve sükûnet hüküm sürüyordu

Fakat Cemşid bu durum karşısında kendini gurura kaptırıyor. Bütün bu güzel şeylerin kendi sayesinde olduğunu sanarak şaşıyor: «şimdiye kadar bana eşit olabilecek hiç kimse tae giymemiştir. İdrak benimle gelmiş dünya benim istediğim gibi olmuştur. İnsanlar yemeğe, uykuya, neşeye huzur ve refaha benim sayemde kavuşmuşlardır. Kuvvet ve kudret kaynağı benim. Ölümü dünyadan kaldırdım». diyor, kendini Tanrı ilân ederek haddini tecavüz ediyor. O zaman Ahuramazda'nın ziyası, ondan dönüyor. Yok edeci Zohak (Dahhak) baş kaldırarak onu mevkiinden atıyor, korkunç hükümdarlığına başlıyor.

Bütün bunlar, İran'ın terakki ve tedennisinin Büyük Kıralın şahsiyle ilgili olduğu hakikatini belirtmektedir: İran, büyük Kuraş ve Darius I gibi azimli ve kudretli kırallarla en yüksek devresini yaşamış, Durius II ve Artakhşatra II gibi kudretsiz hükümdarlar zamanında ise inhitata sürüklenmiştir.

Büyük Kıralın müşavere heyeti

Yunan tarihçilerinden öğrendiğimize göre Büyük Kıralın yetkileri hudutsuz olmakla beraber, Darius'un kırallığı temin eden yedi büyük Pers ailesi devlet işlerinde söz sahibi bulunuyorlardı. Bu aile reisleri kıralın müşavere heyetini teşkil ediyorlardı. Bu heyete lüzum görüldükçe eyâletlerden davet edilen büyükler de katılıyorlardı. Büyük Kıral imparatorluğa ait önemli konuları bunlarla konuşur, kararlaştırırdı.

Büyük Kıral, eyâletlere bölünen imparatorluğu tâyin ettiği umumî valilerle idare ediyordu. Devamlı surette kontrol etmek şartiyle iktidar ve selahiyetini satraplara veren kıral, Ahuramazda'nın faal bir temsilcisi olarak merkezde bulunuyor, adaletin icra ve tatbikine nezaret ediyordu. Para basmak yalnız Büyük Kıral'ın hakkı idi, fakat inhitat devrinde Kıbrıs kıralları gibi tâbî kıralların da kendi adlarına para bastıkları görülmektedir. Bu devirde Batı Anadolu'daki Yunan şehirleri de sikkeyi Büyük Kıral adına basmakla beraber paralar üzerine şehirlerinin alâmetini de koyabilmek hakkını almışlardır.

Büyük Kıralın adalet görevi

Büyük Kıral, Ahuramazda'nın adaletini yer yüzünde yayan bir mümessil olduğu için, bilhassa cezai işlerde yargıçlık vazifesiyle mükellefti. En yüksek hâkim, Büyük Kıraldı. Şahsına veya devletin emniyetine

karşı yapılan suçları o muhakeme ederdi. Hukuka ait işlere bakmak selâhiyetini de seçtiği yargıçlara veriyordu. Bu yargıçların hak ve adaletten ayrılmamalarına çok dikkat ederdi. Fakat Yakın Şarkın diğer eski kavimleri ve devletleri gibi, Ahamaniş'lerin kanunlarını ihtiva eden tabletler veya kitabeler ele geçmemiş olduğundan, bu kanunların mahiyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Yalnız eski İran dinine ait kaynaklarla İran mitolojisinden çıkarılan esaslar, Pers kanunlarının Asur-Babil kanunlarına nisbetle çok insanî olduklarını kabul etmemizi icabettirmektedir. Mazdeizmin en eski devirlerden kalan kırıntıları, bu dinde yüksek bir ahlâk mefhumunun hâkim olduğunu göstermektedir. Merkezde yüce adalet divanı kıralın başkanlığı altında idi. Eyâletlerde ise satrablar bu hususta da büyük kıralı temsil ederlerdi. Her eyâlette o memleketin mahallî kanun ve nizamları, âdet ve gelenekleri hâkimdi: Yargıçlar bunlara göre hüküm verirlerdi. Kambis ve satrabı Babil'de kendi işlerini bile mahallî kanuna tevfik etmişlerdi.

Mısır'da kâhinlerin, tapınakların, müesseselerin hakları evvelce olduğu gibi, Firavunlar devrindeki esaslara dayanıyordu. Hattâ Mısır'daki satrablara ait dosyalar bile Mısır dili ve demotik denilen Mısır yazısı ile kaydedilmişlerdi.

Kambis zamanında Sisamnes adında bir yargıç rüşvet aldığı için kıral kendisini ölüme mahkûm etti. Bu adam idam edildikten sonra derisi yüzülmüş, mahkemedeki koltuğuna kaplanmıştı. Büyük kıral Kambis, bu yargıçın oğlunu, babasının yerine tâyin ederek onun derisiyle kaplanmış olan koltukta yargıçlık etmeğe icbar etmiş, kendisine hüküm vereceğin zaman, oturduğun koltuğa bak da ona göre hüküm ver, demişti[170].

Bu hususta Artakhşatra I daha ileri giderek haksız hüküm verdiklerine kanaat getirdiği yargıçların derilerini diri diri yüzdürerek mahkemede oturdukları koltuklara kaplatmıştı[171]. Bununla beraber, ne kıral ne de onun selâhiyet verdiği bir yargıç, ilk cinayet için idam kararı veremezdi. Kıral bile ilk defa bir cinayet mürtekibini ölüm ile cezalandıramazdı. Bu gelenek, Pers dininin, dünyadaki kabahatlerin ahret cezalariyle karşılanacağı yolundaki akidesine uygundu. Bu akideye göre,

[170] Herodotos, III, 31 [171] Herodotos, V, 25

suçlanan her adamın iyi ve kötü hareketleri karşılaştırılır, fenalıkları iyiliklerinden fazla olursa o zaman ceza görürdü. Bunun içindir ki Darius I, ölüme mahkûm edilen bir yargıcı, bir çok iyi hizmetleri olduğu için astırmamıştı. Anadolu satrabı, isyan eden bir sergerde yakalayınca başını kestirerek Darius' I'e gönderdiği zaman, Darius I hiddetlenmiş, Çanakkale'de kendine ve Perslere hizmet eden bu adamın niçin diri diri gönderilmediği mütaleasiyle satrabı tevbih etmiş, maktulün başını merasimle gömdürmüştür.

Sâmî kavimlerde görüldüğü gibi kim olursa olsun, kölesini birinci defaki kusurundan dolayı vahşice cezalandıramazdı. Hak ve adaletin koruyucusu sıfatiyle kıral, böyle harekette bulunanları cezalandırırdı. Fakat işlenen suçlar birden fazla ve işine göre çok vahim olursa, efendisi onu hiddetinin derecesiyle mütenasip bir surette cezalandırabilirdi[172].

Vatana hiyanet suçunun cezası, baş ve kol kesmekti. Suçlu ölmüş olursa ceza naaşına tatbik edilirdi, Artakhşatra II, kendisine karşı isyan eden ve harp alanında ölen kardeşi genç Kuraş'ın naaşının başını ve sağ kolunu kestirmişti. Darius I'in büyük kitabesinde âsilere verilen cezalar gösterilmiştir. Bunlar, yakalanınca saraya getirilir, orada Büyük Kıral tarafından muhakeme edilir, burun ve kulakları kesilir, halka teşhir edildikten sonra isyan çıkardıkları bölgede idam edilirlerdi. İsyan eden adamın bütün ailesine de aynı ceza tatbik edilirdi[173]. İdam emirlerinin icrası bazan başkalarına da havale edildiği olurdu. Genç prens Kuraş tarafından ihanet suçuyla ölüme mahkûm edilmiş olan Orontes, Artafernes'e teslim edilmiş ve bir daha ondan bahsedilmemiştir[174].

Büyük Kıral'ın başkomutanlığı

İdare ve adalet teşkilâtının başı olan Büyük Kıral orduların da başbuğu idi. Muharebelerde ordunun merkezinde bulunurdu. İlk kıraller başbuğluk vazifesini fiilen yapmışlardır. Fakat inhitat devrinde Büyük Kıral'lar bu vazifeyi generallerine bırakmışlardır. Bu zamanlarda Büyük Kırallardan ordu başına geçe-

[172] Herodotos, I, 138

[173] F. Spiegels, İranische Alterthumskunde, 3 C. Leipzig. 1871-1878.

[174] Xenophon, Anabasis, I, 6.

rek harp alanlarına gidenler nadirdir. Bunlar, ilk kıralların sulh zamanında Asur kıralları gibi etrafı duvarlarla çevrili parklarda avcılıkla eğlenirlerdi[175]. Xenophon bu parklara Paradis (Firdevs=cennet) adını vermektedir. Ahamaniş kıralları bu parklarda ceylanlar, geyikler ve sair av hayvanları arkasında koşmaktan büyük zevk alırlardı. Parklarda kıral ile maiyetinin istirahatlerine mahsus köşkler bulunuyordu. Fenike'de Sidon'da bu av köşklerinden birinin harabesi bulunmuştur. Buradan çıkarılan taşlardan birinin üzerinde görülen diz çökmüş boğa kabartması, Persepolis ve Sus'da bulunan sütunlardaki boğalara benzemektedir (Res. 12). [176]. Sidon parkiyle köşkünün M. ö. 351 de Artakhşatra III yani Ohos zamanında isyan eden Sidon kıralı Tennes (Tebnil) tarafından yıktırılmış olduğunu biliyoruz.

Ahamaniş'lerin, otorite ve genişleme bakımından en parlak devirleri Kuraş II ile Darius II zamanları olmuştu. Bu iki kudretli kıral zamanlarında Ahamanişlerin maddî refahları dinî ve ahlâki doktrinlerle mânen de kuvvetlenmiş bulunuyordu.

Saray teşkilâtı Ahamanişlerin saray teşkilâtını Mada derbarından almış olduklarını biliyoruz. Artakhşatra (Keykâvus) sarayını, Asur ve Babil saraylarına göre teşkilâtlandırmış olduğuna göre, Ahamanişler saray teşkilâtının da bir çok hususlarda Ninova ve Babil saraylarına benzediği şüphesizdir. Fakat Ahamaniş saraylarının, ihtişam ve azamet bakımından Babil, Ninova ve Hagmatana saraylarına üstün oldukları, harabelerinde yapılan kazılar ve araştırmalar sonunda meydana çıkmıştır. Ahamaniş saraylarında yaşamış olan yunanlı Ktesiyas, günde 15 bin adamın saraylarda yemek yediğini yazmaktadır. Bütün bu adamların iaşeleri için hergün büyük sayıda sığır, koyun, keçi, deve, at ve türlü türlü av hayvanlarının kesildiğini de yine Ktesiyas'dan öğreniyoruz.

[175] Ahamaniş kıralları, tıpkı Asur hükümdarları gibi, avlanma sporunu pek çok severlerdi. Darius I, sevdiği bu spor için, Anadoluda bir avlanma parkı vücuda getiren ve burayı ağaçlarla dolduran satrap Gadatos'u tebrik etmişti.

[176] Clermont-Ganneau, Le paradeisos royal achéménide de Sidon, Revue Biblique, 1921, S. 106-109.

Ahamanişler sarayında Büyük Kıralların hizmetinde bir çok memur bulunduğu anlaşılıyor. Bunların en önemlileri, saray muhafız kıtaları komutanı ile baş musahip olan hadımağası idi. Bugünkü İran saraylarında (karakol başı) ve (havace başı) denilen bu adamlar arasından Erdavan (Artabanus) ve Mihridat (Aspamitres) ve Bagoas gibi sarayda istemedikleri Büyük Kıral'ları tahtlarından atmak, yerlerine istedikleri prensleri geçirmek kudretinde olanları görülmektedir.

Bunlardan sonra gelen saray memurları başkâtip, kasır başbuğu, sofracı başı, musahipler, şerbettarlar, kapıcıbaşılar, şikâr emirleri, muganniler gibi Büyük Kıral'ın hususi hizmetlerini gören adamlardı[177]. Büyük Kıral tarafından teftiş ve murakabe göreviyle eyâletlere gönderilen ve Herodotos tarafından "kıralın gözleri ve kulakları„ adiyle anılan memurlar da sarayda mühim bir mevki işgal ediyorlardı.

Büyük Kıralların kıyafetleri

Persler elbise formalarını Mada'lardan almışlardı. Büyük Kıralların elbiseleri, çok bahalı ağır erguvani kumaşlardan yapılırdı. Taht-ı Cemşid kabartmalarında görüldüğü gibi bu elbiseler uzun, geniş ve yenleri sarkık hilâtler şeklinde idi. Kıralın ayaklarında yemeni, başında ise Yunan tarihçilerinin tiyara ve bazan da Kidaris adını verdikleri bir taç bulunuyordu. Taç giyme hakkı, Büyük Kıralara münhasırdı. Yalnız Artakhşatra II, oğlu ve veliahdi Darius II'ye şehzadeliğinde taç giyme müsaadesini vermişti.

Taht-ı Cemşit tasvirlerinin belirttiklerine göre Büyük Kıral'ın, uzun saçları boynu üstünde topuz halinde toplanmıştı. Uzun ve gür sakalı göğsüne kadar iniyordu. Merasim esnasında kıralın arkasında bulunan iki hademe ellerinden birile kıralın başı üstünde bir güneşlik tutar. Öteki eliyle de biri yelpaze, diğer hademe ise havlumsu bir kumaş tutardı (Res. 13). Kıral tahta oturduğu zaman elinde, yukarı ucu altın topuzlu bir âsa bulunurdu.

Kıralîçeler

Büyük Kıral'ların harem dairelerinde bir kısmı kıral hanedanına veya Perslerin yedi asil ailesine mensup bir çok kadınlar bulunuyordu. Bunlardan kıralın

[177] Diodore de Sicile, Bibliothèque, XVI; 41-45.

ilk zevcesi başkadın, yani kıraliçe sayılıyordu. Asil veya cariye olarak harem dairesini dolduran kadınlar, baş kadının emri altında bulunuyorlardı[178]. Fakat, kıraliçenin, dinî, idarî ve siyasî resmî görevleri olduğunu belirten hiç bir belge yoktur. Bilâkis Taht-ı Cemşid kabartmalarında hiç bir kadın tasviri bulunmaması kıraliçelerin devlette resmî bir mevkileri ve rolleri olmadığını göstermektedir.

Fakat Ahamaniş kıralları kendi kızları ve kız kardeşleriyle de evlenebildiklerinden bunlar arasında, sarayda ve âciz kırallar üzerinde büyük nüfuz kazananlar görülmektedir. Darius II'nin zevcesi olan kız kardeşi Puroşat (Yunanca Parisatis) ın önce kocası sonra da oğlu Artakhşatra II üzerinde büyük nüfuzu olduğunu biliyoruz. Artakhşatra II'nin dört zevcesinden Statira ve Amistris'in de sarayda çok nüfuzlu olduklarını Yunan kaynaklarından öğreniyoruz. Halbuki diğer iki zevcesinin yani kardeşi genç Kuraş'ın ölümünden sonra aldığı kadınla kendi kızı olan Atossa'nın nüfuzlarını belirten hiç bir kayıt yoktur[179].

Veliahdlık Ahamaniş hanedanında kırallık babadan büyük oğula geçiyordu. Fakat büyük oğlun anasının asil olması ve babasının kırallığı zamanında doğmuş bulunması gözönüne alınıyordu. Büyük Darius'un son zamanlarında veliahdlık meselesi ortaya çıktığı zaman, zevcelerinden olan büyük Kuraş'ın kızı Atossa, kendi oğlu Kşayarşa'nın kırallığı zamanında doğmuş olduğunu ileri sürerek Gobryas'dan doğan büyük oğlu Artabazan'a tercih edilmesini iddia etmişti. Bu istek Darius I tarafından da kabul edilerek o zamana kadar veliahd telâkki olunan büyük oğlu yerine Kşayarşa'nın veliahdliği ilân olunmuştu.

Genç Kuraş da kırallığın kendi hakkı olduğu iddiasiyle kardeşi Artakhşatra II'ye karşı isyan ettiği zaman, bu eski

[178] Büyük Kuraş'ın üç, oğlu ve halefi Kambis'in de iki kız kardeşi olmak üzere asıl dört zevcesi vardı. Darius I'in tarihen bilinen zevcelerinin sayısı yediyi bulmaktadır. Buna karşı Kşayarşa I'in adını bildiğimiz bir zevcesi (Amistris) vardır. Ahamanişlerin son hükümdarı olan Kodoman'ın da üç zevcesini tanıyoruz.

[179] Artakhşatra II'nin kızı ve zevcesi olan Atossa, bu kıralın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ohos'un karısı olmuştur.

örneği ileri sürmüştü. Her iki prensin de anaları olan Puroşat (Parisatis) ın da bu kanaatte olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat imparatorluğun inhitat devrinde bu eski geleneğe riayet imkânınını bertaraf etmek için tahta namzed olacak prenslerin ortadan kaldırıldığını, kırallığa saray facialarını tertip edenlerin istedikleri prenslerin geçirilmiş olduğunu görüyoruz.

Büyük Kıral harbe gitmek üzere başkentten ayrıldığı zaman, veliahd olan büyük oğlunu yerine bırakırdı. Fakat, veliahdler arasında babalarının hayatında devlet işlerinde önemli rol oynayanlar görülmemektedir.

Halk zümreleri İran imparatorluğunda devlet sınırları içindeki halk, Roma imparatorluğunda olduğu gibi üç zümre telâkki edilirdi. 1. hâkim unsur. 2. fethedilen ülkeler halkı. 3. sınır boylarındaki memleketler halkı. Hâkim unsur olan Persler, kendilerini bütün tâbi kavimlerin efendisi telâkki ediyor, imparatorluğun idare mekanizmasını ellerinde tutuyorlardı.

Mada kırallığına varis olan Ahamnişler, önce idarede Madaların geleneklerini almış, onların telakâkkilerine uyarak Persleri en yüksek zümre saymış, Mada'ları bile ikinci dereceye atmışlardı. Fakat, imparatorluk genişledikten, Babil, Lidya ve Mısır gibi eski medeniyet kaynağı sayılan ve kuvvetli idare cihazları olan memleketler zaptedildikten sonra, Mada devletinden alınan esasların değiştirilmesi, idare cihazının daha geniş ve muntazam olarak kurulması zarureti başgöstermiştir. Bu zarureti ilk defa takdir eden büyük Darius olmuş, Ahamaniş imparatorluğunda eski gelenekler üzerinde, ihtiyaca göre esaslı idare teşkilâtı bu hükümdar zamanında kurulmuştur. Bu büyük adam, uzun süren saltanatı (M. ö. 521-485) zamanında, dört büyük devlet topraklarını içine alan geniş imparatorluğu merkeze bağlamak için önemli esaslara lüzum olduğunu kavramıştı. Irk, dil, din, âdet ve gelenek bakımında çok çeşitli olan imparatorluk halkından bir birlik vücuda getirmek kolay değildi. Darius I, bunu temin için imparatorluğu büyük eyâletlere ayırmak suretiyle basit, fakat etkili bir teşkilât kurmağa muvaffak olmuştur. Bu teşkilât içindeki memleketler, kendi müesseselerini, kendi

dinlerini, kendi gelenek ve törelerini, hattâ sınır boyları başlarındaki hükümdar sülâlelerini veya mahallî şeflerini ve memurlarını, Kırallar Kıralının perestijine zarar vermiyecek şekilde; muhafaza ediyorlardı.

Satraplar İmparatorluk otoritesini, Büyük Kıral tarafından sayısı 23-30 arasında değişen eyâletlerin başına geçirilen ve memleket nigehbanı, yani satrabı sanını taşıyan umumî valiler sağlıyorlardı[180]. Sınır boylarındaki mahallî hükûmetlerin başında bırakılan eski hanedanlar, kâhinler, şefler, ekseriya irsî idiler. Halk bunları eski gelenek ve âdetlerinin, milliyetlerinin mümessili tanıyorlardı. Bu sayede dilleri, gelenekleri, âdetleri, medeni ve kazai hakları, içtimaî durumları mahfuz kalıyordu.

Mahallî kırallar ve şefler, malî işlerde satrabın emrine göre hareket ederlerdi. Batı Anadolu'daki Yunan siteleri ise bazan mahallî bir idareye bazan da tiranlara bağlı bulunuyor, Büyük Kıralın mümessili olarak da sahil satrabını tanıyorlardı. Mahallî kırallar ve şefler, Büyük Kıral ile muhabere hakkını haiz bulunuyorlardı. Kilikya valisi ve Fenike şehirleri ile Yunan siteleri ve Yunan tiranları ordu ve donanma yapabilirlerdi. Satrab bu kuvvetleri ihtiyaca göre düzenlemek hakkını haizdi. Satrablar, asayiş ve nizamı koruyacak kudret ve nüfuzla mücehhez, Büyük Kıral'a karşı sorumlu hidiv idiler. Yetkileri hudutsuz idi. Mahallî haydutlukları, isyanları bastırır, yolların emniyetini temin ve ziraati himaye ederlerdi.

İmparatorluğun emniyetini sağlamakla beraber, yıllık vergileri toplamak, adalet işlerine nezaret etmek gibi işlerle de görevli bulunuyorlardı. Her eyâlette oranın mahallî kanun ve nizamları, âdet ve gelenekleri hâkim olduğundan davalar bunlara göre halledilirdi. Eski teşkilâtını muhafaza eden yerlerde adalet işleri mahallî kıralların yetkilerine bırakılmıştı. Satrablar yalnız bunlara nezaret ediyorlardı. Davacılar ayrı ayrı mahallî hükûmetlere bağlı bulundukları takdirde satrab her iki

[180] Bisütun kitabesinde umumî valiye memleket nigehbanı ve tacın koruyucusu anlamına Hşatrapa denilmektedir. Yazıtta iki yerde geçen bu lafız konuşma dilinde Şatrapa şekline sokulduğundan o zamanki Yunanlılar buna Satrap demişlerdir.

taraftan bir komisyon kurarak davayı buna verirdi. Lidya satrabı Artafernes'in mahallî kanunları birleştirmek üzere Sardes te serbest Yunan sınırları temsilcilerinden mürekkeb bir komisyon kurmuş olduğunu biliyoruz. Satrablar, merkeze ait yıllık vergileri muntazaman göndermek, eyâlette imparatorluk otoritesi kurmak şartiyle, idare hususunda istedikleri gibi hareket hakkını haiz bulunuyorlardı. Fakat bu hususiaki bütün hareketleri iki büyük memurun nezaret ve murakabesi altında cereyan ediyordu. Bunlardan biri sivil işlere bakan başkâtip, diğeri de askerin başında bulunan komutan idi.

Her eyâlet merkezinde asayişi korumak ile vazifeli mahallî bir ordu vardı. Bunların komutanlarına "Karanos„ deniliyordu[181]. Bir nevi işgal ordusu mahiyetinde olan bu kuvvetlerin masrafları, iaşeleri eyâletlere ait idi.

Satrabların yanında bir nevi şansölye olan ve sivil işleri murakabe vazifesiyle görevli bulunan başkâtip namiyle ordu başında bulunan komutan, doğrudan doğruya Büyük Kıral'a bağlı bulunuyor, sarayla muhabere edebiliyorlardı. Başkâtipler, satrapları kontrol ediyor, olup bitenleri merkeze bildiriyorlardı. Bu sayede Büyük Kıral, emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini, satrapların dürüst hareket edip etmediklerini yakından takip edebiliyordu. Bu üç büyük memur yani satrab, kâtip ve komutan birbirlerinden tamamen müstakil idiler. Saraydan doğrudan doğruya emir alırlardı.

Şehir kaleleri Arga-paat denilen hususî kaymakamlar vasıtasiyle idare edilirlerdi.

Büyük Kıral, eyâletlerden aldığı haberlerin mahiyetini incelemek üzere buralara kıral gözü ve kıral kulağı denilen bir takım müfettişler de gönderiyordu. Mada'lar devrinde de mevcut olan bu müfettişler, saraydan verilen emirle bir bölük askerle imparatorluğu dolaşır, devletin emniyetini bozacak teşebbüs ve hareketlerle idarî işler hakkında Büyük Kıral'a malûmat verirlerdi. Saray, bunların verdikleri raporlara göre kesin kararlar alır, meselâ satrabı azil ve hattâ idam ettirirdi.

[181] Kâre eski Pers dilinde asker ve adam anlamındadır. İran-ı Basitan. C. 2.

Satrabın adamları kıralın mührü bulunan emirnamesini eğilerek alır, tereddütsüz onu yerine getirirlerdi.

İmparatorlukta idare birliği, bütün satrablarda Âramca'nın resmî dil ve yazı olarak kabul edilmek suretiyle takviye edilmişti. Kıral yolları denilen istratejik şehrahlar, satrablıkları Büyük Kıral'ın oturduğu merkezlere yani Hagmatana, Sus, Persepolis ve Pasargad'a bağlıyorlardı [182].

Satraplık rejimi, o zamanlar için yeni bir şey olmamakla beraber, imparatorluk için refah ve saadet temin etmesi, ancak kudretli ve liyakatli hükümdarlar zamanında mümkün olabilmiştir. Darius I'den sonra Ahamaniş kıralları servet ve kudretin son haddine erişmiş, neticede zevk ve safa ve debdebe içinde gevşemişlerdi. Artık şahsî kıymetleri, mesuliyetleri ve maddî vasıtalarının genişliği ile mütenasip olamıyordu. Bu yüzden imparatorluk çok defa kıralların zaafından istifade ederek istiklâl hevesine kapılan satrapların ihtiraslariyle zaman zaman yer yer al kanlar içinde kalmıştır.

İmparatorluk ordusu

Büyük Ahamaniş imparatorluğunun satveti Büyük Kıralların mânevi nüfuzlariyle beraber, maddî büyük bir orduya dayanıyordu. Bu ordunun esası Persler, Madalar ve Sus'lulardan teşkil edilmiş olan muhafız ordu idi [183]. Bu ordu hepsi asilzade olmak üzere 2000 süvari, 2000 piyade ile bunların yerine hemen yenileri alındığı için mevcutları değişmediğinden "ölmezler„ denilen 10.000 seçkin askerden teşkil edilmişti. Sus ve Persepolis âbidelerinde birer kahraman örneği olarak maharetle tasvir edilmiş olan bu askerlerin elbiselerinin muntazam ve silâhlarının mükemmel olduğu görülmektedir. Bunlar aşağı ucunda altın veya gümüş bir topuzu bulunan mızraklardan başka birer kalkan, sadak, teber ve saldırmalarla da mücehhez bulunuyorlardı. Yunanlılar mızrakların ucundaki topuzu elmaya benzettiklerinden bunlara (melophore) adını vermişlerdir. Dieulafoy

[182] Herodotos V, 62 ve VIII, 98.

[183] Paris'te Louvre müzesinde bulunan Sus sarayı firizi üzerinde muhafız askerleri gösteren kabartmada esmer yüzlü askerler bulunması, muhafız kıtada güney-batı İran halkının yani Susluların da mevcudiyetlerini belirtmektedir.

tarafından Sus şehrinde okçular firizinin bulunması Pers askerlerinin giyiniş tarzı hakkındaki bilgimizi çok genişletmiştir. Firizde görüldüğüne göre askerler yaylarını sol omuzlarına asarlardı. Sadaklarını yani okluklarını da sırtlarında taşırlardı. Okluğun üst kısmı uçları sırma püsküllerle süslü bağlarla bağlanırdı. İki elleriyle yerden kaldırdıkları mızraklarını tutarlardı. Firizde askerler selâm vaziyetinde gibidirler. Askerlerin topuklarına kadar inen bir elbiseleri vardır. Elbiselerin yenleri çok geniştir, kenarları sırma şeritlerle çevrilmiştir. Üzerlerinde bazan dört köşe bazan gül biçimi tezyinat vardı. Bunların renkleri elbise kumaşının açık rengi üzerinde çok iyi belirmektedir. Ayaklarında yumuşak ve sarı deriden bağlı ayakkapları vardır, başlarında etrafı kıvrılmış band ile çevrili bir takke bulunmaktadır. Persepolis'teki muhafızların başlarında ise "tiare„ denilen baslıklar vardır. Askerlerin bileklerinde altın bilezikler, kulaklarında da halka küpeler görülmektedir [184].

Yunanlıları hayretlere düşüren bu süslü elbiseler hakkındaki bilgimiz diğer âbidelerle tekemmül etmektedir. Louvre müzesinde bulunan bir çok stellerde Kandis (Candys) denilen neviden kollu roplar giyen ve başlarında yukarıda söylediğimiz takkeler olması muhtemel Kidaris (Cidaris) denilen başlıklar bulunan askerler görülmektedir. Bazı askerlerin de başlarında yedi köşeli Kidaris ve arkalarında da şaldan bir libas bulunmaktadır. Bu stellerde okçular da görülmektedir. Bunlar arasında bir de atlı okçu vardır. Atının üstünde geri dönmüş bir vaziyettedir. Bu son stel Greko-Perstir [185].

Ölmezler on tabur teşkil ediyorlardı. Birinci taburdan altın bir humbara ve süslü mızraklarla mücehhez bulunuyorlardı [186]. Bu muhafızlar mühim kalelerdeki garnizonlarla birlikte daimî orduyu teşkil ediyorlardı. Yirmi yaşlarından elli yaşlarına kadar askerlik eden bu Persler, çarşı ve pazarlara giderek bir şey alıp satamazlardı. Bu muntazam askerlere, lüzum görüldüğü zaman, imparatorluğun doğu bölgelerinde yaşayan Turanlılardan hesapsız süvariler iltihak ediyorlardı.

[184] G. Perrot et C. Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité V. P. 822.

[185] L. Delaporte, Cataloque des cylindres orientaux t. II p. 174.

[186] Müller-Didot, Fragmenta historicarum grecorum, c. II, s. 9596.

Bunlardan başka Yukarıda gördüğümüz gibi, satrapların da mahallerinde teşkil ettikleri ayrı birer orduları bulunuyordu. Muharebe, mevzii olursa ora satrablığına ait askerlerle karşılanır ve harp, satrab tarafından idare edilirdi. Eyalet kuvvetleri beş büyük kolorduya ayrılmışlardı. Mısır istiklâlini kazandıktan sonra kolordulârın sayısı dörde inmiştir. Harp zamanlarında bu kolordular, Büyük Kıral ordusiyle birleşir ve onun aksamından olurlardı. Bu muazzam ordu, adet çokluğu yüzünden her tarafa dehşet saçmış, dış düşmanları sindirmiş, iki yüz yıl, imparatorluk merkezini her türlü dış tecavüzden korumuştu. Büyük Kıralın oturduğu başkent, İran'ın güney kıyısında, İmparatorluğun coğrafî merkezinde olduğundan batıda Akdeniz ile doğuda İndus ve Türkistan'dan hemen hemen müsavi uzaklıkta bulunuyordu. Bu sebepten başkent, dış düşmanlar için erişilmesi güç bir yer, İran halkının ihtiyat kuvvetleriyle müdafaası kolay bir şehirdi. Fakat, her tarafa dehşet saçan büyük ordu, disiplinli bir ordu olmaktan ziyade bir kalabalık, bir yığın idi. Çünkü muhtelif ırk ve dilde askerlerden mürekkep olup birbirleriyle münasebetleri olmayan ve aralarında ideal ortaklığı bulunmayan bir yığın teşkil ediyorlardı. Bu ise esaslı bir zaaftı. Bu karışık ve teşkilâtsız yığının maharetli komutanlar idaresindeki teşkilâtlı ordularla karşılaştığı zaman, sayıca çok olmakla beraber muvaffakiyet gösterememesi tabii idi. Daha Medya harplerinde bu hal görülmüştü, fakat inhitat devrinde zaaf daha ziyade bir şekil almış, Makedonya falanjları karşısında ise bu büyük yığınlar; üç çarpışmanın her üçünde de ilk hamlede tarumar olmuşlardır.

Deniz kuvvetleri

İranlılar denizci bir kavim değildiler. Gerçi kuzeyde Hazer denizi, güneyde Umman denizi, güney - batıda Basra körfezi sahilleri vardı. Fakat Hazer denizi o çağlardaki ticaret merkezlerinden uzak ve siyaseten de önemsiz olduğundan burada gemiler işlemiyordu. Umman denizi ve Basra körfezi kıyılarında ise Perslerden pek az insanlar yaşıyorlardı. Bu sebepten Madalar, bir donanma vücuda getirmeği düşünmemişlerdi. Fakat Ahamanişler bütün Önasya ile Mısır'a hâkim olunca kuvvetli bir donanmaya ihtiyaç başgöstermişti.

Ahamanişler, Babil kırallığına varis olunca, Fenike ile beraber, Fenike donanması da hükümleri altına girerek ilk deniz kuvveti vücut bulmuş oldu. Fenikeliler, ötedenberi Akdenizde Yunanlıları kendilerine rakip tanıyorlardı. Ahamanişlerin Yunanistan'a hücumları, Fenikelileri Perslere yaklaştırmış oldu. Bunlar isteyerek donanmalarını Perslerin emrine verdiler. Bu donanma ilk zamanlarda bile Yunan donanmasından üstündü. Ahamaniş kıralları Fenike limanlarında yeniden gemiler yaptırarak bu donanmayı bir kat daha artırdılar. Fenikelilerden maharetli denizcileri hizmetlerine aldılar. Mısır'ın zabtından sonra bu memleketin deniz kuvvetleri de İranlıların eline geçti. Pers kıralları sonraları Bosfor, İyonya, Karya tersanelerinde de gemiler inşa ettirdiler. Egelilerden ve Yunanlılardan da denizcilikte maharetli bir çok komutanları hizmetlerine aldılar. Bu suretle Pers donanması, Akdenizde korkunç bir kuvvet oldu. Donanmayı teşkil eden gemiler üç nevidi:

1. — Üç sıra kürekçi ile hareket eden harp gemileri
2. — Nakliye hizmetini gören uzun gemiler
3. — Küçük gemiler.

Bu gemilerin süvari ve tayfaları yapıldıkları memleket halkından idiler. Fakat, serdarlar ve komutanlar, Perslerden veya Mada'lardan seçiliyorlardı. Kşayarşa'nın gemilerinde seksenden iki yüze kadar kürekçi ve yelkenci bulunuyordu. Her geminin naklettiği ağırlık da 5-15 ton kadardı. Kürek ve yelkenle hareket eden bu gemiler, pusla olmadığından kıyı boyunca seyrederlerdi[187]. Zamanla İranlılar da gemiciliğe alışmışlardı. Herodotos, Salamin harbinde Perslerin Fenikelilerden ve Mısırlılardan daha cenkci olduklarını yazmaktadır.

Deniz ticaretinin ve deniz yolunun önemini takdir eden Darius I. biri Hint'ten, Umman denizi, Kızıldeniz ve Nil yolu ile Akdenize, diğeri de Adalar denizinden Yunanistan ve İtalya'ya olmak üzere iki heyet göndermişti. Kşayarşa'nın da Sadasbı adında birini Afrika'yı devre memur ettiği haber verilmektedir.

[187] Pusulanın Çinliler tarafından keşfedildiği malûmdur. Orta zamanlarda Araplar puslayı Çinlilerden; Avrupalılar da haçlılar seferleri sırasında Araplardan öğrenmişlerdir.

İmparatorluk maliyesi

Ahamaniş imparatorluğu, ordusunun azameti kadar malî kudretinin genişliği, hazinesinin zenginliği ile de eski çağ devletlerinin hepsine üstün idi. Darius I'den önce bu devlette malî işler belli bir nizama bağlanmış değildi, büyük Kuraş II. ve Kambis zamanlarında vergi makamında kırala hediyeler takdim edilirdi (Res. 14). Tabiî bu hediyelerin ne zamanları ne de miktarları muayyen değildi. Bu imparatorlukta vergi usulünü ilk defa Darius I tatbik ettiği için Persler kendisine Bezirgân lakabını vermişlerdi[188].

Darius I, imparatorluğu satrablıklara göre yirmi malî daireye ayırmış, her birine mahallî servetine göre kısmen nakden kısman de eşya ve hayvan, köle ve cariye olarak yıllık muayyen bir vergi tarhetmişti. Vergilerini gümüş ile tediye edecek olanlar Babil talanına; altın ile tediye edecek olanlar ise Euboia ölçüsüne göre ödüyorlardı [189].

Birinci daire: İyonya'lılar, Asya Magnesyalıları,[190] Eolya'lılar, Karya'lılar, Likya'lılar, Milia'lılar,[191] Pamfilya'lılar: 400 gümüş talan.

İkinci daire: Misya'lılar, Lidya'lılar, Lakonya'lılar, Kabalya'lılar, Higenne'liler[192] 500 talan. Bu kadar küçük bir bölgenin bu derece çok vergi verebilmesi batı Anadolu'nun o zamanlarda ne kadar zengin olduğunu belirtmektedir.

[188] Yunan kaynakları Perslerin kırallarından Darius I'e bezirgân, Kambis'e ağa, Kuraş II'ye de baba dediklerini kaydederler. Bu sözlerle bu hükümdarların halka karşı muameleleri, halkın da onlar hakkındaki duyguları ifade ediliyordu. Darius I halktan ilk defa vergi istediği için ona bezirgân demişlerdi. Kambis azametli, kibirli ve sert bir adam olduğundan ona da ağa adını vermişlerdi. Kuraş II'ye gelince, o da tabaasının menfaatlerini daima gözönüne almış, herkese karşı şefkatle baba gibi muamele etmiş olduğundan baba lâkabını almıştı.

[189] Bir gümüş talan takriben 6,000 altın frank değerinde idi.

[190] Magnesia Avrupada'da olduğundan Herodotos ayırmak için buraya Asya sözünü ilâve etmiştir, Anadolu'da biri Sipylus'un altında, diğeri Menderes üzerinde olmak üzere iki Magnesia (Manisa) vardı.

[191] Herodotos zamanında Milia denilen bölge eski Solimi idi ve Likya ile Pamfilya arasında bulunuyordu.

[192] Higenné adının Psidia'da bir kasaba olan Etenna çevresinde oturan halka ait olduğu sanılmaktadır.

Üçüncü daire: Hellespont'lular[193] Frygia'lılar, Asya Trakları, Paflagonia'lılar, Kappadokya'lılar[194], Mariandini'ler 360 gümüş talan.

Dördüncü daire: Kilikyalılar, 500 gümüş talan ve ayrıca 360 beyaz at. Bu paradan 140 talanı memleketi muhafazaya memur süvari kıtasına verilir, geri kalan 390 talan Darius'un hazinesine gönderilirdi.

Beşinci Daire: Kilikya ve Suriye sınırındaki Posideium[195]. şehrinden başlayarak Mısır'a kadar uzayan sahada oturanlar[196] Suriye, Fenike, Filistin ve Kıbrıs da dahil olmak üzere 350 gümüş talan. Fenike gibi zengin bir ülkeyi içine alan beşinci daireye tahsis edilen vergi miktarının az olması, Fenikelilerin donama için gerekli levazımı temin ve donanma inşası ile de yükümlü olmalarıyle açıklanabilir. Herodotos, vergi azlığını Fenikelilerin arzulariyle İran hâkimiyetine girmelerine atfetmektedir.

Altıncı daire: Mısır, Libya, Sirene ile Barka 700 gümüş talan. Mısır bundan başka Menfis'de Beyazkalede bulunan 120 bin İran askerinin iaşesi için gereken buğdayı da[197] temin etmekle mükellefti. Eski Mısırlıların Meri dedikleri Moeris (bugünkü Fayyum) gölünde tutulan balıkların bedeli de İran kıraliçesinin ceb harçlığına tahsis edilmiştir.

Yedinci daire: Sattagidia'lılar[198], Gandariya'lılar, Dalik'liler,

[193] Bugünkü Çanakkale vilâyeti.

[194] Strabon'(8 X 11, 13, 8) Kappadokyalıların nakdî vergiden ayrı olarak her yıl 1500 at, iki bin katır ve beş bin davar verdiklerini söyler.

[195] Poseideum şehri Âsi (Oront) nehrinin ağzından 12 mil güneyde idi. Bugünkü Pesit eski adı hatırlatmaktadır. Bu şehrin önceleri meşhur bir kâhin olan Amfilokhus tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Kâhin Amfilokhus, sonra Argos kıralı olmuştu. Fakat kıralllıkta tutunamadığından memleketten çıkmış, Ambacie körfezi kenarında Argos Amfilokhum şehrini kurmuştur. Poseideum gibi Kilikya'daki Malle şehri de bunun tarafından kurulmuştur. (Herod otos III. 91).

[196] Bu alanda Gazze çevresinde arapların oturdukları bir nahiye bu vergiden müstesna tutulmuştu. Çünkü Arapların vergileri ayrı idi.

[197] Takriben 18,200 Klg. buğday.

[198] Sattagidia'lılardan Darius I yazıtında Sataguş'lar adiyle bahsedilmiştir.

Aparit'ler [199] hepsi 170 talan. Bu kavimlerin İran'ın doğusunda veya kuzey-doğusunda oldukları sanılıyor.

Sekizinci daire: Sus ile Kissiler memleketinin diğer kısımları (yani Huzistan bölgesi) 300 talan.

Dokuzuncu daire: Babil ve Asur bölgeleri: 1000 gümüş talan ile 500 genç hadım ağası (havacei civan).

Onuncu daire: Hagmatana ve Medya'nın diğer kısımları ile Parikaniya'lılar [200] ve Ortokosilanti'ler [201] 400 talan.

Onbirinci daire: Hazer'liler, Posik'liler [202], Pantimat'lar, Darit'ler [203]. 200 gümüş talan.

Onikinci daire: Baktriyan'lılardan Aegles'lere [204] kadar olan memleketler 360 talan.

Onüçüncü daire: Paktik'ler [205] ve Ermenilerle meskûn yerlerde Pont-Oksin'e kadar uzayan memleketler 400 talan. Strabon Ermenilerin heryıl Mitra bayramında Ahamaniş kırallarına yirmi bin de at verdiklerini yazmaktadır.

Ondördüncü daire: Sagart'lar, Sarangeliler, Taman'lar [206] Otienler [207] ve Mikililer [208] le Eritre (Umman) denizindeki adalar halkı [209]: 600 gümüş talan.

[199] Aparit'lerin kim oldukları ve yerleri bilinmemektedir.

[200] İhtimal bunlar Paritakân bölgesinde, yani İsfahan havalisinde oturuyorlardı. Müller bunların Hırkanya'lılar olmaları ihtimalini ileri sürmektedir.

[201] Herodotos'dan başka hiç bir Yunan müellifi bunlardan bahsetmemiştir.

[202] Herodotos'un Posik (Pausic)ler dediği bu kavmin Strabon'un Passiani ve Pelin'in Pasikoe adını verdikleri kavimdir.

[203] Bunlar hakkında hiç bir bilgi yoktur.

[204] Strabon, bunların Mada'lardan olduklarını söyler.

[205] Yukarı Sind, yani Pencab bölgesinde aynı isimle anılan başka bir yer vardır. akat burada bahsedilen yerin Ermenistan'a civar bir mahal olması muhtemeldir.

[206] Bu üç kavimden de Herodotos'tan başkası bahsetmez. Sarangia'lılar Seistan'lılardır.

[207] Utien'ler Strabon'un Uscian'lar dediği kavim olması muhtemeldir.

[208] Yazıtlarda bunlara maka denilmektedir. Bugünkü Mekran adının bununla ilgili olması muhtemeldir.

[209] Heredotos, Ahamaniş kırallarının memleketten çıkarmak istekleri adamları bu adalara sürgün ettiklerini söyler.

On beşinci daire: Sakalar ile Hazerliler: 250 gümüş talan.

Onaltıncı daire: Partlar, Harezm'liler, Suğud'lular, Aryalılar (Heratlılar): 300 talan.

Onyedinci daire: Parikani'liler, Asya habeşleri: 40 talan.

Onsekizinci daire: Matien'ler[210] Saspir'ler[211] Alarod'lar[212] 200 talan.

Ondokuzuncu daire: Moskh'lar, Tibaren'ler, Makron'lar, Mard'lılar, Mosinok'lar[213] 300 talan.

Yirminci daire: Hintliler[214] 360 talan altın tozu.

Herodotos'un verdiği bu malumata ve altın ile gümüşün o zamanki kıymetlerine göre Darius I. zamanında imparatorluktan Sus hazinesine akan paranın miktarı 3 milyon ile 3,646 000 İngiliz altını arasında olduğu anlaşılmaktadır. Darius I'in Ege adalariyle Tesalya'ya kadar uzayan güney Balkanlardan da ayrıca vergi aldığını Herodotos'tan öğreniyoruz.

Herodotos asıl İran'ın, yani Pers'lerle meskûn bölgelerin vergiden muaf olduklarını ayrıca kaydetmektedir. Burada geniş topraklara sahip olan Pers zadegânı ve bilhassa yedi büyük aile, vergi olarak bir şey vermezlerdi. Yalnız hükümdara hediye takdimi ile iktifa ederlerdi.

Mısır fatihi Kambis'in itaat altına aldığı Mira mukaddes şehri çevresindeki kabileler - ki Herodotos bunlara Bakküs Diyoniosos şerefine bayram yapan uzun ömürlü habeşliler der - ile komşuları da her üç yılda bir kere iki halis "choenica

[210] Matienya'lılar, Aras kaynağı çevresinde oturuyorlardı.

[211] Herodotos, Saspir'lerin Karadenizle Mada (Medya) arasında oturduklarını söyler.

[212] Alarod'lar Küçük Asya'nın kuzey-doğusunda oturuyorlardı.

[213] Bu kavimlerin batı Kafkasya'da veya Karadeniz'in güney - doğu sahillerinde oturdukları anlaşılmaktadır.

[214] Herodotos Hint adiyle yukarı Sind bölgesini yani bugünkü Pencab havalisini kastediyordu. Herodotos'un imparatorluğun bulunduğu eyaletlere dair verdiği malûmat Nakşı Rüstem yazıtında sayılan satrablıklardan pek az farklıdır. Nakşı Rüstem'de Herodotos'un saydığı adlardan bazıları bulunmamaktadır. Bu ayrılık Herodotos'ta eyaletlerin, içinde oturan kavimlerin adlariyle anılmasından, Nakşı Rüstem'de ise ekseriya tarihî ve coğrafi adların kullanılmış olmasından ileri gelmektedir.

altını„ iki yüz abanoz, beş habeşli çocuk ve yirmi fil veriyorlardı.

Colchia'lılar ve bunların yurdu ile Kafkaslar arasında yaşayan komşu kabileler ise beş yılda bir, köle ve cariye olarak 500 kız çocuk takdim ediyorlardı. Araplar da her yıl yüz kental buhur ve baharat veriyorlardı.

Plutark (Plutarque)ın rivayetine göre Darius I tarhedilen vergilerin ağır olup olmadıklarını önceden satrablıklardan sormuş, tahammül edilecek bir hadde oldukları cevabını aldıktan sonra, bu vergilerden yarısının hazineye gönderilmesini, diğer yarısının da mahallî satrablıkların masraflarına karşılık olarak alıkonulmasını emretmiştir. Strabon'un Poliklet (Polycléte)den naklettiğine göre tahta geçen her kıral Sus kalesi içinde kendisine mahsus bir köşk ile bir hazine ve ayrıca anbar ve depolar yaptırmağı âdet edinmişlerdi. Bunlar, zamanlarında tahsil edilen vergilerin muhafazasına mahsus yerlerdi. İç eyaletlerin bazılarından aynen alınan mahsuller bu anbar ve depolara doldurulur, altın ve gümüş tahsilât ise hazineye konulurdu. Bunlar eritilerek külçe haline konulduktan sonra bir kısmı kuyumcular tarafından ziynet eşyasına çevrilir, bir kısmı ile de para basılırdı. Maharetli ustalar tarafından yapılan altın ve gümüş müzeyyenat, gerek kıral tarafından hediye olarak verilmek ve gerek kıral hazinesini tezyin etmek bakımından pek makbul sayılırdı.

Bu suretle kıral hazinesi her zaman altın ve gümüş mücevherler, sikkelerle dolu bulunuyordu. O çağlarda Ahamaniş imparatorluğu dünyanın en zengin devleti tanılırdı[215].

Fakat, inhitat devrinde satraplar vergilerin tahsilinde serbest hareket etmeğe başlamışlardır. Bu devir kıralları yalnız saraya ait vergiler tamamen gelip gelmediği ile ilgilenir, geride olup bitenleri düşünmezlerdi. Bu sebepten satraplar, kasalarını doldurmaktan çekinmezlerdi.

Alış verişte kıymet birimi

Mısırlılarla Mezopotamyalılar, Lidyalılar ve Helenlerden iki bin yıl önce alış verişte ve vergilerin tahsilinde kıymet birimi gerekliğini

[215] Arrien'in anlattığına göre Büyük İskender Sus'u işgal ettiği zaman hazinede 50,000 talan gümüş bulmuştu. İran'ın başka şehirlerinde de hazineler bulunuyordu.

duymuşlardı. Ahamanişlerden önce Ön Asya kavimleri arasında, ticaret eşyalarının mübadelesi, devlet hazinesi için alınacak vergilerin, devlet memurlarına verilecek ücretlerin miktarı için bir takım ölçüler bulunuyordu. Ölçü olarak bu hususta ilk önce buğday ve arpa taneleri, sonraları da hem hububat taneleri, hem de altın, gümüş, bakır gibi maden külçeleri kullanılmıştır.

Sinear'da önceleri eşya fiyatlarında birim olarak kullanılan buğday veya arpa tanelerine ŞE diyorlardı. Akadlar zamanından itibaren (M. ö. 2700 tarihlerine doğru), 8, 41 gram ağırlığında halka veya külçe halinde gümüş parçaları mikyas olarak kullanılmağa başlanmıştır. "Şekel„ denilen bu gümüş birim, 180 arpa tanesine tekabül ediyordu. Bu zamanlardan sonra mübadele usulü yine devam etmekle beraber, önce gümüş, sonra altın, bakır ve bronz gibi madenlerin de kıymet ölçüsü olarak kullanılmış olduklarını görüyoruz.

Altından başka madenlerin nadir olduğu Mısır'da da kıymet ölçüsü olarak ilk defa tahıl taneleri kullanıldığı sanılıyor. Dördüncü Firavun sülâlesi (M. ö. 2700 tarihlerine doğru) zamanına ait bir belgede bir adamın 10 şat kıymetindeki evini yine 10 şat kıymetinde olan üç şey ile mübadele ettiği anlatılmaktadır[216]. Lidya'lılar, Yakın şarkta tatbik edilen bu kıymet birimi usulünü tekemmül ettirmişlerdir. Lidya kıralı Krezüs (Kroissos) ilk defa olarak maden halka veya külçe yerine madeni sikke bastırmıştır. Ahamanişlerin büyük kıralı Darius I de bunu örnek tutarak kendi adına "Darik„ denilen halis altın paralar bastırmış ve bütün imparatorluğa yaymıştır (Res. 15). Bu sikkelerin yalnız bir tarafında bir dizi yerde okunu atmakta olan bir okçu resmi bulunuyordu. Bu sikkelere Sus ve Persepolis'te rastlanmamıştır. Kasselin, (Casselin) Darius I den önce de İran'da bir sikke kullanıldığı iddiasını ileri sürmüş ise de "Darik'in M. ö. 516 da bu kıral tarafından basılmış olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Bir "Darik„ in takriben 18 frank 54 santim kıymetinde olduğu sanılıyor.

[216] Mısır'lıların kıymet ölçüsü olarak kullandıkları şat (Shat) lâfzının Sinear'da istimal edilen Şe (She) den alınmış olması muhtemeldir. Eski Mısır lehçesine göre Şa (Shâ) kum (tanesi) anlamındadır.

Bunlar Anadolu ve Fenike atelyelerinde basılıyor ve mahallerinde tedavül ediyorlardı. Anadolu'da Fenike'de, Kıbrıs'ta kesilmiş bu nevi sikkeler bulunmuştur.

İmparatorluğun serveti

Ahamaniş kıralları, ordularının büyüklüğü nisbetinde zengin idiler. Bu hususta eski Mısır firavunlarına muadil bulunuyor, belki de onları da geride bırakıyorlardı. Hazineleri debdebeli bir hayat sürmelerine, ordularını techiz etmelerine, altın ve gümüş yığınlarından büyük atiyeler ayırarak, yalnız şahısları değil, devletleri de avlamağa, lüzum gördükleri zaman ortalığa bol bol altın ve gümüş sikke saçmağa imkân verecek kadar dolu idi.

Kuraş II nin, altın ve gümüş darbı hususunda ilk olarak Lidya kıralı Krezüs'ü taklit etmiş olması büyük bir ihtimal dahilindedir. Fakat madenî para bastırmağı ileri götüren hükümdar Darius I dir. Onun kestirdiği darik adındaki altın sikkeler zamanımıza kadar intikal etmişlerdir. O zamanlar darikler yalnız ticarî mübadele vasıtası rolünü görmekle kalmıyor, kıral hazinesinin zenginliğini de artırıyor, Pers kıralarına orduları kadar siyasî başarılar kazandırıyordu. Pers kıralları, bu altınlar sayesinde, imparatorluk aleyhine teşekkül eden birlikleri dağıtmış, isyanları başarısızlığa mahkûm etmişlerdir.

Para darbı, Büyük Kırallara mahsus bir imtiyazdı. Darius I. satrabların ihtirasları karşısında bu yetkiyi, başkalarından esirgemişti. Fakat sonraları satrap'larla mahalli kırallar da gümüş ve bronz paralar bastırabilmişlerdir[217].

Takvim

Darius I zamanında Avesta takviminin kullanılmadığı büyük Bisütun yazıtlarından anlaşılıyor. Bu yazıtta, bir yılı teşkil eden aylardan dokuzunun adları yazılıdır. Kitabede diğer üç ayın adı geçmemiş olmakla beraber, söylenilen ayların adları Eşkâniler ve Sasaniler devirlerinde kullanılan Avesta takvimi aylarına benzememektedir[218]. Yazıtta

[217] Pongnon. Jurnal asiatique; C. XVII, 1921, S. 31 ve E. Babelon, Revue de numismatique, 1901, S. 161.

[218] Bisütun yazıtında görülen dokuz ayın Ahamanişler devrindeki adları şöyledir:

Sonbahar ayları: bagayadiş, edokaniş, aseriyadi

adları geçmeyen yaz ayları isimlerinin de Avesta'daki mukabillerinden farklı olacakları tahmin edilebilir.

Ahamanişlerde bir tarih başlangıcı olup olmadığı malum değildir. Fakat bunların da Asur ve Babil'de olduğu gibi her kıralın tahta çıktığı yılı mebde tutmuş olmaları kabul edilebilir. Sikkelerinde tarih olmadığı için bu hususta kesin bir hüküm vermek şimdilik mümkün değildir.

Bazı müellifler, Darius I'in sonradan Avesta takvimini kabul ve bunu resmî takvim ilân etmiş olduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir. Fakat, bu iddia kuvvetli belgelere dayanmıyor.

Yollar ve çaparhaneler

Ahamanişler, askeri bir devlet olduklarından yollara çok önem vermişlerdir. Anlaşıldığına göre Romalılardan önceki devletler arasında yolların ehemmiyetini takdir etmiş olan ilk büyük devlet Ahamanişlerdir. Bunların yollara gösterdikleri itina hakkında Herodotos ve Ksenofon önemli bilgi vermişlerdir.

Bu yollardan en uzunu ve en mühimi, Herodotos'un "kıral yolu„ dediği Akdeniz kıyılarından İran içerlerine kadar giden büyük şahrahtı. Bu yol Batı Anadolu'daki Efes'den başlayarak Sardes'e buradan da Frigya'ya gidiyordu. Kızılırmağı geçtikten sonra Kappadokya'ya giriyordu. Kızılırmak geçidinde köprünün muhafazasına memur kuvvetler için bir kale bulunuyordu. Yol Kappadokya'dan güneye dönerek Külek boğazından Kilikya'ya iniyordu. Kilikya kapılarında bu yolun muhafazası için iki kale yapılmıştı. Yol, Kilikyadan üç günde Fırat boylarına dayanıyor, buradan da Sus'a gidiyordu.

Kış ayları : enamek, mergezen, viyahne
Bahar ayları : germepede, sevrevaher, saygerciş
Yazıtta yaz aylarının adları geçmemektedir.

Bu ay adlarından aşağıdakilere bugünkü Farsca'da karşılarındaki mânalar verilmektedir.

Bagayadiş : Yad-ı (prestiş-i) Huda
Aseryadis : Yad-ı ateş
Mergezen : Çemenzen
Sevrevaher : Bahar-ı pürgurur
Germepede : Pay-ı germa (Ferhenk ve metin-hay-ı Para-ı kadim, S. 59 - 133).

Kervanlar bu uzun yolu 111 günde, süratle giden tatarlar ise 90 günde alıyorlardı. Yollarda Herodotos'un Stathmos dediği konak yerleri vardı. Yolda yer yer kurulmuş olan Aggaruilerde (Çaparhane) harekete hazır atlar ve tatarlar bulunurdu[219]. Bir önceki çaparhaneden kalkan tatarlar, götürdükleri şeyleri ilk gelen çaparhanede atlariyle harekete hazır tatarlara veriyor, kendileri hayvanlariyle orada kalarak dinleniyor, nöbet bekliyorlardı. Bu suretle gece gündüz hareket edebilen tatarlar, kıral emirlerini süratle imparatorluğun dört bucağına götürüyorlardı.

İkinci büyük yol, imparatorluk merkezi olan Sustan Mısıra giderdi. Bu yol Darius I'den önce Dicle ve Fırat'tan geçtikten sonra Suriye'ye iner, burada biri denizden, diğeri karadan olmak üzere ikiye ayrılırdı. Denizden giren yol Fenike'nin Tir veya Sidon limanlarına müntehi olurdu. Kervan yükleri veya askerler ve yolcular, bu limanlarda harekete hazır gemilere nakledilir, denizden Mısır'a sevkolunurlardı. Kara yolu ise Filistin'e iner, buradan çöl tarikiyle Süveyş berzahına müntehi olurdu. Çöl yolunda, susuzluğu önlemek üzere, daha evvelleri Suriye ve Filistin üzerine ordu sevk eden Firavunların da yaptıkları gibi, muayyen yerlerde su hazineleri ve klavuzlar bulundurulurdu.

Darius I, Nil'in bir kolu ile Akdenizi Kızıldenize bağladıktan sonra Sus-Mısır yolu, tamamiyle denize intikal etmiştir. Bu yol, Akdenizden Kızıldenize iniyor, Bab-ül Mendeb'ten sonra Umman deniziyle Basra körfezine gidiyor, imparatorluk payitahtı Sus'a müntehi oluyordu. Bu suretle Ahamanişlerin sıklet merkezi olan Huzistan ve Pers bölgeleri Mısır'a ve Akdenize bağlanıyordu.

Bu büyük yollardan başka imparatorluğun muhtelif bölgelerini dağrudan doğruya merkeze veya birbirlerine bağlayan ikinci derecede yollar vardı. Bunlar Sardes'den Karadeniz ke-

[219] Herodotos,,devlet çaparlarına aggarui adını vermektedir. Persce ve Grekce olmıyan bu kelimenin türkçe angariye lafzından alınmış olduğu sanılmaktadır. Bu kelime Perslere Mada'lardan geçmiş olmasına nazaran bu ihtimal pek kuvvetli görünmektedir. Esasen Ksenofon (Xénophanes) un aggarui'lerin tesisini Kuraş'a isnat etmesi de, bunun Mada'lardan alındığını belirtiyor.

narındaki Sinop'a, Ninova'dan Sardes'e, Babil'den Suriye'ye, Ninova'ya, Sus'a giden ve Ahamanişlerden önce de mevcut olan yollar başta geliyordu. Ahamanişler bu yolları da tamir ettirmişlerdi.

Asıl İran içinde de eski ve yeni başkentlerde doğu illerini ve büyük merkezleri bağlayan mühim muvasala ve ticaret yolları vardı. Taht-ı Cemşid'ten, Sus'a İsfahan'a (Pereytekân), Kirman'a, (Bender Deylemana) Basra körfezindeki Hurmuz'a, gitmek üzere beş yol çıkıyordu.

Eski Mata'ların başkenti Hagmatana, Sus'a, Babil'e, Rey'e (Reg)e, Genzek'e ve Azarbaycan'a giden beş yolun başlangıcı idi. Sus'tan da büyük yollardan başka Babil'e, Hagmatana'ya, Taht-ı Cemşid'e giden üç yol çıkıyordu. Rey'den Azerbaycan'a Hemedan'a Şehr-i saddervaz'a (Damgan'ın güney - batısında) Mazenderan'a Pereytekân'a beş yol çıkıyordu. Damgan (Kumis) den Astrabad (Zadragert)a, Rey'e Horəsan'a üç yol gidiyordu.

Doğu illerinin merkezi olan Bahter'den Damgan'a, Sind'e, Suğud'a ve Seyhun ötesine üç yol çıkıyordu. Kirman'dan da Taht-ı Cemşid'e, Pasargad'a, Hürmüz'e Patala'ya (İndus ırmağına), Bahter'e bağlayan dört yol ayrılıyordu.

Bütün bu yollarda her dört persenk'te bir Stathmos yani bir konak yeri bulunuyordu. Burada yolcular için kervansaraylar, hayvanları için de ahırlar vardı.

ziraat Ahamaniş kırallarının orduya verdikleri önem kadar tarım işlerine de ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır. Ksenofon (Xenophanes) Ahamaniş kırallarının ordu teşkilini ve ziraatin ihmal edilmemesi ile yakından ilgilendiklerini haber vermekte, imparatorluk içinde seyahate çıktıkları veya bir sefere gittikleri zaman, geçtikleri yerlerde tarlaların sürülüp sürülmediğine, bağ ve bahçelerin bakımlı olup olmadığına dikkat ettiklerini, toprakları sürmüş, bağ ve bahçeleri mamur bölgelerin satrablarını iltifatlara boğduklarını, tarlaları ekimsiz, bağ ve bahçeleri bakımsız bölgelerin satraplarını da tekdir ettiklerini, haklarında tahkikat yaptırarak gereğine göre azil veya sair suretlerle cezalandırdıklarını yazmaktadır. Bu sebepten satrablar, ziraatin inkişafına, sürülmemiş tarlalar bırakılmamasına çok önem verirlerdi.

Kıralların başkentleri çevresinde veya hoşlarına giderek vakit vakit bir müddet oturdukları bölgelerde paradis yani Firdevs denilen bahçeler ve korular kurduklarını, iyi havalarda zamanlarını buralarda geçirdiklerini, orduda büyük muvaffakiyetleri olanlar gibi tarım işlerinde başarı gösterenlere de imtiyazlar, ihsanlar verdiklerini aynı müelliften öğreniyoruz.

Ahamaniş kıral ve prenslerinin ziraatle fiilen de meşgul olduklarını Yunan kaynaklarından öğreniyoruz. Bunlara göre Isparta kıralı Lizander,(Lyzandros) Küçük Asya umumî komutanı küçük Kuraş ile görüşmek üzere Anadolu'ya geldiği zaman, müttefiklerin hediyelerini takdim etmek üzere prensin sarayına gitmiş, onu saray bahçesinde çalışmakta olduğunu görmüştü. Bahçenin tarhına, aynı boydaki bol meyveli ağaçların intizamına, her tarafın güzelliğine hayran olan Lizander, bu mamureyi vücude getiren uzmanın ince zevkini takdir ile anmış, onu tanımakla memnun olacağını ifade etmişti. Prens Kuraş bütün bunlarla bizzat kendisinin meşgul olduğunu, harp gailesinden azade olduğu zamanlarını burada tarım işleriyle geçirmekten büyük bir zevk duyduğunu söyleyerek Isparta kıralını hayretler içinde bırakmıştı.

Polip, Ahamaniş kıral larının ziraati teşvik için, sürülmeyen tarlaları eken ve sulayarak ürünlerini arttıranların elde edecekleri mahsulün kendilerine ve ailelerine ait olacağı yolunda fermanlar çıkardıklarını yazmaktadır[220]. Bütün bu kayıtlar, Ahamaniş'lerin ziraate ne kadar büyük ilgi gösterdiklerini belirten olaylardır. Ksenofon'dan öğrendiğimize göre Ahamaniş kıral larının memleketlerinin tarım işlerine ve mamur oluşuna verdikleri önem, yalnız hazinenin zenginleşmesi ve orduları için gereken iaşe maddelerinin ve kuvvet kaynaklarının bollaşması maksadı ile ilgili değildi. Dinleri de bunu emrediyordu. Zerdüşt dinine göre, toprağı ihya etmek, sulamak, tarlaya tohum atmak, bahçeye ağaç dikmek, bir aile yuvası kurmak, ve devamlı surette çalışmak Ormuzd'un sevdiği, öğdüğü işlerdir.

[220] Polype, X, 28

Ahamanişlerin tarım işlerine önem verdiklerini gösteren belgeler bulunmakla beraber, o zamanlardaki ziraat usulleri, ekilen mahsullerin nevileri hakkında kaynaklar da bizi aydınlatacak kayıtlar yoktur.

Ticaret ve sanayi

Ahamaniş imparatorluğu eski dünyanın en medenî kavimlerini, en mamur memleketlerini içine almış olduğu gibi, güney-doğuda Hintle, doğuda Çin'le sıkı bağları olan Orta Asya'ya da dayanıyordu. Mezopotamya, Mısır, Küçük Asya, Suriye üçüncü bine kadar çıkan eski medeniyetin beşiği ve inkişaf sahaları idiler. Buraları umran ve refahca o zamanki dünyanın başlıca merkezlerini sinelerinde topluyorlardı. Hindistan, servetçe, hayvan ve bitki çeşitlerince o zamanlarda en zengin bir ülke tanılıyordu.

Ahamanişler, bir taraftan bu geniş ve birbirlerinden uzak ülkeler arasında karadan ve denizden muvasala yolları açmak ve bunları emniyet altında tutmak, diğer taraftan buralarda ziraatin gelişmesine çalışmak suretiyle ticaretin inkişafına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Esasen Ahamanişlerden önce Akdeniz'de Fenike'liler, Ege denizinde İyonya'lılar, Eeolya'lılar, Lidya'lılar, Suriye'de Âramiler, deniz ve kara ticaretlerinde büyük bir gelişme sağlamışlardı. Egeli'lerle Fenikeli'ler gibi o zamanki dünyanın deniz ticaretini ellerinde tutan kavimlerin Ahamaniş imparatorluğu içine girmeleri, Âramîlerin de, büyük kıralların gerçekleştirdikleri emniyet içinde eski kervanlarını bu devirde de devam ettirmeleri, bütün imparatorlukta ticaret faaliyetinin gelişmesine yol açmıştı. Bu hususta belgelerde görülen kayıtlar bu kanaati desteklemektedir. Yalnız Ahamanişlerin Hindistan'la ve belki de Çin ile karadan olan ticarî münasebetleri hakkında esaslı bir fikir edinmemize yardım edecek belgelerden mahrum bulunuyoruz.

Her halde Ahamanişlerin Çin'i tanımadıklarını kabul etmek hakikate daha uygun görünmektedir. Herodotos'da da Çin'den hiç bir bahis geçmemiş olması, M. ö. birinci binin ikinci yarısı başlarında Batı asyalıların, uzak Doğu kavimleri hakkında hiç bir bilgileri olmadığını gösteriyor.

İran imparatorluğunun Ahamanişler devrinde ticaretce Hazer denizinden faydalandığını belirten hiç bir belge yoktur.

Bu zamanlarda Hazer denizinin güney bölgesindeki Geylan'da Kadossi'ler bunların doğusunda Marda'lar veya Amarda'lar oturuyorlardı. Bu kabilelerin doğusunda ve bugünkü Mazenderan bölgesinde de Teporiler yaşıyorlardı[221]. Teporiler'in doğusunda Verkanya (Hirkanya) da ise adları iyi bilinmeyen göçebeler yaşıyorlardı. Bütün bu boyların Sakalarla bir soydan olmaları muhtemeldir ve bu cengâver boylar, göçebe hayatı sürdüklerinden ticaretleri pek mahdut idi. Belki Ahamanişler bu cesur ve harpçi halkı itaat altına bile almamışlardı. Bu sebeptendir ki bu zamanlarda İran ticareti batı ve güney-batıda toplanmış bulunuyordu.

Basra körfezi daha eski zamanlardanberi geniş bir ticaret faaliyetine sahne olmakta idi[222]. Körfezin doğu kıyısında Dilmun (bugünkü Bender-i-Deylem), Taoke, Gogana, Apostana (bugünkü Bender Abbas doğusundaki Bostana), Hormiza (bugünkü Hürmüz)[223], körfezin batısında Arabistan kıyılarında El-Katif'de ise Gerra ticaret merkezleri bulunuyorlardı. Ahamanişler devrinde bu şehirler bilhassa Hindistan'la ticaret yapıyorlardı.

Karadeniz kıyılarında ticaret merkezleri nisbeten çoktu. Bunlardan Kolkid bölgesinde Fas (Fasis), Atina (Aten), Trabzon (Trapezone), Giresun (Kerasunt), Samsun (Amisos) Sinop, Sesam, Heraklie (Ereğli) liman şehirleri meşhur idi. Batı Anadolu'da Marmara denizinin Bosfor bölgesinde Anadolu

[221] Mazendran'a eskiden verilen Teporistan veya Tabaristan ismi bu eski kavmin adından gelmektedir. Bu bölgelerdeki Sefid rud ırmağına da o zamanlarda «Amerd» adı veriliyordu.

[222] Arn. Willson. Basra körfezi ticaretinin ikinci Babil kıral larından Nabu-Kudur-Ussur II'den sonra gittikçe azaldığını ileri sürmekte, Sur gemicilerinin Basra körfezinden Kızıldenize dönmelerini buna sebep göstermektedir. Ahamanişlerin, önceleri gemilerin ve kelekl rin seyrü seferine elverişli olan Fırat ve Karun nehirlerinde, seyrü seferi işkâl edecek manialar vücuda getirmeleri ise ticareti tahdide sebep olmuştur. Strabon'un yazdığı gibi (XVI, 1-9) bu kıral r, başkentleri olan Sus'u ani tecavüzden korumak için Karun nehrinde gemilerin geçmelerine engel olacak sedler yaptırmışlardır. İskender bu sedleri yıkmak istemiş, fakat muvaffak olamamıştır. (Sir Arn, T. Willson, Persian-Gulf, Oxford 1928, S. 37.)

[223] Fransız arkeoloji heyeti yaptığı araştırmada Hürmüz'de Elâmlar devrine ait eserler bulunmasından Hormiza'nın Ahamanişler devrinden önce de mevcut olduğunu meydana çıkarmıştır.

cihetinde Khalkedon (Kadıköy), Tuna mansabı civarında İstrapolis şehirleri bulunuyordu. Ege denizi bölgesindeki ticaret merkezlerinden en önemlileri Lampsake (Lapseki) Milet ve Halikarnassos (Bodrum) şehirleri idi.

Akdeniz kıyılarından Fenike'de Miriyandros (Myriandros) Ardos, (Aradya veya Arvad), Biblos (Cebel), Perit (Beyrut) Tir (Sur), Sidon (Sayda), Akko (Akkâ), Askalon, Gazze, Mısır'da Nil'in doğudan ilk kolu üzerindeki Pelus ile Mendus ve Gassion şehirleri pek önemli idiler.

Hindistan'la olan ticaretin başlıca merkezi ise Sind ırmağı mansabındaki Patala şehri idi.

İmparatorluğun geniş bölgelerindeki ticaret malları ve iptidai maddelerden bilhassa madenler hakkında türlü kaynaklardan edinilen bilgiler hayli önemlidir. Bu bilgiye göre Demavend'de lâciverd taş, Damgan ve havalisinde bakır, Horasan'da firuze, Bahterde bakır ve civa, Bahter'in doğu ve kuzeyindeki bölgelerde firuze, Seyhun ötesinde altın, Rumiye gölü bölgesinde bakır ve demir, Huzistan'da neft, Fars ve Büyük Lor (Bahtiyarî) da bakır, gümüş, Basra körfeziyle Umman denizinde inci, sedef, doğu Anadolu ve Kappadokya'da bakır, Kolkit'te altın, istihsal ediliyordu.

Kafkas bölgesi, köle ve cariyeler için bir depo vazifesini görüyordu. Eski Asur ve Babil bölgeleri her nevi kumaşlarla silâhlar, ziynet eşyaları, halı, kilim, altın ve gümüş eşyalar, ihraç ettikleri gibi, İyonya ve Lidya'da demir âlet ve edevat, Fenike erguvan boyası, züccaciye eşyaları, Mısır keten mensucat ve Papirus, Habeşistan fil dişi, Arabistan ise baharat ihraç ediyorlardı. Mezopotamya, Anadolu, Mısır imparatorluğun başlıca hububat anbarlarları idiler, Hindistan'dan da ıtriyat, fil dişi, öd, sandal ve türlü baharat ile ilâçlar geliyordu.

Kilikya ile Hemedan bölgesi imparatorluk orduları için gerekli atları yetiştiriyorlardı. İnşaat için lüzumlu olan sedir ağaçları Fenike'den tedarik olunuyordu.

Ticaret maddelerinin bu saydıklarımıza inhisar etmediği muhakkaktır. Bu zamanlardaki Perslerin elbise ve süs düşkünlükleri gözönüne alınırsa, sarayları ve konakları dolduran altın ve gümüş gerdanlıkları, bilezikleri oda takımlarını, av eşyala-

rını, ağır kumaşları, halıları, gümüş ve altın kabzalı silâhları hattâ zırhları temin eden türlü el sanatlarının ne kadar ilerlemiş olduğu hakkında bir fikir edinilebilir.

Şu ciheti belirtmek icabeder ki bütün bu kıymetli eşyaları hazırlayan sanatkârlar, hâkim zümreyi teşkil eden Pers'lerden değillerdi. Bunlar imparatorluğun hükmü altına girmiş olan Mısır, Mezopotamya, Suriye, Küçük Asya gibi memleketlerin sanatkârları tarafından vücuda getiriliyordu. Ticaret faaliyetini idame edenler de Küçük Asya kıyıları halkı ile Fenikeliler, Âramîler, Kappadokyalılar gibi tâbî milletlerdi.

İran'da eskidenberi halıcılık sanatı mevcut ise de, Ahamanişler devrinde en ileri halıcılık Mezopotamya'da gelişmişti. İran halıcılığı daha sonraki devirlerde inkişaf etmiştir [224]. Ahamanişler, zabtettikleri geniş ülkeleri imparatorluk aksamından saydıklarından ticareti tamamiyle serbest bırakmışlardı. İmparatorluk çerçevesi içindeki memleketlerden birinden diğerine her nevi mal serbestçe götürülürdü. O zamanlar muahhar devirlerde görülen iç gümrükler olmadığından, tacirler gümrük bedeli mahiyetinde bir şey ödemek külfeti karşısında bulunmazlardı.

Ahamanişler devrinde cemiyet hayatı

Din Ahamaniş kıralların ve bunlar devrindeki Perslerin dinleri hakkında etraflı bilgimiz yoktur. Kıral yazıtlarında bu konuya pek az temas edilmiştir. Eski Yunan yazarlarının verdikleri bilgi ise pek sathidir. Bunlar çok defa Pers Tanrısı Ahuramazda'yı bile Yunan Tanrısı Zeus adiyle anmışlardır.

Ahamanişler sarayında yaşamış olan Ktesiyas (Ctesias) ın eseri kaybolmamış olsaydı, bu hususta belki esaslı bir kaynak olacaktı. Gerçi bu eserden eski Yunan yazarlarından Diyodor (Diodore) Plütark (Plutarque) ve Fotiyus (Phothius) gibi müellifler bazı parçaları kitaplarına alarak bize kadar intikal ettirmişlerdir. Fakat bunlar da pek noksandır. Nasıl ki M. ö. Beşinci yüzyılda yaşayan Lidya tarihi müellifi Sardes'li Ksantus (Xantus) un İran Muğlarına dair vermiş olduğu malûmat da bize, milâdî ikinci yüzyıl sonlariyle üçüncü yüzyıl başla-

[224] Perrot et Chipiez, Histoire de l'antiquitée, V, V, S. 864-882.

rında yaşamış olan Kilikya'daki Diyojen (Laerce) tarafından ancak bir özet olarak nakledilmiş olduğundan, kanaat verici mahiyetini kaybetmiştir.

Eski yazarlardan Plutark, Pelin, İskenderiyeli Kleman (Clement), Forfir (Phophyr), Agatiyas (Agathias), Fotyus (Photius) ve İskenderiyeli Kiril (Cyrile) de Zerdüşt'den bahsetmişlerdir. Fakat, bunun mezhebi hakkında verdikleri bilgi hem az, hem de noksandır. Esasen bunlar Ahamaniş'lerden dört asır sonra gelmiş olduklarından verdikleri bilgi, herhalde kendi yaşadıkları zamanlardaki Perslerin dinleriyle daha çok ilgili bulunmaktadır.

Zerdüşt dininden bahseden ve zamanımıza kadar gelen pehlevî kitaplara gelince, bunlar Büyük İskender tarafından tarumar edilen İran üzerinden asırlar geçtikten sonra tertip edilmiş olduklarından, Ahamanişler devrindeki din için bir vesika mahiyetinde sayılamazlar.

Görülüyor ki Ahamaniş kırallarının ve onlar zamanındaki Perslerin dini hakkındaki belgeler pek az ve noksandır. Bununla beraber mevcut belgeler karşılaştırılmak suretiyle bu mesele hakkında bazı tahminlerde bulunulabilir.

Herhalde Kuraş'ın kurduğu ve Darius I 'in birliğini sağladığı büyük imparatorluğa tâbî milletlerin, kendi dinlerini muhafaza etmiş oldukları muhakkaktır. Büyük Kırallar, tâbî kavimleri, dinlerini değiştirmek için zorlamamış, belki bu dinlere karşı o zamana kadar görülmemiş bir tolerans göstermişlerdir.

Yenilmiş milletlerin koruyucu tanrılarına karşı müsamahalı hareket eden Ahamaniş kırallarının dinî inanışlariyle Perslerin ve "Maj„ denilen Muğbetlerin inanışları arasında fark bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ahamanişler'in zoroastrezm'i

Ahamaniş kırallarının dini, Kuraş II'nin atalarının, kendilerinden daha medenî olan Anzanit'lere tahakküm ettikleri zaman Sus şehrindeki Anzanitler dini olduğu kabul edilmektedir. Anzanit medeniyeti, Elâm'a hâkim olan Babil'in tesiri altında kalmıştır. Kuraş II, Mata'lar saltanatını yıkarak yerine Pers hâkimiyetini kurduğu zaman, Pers aristokrasisi, Muğ'lar tarafından temsil edilen ve fakirlere elverişli görülen Zerdüşt dinine karşı bir sempati gös-

termemişlerdi. Çoğu Mada'lardan olan bu muğlar, Mata kıral-larına karşı yaptıkları şekilde Ahamanişlerin yardımcısı olmamışlar, bilâkis Pers idaresi aleyhine bir cephe kurmuşlar, suistimallerden şiddetlerden şikâyete başlamışlardı.

Pers rejiminden memnun olmayan muğ'lar nihayet Kambis'e karşı halkı isyana sevketmiş, başta Darius I olmak üzere Perslerin yedi Aristokrat soyunu yıllarca uğraştırmışlardı. Muğ'lar bu kargaşalık devrinde Zerdüşt doktrinine uygun olmayan, fakat Persler arasında riayet edilen kültleri, aile kurbanlarını bir takım dinî âyinleri kaldırmak teşebbüsünde bulunmuşlardı.

Devletin genişlemesi neticesi olarak siyâsi tesirlerin eski dine soktuğu yenilikler de bu ihtilâfları artırıyordu.

Persler, Kuraş'ın cülusuna kadar diğer milletlerden ayrı bir hayat yaşıyor, aralarında müşterek geleneklere bağlı bulunuyorlardı. Fakat, Kuraş II ve Darius I bütün Ön Asya'yı zabtettikten sonra Pers monarşisi, tabiatiyle buralarda yaşayan muhtelif dinlerin ve ırkların menfaatleri mesuliyetini de yüklenmişti. Ahamaniş kıral-larının, hâkim oldukları Babilliler, Asurlular, İyonyalılar, Suriyeliler, Yahudiler ve Mısırlıların dinlerine karşı yüksek bir tolerans, hattâ ilgi gösterdiklerini, bunlar arasında kendi dinlerini yaymak gayretinden ne derece içtinap etmiş olduklarını biliyoruz. Halbuki manevî ufkun bu suretle genişlemiş olması Zerdüşt'ün doğmatik reformunu aşıyor, muğ'ların hoşnutsuzluğunu bir kat daha artırıyordu.

Bu halin neticesi olarak İran'ın eski dini ile muvazi yeni bir resmî din teşekkül etmişti. Bu resmî din, İran panteonunun eski tanrıları yanında Ahuramazda'nın üstünlüğü esasına dayanıyordu. Bu bakımdan Ahamanişlerin bu resmî dinine "Mazdeizm„ diyebiliriz.

Ahuramazda, naturist kültüne bağlı olan Perslerin bütün tanrılarının en büyüğüdür[225]. Yeri ve göğü yaratan odur, Kıral, onun lûtfu ile kıral olmuştur. Ona iktidarı veren, düşmanlarına karşı yardım eden Ahuramazda'dır.

[225] Persepolis yazıtında Ahuramazda'dan «Mathista bagaman» Nakşı Rüstem'de Darius I mezarı üstündeki kitabede ise «baga wazarka» diye bahsedilmiştir.

Herodotos, Ahamanişler devrinde Perslerin âyinleri için sunakları olmadığını söylemekle tezada düşmektedir. Çünkü aynı müellif kurbanlardan bahsettiği gibi umumî müşterek şölenleri tasvir ederken kebab veya söğüş etlerin tanrılara takdimini de anlatmaktadır [226]. Her halde naturist kültüne bağlı olan Perslerin Ahamanişler devrinde de öküz, at ve diğer hayvanları kurban ettikleri şüphesizdir. Bu suretle Persler, ziraatçilere zarar verdikleri gibi Muğ'ları da kızdırıyorlardı. Ahuramazda kültü için dağlar başında âteşgedeler bulunduğu, zamanımıza kadar gelen anıtlardan anlaşılmaktadır. Büyük Darius I, kendinden evvel Pers tahtını gasbederek muğlar saltanatı kuran Gomata'nın yıktırdığı hususî kurban sunağı Apadana'yı yeniden tamir ve inşa ettiğini öğünerek anlatmaktadır. Bundan başka Persepolis kabartmalarında da Ahuramazda'nın tasviri önünde mukaddes ateş yandığı görülüyor. Bunlar gösteriyor ki Ahamanişler devrinde tapınak yoksa da kült yerleri, sunaklar ve tanrı tasvirleri vardı (Res. 16).

Ahuramazda bu zamanlarda, Zerdüşt'ün tasvir ettiği hikmet hüdası yani mücerred bir mefhum değil, Asurluları takliden insan şeklinde tasvir edilmiş bir tanrı idi. Kırallık sanatkârları ona mücessem bir sembol bulmuşlardı. Bu sembol, Hitit kırallarından önce Firavunların, sonra da Asur kıralların nın almış olduklarını bildiğimiz kanadlı güneş kursu idi. Bu kurs, Ahuramazda'nın sembolü olarak Kuraş ve halefleri tarafından kabul edilmişti.

Bisütun ve Persepolis anıtlarındaki kabartmalarda kurs içinde Ahamaniş kıralları gibi giyinmiş, saç ve sakalları onlara benzeyen başı taçlı, bedeni kanadlı bir tanrı belirmektedir. Ahamanişler devri sanatkârları en büyük tanrı Ahuramazda'yı böyle tasvir etmişlerdir. Ahuramazda görülemediği için onun bu sembolüne tapılırdı. Darius I'in mezarındaki bir kabartma tabloda böyle bir tapınma sahnesi gösterilmiştir. Bu tabloda kıral taştan mukaddes ocakta yakılan ateş karşısında, açıkta ibadet etmekte, güneş de sahneyi aydınlatmaktadır. Yukarıda tasvir edilen Ahuramazda sahneye hâkimdir.

[226] Herodotos, I, 132-133.

Eski Perslerde tapınak olmadığı için sahnede kapalı bina yoktur. Mukaddes ateşin kapalı yerlerde yakılması âdetinin teessüsü yani kapalı ateşgedeler inşası sonraları olacaktır.

Ahuramazda ve diğer tanrılar

Darius I ve Ohos'un bıraktıkları müteaddit metinlerde Ahuramazda, âriler tanrısı, tanrıların en ulusu diye tavsif edilmiş olduğuna göre başka tanrılar bulunduğu da kabul olunmaktadır. Darius I kitabelerinde bunlar bütün tanrılar "Vitaibisch bagaibisch„ diye umumî surette anılmış ve adları söylenilmemiş olduğuna göre, bu tanrıların Büyük Kıralın güvenini kazanmamış olduklarına hükmedilebilir. Kıralın büyük tanrısı Ahuramazda, hem Perslerin bütün tanrılarına, hem de tâbi kavimler tanrılarına riyaset etmektedir. Artakhşatra Menemon ve Ohos yazıtlarında ise ilkdefa Ahuramazda'dan başka genç Tanrı Mitra ile büyük Asyanik tanriçe Anahita'nın adları da zikredilmekte, mevcut olan diğer tanrıların isimleri ise söylenilmemektedir. Hatta Gatha'larda yardımları istenilen altı manevî kudretin müşahhasları bulunan Amasa Spenta adları da geçmemektedir. Mitra Perslerin çok eski ilâhlarındandır. Fakat kıralların hususi dinlerine girişi ancak M. ö. V. yüzyıl sonlarına doğru olmuştur. M. ö. 14 üncü yüzyılda Mitra'nın kuzey Mezopotamya'da Mitanni-Hurri tanrıları Varuna, İndra ile Mitrada görülmektedir[227].

Artakhşatra II zamanından itibaren Ahamanişler Mitra'yı zafer tanrısı olarak tebcil etmişlerdi. Kırallar, bunun adına yemin eder, muharebelerde yardımını dilerlerdi[228].

Anahita'nın Pers tanrıları arasına girmesi, kırallar dininin Kalde astrolojisinden de mülhem olduğunu göstermektedir. Pers imparatorluğunun sukutundan sonra da Anahita'ya bazı Anadolu kırallıklarında tapınılmakta devam edilmiştir. Yazıtlarda bu iki tanrının da zikredilmesi, Ahamaniş kıralları dininde bir değişiklik vukubulduğunu, semada tek başına bir Ahuramazda fikri yerine

[227] J. Toutain. Légende de Mithra, (Revue de l'histoire des religions 1902, XLV, S. 141-157. ve E. Meyer Geschichte des Altertums, 2 inci tab, C. I ve Fr. Cumont, Religions Orientales, S. 258.

[228] Aslında mukavele tanrısı olduğu Meillet tarafından ileri sürülen Mitra, bir zamanlar güneşe benzetilmişti. Romalılar devrinde gizli bir dinin tanrısı olmuştur. Bu din sâlikleri Roma imparatorluğunun her tarafına yayılmışlardı.

yanında genç ve faal iki yeni tanrı bulunan bir Ahuramazda fikri kaim olduğunu belirtmektedir. Diğer bütün tanrılar tabiri içinde bunlarla beraber yabancı tanrıların da bulundukları şüphesizdir. Çünkü Kuraş II'nin Babil'de, mahalli tanrılar için yeniden tapınaklar kurdurması, Darius I'in de Mısır ve Libye tapınaklarını yaptırması, bu yabancı tanrıları da benimsemiş olduklarını gösteriyor. Bütün bunlar Ahamanişler mazdeizminin tek ve kıskanç bir millî tanrı kültü olmadığını belirtmektedir.

Ahamaniş metinlerinde, ne Gatha'lardan itibaren Anro-mainyus (Ahriman) da tecessüd ettirilen fenalık ruhuna, ne de iyilik ruhunun tecessüdü olan Ormozd'un bununla olan daimî mücadelesine, yani ikilik telâkkisine dair hiç bir kayıt yoktur. Fakat böyle bir kayıt bulunmamasından Ahamaniş kırallarının fenalık ve yalan (druğ) kuvvetini tanımadıkları neticesini çıkarmamak icabeder. Kıral kitabelerinde yalan, adaletsizlik, fenalık nefretle anılmaktadır. Bu devirde gençlik talim ve terbiyesinin ata binmek, ok atmak ve yalan süylememek[229] gibi üç esasta toplanması da Ahamanişlerin Zerdüşt dininin bu prensibini tanıdıklarını gösterir. Herodotos, Ahamaniş kıralları yalanı en çok utanılacak bir kabahat olarak tanıtmakta[230], muğ'ların, satrapların ihtilâli gibi büyük isyanlarını, yalan iş diye tavsif etmektedir.

Fakat resmî metinlerde druğ'un, Ahuramazda'ya rakip bir kudret olduğunu, fenalık ruhunun sonsuz olarak iyilik ruhuyla çarpıştığını gösteren hiç bir kayıt yoktur. Öyle anlaşılıyor ki bütün bu telâkkiler Sasaniler devrinde Aveste ile kesin bir şekil almışlardır.

Bunun gibi Gatha'da tasvir edilen ve kâinatı tasfiye eden son mahkeme hazırlığı olan şahsî sorgular ve mahkemeler ile sırat (Cinvat) köprüsünde iyilerle kötülerin ayrılması, Ahamanişler mazdeizminde sükûtla geçmiştir. Belgelerde bu hususta bir yorumlama yapılabilmesine imkân verecek bir ima ve kayıt yoktur. İran'da Ahamanişlerden önceki Zerdüşt (zoroastre) doktrini ile sonraki Avesta dini, Ahamaniş kırallarının din telâkkiyleriyle mukayese edildiği zaman, sonuncusunun kendinden önceki ve sonraki dinlerden haylı ayrılmış olduğu görülü-

[229] Herodotos. I. 136. [230] Herodotos. I. 133.

yor. Kırallar dini, bir taraftan Kuraş II'nin atalarının Elâm'dan almış oldukları Anzanit ve Sâmî telâkki ve kültler, diğer taraftan Kuraş II ve Darius I'in zeptettikleri ülkelerin dinlerine karşı, göstermiş oldukları politik sempati tabiatiyle bu neticeyi vermiştir.

Ahamaniş kırallarının, Pers ananesinden ayrılarak mezarlarını dağlardaki kayalarda kazdırdıklarını görüyoruz. Fakat manevî ve ahlâki temayülleri sarsılmamıştır. Kuraş II'nin halefleri, "Ahuramazda kanununu„, kıralların ve insanların takip etmeleri gereken "doğru yol„ diye övmüşlerdir. Ahamanişlere ait bir yazıtta şöyle deniyor: "Hakkaniyet ve adalet esaslarına göre hareket ettim. Ne fakire, ne de yetime karşı şiddet irtikâp etmedim. Evimde hizmet eden adama iyi muamele ettim. Haksızlık edeni şiddetle cezalandırdım..... Ey, sen ki sonra kıral olacaksın! yalancı, amansız adamı dost edinme! Belki onu şiddetle cezalandır„ [231]. Darius I'in mezarı üzerindeki uzun kitabede kırallar doktrini şöyle ilân edilmektedir: "adaleti sevdim. Yalan (drug) ı sevmedim. Arzu ve iradem, yetime, dula karşı hiç bir suretle adaletsizlik yapılmaması olmuştur. Yalancıyı şiddetle cezalandırdım. Fakat, tarlasını süreni de mükâfatlandırdım„ [232].

Bu yazılar, Perslerin ahlâk kuvvetini, ahlâkı ne kadar ciddi bir surette kavramış olduklarını, ferdle milletin ahlâk için yaşamakta olduğunu belirten belgelerdir. İşte, sözde, düşünce ve tasavvurda dürüst olmak, Ahuramazda'nın kıral-lardan ve insanlardan istediği şeylerdir. Ahuramazda kanunu, doğruluktan, hayatın kudsallaştırılmasından, kibir etmemekten, elden gelen bütün gayretle vazifeyi hakkiyle yapmaktan ibaretti.

Pers halkının dini

Bu devirdeki halk dini hakkında bilgi kaynağı başta Herodotos olmak üzere Strabon, Plutark, Diyodor gibi yazıcıların eserlerindeki parçalardır. Bunlardan anlaşıldığına göre halk, göğü Ahuramazda tanır, ayrıca beş unsura da tapınırdı. Bunlardan birincisi olan ışık, iki

[231] R. B., 1913, s. 32.

[232] Breasted, The Dawn of Conscience, S. 345 (Darius'un yeni kitabesi).

çeşit idi: gündüz ışığı (güneş), gece ışığı (ay). Diğer dört unsur da ateş, su, toprak ve rüzgârdı. Bu telâkkinin eski animizm hatırası olduğunda şüphe yoktur. Halk bunlara ibadet olarak kurban keserlerdi. Persler'de tapınak ve mihrap bulunmadığından kurbanlarını yüksek dağ başlarında sunarlardı. Kurbanların makbul olması için rahibin huzuru şarttı. Kurban kesecek adam, başında mersin ağaçlarından örülmüş bir taç (tiare) bulunan hayvanı dağ başında temiz bir yere götürür, kıralın ve bütün Persler'in saadeti için dua ederdi (kendi şahsı için dua memnudu. Bütün Persler içinde kendine de dua etmiş olurdu). Bundan sonra hayvan kurban edilir, parçalanır, kaynatılır, sonra pişmiş etler, ot ve çok defa yonca üzerine serilirdi. O esnada Muğ (sonraları Muğbed denilen rahip) nağme ile mukaddes surud okur, bu suretle tanrıları haberdar etmiş olurdu. Muğ'un ilâhisinden sonra kurban sahibi etleri toplıyarak evine götürür ve istediği gibi kullanırdı. Kurbanın ruhu tanrıya ait olduğundan, tanrı adına et ayrılmazdı. Anadolu'da, eski Dascylion bölgesinde Manyas gölü civarında Ergili köyünde bulunan ve M. ö. beşinci yüzyıl sonlarına ait olduğu anlaşılan kabartmada, Ahamaniş devri Perslerinin bir kurban merasimi tasvir edilmektedir. Bu tasvirde bir bina hücresi yanında iki Pers ayakta durmaktadır. Bunlardan sakallısının bir muğ olması muhtemeldir. Bir sütun üzerinde bir boğa protom'u seçilmektedir. Her iki adam açık olan sağ ellerini uzatarak dinî bir harekette bulunmaktadır. Sol elleriyle de bir kalın çubuğu veya ince çubuklardan yapılmış bir desteyi tutmaktadırlar. Önlerinde ot yığınları üzerine konulmuş bir koç ve bir boğa başı görülmektedir. Gerek muğ'un ve gerek yanındaki adamın başlarındaki serpuşların uçları, ağızlarının önüne getirilmiştir. Ahamanişlerin Anadolu satraplarından birinin oturduğu Dascylion bölgesinde bulunan bu kabartmanın İranlılar hizmetinde çalışan bir Yunan sanatkârının eseri olması muhtemeldir.

Strabon Perslerin bunlardan başka Mitra ile Anahita'ya (Strabon Anahita'ya Aphrodite demektedir) da tapındıklarını kaydeder. Ateşe tapınışlarını da şöyle anlatır: kuru odun parçaları bir yere yığılır, üzerine yağ dökülerek ateşlenir. Fakat ateşe üflenmez. Ateşe üfleyen veya birşey atan derhal öldürülür.

Halk tabakaları Ahamanişler devrinde asıl İran'daki halk tabakaları hakkında geniş bilgimiz yoktur. Bize kadar gelen yazıtlarla Yunan kaynaklarından toplanan bilgiye göre, İranlılar; aristokratlar, halk kitleleri ve muğ'lar olmak üzere üç tabakaya ayrılıyorlardı.

Aristokratların başında Darius I ile birlikte Ahamaniş devletini yeniden kuran yedi büyük hanedan mensupları bulunuyordu. Herodotos, bu hanedan reislerinin bir takım imtiyazları olduğunu haber vermektedir. Bunlar, Büyük Kıralın haremde olmadığı zamanlarda, istedikleri vakit müsaade almaksızın yanına girebiliyorlardı. Kıralın daimî müşaviri idiler. Büyük Kırallar, Ahamaniş prensesleri haricindeki zevcelerini bunlardan seçerlerdi. Yedi büyük hanedana ait malikânelerden vergi alınmazdı. Buna karşı hanedan reisleri harp zamanlarında kırala iltihak etmek üzere, asker beslerlerdi.

Asilzadelerle aşağıda bahsedeceğimiz muğ'lar haricindeki halk kitleleri; bezirgânlar, sanatkârlar, tarımcılar, işçiler gibi zümreleri ihtiva ediyorlardı. Fakat bunların birbirlerine karşı durumları hakkında esaslı bilgimiz yoktur. Kesin olarak bilinen şey Perslerin İran'daki diğer unsurlardan farklı ve imtiyazlı tutulduklarıdır. Hattâ Mada'ların bile Perslerle bir tutulmadıkları muhakkaktır. İmparatorluğun her tarafından Sus'a, Persepolis'e akan servetle, Perslerin her nevi vergiden muaf olmaları neticesinde, memleketin mamur olduğunu Ksenofon'dan öğreniyoruz. Perslerin ticaret alanında terakki etmiş olmaları da bu umranı bir kat daha artırmıştır.

Muğ (maj) lar Herodotos, muğ'ların Mada'ların yedi boyundan biri olduğunu söyler. Diğer Yunan yazarlarının ifadelerine göre muğlar, din esas ve âyinlerini, gelenek-lerini bilen kâhinlerdi. Din, âdab ve merasimi hakkındaki eserler bunların nezdinde mahfuzdu.

Bu sebepten kendilerini Zerdüşt (Zaratuştra) dininin hakiki temsilcileri sayıyorlardı. Bu temsilcilik irsî idi. Muğ olabilmek için mutlaka bir muğ oğlu olmak lâzımdı. Yoksa din âdab ve geleneklerini ne kadar iyi bilirse bilsin, muğ soyundan olmayan bir adam, muğ olamazdı. Fakat bir muğ oğlu başka bir meslek tutabilirdi. Muğ boyu, Mata devleti zamanında konfe-

derasyonun en önemli bir uzvunu teşkil ediyordu. Bu bakımdan, İsrail oğulları boylarından Levi sıbıtne, yani Levi klânına benziyorlardı.

Levi klânına mensup olan İsrail oğulları nasıl Musa dininin bilginlerini, Ahbar-ı Yahud'u teşkil etmişlerse, Mata'ların muğ boyundan olanları da Zerdüşt tarafından nizamlanan ve genişletilen eski inanış ve kültleri bilen ve tatbik eden ve bunda ihtisasları olan bilginlerdi. Muğların Madalar devrindeki teşkilâtları hakkında bilgimiz olmamakla beraber, bir çok hususlarda hâkim rol oynadıkları muhakkaktır. Ahamanişler devrindeki rolleri ise kurbanlara nezaret gibi mahdut merasime inhisar ediyordu. Muğlardan olan ve bu boya dayanan Gomata'nın isyan ederek Kuraş tahtına geçmesi Ahamanişlerin bunların nüfuzlu kalmalarını, devletleri için tehlikeli görmelerine sebeb olmuştur. Ahamanişler muğ'ların dinî rollerini hiçe indirmek ve nüfuzlarını yoketmek için hem devlet dinini hem de Pers halk dinini bunların taassup ve tahakkümlerinden uzaklaştırmak siyasetini takip etmişlerdir. Darius I, Bisütun yazıtında Gomata'nın harap ettiği tapınakları tamir ettiğinden bahsetmekte, fakat tapınakların adlarını söylememektedir. Demek iktidara geçen muğ Gomata, bu tapınakları dine muhalif görmüş ve yıktırmıştı. Herodotos da Gomata'nın tâbi kavimlere çok şefkatli davrandığını ve üç yıllık vergilerini affettiğini haber vermektedir. Bütün bunlar; Perslerin Matalara ve Matalardan olan muğlara, Matalardan olan Muğ Gomata'nın da, Perslere karşı büyük bir kin ve husumet beslediklerini göstermekte ve bunların ayrı ırklar olduklarını belirtmektedir.

Muğ'lar, gerek akide ve gerek ibadet ve kült meselelerinde hem Ahamaniş kıralları dininden, hem de Pers halkının dinlerinden az çak ayrılıyorlardı. Levi'liler Yahve'yi İsrail oğullarının hususi ve tek tanrısı telâkki ettikleri gibi, Muğ'lar da Ahuramazda'yı Mata'ların hususî ilâhı tanıyor, kendilerini de bu dinin ulusu sayıyorlardı. Bu sebepten muğlar, Matalar zamanında devlette birinci derecede nüfuzlu idiler. Fakat Ahamanişler devrinde bu nüfuzu tamamen kaybetmişlerdir. Muğların Mada devletinde kuvvetli teşkilâtları ve önemli nüfuz ve rolleri olduğu halde Ahamanişler devrinde devletin dinî teşkilâtında bir mevkileri yoktu. Devletce kendilerine verilmiş olan

malikâneleri de bulunmuyordu. Muğlara ancak kurban merasimi, rüya tabiri, hüsuf veya küsuf gibi olaylar için müracaat ediliyordu. Fakat Ahamanişler devrinde de din felsefesi bilginleri yine muğlar arasında bulunuyordu. Artakhşatra'nın bir muğ'u Temistokles'e din felsefesi öğretmeğe memur ettiğini Plutark'tan öğreniyoruz.

Muğ'lar, Azerbaycan ve Irak-ı Acem dağlarında ova halkının her türlü tesirinden masun bulunuyorlardı. Muğ'ların Avesta'nın yazıldığı tarihe kadar bir sürü akide ve geleneği asırlar boyunca muhafaza edebilmeleri ancak bu suretle izah olunabilir.

Muğ'lar, ölülerinin defni hususunda hem Ahamaniş kıral-larından hem de Perslerden ayrılıyorlardı. Herodotos'un anlattığına göre Persler, ölülerin cesetlerini balmumu ile sıvadıktan sonra toprağa gömüyorlardı. Kıral mezarlarında topraktan nâaşı tecrid eden balmumu tabakası yerine, taş âbide ikame edilmiştir. Bunun içindir ki Ahamaniş kıralları kendilerine dağ kayalarında oydukları haricen mimarî motiflerle süslenmiş mezarlar hazırlamışlardır. Muğ'lar ise ceset kurtlar, kuşlar tarafından parçalanıp etleri yenilmedikten sonra ölülerini gömmezlerdi. Etleri yenilen iskeletler gömülürken bir nevi tıla ile sıvanarak topraktan tecrit edilirlerdi.

Bu âdetler arasındaki fark esaslıdır. Birincisi Pers âdetidir. Üçüncüsü ise Avesta'da methedilen muğlara mahsus bir gelenektir. Sonraları ve bugün de yaşayan Perslarin dağlar civarında ıssız yerlerde üstü açık dairevî mezarlar inşa etmelerine Avesta'nın bu sitayişi sebep olmuştur. Bu mezarlara "Dakhma,, yahut sükût kuleleri denilmektedir. Nâaşlar burada kuşlara yem olarak bırakılmaktadır.

Yunan kaynaklarından anlaşıldığına göre Persler, yalnız kurban keserlerken muğlara baş vururlardı. Bunun haricinde, muğların Pers halkı üzerinde dinî bir rolleri olduğunu gösteren kayıtlar yoktur. Muğlar tarafından muhafaza edilen eski kaide ve gelenekler Sasaniler devrinde toplanarak Zerdüşt dininin kitabı olan Avesta vücuda getirilmiştir [238]. Avesta'da toplanan akide,

[238] Avesta hakkında eski pehlevi kaynaklardan Dinkert'te şu malûmat verilmektedir: Avesta'yı Küştasp veya Dariyavoş (Darius III), 120 bin öküz derisine yazdırarak birini Şapigân hazinesine koymuş ikincisini de

töre ve usuller, milâttan sonraki üçüncü yüzyılda İran'da resmî din olmuştur[234].

Ahamanişler devrinde âdet ve görenek

Ahamaniş devri İranlıları hakkındaki bilgimizi Herodotos [235] ile Ksenofon (Xenophanes) a borçluyuz[236]. Hemekadar Strabon[237] da da bazı malûmat varsa da, bunların çoğu adı geçen iki müellifin eserlerinden alınmışbr.

Kuraş'ın parlak zaferlerinden sonra hâkim oldukları kavimlere hattâ her şeyi kendilerinden aldıkları Mada'lara karşı üstünlük meyline kapılan Persler, hâkim oldukları kavimler arasında İran'a en yakın olanlara kıymet verir, uzakta bulunan kavimleri ise, İran'dan uzaklıkları nisbetinde daha aşağı tutarlardı. Bu telâkki, kendilerini bütün kavimlerden üstün tanımalarını, kendilerine yakın olanların da uzakta kalanlara nisbetle daha şerefli olmalarını tabii görmelerinin bir neticesi idi. Onlarca Perslerden en uzak yaşayanlar insanların en gerisi, en şerefsizi idi.

Coğrafya bilgisinin ibtidaî olduğu zamanlarda bu kanaat Çinlilerde de mevcut idi. Onlar da dünyanın merkezi saydıkları Çin'den uzak bölgeler halkına barbar gözüyle bakar-

İştahr (Persepolis) sarayı hazinesinde hıfzettirmişti. İskender Persepolis'teki Ahamanişler sarayını yaktırdığı zaman, hazinesindeki Avesta da yanmıştı. İskender Şapigân hazinesindeki ikinci nüshayı buradan aldırarak içinde ilminücuma ait olan parçaları Yunancaya tercüme ettirdikten sonra onu da yaktırmıştır. Sâsânîler devrindeki Avesta, Eşkânî'lerden (Partlardan) Blaş zamanında muğların hafızalarından toplanmış ve nihayet Sâsânî hanedanını kuran Erdeşîr Babegân I devrinde Tenser adında bir muğbed (bilgin muğ)'in yardımiyle tamamlanmıştır. Sonra Sâsânîlerden Şapur I, tababet ve nücuma ait, Hint ve Yunandan bir takım şeyler de ilâve ettirerek bu Avesta'yı büyütmüştür. Şapur II devrinde Mihr-i-Spend oğlu Azerbed adında bir muğbed toplanma suretiyle vücude getirilen bu Avesta'nın sahib ve eski kitaba uygun olduğuna hükmetmiş. Şapur II de bu kitabın herkes tarafından sahib Avesta olarak kabul edilmesi için bir ferman çıkarmıştır.

[234] Sâsâniler devrini ihtiva edecek olan 2. cildde İran'ın bu resmî dini hakkında tafsilât verilecektir.

[235] Herodotos I, 133-140.

[236] Ksenophon, Oeure Complétes. II. Cyrepedie, VIII, 426-430.

[237] Strabon, III, 292-296.

lardı. Delfi'yi Yunanistan'ın merkezi ve dünyanın mihveri sayan eski Yunanlıların diğer kavimler hakkındaki telâkkileri buna benzemektedir.

Merasime son derece riayetkâr olan Persler, yolda tanıdıklarına rasladıkları zaman, asaletce ve payece birbirlerine müsavi olanlar, dudak dudağa öpüşür, konuşurlardı. Birbirlerine müsavi değillerse üstün olan yanağını uzatır, diğeri de onu öperdi. Aralarındaki mertebe farkı pek fazla ise madun olan eğilir veya yerlere kapanırdı.

Şahıslarına çok önem verdiklerinden aralarında senenin en muteber günü, doğum yıldönümü idi. Böyle günlerde fazla yemekler yapmak, ziyafetler vermek âdetti. Mutantan ziyafetlere ve gösterişe düşkün olduklarından yemek salonlarının süsüne de çok itina ederlerdi. Salonu altın yaldızlı sedirler sandalyeler, sofrayı altın, gümüş kadehler ve tabaklarla bezetirlerdi. Zenginler, bir öküz, bir at veya bir deveyi bütün olarak pişirtir, böylece misafirlerin önüne getirirlerdi. Serveti az olanlar daha küçük hayvanlarla ziyafet verirlerdi.

Alelâde zamanlarda başlıca gıdaları et idi. Eti kebap veya söğüş olarak yerlerdi. Sebze ve kuru yemekleri az olduğundan Yunanlılar onların sofradan aç kalktıklarını söylerlerdi. Halbuki eski yunanlılara nisbetle İranlılar bol bol meyva istihlâk ederlerdi. Her öğünde masalarının üzerinde bir kaç kap meyve bulunurdu. Şaraba düşkünlüklerinde kaynaklar müttefiktir. Önemli işleri daima şarap sofrasında, kadeh elde görüşür, kararlaştırırlardı. Ertesi sabah, gece verdikleri kararı bir daha gözden geçirir uygularlardı. Ayıkken bir meseleyi konuşsalar bile karara varmaz, onu bir de masa başında görüşürlerdi.

Evlenme ve çocuk terbiyesi

Persler arasında silâhşörlükten ve silâh oyunlarından sonra en çok öğünülen şey, çok oğul babası olmaktı. Nüfusa çok ehemmiyet verildiği ve sayı kuvvet sayıldığı için kırallar, en çok oğul babası olanlara her yıl atiyyeler dağıtırlardı. Bu sebebten Pers erkekleri nikâhla aldıkları bir çok kadından başka bir sürü de odalık bulundururlardı. Evlenmeler ekseriya bahar başlangıcında olurdu. Bütün gün birşey yemeyen güveği, zifafa girmeden önce bir elma veya deve iliği yerdi. Öldükleri takdirde acıma-

maları için doğan çocuklar dört yaşlarına kadar babalarına gösterilmezdi.

Çocukların terbiyesine büyük önem verilirdi. Her çocuğa 4 yaşından 24 yaşına kadar ok atmak, mızrak kullanmak, ata binmek, doğruyu söylemek gibi başlıca dört şey öğretilirdi. Terbiyeye memur edilenler, akıllı, faziletli insanlardan seçilirdi. Bunlar derslerini ahlâki bir amaca göre hazırlanmış rivayetler ve manzumelerle cazib bir hale sokar, tanrıların işlerini, büyük adamların hayatlarını örnek olarak tasvir ederlerdi.

Toplu olarak terbiye edilen bu gençler hergün güneş doğmadan kalkar, muayyen bir yerde toplanır, ellişer ellişer gruplara ayrılırlardı. Her gruba ya bir şehzade veya bir satrap çocuğu başkanlık eder, konuşma temrinleri yaptırırlardı. Bundan sonra gençler öğrendikleri şeyler hakkında sorguya çekilirlerdi. Sorgulara yüksek sesle cevap vermek mecburî idi. Bu suretle sesleri ve göğüsleri de inkişaf ettirilirdi. Sonra yeni şeyler öğretilirdi. Arkadan her birine ya bir parça ekmek veya bir peksimet ile haşlama veya kebap halinde bir parça et, tere ve tuz verilirdi. Sudan başka bir şey içirtilmezdi, Yemekten sonra bincilik ve atıcılık talimleri yaptırılırdı. Öğleye kadar at üstünde ok, yay, kargı ve sapan talimleri yaparlardı. Öğleden sonraki meşgaleleri, ağaç dikmek, kırlarda faydalı tıbbi bitkiler aramak ve toplamak veya silâh ve ağ yapmak gibi şeylerdi. Ava gittikleri zaman vurdukları avlara dokunmaz, onları evlerine götürürlerdi. Gençler, bu her günkü meşgaleden başka muayyen zamanlarda yazın yakıcı sıcağında dereleri, çayları elbise ve silâhlarını ıslatmaksızın geçmeğe, bütün geceyi açık havada geçirmeğe; meşe peliti, terementi ağacı meyvesi, ahlat armudu gibi yabani meyvalarla yaşamağa alıştırılırlardı.

Kurslar ve bütün ekzersizler ve güreşler için mükâfatlar takdir edilir, kırala arzolunurdu. Hükümdar liyakatleri beliren bu gençlere takdir edilen mükâfatları verirdi.

Elbise ve Kıyafet

Perslerin eski millî elbiseleri sırta yapışan bir gömlekle bir deri şalvardı. Fakat Kuraş daha sonra Medlerin daha bol ve daha gösterişli olan kıyafetlerini

kendi giyinişlerinden vakarlı bulmuş, Matalar gibi giyinmeğe başlamıştır.

Matalar modasına göre ileri gelenler, dizlerine kadar uzayan geniş ve kollu iki gömlek giyerlerdi. Bunlardan alttaki beyaz, üstteki de mor renkli olurdu. Bunun üzerine de yazları erguvani veya mor renkte, kışları ise daima mor renkte uzun ve kıvrımlı bir kaftan giyerlerdi. Başlarında sarıkımsı bir destar, ayaklarında da dizlerine kadar uzayan çizmeler bulunurdu.

Halk ise, umumiyetle dizlere kadar inen iki kaftan giyip, başlarına da birer destar sararlardı. Herkes daimî surette yay ve sapan ile mücehhez olarak gezerdi. Persler, akar suları kirletmemeği dinî bir vazife bilirlerdi, vücutlarının ifrazlariyle ırmakları kirletmemek için, ellerini bile nehirlerde yıkamazlardı.

Cüzzam illetine uğrayan bir İranlı şehre sokulmazdı. Diğer Persler de onu güneşe karşı suç işlemiş telâkki ettiklerinden, kendisiyle temastan ve muameleden kaçınırlardı. Bu illete uğrayan yabancı olursa memleketten çıkarılırdı.

Ahlâk Yunan kaynaklariyle İran yazıtlarından Perslerin ilk zamanlarda mazdeizm telkinlerine uygun yüksek ahlâk prensiplerine bağlı oldukları anlaşılıyor. Bu prensipler, işte, sözde doğruluk, merdlik, duruluk, namusluluk gibi yüksek ideallerdi. Bu ideallere erişmek için her ferd, kendisinin ve cemiyetin selâmetini korumakla, fenalıklarla mücadele etmekle görevli sayılırdı. Darius I, mezarı üzerindeki uzun yazıtta bu göreve bağlılığını şu sözlerle açıklamaktadır:

: "adaleti sevdim. Yalandan nefret ettim. Arzum yetime veya dula karşı hiç bir suretle adaletsizlik yapılmaması olmuştu. Yalancıyı şiddetle cezalandırdım. Fakat, tarlasını süreni de mükâfatlandırdım„. Dariyavoş (Darius I)in bu sözleri mazdeizmin yalan söylememek, zararlı olan her şeyi yok etmek, faydalı olan her şeyi korumak prensibinin açık bir ifadesidir [238].

Bu telâkkiye bağlı olan eski Persler yapılması helâl olmayan bir şey söylemeği de helâl saymazlardı. Onlara göre en ayıp şey yalan söylemekti. En fena ve ayıp olan şeylerden

[238] Breasted tarafından nakledilen yeni yazıt: Dawson of Conscience s. 345.

ikincisi de borçlu olmaktı, borçluluğun insanı yalan söylemeğe sürükleyeceğine inanırlardı.

Herodotos, Perslerin aralarından ana veya babasını öldüren bir adam çıkmamış olduğu iddiasında bulunduklarını yazmakta ve şöyle devam etmektedir: Böyle bir cinayet vukubulduğu zaman, babasını öldüren evlâdın haramzade olduğuna hükmedilmekte, hakikî bir evlâdın böyle bir cinayet işleyebileceğine ihtimal verilmemektedir.

İnhitat devrindeki düşkünlük

Küçük Kuraş'ın ordusunda bulunan ve bu prensin kardeşi Artakhşatra II ile yaptığı Kelarh muharebesinde ölümünden sonra Yunanlıları Mezopotamya'dan Karadeniz kıyılarına ve buradan Bosfor'a götürmeğe muvaffak olan Ksenofon'un müşahedelerine dayanarak zamanındaki Perslerin ahlâk ve hayatları hakkında verdiği malûmat, inhitat devri Perslerinin eski zamanlara nisbetle ahlâkça çok düşmüş olduklarını göstermektedir.

Bu müellifin Ahamaniş imparatorluğunu kuran Büyük Kuraş devri (M. ö. 644-588) ile kendi zamanı yani Artakhşatra II (404-308) devri Perslerinin iki asra varmadan ne kadar çürümüş, eski gelenek ve ahlâklarını ne kadar unutmuş ve değiştirmiş olduklarını belirten mukayeseli ifadesi, bir milletin inhitatındaki sürati göstermesi bakımından ibretle okunmağa değer.

Bunun sebebini Herodotos'un "Persler kadar yabancı âdetleri kapmağa müsait bir millet yoktur„ ifadesinde bulabiliriz. Aynı müellifin iddiasını teyit için Perslerin, Mada'lardan, daha hoş ve gösterişli gördükleri kıyafeti, Yunanlılardan da oğlancılığı almış olmalarını misal olarak göstermekte, nerede bir sefahat görürlerse onu hemen benimsediklerini söylemek suretiyle iddiasını teyit etmektedir.

Strabon, sefahat hayatının önce sarayda başlamış olduğunu şu ifadesiyle anlatıyor: Perslerin eski âdet ve ahlâklarının çoğu hikmete uygundur. Fakat sonraları, fazla zenginlik kıralları sefahate, içkiye, eğlenceye kaptırmıştır. Bu da inhitat ve gevşekliğe yol açmıştır. Sonraki kırallar Eolya'nın Assos buğdayından yapılan ekmekten başka ekmek yemez, Suriye şarap-

larından başka şarap, Ölaös ırmğı [239] suyundan başka su içmez olmuşlardı„ [240]. Ksenofon (Xenophanes) "Cyropédie„ veya "Cyrus'un terbiyesi„ adlı eserinde [241] zamanındaki düşkünlüğü şöyle tasvir eder: "vaktiyle kıral veya adamları söz verirlerse, bu söz büyük bir cinayet irtikâp edenlere karşı da olsa, sözlerine, andlarına riayet eder, birine el verirlerse ona sadakatten ayrılmazlardı. Eski kırallar ahlâkça böyle olmasalardı ve böyle olmakla tanınmış olmasalardı, kendilerine o kadar bel bağlanmazdı. Halbuki bugün isyan eden bir başbuğ bu geleneğin halâ devam etmekte olduğuna inanarak teslim olur ve kıralın huzuruna götürülürse, hemen başı kesilir.

Küçük Kuraş ile beraber olan ve Persler tarafından verilen söze inanan Yunanlı komutanlar, inanç ve güvenlerinin kurbanı olmuşlardır. Çünkü bu günkü Persler, eski Persler gibi sözlerinde durur, taahhütlerini yerine getirir adamlar değildirler.

Eskiden kıral uğrunda hayatlarını tehlikeye atanlar veya bir şehri, bir kavmi itaat altına alanlar veyahut herhangi önemli hizmet görenler mükâfatlandırılırlardı. Halbuki bugün babası Ariobarzan'a isyan eden Mitridat veya karısını, çocuklarını ve dostlarının çocuklarını rehine olarak Mısır'a bırakan ve sonra andını bozan Reomitres gibi adamlar, veya kırallığı faydalandıran ihanetlerde bulunan kimseler büyük iltifatlara, bol ihsanlara garkedilmektedirler. Bugün Asya milletleri, bu gibi olayları göre göre dinsizliğe, adaletsizliğe doğru sürüklenmektedirler. Bugün Persler eski zamanlara nisbetle çok adaletsizdirler. Para hususunda da daha az zalim değildirler. Bugün caniler altın sayesinde kurtulmakta, masumlar hapsedilmektedir. Bu sebepten servet sahipleri caniler gibi titremekte, hapse atılmamak için altınlarını vermek zorunda kalmaktadırlar. Bugün kimse kıralın ordusuna girerek düşmana karşı gitmeği istemiyor. Perslerin Tanrılara karşı hürmetsizlikleri, insanlara karşı zulümleri, ken-

[239] Ölaös (Eulaeus) ırmağının Kerha nehri olduğunu ileri sürenler varsa da, son incelemeler bu ırmağın Karun nehri olması ihtimalini daha kuvvetli göstermektedir. Çünkü aynı müellif (Strabon) başka bir yerde Eulaeus'un Diele ile birleştikten sonra denize döküldüğünü tasrih etmektedir. [240] Strabon, III, XXII, s. 296.

[241] Oeuvres Complétes de Xénephon, II.

dilerini öyle bir hale getirmiştir ki, onlarla harbe tutuşanlar, bir tehlikeye uğramaksızın memleketlerine akın edebilirler. Demek ki Perslerde eski cengâverlik ruhu sönmüştür.

Vücutlarına ihtimam hususuna gelince onunla eskisi gibi uğraştıkları yoktur. Bunların tükürmeği, sümkürmeği meneden bir kanunları vardı. Bu kanun bedendeki ahlatı korumak için değil, belki onu çalışmak, terlemek suretiyle takviye etmek içindi. Bugün de bu kanun vardır. Fakat çalışan kalmamıştır. Önce günde bir defa yemek yenilir, diğer saatler çalışmağa ve talim görmeğe hasredilirdi. Bugün de günde bir defa yemek âdeti caridir. Fakat, sabah erken kuşluk yemeğine oturulmakta gecenin geç vakitlerine kadar yenilip içilmekte ve sonra da sızılmaktadır.

Eskiden şarap küpünü gündüz sofrasına getirmek memnudu. Bu memnuiyet bu gün de caridir. Fakat şimdi şarap küpünü sofraya getireceklerine ayakta duramıyacak kadar sarhoş olanlar küpün başına taşınıyorlar. Vaktiyle, yürürken bir şey içilmezdi. Bu âdete bugün de riayet edilmektedir. Fakat bugün o kadar az yürüyorlar ki....

Eskiden sık sık ava gidilir, bu suretle hem suvariler, hem de hayvanları talim görürlerdi (Res.17). Fakat kıral Artakhşatra ve etrafındakiler kendilerini şaraba verdiklerindenberi, avlanmak âdeti bırakıldı. Kendi maiyetleriyle avlanmağa çıkanlara bugün akran ve emsalleri düşman oluyorlar. Çünkü onun kendilerinden daha kuvvetli, daha iyi olmasını çekemiyorlar.

Zadegân çocuklarının sarayda terbiye görmeleri âdeti bu gün de vardır. Fakat binicilik talimleri ihmal edilmektedir. Çünkü süvarilik mahareti gösterilecek yer artık yoktur. Vaktiyle çocuklar mahkemelere götürülür, duruşmalar dinletilir, bu suretle onlarda adalet sevgisi uyandırıldı. Bugün bu âdet de ortadan kalkmıştır. Herkes iyi biliyor ki mahkemede kazanan haklı olan değil, çok verendir.

Eskiden faydalanmak veya korunmak için çocuklara bitkilerden şifa hassaları olanlar ve zararlı bulunanlar tanıttırılırdı. Bugün de bunlar gösterilmekte, tanıtılmaktadırlar. Fakat bugün bu bilgi daha çok zarar verebilmek içindir. Bugün zehirlenerek öldürülen veya alil bırakılan insan en çok İranda görülüyor.

Kuraş II zamanına nisbetle bugün Persler çok gevşemiş-

lerdir. Gerçe Kuraş II, Mada'ların kıyafetlerini, ziynetlerini almıştı. Fakat Pers'lerin sade yaşayışlarını, talim ve terbiye usullerini muhafaza etmişti. Bugün Perslerde erkeklik vasıfları yerine incelik kaim olmuştur. Bugünkü Persler yumuşak yataklarda yatmakla iktifa etmezler, döndükleri zaman vücutlarının sertlik duymaması için, bu yatakların tüylü halılar üzerine yapılmış olmasını da isterler. Sofralarını zenginletmek hususunda yalnız eski icatlardan faydalanmakla kalmazlar. Hergün daha zarif yenilikler bulmağa çalışırlar. Yemeklerde de böyledirler. Kadın erkek hizmetçi kullanmanın mucidi Perslerdir.

Kışları yalnız başlarını sarmak, vücutlarını, ayaklarını örtmekle kalmazlar, ellerine de kürklü eldivenler giyerler. Yazları da ağaçların, kayaların gölgesiyle iktifa etmezler. Sun'i güneşlikler de kullanılır. Her evde pek çok kıymettar eşyalar, vazolar vardır ve bunlarla öğünürler. Bunları temin için her yol meşru görüldüğünden, artık hiç bir şeyden utanmaz olmuşlardır. Adaletsizlik, gayri meşru menfaat düşkünlüğü, şerefsizlik aralarında o kadar ilerlemiştir ki kızarmaz olmuşlardır.

Önce yaya yürümemek Perslerce millî bir âdetti. Güdülen amaç, herkesin biniciliği öğrenmesi idi. Bugün atlarının üzerinde yataklarının üzerindekilerden çok, halılar vardır. Rahatça oturmak dururken ata binmeğe pek az heveskârdırlar.

Vaktiyle emlâk sahipleri malikânelerinde süvari alayları besler, harp zamanlarında bunlarla orduya iltihak ederlerdi. Memleketin müdafaası icabettiği zaman kulelerindeki askerlerle bu vazifeyi ifa ederlerdi. Bugünün büyüklerinin malikânelerinde de pek çok insanlar beslenmektedir. Fakat bunlar, kapıcılar, ekmekçiler, aşçılar, sâkiler, tellâklar, sofra garsonları ile efendilerini yatırıp kaldıran, bedenlerini ovan, elbiselerini giydiren, süsleyen ve onlara kokular süren içoğlanlarıdır. Bunlar da bir ordu teşkil ederler. Fakat savaş için faydasız bir ordu; bunun delili bugün memleketlerinde düşmanların, dostlarından daha serbest dolaşabilmeleridir.

Kuraş II, düşmanla karşı karşıya çarpışabilmek için suvarilerini mızraklar ve zırhlarla teçhiz etmişti. Bugün de süvariler mücehhezdirler. Fakat düşmana yaklaşan yoktur. Bugün de Kuraş II devrinde olduğu gibi kalkan, kılıç ve mızrakla mücehhez piyade kıtaları vardır. Fakat, düşmanla gö-

ğüs göğüse çarpışacak yürek yoktur. Kuraş II'nin kullandığı harp arabaları yine mevcuttur. Fakat bu arabalarda harp edeceklerle arabaları kullananlar arasında eskilerin maharetini gösterecekler görünmemektedir. Bunlar daha savaş alanına çıkmadan ya acemiliklerinden arabadan yuvarlanıyorlar veya korkularından yere atlayarak kaçıyorlar. Hulâsa, bugün gerek Persler ve gerek onların hükümleri altına girmiş olanlar arasında dinlerine bağlı kalanlar, ana ve babalarına saygı gösterenler, birbirlerine karşı insaflı davrananlar, savaş alanlarında yürekli görünenler eskilere nisbetle hayli azalmıştır „

Ksenofon'un, büyük zaferlerin Perslerin eski karakterlerini ne kadar derinden sarsmış olduğunu gösteren bu tablosunun mübalâğasız ve hakikate uygun olduğunu Herodotos, Diodor ve Plutark gibi diğer müelliflerin yazıları da teyit etmektedir. Karakterleri zayıf ve taklit kabiliyetleri çok olan Persler, hâkim oldukları kavimlerde ziynete, eğlenceye, sefahate ve ahlâksızlığa ait ne görmüşlerse hemen almışlar, hayatlarını nazü-naim içinde geçirmeğe koyulmuşlardır. Neticede doğruluğun, ahd ve vefalığın yerine hile ve tezvir kaim olmuş, kudret gevşekliğe, çalışma tenbelliğe inkılâp etmiş, rüşvet alabildiğine ilerlemiş, ruhan ve hissen dejenere bir nesil türemiştir. Bu nesil pek tabii olarak eski şevketi idame ettirememiş, çürümeğe başlayan imparatorluk İskender'in bir darbesiyle yıkılıp gitmiştir. Nasıl ki aynı sebepler, asırlarca sonra Roma imparatorluğunu da aynı akibete uğratmıştır.

Dil Ahamanişler devrindeki dil, bugün eski Pers dili denilen lehçedir. Bu lehçenin sanskrit yani Rig-veda ve Avesta dilleriyle beraber, Proarien denilen müşterek bir kaynağa bağlı olduğu ileri sürülmektedir. Fakat, M. ö. üçüncü veya dördüncü bindeki Ârilerin konuştukları iddia edilen bu ana lehçeye ait hiç bir belge mevcut değildir. En eski kaynak sayılan Hind'in Rig-veda'sı ile diğer vedalar, ancak M. ö. 14 üncü asır ile sekizinci asır arasına kadar çıkarılmaktadırlar.

Eski Pers dili hakkındaki en eski belge Ahamaniş devletini kuran Kuraş II devrine (M. ö. 644-588) aittir. Fakat bu da bir kaç kelimeye inhisar eder. Bu dil ile yazılmış büyük kitabeleri Darius I'e borçluyuz. Bu yazıtlarda eski Pers diline

ait dört yüz kadar ana kelime vardır. Bu sayededir ki lisan bilginleri bu eski dilin sözlüğünü, gramerini yapabilmişlerdir.

Darius I'den sonra haleflerinden Kşayarşa ve diğer kıraller da bir takım yazıtlar bırakmışlardır. Bunlarda Darius yazıtlarındakilerden fazla kelimeler bulunmamakla beraber, daha sonraki zamanları aydınlatmaları ve bu tarihlerde yaşayan Yunanlı müelliflerin Pers adlarında yaptıkları tahrifleri düzeltmeğe ve bunların asıllarını tesbit etmeğe imkân vermeleri bakımından önemleri az değildir[242].

Eski Pers dilinin daha Ahamanişler devrinde eskimiş bir dil olarak yalnız resmî fermanlarla kitabelerde kullanıldığı, halk arasında ve hatta sarayda konuşulan ve hususî muhaberelerde kullanılan lehçenin daha sade olduğu dil bilginleri tarafından ileri sürülmektedir. Kitabelerde görülen hatalar da halkın bu resmî dili iyi bilmediklerine atfediliyor[243]. Fakat kuvvetli bir sebebe dayanmayan bu iddia hilâfına yazıtlardaki dilin o zamanki saray dili olması ihtimali hakikate daha yakın görünmektedir. Halk dilinin ise sonraki pehlevî dilinin ilk şekli olduğu kabul edilebilir.

Fakat bu dilin Ahamaniş imparatorluğunda idare dili olmadığı da muhakkaktır. Devlet bürolarında Yakın Şarkın o zamanlarda müşterek kültür dili olan Âramcanın kullanılmış olması tabii görülebilir.

Askerî kudretle Mezopotamya'yı, Suriye'yi, Küçük Asya'yı zabteden Kuraş'ın yanında Pers komutanları bulunuyordu. Fakat kâtipler, muhasebeciler yoktu. Bu görevler için yetişmiş adamlar bulmak lâzımdı. Bunlar da Babil'de pek boldu. Kuraş II zamanında devlet hizmetine alınan bu memurların, Âramî yazısını kullanmış olmaları şüphesizdir. İhtimal ki Pers çivi yazısını tanzim edenler de bunlar olmuştur.

[242] Meselâ Yunan müellifleri Granikos muharebesinde İskender ile çarpışan Pers serdarının adını Spithradates şeklinde kaydetmişlerdir. Yunanlıların (σ) harfini yunanca (Θ) harfiyle yazdıklarına göre, Perşçe aslının (سپهر دات) anlamına gelen Spisradat (sondaki S Yunan diline ait olduğundan bırakılması tabiidir) olması icabetmektedir. Eski pers dilinde (Sphr) kelimesi Spisr şeklinde idi. Fakat, Yunanlılarca diğer bir çok isimlerde yapılan tahrifler bu kadar az olmadığından bunların asıllarını bulmak pek te kolay görünmüyor.

[243] İran-ı Basitan. C. 2. s. 1550.

Ahamaniş yazıtları Ahamanişlerden kalan yazılar üç dil ile yazılmışlardır : eski Pers dili, Sus yahut Anzanit dili, Babil dili. Yalnız eski Pers dilinde yazılmış olanlar da vardır. Bütün bu yazıtlarda çivi yazısı kullanılmıştır. Fakat bu üç yazıdan eski Pers yazısı diğerlerine nisbetle çok sadeleştirilmiştir. Pers yazısına Babil yazısı örnek tutulmuştur. Fakat Babil yazısındaki yüzlerce işaret ve müteaddit ideogram yerine [244] Pers yazısında yalnız 42 işaret olup bunlardan her birinin ayrı bir kıymeti vardır. İdeogram da pek nadirdir.

Ahamaniş yazıtlarındaki Sus yazısı ise eski Pers yazısına nazaran daha az nisbette olmak üzere, basitleştirilmiş bir tiptir. Yüzden fazla işarete rastlanmaktadır [245].

Pers dilini yazmak için eski çivi yazısı çok sadeleştirilmiştir. Bu, o zamalar için, büyük bir terakkidir. Bu sadeleştirmenin Âramî yazısını bilen saray kâtiplerinin eseri olduğu sanılıyor. Bu yazı tetkik edildiği zaman, insan kendini çivi işaretleriyle yazılmış Âramî yazısı karşısında bulunduğu hissinden kurtaramamaktadır. Yalnız işaretler bir az daha fazladır.

Eski Pers dilini yazmak için çivi sisteminin kimler tarafından ve nasıl tatbik edildiği malûm değildir [246]. Eski Babil hükûmetinden intikal eden kâtiplerin Pers kıralının emriyle Sus ve Babil dilleri yerine Pers dilini geçirmek maksadiyle bu yazı sistemini kurmuş olmaları tahmin ediliyor. Pers yazısının o zamanlarda her tarafa yayıldığını ve Babil yazısı gibi her hususta kullanıldığını gösteren bir delil yoktur. Öyle görülüyor ki bu yazıtlardaki dil ve işaretler halk arasında yayılmamıştır.

Persce kitabelerdeki dilin Darius I ve Kşayarşa'nın maiyetlerindeki saray adamlarının konuşma lehçeleri olduğu muhakkaktır. Daha o zamanlarda bu dilin haylı eskimiş olduğu kabul edilmektedir. Artakhşatra III zayıtlarının bu eski Persceyi iyi bilmiyen bir yabancı tarafından hâkedildiği kabul olunmak-

[244] Babil çivi yazısını okuyabilmek için yedi yüzden fazla işaret öğrenmek lâzımdır.

[245] Sus (Elâm) yazıtında altı yüz işaret vardır ve henüz kâmilen çözülmemiştir.

[246] Lagrange, Religions des Perses (Revue biblique, 1864, s. 40).

tadır. Bu yazıtlardaki dil hataları ancak bu suretle izah olunabiliyor.

O zamanlarda halkın bu yazıyı okuyamadığı da muhtemeldir. Esasen büyük Bisütun kitabelerinin gelip geçenler için yazılmamış olduğu da muhakkaktır. Çünkü yazıt çok yüksekte kaya üzerine kazılmıştır. Eski Pers dili ve yazısının taammüm etmemiş olduğu, Darius I'in bu yazıtların tercümelerini yaptırarak muhtelif vilâyetlere göndermiş olmasından anlaşılmaktadır. Mısır'da Nil üzerinde ve Asuvan karşısında ozamanlar Yahudi kolonisi olan Elefantin adasında bu yazıtın Âramca bir tercümesini muhtevi bir papirus bulunmuştur. Bütün bunlardan Bisütun kitabesinin M. ö. 510 dan sonra yazılmamış olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Son zamanlarda Darius I kopyelerinden biri de eski babil şehrinin harabesinde bulunmuştur[247]. Babil çivi yazısiyle yazılmış olan bu kopyenin resmî bir metin olması muhtemeldir. Papirus, Babil dili ile olan bu kopyeye uymaktadır. Fakat Papirus orijinal kopye değildir. Asıl kopyadan Elefantin yahudileri tarafından tercüme edilmiş bir kopyadır[248]. Pers yazısının çok taammüm ettiğini ve Babil yazısı gibi her hususta kullanıldığını gösterecek bir delil yoktur. Çivi yazısı pratik olmadığından halkın kendi aralarında Aramî yazısını kullanmış olmaları ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü bu zamanlarda Âramî dili ve Âramî yazısı Ön Asya kavimleri arasında haylı yayılmıştı. Tevrat'ta bir kaç yerde yahudilerin Ahamaniş kırallarına Âramî dili ve yazısı ile dilekçeler takdim ettikleri açıkça ifade edilmiştir[249]. Bazı kıral kitabelerine de âramca yazıtlar ilâve edilmiş olduğu görülmektedir.

Pers çivi yazısının okunması Perslerin kullanmış oldukları yazıların çözülmesi ve anlaşılması, uzun çalışmalar sayesinde mümkün olabilmiştir. Ahamanişler devrinden kalan âbideler üzerindeki yazılar Perslere mahsus bir nevi çivi yazısı ile hâkedilmişlerdir. Bir çok Avrupalı seyyahlar, Persepolis harebeleri arasında rastladıkları bu yazıtlar hak-

[247] Veröffentlichungen d. Deutsch. Orient-Gesellschaft, IV. s 24.

[248] Aramaic Papuri of the fifth Century B. C. Oxford. 1923. s. 249-250.

[249] Azra kitabı. Bab : 4.

kında erkenden ilim dünyasını haberdar etmişlerdi. 1622 tarihinde şövalye Pietro della Valle bu yazıların Avrupa yazıları gibi soldan sağa yazılmış olduklarına işaret etmişti. Bundan 143 yıl sonra da Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr kopyelerini çıkardığı bu yazıtlarda üç ayrı alfabe kullanıldığını meydana koymuş, bunlardan birinci alfabenin en basit olduğunu ve 42 kadar işareti ihtiva ettiğini tesbit etmiştir. O. Tychsen de kelimeleri ayırmaya yarayan işareti tanımıştır. Bunlardan sonra F. Müller bu yazıtların zend lehçesine ait olduğunu sanarak kullanılan işaretlerin tekerrürüne dayanan cryptographique sistemini tatbik etmek suretiyle çözmeğe çalışmış ise de muvaffak olamamıştır.

Fakat, Müller'in mesaisinden faydalanan Grotefend, 1802 tarihinde, Niebuhr'un B yazıtında başta bir ad ile C yazıtında diğer bir adı gösteren işaretleri tanımıştır. Bu işaretlerden sonra Müller'in kıral diye okuduğu işaretle yine unvana delâlet eden diğer işaretler geliyorlardı. Bunlardan sonra yine B yazıtında bir az aşağıda başka bir ad işareti tanımıştı. G yazıtında ise kıral anlamını ifade eden işaretle beraber B yazıtı başındaki ad işaretinin tekerrür ettiğini görmüştü. Grotefend bunları iyice tetkik ettikten sonra B ve G yazıtlarındaki işaretlerin iki kıral adı olduklarını ve bunlardan birincisinin ikincinin babası bulunuğu, B yazıtında bir az aşağıdaki işaretin de kıral olmayan birinin adı olduğu neticesini çıkarmıştır. Bu neticeyi tesbit ettiktet sonra Ahamaniş kıralları listesinde bu iki kıral adının kimler olabileceğini araştırmış nihayet B yazıtında baştaki işaretin Darius, G yazıtındaki işaretin oğlu Kşayarşa olacaklarına hükmetmiştir. B yazıtında bir az aşağıda gelen ve yanında kıral manasını ifade eden işaret bulunmayan üçüncü işaretin de Darius I'in kıral olmadığı bilinen babasının Histasp adını ifade edeceğini kabul etmiştir. Grotefend böylece üç isim elde etmiş ve bunlarda 13 işaret tayin etmiştir. Fakat sonraları bu işaretlerden dördünün yanlış olduğu anlaşılmıştır.

Grotefend'in buluşunun kıymetini takdir eden Fransız Şark bilgini Silvestre de Sacy, keşfin önemini ilim dünyasına tanıtmıştır.

Nihayet J. Saint Marlin ve R. Rask'ın çalışmalarından faydalanan P. Bopp "memleketler kıralı„ anlamına gelen işaretleri

çözebilmiştir. 1836 da E. Burnouf, Culamek'de öldürülen Schulzun evrakı arasında bulunan Alvend ve Van yazıtları kopyeleri üzerinde çalışarak Ahuramazda adına delâlet eden işaretle daha bir takım işaretleri çözebildiği gibi, aynı gruba ait olmalarına rağmen Ahamaniş yazıtlarındaki dil ile Avesta'daki dilin birbirlerinden farklı olduklarını da meydana koydu. Lassen de sessiz harflerin kısa bir a sesini tazammun ettiklerini ve bunların İ ve U önünde başka şekil aldıklarını tesbit etti. Nihayet Sir Henri Rawlinson'un 1837 de başlayan ve 1838 de sona eren gayretiyle büyük Darius kitabesinin kopyesi ikmal edilmiş, bunların okunması yolunda büyük adım atılmış oldu. Aynı zamanda bu şöhretli bilgin İ ve U sesli harflerini tazammun eden sessiz harflerin mahiyetlerini de tayin edebidi. Bu sayede Ahamanişlerin eski persçe yazıtların kesin olarak okunmaları imkânı tahakkuk etmiş oldu. J. Oppert de meçhul kalmış olan bazı işaretleri tayin etmek suretiyle yazıtların alfabe sistemini ikmal etti.

Soldan sağa yazılan ve 42 işaretten teşekkül eden Pers çivi yazısında her işaret çivi şeklinde dikey (amudî) veya yatay (ufkî) olarak kullanılmış 1-5 kadar nakıştan terekküp etmekte ve şöyle taksim edilmektedir.

1. İlk dör işaret (1-4) anlam ifade etmekte her biri bir kelimeyi göstermektedir. Bu kelimeler Ahuramazda, yer, kıral ve memleketten ibarettir.

2. Üç işaret a, o, i seslerini ifade etmektedir.

3. Bir işaret, y harfine delâlet etmektedir.

4. İki işaret kelimeler arasındaki haddi fâsılı göstermektedir.

5. Geri kalan 32 işaret sessiz harfleri ifade etmektedirler.

Sesli harflerle birleşen 32 sessiz harften 21 harf a ile, dört harf İ ile, 7 harf de o ile birleşmişlerdi.

Ahamanişler devrinde sanat

Ahamaniş sanatının menşei ve özelliği

İran'da Ahamanişlerden önce mimarlık, kabartmacılık, heykeltraşlık ve taş üzerine yazıt kazılması gibi sanatlar ilerlemiş bulunuyordu. Güney-Batı İran'da Elâmlardan kalan eserlerle Herodotos, Polibyus (Polybius) gibi eski müelliflerin Hagmatana

(Akbatan=Hemedan) Kasrı hakkında verdikleri malûmat, bu hususta şüpheye yer bırakmamaktadır.

Ahamanişler devri sanatkârlarının bu eski mimarlıkla taş işçiliğinden faydalanmış oldukları şüphesizdir. Fakat onların örnek edindikleri sanat eserleri bunlardan ibaret değildir. Ahamanişler bütün Yakın Doğu ile Mısır'ı istilâ ettikten sonra Kalde, Asur, Mısır, Anadolu ve Yunan sanat eserlerinden de pek çok şeyler almış olduklarından devirleri sanatı, ihtişam ve azametiyle büyük bir hususiyet kazanmıştır.

Mimarlık Ahamaniş kıralları başkentlerini servet ve kudretlerini belirtecek muazzam binalarla süslemeğe büyük önem vermişlerdir. Fakat bu muazzam sarayları yapan, süsleyen, kayalar üzerine kitabeler yazan, kabartmalar kazan sanatkârların İranlı oldukları babul edilemez. Ahamanişlerden evvelki çağların ilerlemiş devletlerine ait hususiyetleri taşıyan bu eserler, yaratıcılarının Persler tarafından istilâ edilen bu memleketler halkından olduklarını belirtmektedir. Bu hususiyetler sayesindedir ki Ahamanişler devri sanatına örnek olan yabancı sanatlardan her birinin tesir hissesi, iyice ayrılabilmektedir. Örnek sanatların başında Kalde ve Asur eserleri gelir.

Fakat, Ahamaniş kıralları saraylarının azamet ve ihtişamca Babil, Ninova, Anadolu, ve hatta Mısır saraylarının üstünde olmasını kudret ve şevketlerinin icabı gibi görmüş, ve bunu temine önem vermişlerdir (Res. 18). Persepolis sarayları harabelerinde görülen geniş salonlar, dehlizler, yüksek ve ihtişamlı sütunlar -ki Kşayarşa sarayında sayısı yüzü bulmaktadır-ile tâbi milletler temsilcilerinin sırtlarında taşıdıkları muhteşem taht kabartmasiyle hükümdarın devasâ yırtıcı hayvanları hançerlemesini canlandıran kabartmalar, hep bu duygu ile yaptırılmışlardır.

Fakat Ahamaniş kıralları, muazzam âbidelerle gururlarını belirtmişlerse de, hiç bir zaman Firavunlar veya Nemrudlar gibi Tanrılık davasına yeltenmemişlerdir. Bıraktıkları yazıtlarda daima kendilerini Ahuramazda'nın himayesine muhtaç bir insan olarak tasvir etmişlerdir. Kabartmalarında, yazıtlarında, saltanatlarını ve bütün kudret ve kuvvetlerini Ahuramazda'ya medyun bulunduklarını öğünerek açıklamışlardır. Bu kanaat Ahamaniş kıralarını o zamanlara nisbetle çok insanî hareket etmeğe sevk

etmiş olduğundan devirlerinde eski medeniyetlerden hiç bir şey kaybolmadığı gibi, eski milletlerden imha edilenler de yoktu. Kalde'nin aksine olarak tabiatın İran'da mimarlık için gereken ibtidaî maddeleri bol hazırlamış olması, Ahamaniş kırallarına, büyüklük hırslarını alabildiğine tatmin etmek imkânını temin etmişti. Persepolis şehrinin civarında inşaat için gerekli ibtidaî maddeler bol bol bulunuyordu. Büyük plâklar haline getirilebilecek kalkerler çoktu. Bunların çok sert olanları da vardı. İnşaat ve kabartma için lüzumlu her cins taşın bolluğu kadar Bahtiyarî çevresindeki dağlarda da lüzumlu ahşap kısımlarını temine elverişli zengin ormanlar bulunuyordu.

İmparatorluk bütün Yakın Şarkı içine aldıktan sonra Lübnan dağlarının eski zamanlarda pek meşhur olan sedir ağaçlarını İran'a taşımak imkânı da hasıl olmuştu.

Ahamanişler "tertre„ denilen sun'i tepeler kurmağı ve bunların çevresinde muazzam mermer merdivenler yapmağı Kaldelilerle, Asurlulardan almışlardır. Toprak yığınlarının üstüne çıkmak için yapılan bu muazzam mermer merdivenler, geniş sahanlıklarla ayrılmış, birbirinden uzaklaşan ve birbirlerine yaklaşan basamakları ihtiva ediyordu[250]. Asurlularda olduğu gibi üst kısımda mazgallar bulunuyordu. Sus şehrinde bu şekilde cilâlı bir tuğlu bulunmuştur[251].

Persler de, Kaldeliler gibi Dicle ve Fırat vadilerinde tuğla kullanmışlardır. Persepolis'de ise sarayların temellerinde, kapıların yanlarında ve sütunlarda taş kullanmış oldukları halde duvarları kerpiçle yapmışlardır. Bu sebepten Persepolis'in o muazzam binalarından bugün yalnız taşla yapılmış olan kısımlar payidar bulunmaktadır. Tuğla ve kerpiçlerle yapılan duvarlardan eser kalmamıştır.

İran'da sütunlu mimarinin Kambis zamanında Mısır'ın fethinden sonra başlamış olduğu anlaşılmaktadır. İranlılar Mısır'da Teb tapınağının Hypostyles salonlarındaki sütunları örnek almışlardır. Fakat, bazıları halâ ayakta duran muazzam yivli sütunlar, Mısır'daki sütunlardan daha yüksek ve daha

[250] Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, p. 531.

[251] Babil'liler çok eski zamanlardanberi toprak üzerine mina yapmasını ve ona parlak renkler vermesini biliyorlardı.

zariftir. Perslerde tapınak olmadığından Mısır tapınaklarındaki tezyinat da kıral saraylarında tatbik edilmiştir.

O zamana kadar Ön Asya'da görülmemiş olan Pers sütun başlıklarının menşeini Asurlularda aramak belki doğru olacaktır. Çünkü Korsabad harebesinde meydana çıkarılan Asur bayrağı Pers sütun başlıklarını andırmaktadır. İran sanatkârlarının, Asur bayrağında boynuzları alınlarında olan ve arka arkaya duran iki öküz başını esas olarak bazı ilâveler yapmak suretiyle meşhur sütun başlıklarını (Res. 19) yapmış olmaları büyük bir ihtimal dahilindedir. Başka hiç bir yerde rastlanmamış olan ve bu bakımdan bir orijinalite arzeden Pers sütun başlıklarında arka arkaya verilmiş iki yarım boğa bulunmaktadır. Bu yarım boğalar, hayvanın tam bedeninin baş tarafında kalan kısımlarıdır. Kşayarşa'nın büyük sarayının doğu kapısındaki sütunun başlığında ise boğa yerine arslan ayaklı boynuzlu bir at bulunmaktadır.

Pers mimarisi, sütunların rolü bakımından Asur mimarisinden ayrılmaktadır. Asur mimarisinde sütunların rolü fer'i olduğu halde, İran mimarisinde çok yivli olan sütunlara bir asliyet verilmek suretiyle önemi artırılmıştır. Bütün bu sütunlar eştir. Kubbeler de aynı genişliktedir. Quinte-Curce'un ifadesine göre kiremitleri tutan çatı da sedir ağacından yapılmıştır. Ahamanişler, tezyinat ve dekorları da istilâ ettikleri memleketlerin âbidelerinden seçmişlerdir: saçak, kapı ve pencerelerle tâkların tepelerindeki tezyinât Mısır'dan alınmış olduğu gibi, büyük Darius'ın ve diğer Ahamaniş hükümdarlarının dağlarda oydurdukları mezarların cephelerinde de Mısır yeraltı mezarlarının cepheleri örnek tutulmuştur. Şu kadar ki Ahamaniş sanatkârları bu cephelere kıral saraylarının cephelerine benzemek suretiyle bir hususiyet vermişlerdir. Üstte bir sunak, yâni âteşgede vardır. Büyük Tanrı Ahuramazda'nın tasviri bütün sahneye hâkimdir. Güneş kursunu hatırlatan bir halka ile çevrilmiş olan Ahuramazda, maiyeti halkiyle çevrili olarak tahtı üzerinde oturan kıralın başı üstünde havalarda uçmaktadır.

Ahamaniş sarayları, eski doğu mimarlığının karışık fakat ahenkli son örnekleri olmuşlardır. Çünkü büyük İskender istilâsiyle Yakın Şarka yayılan Grek mimarî uslûbu, eski şark mimarlığını tedricen unutturmuştur. Ahamanişlerin yıkılışından bir

müddet sonra İran'da .bir hükûmet kuran Partlar zamanından bu mimariyi andıran eserler kalmamış olduğu gibi, Sâsâniler sanatına da Ahamanişler sanatının devamı gözüyle bakmağa imkânı yoktur.

Kabartmalar Persepolis'deki kabartmalar, ilk nazarda hayret verecek bir surette Ninova'dakilere benzemektedirler. Fakat yakından tetkik edildiği zaman bu harici benzerliğe rağmen, elbise kumaşlarının durumunda önemli bir fark seçilmektedir. Asur kabartmalarında elbise vücuda yapışık gibidir. Pers kabartmalarında ise sanatkârlar büklümlerin belirtilmesine önem vermişlerdir. Bunlar Krezus zamanında yapılan Efes tapınağındaki kabartmaları daha çok hatırlatırlar.

Ahamanişler devrinde madeni levhaler üzerine de kabartmalar yapıldığı anlaşılıyor. Bu hususta en çok kullanılan bronzdur. Altın ve gümüş kullanıldığı da olmuştur. Ksenofon'dan öğrendiğimize göre Yunanlılar Ahamaniş kıralı sarayında ziynet eşyası olarak altından bir ağaç görmüşlerdir[252]. Şayanı hayrettir ki bu sanat eserini takdir edecekleri yerde onu, güneşin ziyasına karşı bir leyleği bile koruyacak gölgesi olmadığı gibi sözlerle alay mevzuu yapmışlardır.

Ahamanişler devri sanatı üzerinde Yunan mimarisinin tesirini tayin etmek müşkül görünüyor. Fakat bu tesir heykeltraşlıkta az çok belirmektedir. Pers kırallarının hizmetinde Yunanlı sanatkarların bulunduğu muhakkaktır. Pelin, Efesli Telephanés'in Büyük Darius ve Kşayarşa için çalıştığını haber verir. Tahtı Cemşid kabartmalarında, Efes şehri tapınağındakilere benzeyen elbiseler görülmesi de bu haberi teyit ediyor. Sus'da bulunan büyük Darius'a ait kitabe de bu hususu ayrıca belirtmektedir. Fakat, Asur, Kalde ve Mısır sanatlarına nisbetle Yunan sanatının tesiri pek azdır[253]. Kıral saraylarında bronzdan kaplamalar bulunduğu da muhakkaktır. Sus şehrinde yapılan kazılarda kapı kaplamasında kullanılmış bir bronz parçası bulunmuştur[254].

Türlü tesirler altında kalmış olan Ahamanişler devrinde-

[252] Xenophon, Helleniques, I, VII, 38.
[253] Perrot et Chipiez, Hist. de l'art antique. t. V. p. 890.
[254] Perrot et Chipiez, Hist. de l'art antique, t, V, p. 557.

ki Pers sanatının orijinal vasıfları; yabancı sanatlardan alınan unsurların ahenkli bir surette terkip edilmiş olması, bina ve anıtların olağanüstü büyük olmaları, tezyinât ve dekor hususunda da lüks ve haşmet meylinin hâkimliği gibi hususlardır.

Pasargad anıt ve yazıtları

Ahamaniş kıralların geniş bir imparatorluğa sahip olduktan sonra; kudret ve azametleriyle mütanasip büyük anıtlar kurdurmuş olduklarını söylemiştik. Dinlerinde tapınak olmadığından, bütün gayretlerini saraylarına, mezarlarına sarf etmişlerdir. Bu anıtlardan bugün mevcut olanlar, sayısı taaddüt eden başkentleri görülen saray harabeleri ile, mezarlar, kabartmalar ve yazıtlardır. Bu saraylar ile anıtlar ve yazıtlar, uzun zamanlar ilim dünyasına meçhul kalmışlardı. İran tarihi ile meşgul olan İngiliz bilginlerinden Loftus 1851 tarihinde İran harabelerinde küçük mikyasta araştırmalarda bulunmuştu, sonra Fransız mühendislerinde Marcel Dieulafoy karısiyle beraber bu harabeleri temizleyerek sarayları meydana çıkarmıştır. Fakat Persepolis sarayını tasvir ve Bisütun kitabesini keşf ve istinsah eden Fransız bilgini Flandin'dir. Dieulafoy, araştırdığı harabelerde bulduğu kıymetli çinileri, kabartmaları memleketine kaçırmağı ihmal etmemiştir. Ahamaniş anıtlarının tarihleri kesin olarak tayin edilemediğinden ait oldukları hükümdarların zamanlarına göre tetkiklerini uygun bulmaktayız.

Ahamanişlerin en eski eserleri Büyük Kuraş'ın başkenti olan Pasargad'da bulunmuştur[255]. Mürgab vadisinde dağların ortasında kurulmuş olan Pasargad, bir çok mebani ve eserleri ihtiva eden büyük bir şehirdi. Büyük Kuraş, Astiyag'ı ve Mada'ları yenmesinin hatırası olarak burada bir saray kurdurmuştu. İskender Pasargad'a girdiği zaman bu saray mevcut idi.

Kuraş sarayı

İmparatorluğun kurucusunun halâ ayakta duran mezarından sekiz yüz metre kuzey-doğudaki harabede bu sarayın kurulduğu sed ile bakiyeleri bulun-

[255] Büyük İskender ile Kuraş'ın bu eski payitahtına gitmiş olan hocası Anaksimen (Anaximène) Pasargad adının Pars kalesi anlamına geldiğini söyler. Buna göre Pasargad'ın o zamanki adının Pars-gird olması icabeder. Anlaşıldığına göre Yunanlılar (Pars-gird)ı tahrif ederek Pasargad şekline sokmuşlardır. Şehir harabesi Şiraz'ın 18 fersah kuzey - doğusunda Meşhed-i Murgab veya Mader-i Süleyman denilen bölgededir.

maktadır. Yerli halk buna "Taht-ı Mader-i Süleyman„ derler. Sarayın dört sütunlu bir kapı ile iki sıra sütunlu geniş bir salonu olduğu anlaşılmaktadır. Taşlardan birinde beş insan ayağının hâk edilmiş olması o zamanda Pasargad'da kabartma sanatının bulunduğunu gösteriyor. Sütunların büyüklüğü orta ve adetleri azdır. Âbidenin harabiden masun kalmış üç direğinde Pers, Sus ve Babil dilleriyle yazılmış "Ben, Ahamaniş kıralı Kuraş'ım„ kitabesi bulunmaktadır[256]. Bu harabenin 159 metre doğusunda diğer bir harabe vardır (Res. 20). Burada da 1881 de Kuraş'a ait bir kitabe bulunuyordu, Dieulafoy tarafından istinsah edildiği halde 1885 de burayı ziyaret eden bilginler kitabenin kaybolduğunu görmüşlerdir.

Kuraş'ın mezarı

Büyük Kuraş devrinden kalmış olan en önemli eser Pasargad seddinden dört kilometre uzakta altı basamaklı bir merdivenle çıkılan küçük bir mezardır (Res. 9'a bak.). Yerli halk buna (kabr-i Mader-i Süleyman) yani peygamber Süleyman'ın anasının mezarı adını vermektedir. Mezar çatısının, islâm devrine ait İran mezarlıklarındaki kadın mezarları gibi çifte meyilli olması bu ismin verilmesine sebep olduğu sanılıyor[257]. Fakat, bu mezarın büyük Kuraş'a ait olduğu hemen umumiyetle kabul edilmektedir. Yalnız Dieulafoy, bunun Kuraş'ın karısı Kassandan'ın mezarı olduğu iddiasını ileri sürmüştür[258].

Mezar, birbiri üzerine konulmuş en alttaki en büyük ve üsttekiler sırasiyle daha küçük olan ve böylece dört tarafında merdiven teşkil eden altı taban üzerine yapılmış, bir küçük odadan ibarettir. 15 metre kare genişlikteki üst taban üzerine kurulan bina mermere benzeyen bir taştan yapılmıştır. Yüksekliği 5 metredir. Vaktiyle burasının küçük bir revak ile çevrilmiş olduğu, bir kısmı halâ mevcut olan temellerinden anlaşılıyor.

Strabon, Büyük İskender'in Pasargad şehrinden geçerken

[256] Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquite, t. V. P. 666.

[257] J. Oppert, Pasargades et Murghab, Jurnal asiatique t. XIX, 1872 p. 548-555.

[258] Marcel Dieulafoy, Art antique de la Perse, 1,50.

Kuraş'ın mezarını ziyaret ettiğini yazmakta, burada bir altın yak ve bir altın tabut ile üzerinde kadehler bulunan bir masa birçok elbiseler, mücevherler, taşlar bulunduğunu haber vermektedir[259]. Mezarda sonraları harap olan "yolcu, ben Kuraş'ım„ ibaresi bulunan bir kitabe vardı. Bu gün de mezar civarında bir duvar üzerinde çivi yazısı ile "ben, Ahamaniş kıralı Kuraş' ım„ ibaresini havi bir yazıt bulunmaktadır[260].

İskender mezarı ziyaret ettiği zaman Aristobul'a, içeri girerek tetkik etmesini ve oradaki eşyalar hakkında malûmat edinmesini emretmiştir. O zamanlar mezarı Mug'lardan seçilen türbedarlar muhafaza ediyorlardı. Bunların iaşeleri için hergün bir koyun ile şarap ve saire tahsis edilmişti. Her ay da Kuraş namına kurban edilmek üzere bir at veriliyordu.

İskender'in Bakteriyan ve Hindistan'a gitmesinden sonra buralarda baş gösteren kargaşalıklar sırasında Kuraş'ın mezarı da tecavüze uğrayarak yağma edilmiştir. Fakat yağmacılar, tabutu çıkaramamışlardır. İskender, Hindistan'dan Bülucistan yoluyla İran'a döndüğü zaman, Aristobul'a büyük kıralın cesedinin bakiyesini toplayarak tabutuna konulmasını emretmiştir[261].

Mezarın inşasına Kuraş zamanında başlandığı ve onun ölümü üzerine oğlu tarafından ikmal edildiği sanılmaktadır.

Kuraş mezarından pek uzak olmayan ve dört köşe bir kuleye benzeyen diğer bir anıtın harabesi vardır. Bu anıtın Nakş-ı Rüstem 'de harabiden kurtulmuş bir eşi bulunmaktadır.

[259] Strabon, V, XV, III, 7. Strabon Kuraş mezarının bir park ortasında, alt tarafı geniş ve yekpare bir kule olduğunu ve kulenin, medhali gayet dar bir oda ve bir çatı ile nihayetlendiğini yazar. Strabon'un Kuraş mezarını bir kule olarak tasvir etmesi bunun, Meşhed-i Murgab'daki (Kabr-i Mader-i Süleyman) denilen anıt olacağında şüphe uyandırabilirse de, Kabr-i Mader-i Süleyman anıtının civarında bulunan başka bir âbidede Kuraş adının yazılmış olması, mezar çevresindeki alanda da buranın vaktiyle bir paradis (park) olduğunu gösteren havuz yerleri bulunması, böyle bir şüpheye mahal bırakmamaktadır. İhtimal ki Strabon mezarın alttan itibaren gittikçe küçülen sedler üzerinde kurulmuş olmasına bakarak onu kule şeklinde tasvir etmiştir. Esasen Arrien'in Kuraş mezarını tasvir eden sözlerinin de (Anabasis, VI, 9) Kabr-i Mader-i Süleyman'a uyması, bu şüpheyi büsbütün bertaraf etmektedir.

[260] Perrot et Chipiez V, p. 251.

[261] Harlez, Religion persane sous les Achéménides, p. 7.

Taht-ı Tavus ateşgedeleri Pasargad'da, Kuraş mezarı yakınında yekpare taştan iki anıt daha vardır. Birer eski ateşgede oldukları sanılan bu anıtlara yerliler Taht-ı Tavus adını verirler. İçerileri oyulmuş yekpare iki kayadan birine yine yekpare bir taştan açılmış yedi basamaklı bir merdivenle girilmektedir. Diğerinin merdiveni kaybolmuştur. İran'da ateşgede sanılan bu nevi içi oyuk kayalar daima çift olarak görülmektedir. Yalnız eski Gur (bugünkü Firuzabad) da şimdi harap olan ateşgedenin tek olduğu haber verilmektedir.

Kuraş kabartması Pasargad'da Kuraş mezarı yakınında harap olmuş bir binaya ait duvarlarla bir kapı payandası kalmıştır. Bu payanda, büyük bir kalker taştır. Üzerinde 3 metre irtifaında profilden bir insanın kabartma tasviri bulunmaktadır. Bu adamın arkasında topuklarına kadar inen bir kaftan vardır. Kumaşın kenarları kısa saçaklar ve üzerinde gül şekilleri bulunan bir şerit ile tezyin edilmiştir. Sağ kolu hafifçe bükülmüş, belki Ahuramazda'ya bir şey takdim eder bir vaziyettedir. Elinde tayin edilemeyen bir şey tutar gibidir. Dört örgüye ayrılmış olan saçları çene hizasında kesilmiştir (Res. 21).

Sakal ve bıyığı persvari olan tasvirin başı üstünde, iki büyük yabani keçi boynuzu üzerine oturtulan karışık bir başlık vardır. Bu başlıkta üzerinde deve kuşu tüyleri ve saz kamışı buketleri bulunan üç güneş kursiyle iki yılan seçilmektedir.

Mısır'ın totemi koç Amon-Ra Tanrısının insan çehreli tasvirlerinde olduğu gibi, bu kabartmada tasvir edilen adamın da kulağının etrafında küçük bir koç boynuzu görülüyor.

Asur anıtlarında kapıdan geçenleri koruyan cinler gibi bu kabartmadaki adamın da dört kanadı vardı. Bunlardan ikisi yukarıya ikisi de aşağıya yönelmiştir. Bu kanadlar kabartmanın Asur sanatkârları tarafından kazılmış olduğu iddiasına yol açmıştır. Fakat bu iddia hakikate uygun değildir. Çünkü Ahamanişler sanatının hususiyetine uygun olarak kabartmada elbisenin Elâm, tacın Mısır, saç ve sakalın ise persvari olduğu açıkça seçilmektedir.

Profesör Herzfeld, Pasargad bölgesinde topraklar altında üzerinde çivi yazı ile "ben, Büyük Kıral Kuraş'ım„ yazıtı bulunan bir taş daha bulmuştur.

Persepolis harabeleri

Mürgab vadisinde dağların nihayetlenerek Merv-deşt ovasının başladığı yerde büyük Darius ile haleflerinin başkenti olan Persepolis bulunuyordu. Orta çağda Istahri-Faris denilen ve Yunan kaynaklarında Persepolis adiyle anılan bu şehrin Ahamanişler zamanında Pars adını taşıdığı iddia edilmektedir.

İran mitolojisinin yaşattığı Cemşid'e nisbetle yerlilerin, harabelerine Taht-ı-Cemşid dedikleri kıral sarayları, şehir dışında ovaya hakim bir yerde sincabi renkte mermer kayalık silsilesi eteğinde kurulmuştu. Bu saray harabelerinden bir kısmı bugün Guh-i Ahmet denilen eski kale yerinde, bir kısmı da Pulvar deresi ötesinde Hüseyin-Güh denilen mahaldedir. Harabelerde görülen enkaz, taş kısımlardır. Diğer kısımlar zamanla kaybolmuşlardır. Burada incelemelerde bulunan Avrupalı bilginler, Nakşı-ı Rüstem'de saray cephesini tasvir eden kabartma ve mevcut temellerile sütunları gözönüne alarak sarayları belki bir az mübalağalı restore eden plânlar ve resimler yapmışlardır. En önemlileri Flandin[262] Chipiez[263], Dieulafoy[264] ve Sarre'[265] nin eserleridir.

İran hükumeti 1924 de Profesör E. Herzfeld'i Taht-ı Cemşid'de yeniden esaslı surette incelemeler yapmağa memur etmişti. Herzfeld'in raporu dört yıl sonra kitap halinde Berlin'de neşredilmiştir[266].

Bu saraylar kıralın ikametgâhı ve imparatorluğun hakiki siyasî merkezi idi. Bütün devlet işleri Derbar denilen bu sarayın kapısında görülürdü. Ahamanişler'de tahta geçen kıral, selefinin sarayında oturmaz, kendisi için ayrı bir saray yaptırırdı. Bu sebepten gerek Persepolis'de ve gerek Sus'da birçok saraylar, yazlık ve kışlık köşkler yapılmıştı[267].

Persepolis sarayları, bir taraftan ovanın üzerinde altı metre kadar yükselen, diğer taraftan dağa istinad eden büyük bir

[262] Botta et Flandin, Monumente de Ninive.
[263] Perrot et Chipiez, Hist. de l'art de l'ant.
[264] Dieulafoy, L'art antique de la Perse.
[265] F. Saire, L'art de la Perse ancienne.
[266] E. Herzfeld, Rapport sur l'état actuel des ruines de Persepolis, Berlin 1928.
[267] Strabon, XV, III, 21.

sed (tâk) üzerinde bulunuyorlardı. Büyük Darius sarayı tâkın ortasında kurulmuştu. Buraya güneyden dolaşarak gelen ve sonra dağa kadar yaklaşan ve buradan dağın doğusundan tâka erişen büyük bir araba yolu vardı. Fakat, vazife icabı saraya gidip gelenler veya çağrılanlar, yüz altı basamaklı gayet hafif meyilli, on süvarinin yan yana geçebilecekleri genişlikte (7 metre) bir merdiven ile çıkarlardı.

Halâ mevcut olan bu merdiven (Res. 22) istinat duvarlarına muvazi birbirinin aksi istikamette iki kısımdan ibarettir. Aşağı kısımda 58, yukarı kısımda 48 olmak üzere 106 basamak vardır. Merdiven doğruca ikinci tâka, sarayın yüz sütunlu salonunun büyük kapısına çıkıyordu. Büyük tâkın üzerinde yükseklikleri muhtelif bir takım sedler daha vardı. Buralara da taş merdivenlerle çıkılıyordu.

Önde tâk duvarı kabartmalarla müzeyyendi. Bu kabartmalardan ortadaki birbirlerine karşı çıkan iki sıra mızraklı savaşçıları gösteriyordu, uçtakiler de dişlerini ve pençelerinin tırnaklarını birer boğanın böğrüne saplamış iki arslanı belirtiyordu.

Sarayın merkezi sütunlu salondu. Bu sütunlardan hiçbiri bugün ayakta değildir. Fakat salonun renkli taşlardan yapılmış zemini görülmektedir[268]. Duvarları bu kadar geniş bir sahayı çeviren, çatısı bukadar sütuna dayanan, kabartma ve dekorları da büyüklüğü ile ahenkli olan bu bina, ancak Mısır'ın Karnak tapınaklariyle mukayese edilebilir. Burayı Büyük Darius'un yaptırmış olduğu kabul edilmektedir. Büyük İskenkender'in Thais adlı bir dilberin telkin ve teşviki ile yaktırtmış olduğunu Yunan müelliflerinden öğrendiğimiz mebani başında bu salon geliyordu. Ankazı arasında kömürleşmiş sedir ağacı külleri bulunması bunu göstermektedir. Büyük Darius sarayının harem dairesi oğlu Kşayarşa'nın sütunlu salonundan üç metre daha yüksek bir tâk üzerinde bulunuyordu. Bütün daireler binanın merkezindeki kapalı salona açılmakta idi.

Büyük tâktan üç metre yükseklikteki düzlükte Kşayarşa'nın sütunlu salonunun bakiyeleri mevcuttur. Daha geride, bu tâktan üç metre yükseklikteki sedde de kıral Artakhşatra sarayının ankazı görülmektedir.

[268] Esther, I, 60.

Kşayarşa sarayı

Taht-ı-Cemşid'deki binaların en muhteşemi Kşayarşa sarayı idi (Res. 23). Bu sarayın muhteşem medhalinde iki büyük sütun vardı. Bunlar üzerinde insan yüzlü iki boğanın ön kısımlarını belirten birer kabartma bulunuyordu. Takriben 11 metre yükseklikte olan kapı üzerinde üç dilde (Elâm, Asur, Pars) "Vesdahyu,, yani bütün memleketler kapısı ibaresi yazılı idi.

Kşayarşa sarayının sütunlu salonu taht salonu idi. Kıra, memurlarını, yabancı memleketler elçilerini burada kabul ederdi Salonun ana kısmında 36 sütun vardı. Bunlardan on üçü bugün de ayaktadır. Önde ve yanlarda her biri 12 sütundan mürekkep üç seri daha vardı. Böylece sütunların sayısı 72 yi buluyordu. Sütunların yüksekliği 19 metre 42 santimdi. Sütun başlıklarında arka arkaya diz çökmüş, yalnız başlariyle göğüsleri ve bacakları görülen iki boğa vardı.

Merdiven duvarları kabartma heykellerle süslenmişti. Her basamakta bir asker heykeli vardı. Bunlar saraya gitmekte olan bir bölük asker manzarası veriyordu. Merdivenin bittiği yerde, solda atları ve arabaları süren uşaklarla, saray adamlarını ve muhafızları belirten kabartma bulunuyordu. Sağ tarafta ise memleketlerinin vergilerini veya hediyelerini getiren türlü kavimlere mensup insanların tasvirleri görülüyordu.

Kabartmalarda vergi ve haraç getirenlerle Mata ve Pars beyleri hep bir durumda tasvir edilmiştir. Yalnız libasları farklıdır. Beyler kafilesinde, bazılarının geri döndükleri ve yanındakine elini uzattığı, göğsüne veya omuzuna dayandığı görülmektedir. Ayakların vaziyeti tabii değildir. Hareketleri değişiklik yapmak isteyen acemi bir sanatkârın sıkıntısını belirtmektedir. Kapı ve pencere kenarları da türlü türlü kabartmalarla tezyin edilmişti.

Taht-ı Cemşid kabartmalarında kıral bir kaç vaziyette gösterilmiştir. Ya ateş mihrabı önünde dua eder vaziyettedir. Ya tahtında oturmakta veya yürümektedir. Yahut da bir arslan veya yarısı kartal yarısı arslan bir nevi ejder ile mücadele etmekte, onu hançerlemektedir.

Kıralı tahtta oturur bir halde tasvir eden kabartmada, başında kırallığın alâmeti olan Kidaris bulunmaktadır. Bu, üst kısmı altından geniş bir taçtı. Medya usulündaki elbisesi kırmızı

kandis olup ayaklarına kadar inmektedir. Arkasında ayakta duran bir köle, başının üzerinde sinek kovan bir yelpaze tutmaktadır.

Kıralı gezer olarak tasvir eden kabatmada da kıyafet böyledir. Yalnız arkasında biri şemsiye, diğeri yelpaze tutan iki hizmetçi bulunmaktadır. Bütün kabartmalar, yalnız o zamanki sanatı değil, saray hayatını da canlandırmaları bakımından çok önemlidirler.

Taht-ı Cemşid yazıtları

Taht-ı Cemşid harabelerinde kapıların veya sütunların üzerinde bir takım yazıtlar bulunmaktadır. Asur, Elâm ve Pars dilleriyle ve çivi yazısı ile olan bu yazıtlarda binayı yaptıran kıralın adı, ve Ahuramazda'ya karşı minnettarlığı belirtilmiştir. Bunlardan Taçar yani kışlık köşk denilen bina harebesindeki yazıtta buranın Büyük Darius tarafından yapılmış olduğu belirtilmektedir. Darius, atalarının adlarını saydıktan sonra Ahuramazda'yı övmekte, her şeyi ona medyun olduğunu söylemekte, Ahuramazda'nın lûtfu mahsusu ile hâkim olduğu memleketleri saymaktadır.

Kşayarşa'nın da hemen hemen aynı mahiyette ve yine üç dilde yazıtları vardır. Bunlardan insan yüzlü boğalı kapının üstündeki yazıtta, "Kşayarşa, Büyük kıral der ki: Ahuramazda'nın lûtfuyla bütün memleketleri gösteren bu sütunları, ben yaptırdım. Bu Parsa'da diğer güzel şeyler kuruldu ki, ben ve babam yaptırdık. Güzel manzaralı her binayı biz yaptırdık„ denilmiş olmasına bakılarak, Yunan kaynaklarında Persepolis denilen Ahamanişler başkentinin asıl adının "Pars„ olduğu iddia edilmektedir. Kşayarsa'nın Taht-ı Cemşid harabelerindeki taşlar üzerinde beş yazıtı vardır. 1931 tarihinde Profesör E. Herzfeld bu kıralın altıncı bir yazıtını daha keşfetmiştir.

Taht-ı-Çemşid'deki yazıtlar, tarihi ilgilendiren iki hususu açıkça belirtmektedirler. Bunlardan biri Büyük Darius'un tahta çıktığı zaman babası Viştasp ile dedesi Erşam'ın henüz yaşadıkları, diğeri de Darius'un hayatında oğlu Kşayarşa'yı kendisine halef seçmiş olduğudur. Taht-ı Cemşid'de bunlardan başka üçüncü Artakhşatra'ya ait bir yazıt bulunması, bu kıralın da burada bir köşk yaptırmış olduğunu göstermektedir.

Persepolis'deki kıral mezarları

Persepolis'de Ahamaniş kırallarına ait üç makbere vardır. Bunlardan üçüncüsü tamamlanmamıştır. Dağdaki kayalıklarda oyulmuş olan bu mağara-mezarlar, Sicilyalı Diodore'un [269] anlattığı şekildedir. Bu mezarlar iki guruptur. Biri Taht-ı Cemşid saraylarının arkasında olup üç mezardan ibarettir. Diğeri, bunlardan beş kilometre uzakta halkın Nakş-ı Rüstem dediği yerde ve dört adettir. Büyük Darius ile diğer kıralların bu mezarlarına yerli halkın Nakş-ı Rüstem demeleri burayı Firdevsi'nin Şehnamesinde tasvir ettiği millî kahramana nisbet etmelerinden ileri gelmiştir. Mezarlar hep aynı modele göre yapılmışlardır.

Nakş-ı Rüstem

Büyük Darius'un ve diğer üç kıralın mezarını ihtiva eden Nakş-ı Rüstem'in dış tarafı birbiri üzerine konulmuş üç kısımdan ibarettir ve harici manzarası bir haç şeklindedir (Res. 24). Haçın yüksekliği 24,5 metredir, alt kısım paralel dik dörtken şeklinde oyulmuştur. Hiçbir tezyinatı yoktur. Diğer iki kısım bir sarayın cephesini temsil etmektedir.

Mezarın, kenarları Mısır uslûbunda olan bir kapısı vardır. Yukarı kısımda kıralı gösteren kabartma bir resim bulunmaktadır. Kıral, burada üç basamaklı bir taban üzerinde ayakta durmaktadır. Sol eliyle ucu yere dayanan bir yay tutmaktadır. Sağ elini, üzerinde Ahuramazda'nın sembolü olan ateşin yandığı mihraba doğru uzatmıştır. Ahuramazda'nın tasviri bütün sahneye hâkimdir. Güneş kursu, tasvirin gerisindedir. Ahamaniş imparatorluğunu teşkil eden memleketlerin temsilcileri olarak iki sıra halinde dizilmiş olan 28 insan, kıralın bulunduğu tahtı alttan tutmaktadırlar.

Nakş-ı Rüstem'de üç dilde önemli bir yazıt vardır. Fakat diğer mezarlarda yazıt yoktur. 1885 tarihinde burada incelemelerde bulunan Dieulafoy heyetinden Babin ve Houssay bir iskele kurarak burada esaslı tetkikler yapmış, kıralı taşıyan insanlardan yedisinin altında temsil ettikleri satrablıkların isimlerini okumuşlardır [270].

[269] Diodore de Sicile, Bibliothèque historique, XVIII, 71.

[270] G. Perrot et E. Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquite, V. p. 622.

Mezarın iç tarafında bulunan mağara, bir medhal ile daha alçak bir odadan ibarettir. Mağara odada, dokuz mezar çukuru vardır. Duvarlarda kabartma düz resim gibi nakışlar yoktur. Büyük Darius'un, kaya içinde mezar kazdırmak fikrini Kambis ordusiyle Mısır'a gittiği zaman beni Hasan mağara mezarlarından almış olduğu sanılmaktadır.

Nakş-ı Rüstem ateşgedesi

Nakş-ı Rüstem'de mezarın solunda kaya içine gömülmüş iki ateş mihrabı vardır (Res. 25). Bunların büyüklükleri bir değildir. Kaideleri geniş üst tarafları dardır. Dört köşede dört sütun vardır. Her cephede, sütunlara dayanan bir pencere kemeri görülmektedir. Üstünde çevresi siperli, ortası çukur dört köşe bir sunak vardır. Burada ateş yakılırdı.

Ahamaniş kıralların Sus sarayları

Ahamaniş kıralları bir çok zamanlarını eski Elâmlıların merkezi olan Sus'da geçirdiklerinden burada da saraylar, köşkler yaptırmışlardı. Büyük İskender'in çağdaşlarından Poliklet Polyclete'in verdiği malûmat Sus'ta kurulan kıral saraylarının sayıca az olmadıklarını belirtmektedir. Poliklet şöyle diyor: "Sus şehrinde her kıral kendisine ayrı bir saray yaptırmıştır. Bu binada hazineyi ve kendi saltanatı zamanında alınacak vergileri koymağa mahsus depolar vardır. Her bina, her kıralın idaresi zamanına ait bir âbide gibi kalmaktadır„ [271]. Sus saraylarından Büyük Darius sarayı hakkında E. Pillet önemli malumat vermiştir [272]. Fakat Sus'daki sarayların en güzeli ikinci Artakhşatra sarayı idi.

Bu sarayın büyük salonu 7 bin metre kare genişlikte ve üç taraftan ikişer sıra zarif sütunlarla çevrili idi. Medhal'in iki tarafında insan başlı büyük boğa heykelleri bulunuyordu. Bu saraya ait sütun başlıklarından biri Paris'de Louvre müzesine götürülmüştür. Kşayarşa sarayının sütun başlıkları gibi bunda da ön tarafları ve ön ayaklariyle başları görülen iki boğa arka arkaya görülmektedir.

Ahamanişler devri sanatına ait olarak Sus'da bulunan

[271] Strabon, XV, III, 21.
[272] E. Pillet, Le palais de Darius à Sus.

önemli eserlerden bazı parçalar vaktiyle Dieulafoy tarafından Fransa'ya götürülmüşlerdir. Bugün Paris'teki Louvre müzesinin en kıymetli eserlerini teşkil eden bu kabartmalar arasında Ahamaniş kıralların muhafız kıtalarını tasvir eden okçular firizi pek meşhurdur (Res. 26).

Okçuları yan taraftan ve birbirinin arkası sıra yürümekte olarak gösteren bu kabartma, Pers askerlerinin giyinişini belirtme bakımından çok önemlidir. Okçuların dar elbiseleri topuklarına kadar inmektedir. Elbiselerin kolları ise çok geniştir, üzerinde beyaz ve sarı renkte nakışlar vardır. Serpuşları yeşil, ayakkabları sarı veya açık mavidir. Kollarında bilezikler, kulaklarında küpeler vardır. Omuzlarında sarı renkte yay, sincabi renkte ok mahfazası bulunmaktadır. Ellerindeki mızrakların ucu gümüştür. Okculardan bazılarının renkleri beyaz, bazılarının ise koyu esmerdir. Sonuncuların İran'ın Güney - Batı halkından oldukları sanılıyor.

Louvre müzesinde okçular firizinden başka birbiri arkasında yürüyen dokuz arslan kabartması ile bedeni sincabi, yeleleri yeşil arslan kabartması da, ziyaretçileri önlerinde fazla durduran sanat eserleridir.

Sus yazıtları Ahamaniş kıralları, Persepolis sarayları üzerine bir takım kitabeler yazdırmış oldukları gibi, Sus saraylarına da, binaların kimler tarafında yapıldığını, inşaatta hangi mimarların çalıştığını, kıralların hâkim oldukları bölgelerin adlarını, kıralların Ahuramazda'ya evvelâ minnettarlıklarını bildiren çivi yazı ile üç dilde kitabeler kazdırmışlardır (Res. 27).

J. de Morgan idaresindeki Fransız ilim heyetinin Sus'ta yaptığı kazılarla meydana çıkan bu yazıtların en önemlisi Büyük Darius'un Elâm, Babil ve Pers dilleriyle yazdırmış olduğu kitabedir.

Sus'ta Büyük Darius zamanında yapılan fakat birinci Artakhşatra zamanında yanan ve ikinci Artakhşatra tarafından yeniden inşa edilen sarayın enkazı içinden çıkarılan bu kitabe, toprak levha üzerine yazılmış olduğundan parça, parça olarak bulunmuştur, fakat parçalar birbirlerine eklenerek okunmuştur. Bir ik

parça bulunamadığından, yazıt noksan olmakla beraber mevcut kısımlar P. Scheil tarafından çözülmüş ve yayınlanmıştır[273].

Büyük Darius'un Bisütun ve Nakş-ı Rüstem kitabelerinden sonra yazılmış olduğu sanılan bu kitabe, gerek tarih ve gerek o zamanki Pers dili bakımından çok önemlidir. Bu kitabe sayesinde Darius devri ve o zamanki imparatorluk sınırları hakkında doğru malûmat alınabildiği gibi, Pers dilinin gramer ve lûgatini yapmak imkânı da tahakkuk etmiştir.

Sus'da Büyük Darius'un Elâm, Asur ve Pars dilleriyle yazılmış çivi yazılı ikinci bir yazıtı daha bulunmuştur. Fakat bu, evvelkisi kadar önemli değildir. Sus'ta bunlardan başka, Kşayarşa ile ikinci ve üçüncü Artakhşatra'ların da birer yazıtları keşfedilmiştir. Mündericat itibariyle bunlar da Persepolis yazıtlarının aynıdır.

Bisütun (Bihistun) yazıtı

İran'ın Matalar memleketinde eski Babil'den Hagmatana (Hemedan) ya giden yol üzerinde bugünkü Kirmanşah'dan altı fersah mesafede 4000 ayak kadar yükseklikte bir dağ vardır. Dağın dibinde bir su kaynağı bulunduğundan, ötedenberi doğu ve kuzey üzerinden Mezopotamya'ya ve buradan doğu ve kuzey İran'a giden kervanlar, burada konaklarlardı, bu sebepten bu dağda 500 metre yükseklikte dik bir kaya üzerinde kabartma insan tasvirleri ve uzun yazıt sütunları bulunduğu Ön Asyalılarca biliniyordu. İhtimal ki kitabeyi yazdıran, kabartmaları kazdıran hükümdar da başarılı icraatını geniş nisbette yaymak fikriyle eski medeniyet dünyasının en işlek yolu kenarındaki bu kayayı seçmişti. Fakat, zamanla kitabedeki yazıtı okuyacaklar kalmamış, yazdıran unutulmuş olduğundan yazıtın mahiyeti ve kimin tarafından kazdırılmış olduğu yerlilerce bile meçhul kalmıştı[274].

Milâdın birinci asrında yaşayan Diodore de Sicile eserinde buraya Baghestan, yani (Tanrılar yeri) adını vermekte[275], kendinden evvelki tarihçilerin rivayetlerine dayanarak resimlerle

[273] Mémoire de la mission archeologique de Perse. F. XXI.

[274] Vaktiyle buraya çıkan bir merdivenin Timurlenk tarafından yıktırılmış olduğu rivayet edilir.

[275] Eski Parsçada bagha tanrı anlamındadır. Nakş-ı Rüstem'de ilk bend, «bagha vazarka» yani «Tanrı büyük» sözüyle başlamaktadır.

yazıtların Babil'in efsanevi kıraliçesi Semiramis'e ait olduğunu kaydetmektedir[276]. Eski şark coğrafyacısı Yakut-i-Hamevi ise buradan Behistan adiyle bahsetmektedir. Fakat yazıt hakkında bir şey söylememektedir.

Diodore de Sicile'den Büyük İskender'in Sus'ta Hagmatana'ya giderken buraya uğramış olduğunu öğreniyoruz[277].

Uzun asırlar bu yazıtın mahiyeti ve kimin tarafından yazılmış olduğu anlaşılamamış, hatta 1817-1820 tarihleri arasında Gürcistan, Azarbaycan ve Mezopotamya'yı dolaşan Sir Robert Ker-Peter bunu Asur kırallarından Salmanasar'a isnat etmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına doğrudur ki Sir Henry Rawlinson'un himmetiyle yazıtın Ahamanişler devrine ait olduğu anlaşılabilmiştir. Bu zat, 1837 de buraya yüksek bir iskele kurarak resim ve yazıtın büyük bir kısmını kopye etmiş, altı yıl fasıladan sonra 1843 de kopyeyi ikmale muvaffak olmuştur. Bundan sonra kitabenin okunmasına çalışılmış, bunun Pars, Babil, Elâm dil ve çivi yazılariyle büyük Darius tarafından kazdırılmış olduğu anlaşılmıştır[277]. Bu zamandan sonra Bisütun yazıtı hakkında şöhretli garb bilginleri tarafından bir çok eserler yazılmıştır[278].

Kabartmada Darius ayakta görünüyor (Res. 16). Sağ elini Ahuramazda'yı takdis için kaldırmıştır. Daha yukarıda Ahuramazda uçmaktadır. Darius sol ayağıyle, önünde arkası üstü yatan ve elinde silâh bulunan saltanat gâsıbı Gomata'nın göğ-

[276] Diodore de Sicile, II, 13.

[276] Diodore de Sicile XVII, 11.

[277] H. Rawlinson, The persian Cuneiforme inscription at Behistun. copyred and translated, with a memoir on persian cuneiform inscriptions in general and on that of Behistun in particular, 1847.

[278] Bu eserlerin en önemlileri şunlardır:

a) Ch. Bartholomae, Handbuch der Altiranischen dialekte, Leipzig 1883 (Eski İran lehçeleri düsturu).

b) F. H. Weissbach u. Bag; Die Alterpersische Keiliaschriften, Leipzig 1893 (Eski İran çivi yazıları).

c) H. C. Tolman, Ancient Persian Lexicon and texte, New-York, 1908 (Eski Pers dili lugati ve metinleri).

d) British Museum. The Inscription of Darius the Great at Behistun 1907 (Bisütun'da Büyük Darius yazıtları).

e) Cassowtz, Inscriptions Palaeo Persicae Achemenidarum, Petropoli. (Eski Pers Ahamanış Yazıtları).

süne basmaktadır. Arkasında ileri gelen devlet adamlarından iki şahıs durmakta karşısında elleri arkalarına, boğazlarına geçirilen bir iple de birbirlerine bağlı olan âsi başbuğlar ayakta durmakta, âkibetlerini beklemektedirler. Hepsinin tasvirleri altında çivi yazı ile adları, sanları yazılmıştır.

Kabartma tasvirlerin altında çivi yazısı ve Pars, Babil ve Elâm dilleriyle kazılmış yazıt sütunları bulunmaktadır. Yazıtlar, büyük yazıt, küçük yazıt diye ayrılan iki kitabeden mürekkeptir. Büyük Darius'un hayat ve icraatını tasvir eden bu kitabelerden büyüğü beş sütundur. Darius, 19 bendi ihtiva eden birinci sütunda kendisini ve atalarını tanıtmakta, Ahuramazda'ya olan bağlılığını, minnettarlığını belirtmekte, onun kendisine ihsan etmiş olduğu ülkeleri sayıp dökmekte, bu ülkelerin kendisine dost olan eski hükümdarlarına iyilikle muamele, düşmanlık edenleri ise tenkil ettiğini anlatdıktan sonra Kambis'ten, Gomata isyanından, ve bunun imhasından bahsetmektedir. 14 üncü bentte ise Gomata'nın tahrip ettiği tapınakları, binaları yaptırdığını anlatmaktadır.

İkinci sütunda, Babil, Mada, Saka ve Part isyanları, üçüncü sütunda Part, Merv, Bakteriyan, yalancı Bardiya ve ikinci Babil isyanları tasvir edilmektedir. Dördüncü sütunda Gomata isyanını müteakip baş gösteren iğtişaşları hulâsa ettikten sonra âsilerin ve kendisine yardımcı olanların adlarını birer birer saymaktadır.

Küçük kitabede de Darius kendisinden ve atalarından bahsettikten sonra Gomata'dan başlayarak isyan çıkaran ve tenkil edilen kıralların, başbuğların adlarını, sanlarını hulâsaten anlatmıştır. Yalnız küçük kitabenin Babilce kısmının başında Darius'u tanıtan bend bulunmadığı gibi, Sakalara ait son kısımlar da yoktur. Bu kısımlar yalnız Pars ve Elâm dilleriyle yazılmış olan sütunlarda bulunmaktadır.

Saydığımız bu yazıtlardan başka Ahamanişler zamanına ait olarak Büyük Darius'un Kirman'da ve Elvend'de Elâm, Asur, Pars dillerinde birer kitabesi elde edilmiş olduğu gibi, Hemedan'da da Artakhşatra II'nin üç dilde yazılı bir kitâbesi bulunmuştur. Bu kitabe British Museum'a götürülmüştür. 1923-1926 yılları arasında Hemedan'da Büyük Darius'un biri toprak, diğeri gümüş levha üzerine kazılmış iki yazıtı daha keşfedilmiştir.

Van'da da Kşayarşa'nın taş üzerine kazılmış üç dilde (Pars; Elâm, Asur) bir yazıtı elde edilmiştir.

Büyük Darius'un Mısır'da Süveyş kanalı bölgesinde bulunan yazıtı çok önemlidir. Zamanla bu yazıtın bir çok yerleri silinmiş olmakla beraber, mevcut işaretlerden, Büyük Darius'un bu yazıtta Mısır'ı fethettiği, Pars'la Mısır arasında denizden muvasala temini için Kızıl denizle Nil mecrası arasında bir kanal açılmasına emir verdiği anlatılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Darius mührü Ahmanişler devri sanatı ile ilgili Büyük Darius'a ait bir mühür de bulunmuştur (Res. 28). Silindir şeklindeki bu mühür üzerinde arabaya binmiş olan Darius'un bir arslana hücüm ettiğini gösteren bir şekil ile çivi yazısı ve Pars, Elâm ve Asur dilleriyle "ben, Darius'um„ sözü bulunmaktadır. Bu mühür, bugün Britanya müzesindedir. Bu müzede bundan başka üzerinde "ben, Ahamaniş Viştasp'ın oğlu Darius'um„ ibaresi bulunan siyah mermerden bir taş da vardır. Bu taş vaktiyle Kirmanda Şah Nimetullah'ın kabri başında bulunuyordu.

Paris, Londra ve Filadelfiya (Amerika) müzelerinde beyaz mermerden üzerlerinde Elâm, Asur ve Mısır yazılariyle "Büyük Kıral Kşayarşa„ yazılı bir takım güldanlar bulunmaktadır.

Dieulafoy, Şiraz ile Kâzrun arasındaki Ferraşâbad'da bulunan eski bir bina ile (Res. 39) Şiraz'ın güney doğusunda, Şiraz'dan Darab'a giden yol kenarında Servistan denilen yerdeki harabeden başka Firuzâbad'ın üç günlük batısında Fraşabad'daki küçük binanın da Ahamanişlerden kalmış olduklarını ileri sürüyor. Fakat diğer bilginler, bunların Sâsâniler devrine ait oldukları kanaatinde birleşmiş bulunuyorlar.

İNDEKS

K. = Kıral ; Satr. = Satrap ; n. = nehir ; ş. = Şehir ; d = dağ.

A

Abalgamaş, Zahara ve Barahşi kıralı, s. 20

Abidos, 195.

Abisara, Keşmir racası, s. 254.

Âb-ı Pardomas. 86.

Adad, Fırtına tanrısı, s. 40.

Adad-Nirari, Asur, k., s. 39, 93.

Adad-Şum-İddin, Babil kıralı, s. 43.

Adda-hamiti-İnşuşinak, Elâm k. s, 66.

Adramition, Krezüs'ün oğlu, s. 131.

Adropaten, Azerbaycan, s. 98, 117.

Agesilas, İsparta K. s. 214, 215, 222. 227, 238.

Ahamanişler, 102, 110, 128, 170, 243, 299.

Ahameneş, Parsua prensi, s. 128.

Ahriman (Ehrimen) Perslerin kötülük tanrısı, s. 261, 295.

Ahşeri, Mannae prensi, s. 108.

Ahuramazda, Perslerin baş tanrısı, s. 129, 293. 317, 322, 326, 331.

Akbatan, veya Ekbatan (=Hemedan) = Hegmatan'a, Bak.

Akhamaniş, Mısır valisi, s. 193.

Ako (Akkâ), s. 223.

Akoris, firavun, s. 218, 223.

Alarodiler, s. 243.

Alburz dağları, s. 98.

Allyattes, Lydia kıralı, s. 131.

Amadai (Madai), s. 97.

Amasis, Firavun, s. 135, 140, 145, 150, 153.

Ambhi (Ompli) Taxila racası, s. 254.

Amel (Awel) Marduk, Babil k. s. 120, 133.

Amerrais, Derbikler k. s. 146.

Amirte (Amirtaos), Libya k. s. 206, 221, 230. 235.

Amistris, Artakhşatra I.in karısı, s. 268.

Ammizadduka, Babil kıralı, s. 34.

Amon-Ra, Mısır tanrısı, s. 322.

Amon, Mısır baş tanrısı, s. 170, 188, 250.

Ammon vahası, s. 156.

Amorges, Sakalar, k. s. 142.

Amyntas, Makedonya k. 178, 183.

Amytis, Astiyag'ın kızı, s. 116.

Anabasis, Xenophanes'in eseri, s. 212.

Anahita, Tanrı, s. 294, 297.

Anav, Türkistan'da bir şehir, s. 9, 73.

Anşan (Anzan), Elâm, s. 17, 130, 134, 127.

Antalkidas, İspartalı devlet adamı, s. 216, 220.

Anubamini, Lulubiler k. s. 24.

Apis, Eski Mısırlılarca kutsal bir öküz, s. 156, 187, 240.

Apries, Firavun, s. 155.

Arabosya (Kadehar), s. 253.

Arakan., s. 3.

Araratd., s. 3.

Ardavan veya Erdevan, Perslı bir vezir, s. 202,

Argandes, Mısır valisi, s. 169.